

UNIVERSITET U NOVOM SADU
PRIRODNO – MATEMATIČKI FAKULTET
INSTITUT ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM I HOTELIJERSTVO

Mr Maksut Hadžibrahimović

TURIZAM KAO FAKTOR PRIVREDNOG
RAZVOJA CRNOGORSKOG PRIMORJA

Doktorska disertacija

Novi Sad, 2002.

SADRŽAJ

Uvodne napomene	5
Cilj i zadatak proučavanja	8
Metodologija rada	11
I. VREDNOSTI TURISTIČKOG POTENCIJALA	13
1.1 Geografski položaj područja	13
1.2 Veličina područja i granice	14
1.3 Karakteristike gravitacionog područja	15
1.4 Prostorno – funkcionalna svojstva	19
1.5 Položaj prema turističkom-saobraćajnim pravcima	20
1.6 Položaj prema važnim izvorima turističke tražnje	23
II. OCENA PRIRODNIH TURISTIČKIH VREDNOSTI	27
2.1 Geomorfološke vrednosti	27
2.2 Klimatske karakteristike	33
2.3 Hidrografski resursi	37
2.4 Biogeografske vrednosti	41
2.5 Ekološke performanse	44
III. ANTROPOGENE TURISTIČKE VREDNOSTI	46
3.1 Kulturno-istorijski spomenici	46
3.2 Turistička ponuda kulturno-istorijskog nasledja	46
3.3 Turističke manifestacije	49
IV. MOGUĆNOSTI RAZVOJA SELEKTIVNIH VIDOVA ODRŽIVOG TURIZMA.....	53
4.1 Rekreativno-kupališni turizam	53
4.2 Zdravstveni turizam	54
4.3 Sportsko-rekreativni turizam	57
4.4 Nautički turizam	60
4.5 Zimski turizam	62
4.6 Izletnički, tranzitni i lovni turizam	63
V. OCENA DOSTIGNUTOG STEPENA RAZVOJA TURIZMA	66
5.1 Investicije	66
5.2 Smeštajni kapaciteti	74
5.3 Turistički promet inostranih i domaćih turista	83
VI. TURISTIČKA TRAZNJA	100
6.1 Inostrana i domaća tražnja	100
VII. OCENA EKONOMSKIH I NEEKONOMSKIH EFEKATA TURIZMA	108
7.1 Direktni efekti turizma	108
Ugostiteljstvo i hotelijerstvo	108

Turističko posredovanje	116
Organizacija turističke ponude	122
Zaposlenost	125
7.2 Indirektni efekti turizma	133
Poljoprivreda	133
Industrija	145
Saobraćaj i veze	152
Železnički saobraćaj	158
Drumski saobraćaj	160
Vazdušni saobraćaj	163
PTT saobraćaj	163
Pomorska privreda	165
Trgovina	175
Gradjevinarstvo	182
Zanatstvo i kućna radinost	189
VIII. DRUŠTVENO-JAVNI EFEKTI TURIZMA	195
8.1 Demografska kretanja i urbanizacija	195
8.2 Obrazovanje	203
8.3 Kultura	206
8.4 Socijalna konstelacija	207
IX. MULTIPLIKATIVNI EFEKTI RAZVOJA TURIZMA	218
9.1 Strateške zone i regionalni aspekti razvoja	223
9.2 Zaštita prirode i životne sredine	235
9.3 Funkcionalno-prostorno integrisanje turističke privrede	240
X. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	241
ANEKS	246
LITERATURA	250
REZIME	256
KLJUČNA DOKUMENTACIJA INFORMACIJA	259

UVODNE NAPOMENE

Tokom višegodišnjih proučavanja različitih pojava i procesa značajnih za turizam, uočili smo da on počiva na bogatstvu prirodnih i antropogenih turističkih vrednosti, koje su različito razmeštene na Crnogorskom primorju. Crnogorsko primorje je za razvoj turizma iskoristilo bogato kulturno nasledje iz dalje i bliže prošlosti, kao i savremena umetnička ostvarenja. Na sve to, nadovezuje se povoljnost turističko-geografskog i saobraćajnog položaja i privlačnost većih gradskih centara, od kojih su se neki nametnuli turističkom tržištu kongresnim, kulturno-manifestacionim, sportsko-manifestacionim, tranzitnim i drugim vrstama turizma, ostvarujući značajne ekonomske efekte.

Za intenzivniji razvoj domaćeg i inostranog turizma na Crnogorskom primorju, pored proširenja materijalne baze, savremenije organizacije, svrsihodnije propagande, školovanja i zapošljavanja odgovarajućih kadrova, obogaćivanja sadržaja turističkog boravka i niza drugih akcija, neophodno je više i bolje koristiti postojeće prirodne potencijale.

Dinamika razvoja turizma na Crnogorskom primorju, uslovljena brojnim promenama u privredi i društvu, karakteristična po velikim godišnjim i višegodišnjim oscilacijama turističkog prometa, visini investicionih ulaganja u materijalnu bazu, obimu dnevne i ukupne potrošnje domaćih i stranih turista, kao i drugih pokazatelja, nameće potrebu sistematskog praćenja stanja turističke ponude i potražnje, kao osnovnih pokazatelja uspešnosti poslovanja.

Crnogorsko primorje svojim atraktivnim prirodnim i antropogenim faktorima, pruža uslove za stvaranje savremenog kompleksa turističke ponude i za razvijanje različitih vidova turizma u toku cele godine.

Stepen dosadašnje turističke valorizacije atraktivnih faktora je, još u oštroj disproporciji ne samo sa postojećim alohtonim, već i autohtonim potrebama razvoja turizma. Nedostaju jedinstveni, koherentni planovi potpune, kompleksne turističke valorizacije izvanredno bogatih prirodnih i antropogenih faktora Crnogorskog primorja kao jedinstvene prirodne celine, na osnovu realnog, objektivnog procenjivanja njihove turističke vrednosti, odnosno na osnovu njihovog solidnog naučnog poznavanja.

Stepen dosadašnje turističke valorizacije turističkih vrednosti Primorja ne odgovara u dovoljnoj meri njihovoj prepoznativosti na domaćem i inostranom turističkom tržištu, te se ne ostvaruju zadovoljavajući društveni i ekonomski efekti poslovanja po osnovu turizma i ugostiteljstva. Gustina i razmeštaj turističkih vrednosti na teritoriji Primorja nisu svuda podjednaki, što se mora detaljno analizirati kod utvrđivanja elemenata od značaja za investiranje u nove objekte i osmišljavanju turističke ponude i propagande.

Svrstavanja analiza turističkih kretanja i ostvarenih razvojnih rezultata, podrazumevajući tu brojnost i raznovrsnost faktora i procesa koji su se odvijali na Crnogorskom primorju, zahteva da se kritički preispita dosadašnja praksa i na bazi toga i stečenih saznanja i iskustva u svetu i kod nas utvrde realne mogućnosti unapređivanja turizma kao ključne privredne grane, ali i društvene pojave sa nizom efekata i posledica, to podrazumeva da se sagledaju sve posledice dosadašnjeg razvoja ne samo turizma, nego i privrede Crnogorskog primorja i istaknu uzroci i efekti

različite konotacije i predznaka. Sveobuhvatnija analiza trebala bi da ukaže pre svega na činjenicu da je i pored pokušaja planskog razvoja privrede, a u okviru nje posebno turizma na ovom području, bio stihijski pa i spontan sa brojnim konfliktima i disproporcijama naročito u domenu valorizacije i korišćenja turističkih potencijala uključujući tu i njegove prostorne dimenzije. Upravo takva ocena i nameće potrebu da se u doktorskoj tezi pridje pomenutom preispitivanju svih relevantnih faktora i njihovih međuodnosa ispoljenih kroz pozitivne ali i naglašene negativne posledice problemskog razvojnog karaktera.

Imajući u vidu potrebu da se turizam Crnogorskog primorja sagleda ne u prošlosti i sadašnjosti već u bližoj i daljoj budućnosti, ali kao kontinualni proces, pokušaćemo da u svetlu teorijskih i empirijskih saznanja i evidencije kroz sistematično istraživanje damo odgovor na ključno postavljeno pitanje. Naravno, radi se o složenim i često nepredvidivim procesima koji su uslovljeni ukupnim društveno-ekonomskim kretanjima, koja na našim prostorima u poslednje vreme nisu ni malo pogodna i obećavajuća, što se mora respektovati i uvažavati u svim ozbiljnijim kritičkim analizama posebno ako je reč o turističkim kretanjima koja su izuzetno osetljiva i na ovom području.

Vodeći računa o ovoj složenosti pa i osetljivosti turističke problematike pokušaćemo da koristeći teorijska i praktična znanja, te obuhvatnije izvršenu empirijsku analizu utvrdimo one faktore koji su bitni za doktorsku tezu i njegovo nastojanje da dodje do adekvatnog odgovora na postavljeni cilj, odnosno ključno pitanje. Stim u vezi, sadržinski doktorska teza je sistematizovana tako da se u početnom delu teze izvrši analiza osnovnih ne samo geografskih karakteristika Crnogorskog primorja već utvrdi njegov geoprostorni položaj u okviru Jugoslavije i Crne Gore, zatim utvrde granice i veličina i objasne glavne karakteristike njegovog geografsko-saobraćajnog i geografsko-turističkog položaja budući da su to elementi i faktori koji prvenstveno utiču na turistička kretanja, posebno ona koja se dešavaju na Crnogorskom primorju.

Sledi, u narednom poglavlju, ocena prirodnih turističkih vrednosti, počevši od geomorfoloških, klimatskih, hidrografskih i biogeografskih vrednosti, do ekološke preformance i njihovim odlikama koje na direktan ili indirektan način utiču na turizam i ukupna privredna kretanja na Crnogorskom primorju.

Antropogene vrednosti Crnogorskog primorja predstavljene su kulturno-istorijskim spomenicima, kao i turistička ponuda kulturno-istorijskog nasledja sa turističkim manifestacijama, da bi se ukazalo na njihov značaj sa stanovišta turističkih motiva i formiranja ukupne turističke podloge Primorja. Budućnost turističkih kretanja motivisanih kulturnom potrebom, vidimo i u činjenici da su razlozi takvih kretanja, izazvanih emocijama, gotovo zamenjeni racionalnim ponašanjem, potrebom kulturnog doživljaja i obrazovanja. Kulturna potreba kao segment ukupnih potreba podrazumeva određen nivo kulture, u ovom slučaju turističke, iz čega proizlazi potreba za kretanjem, a time i kulturnim doživljavanjem i obrazovanjem.

Činjenica je, međutim, da su se na Crnogorskom primorju do sada razvijali samo neki vidovi turističkih aktivnosti, i to samo na nekim delovima Primorja, iako ovo primorje, zaista kao celina, predstavlja izvanredno atraktivan kompleksan turistički motiv. Na Crnogorskom primorju i njenom zaledju se, inače, mogu razvijati: zimsko-sportski, zdravstveni, banjski, izletnički, ekskurzioni, tranzitni, lovni i ribolovni turizam, nautički, rekreativno-kupališni i drugi vidovi turizma.

Deo doktorske teze odnosi se na analizu svih relevantnih uslova i faktora turističkog prometa koji se odvijao u dosadašnjem vremenskom periodu na području

Crnogorskog primorja i njegovim pojedinim opštinama da bi se upravo istakle specifičnosti turističkih tokova na posmatranom području. Na osnovu empirijskih podataka i njihove analitičke obrade utvrđene su bitne karakteristike Primorja i ukazano na vremenske promene intenziteta zbog različitih uzoraka koji su prisutni i deluju u okviru Primorja, u velikom stepenu zavisi od kretanja i karaktera turističke tražnje, a ona je često nepredvidiva i povratno deluje na ponudu. Deo je zaokružen pokušajem da se da jedna konzistentnija i realnija ocena turističke privrede Primorja u pogledu problema sa kojima se suočava, turističkim potencijalima sa kojima raspolaže i koji se samo delimično koriste ne kao kompleks već kao parcijalni međusobno nepovezani delovi. Sve je to bio preduslov da se utvrde realni uslovi i preduslovi, odnosno mogućnosti unapređivanja razvoja turizma Primorja u budućnosti.

Ocena ekonomski i neekonomskih efekata turizma na Crnogorskom primorju prikazana je direktnim i indirektnim uticajima turizma na privredni razvoj. Takav pristup je neophodan da bi se izvršila ne samo identifikacija bitnih turističkih resursa, odnosno uslovno rečeno vrdnosti, nego i sagledao kompleks svih elemenata koji posredno ili neposredno utiču na turizam kao privrednu ali i društvenu aktivnost koja je uslovljena stepenom izgradjenosti i opremljenosti infrastrukturnih, komunalnih, stambenih i drugih pratećih objekata i kompleksa.

Sagledavanje značaja, mesta i uloge turizma na Crnogorskom primorju moguće je jedino kroz analizu društveno-ekonomskog razvoja i njegovih bitnih karakteristika. Zbog toga, poseban deo doktorske teze je posvećen promenama koje su se desile u okviru strukture privrede ali i u svetlu ostvarenog procesa industrijalizacije i urbanizacije, s tim što je proanalizirana struktura i broj zaposlenih te samo relativno veličina i struktura privrede ali u svetlu ostvarenog procesa industrijalizacije i urbanizacije, s tim što je proanalizirana struktura i broj zaposlenih te samo relativno veličina i struktura nacionalnog dohotka, pri čemu se vodilo računa o trenutno nepovoljnim okolnostima gde je zbog nametnute ekonomske blokade i sankcija Jugoslaviji došlo do privrednog kraha i nestabilnosti. U okviru ovog dela posebno je istaknuta uloga i značaj turizma u dosadašnjem razvoju i njegovim osnovnim karakteristikama ne samo u pogledu strukturnih promena u privredi nego i njegovom suočavanju sa brojnim problemima konfliktne prirode.

Neizostavan deo predstavlja relativno sažeta ali dovoljno razradjena analiza ljudskih resursa kojima Primorje raspolaže, gde su u prvi plan istaknute demografske karakteristike, ekonomska struktura stanovništva te nivo obrazovanosti i kvalifikovanosti, da bi nakon toga sledila analiza mehaničkog kretanja stanovništva i migratorna kretanja pre svega u okviru Primorja što implicite deluje na formiranje mreže naselja i njihovo međusobno funkcionalno i hijerarhijsko diferenciranje.

Sledi odeljak doktorske teze koji pokušava da u svetlu stečenih i, koliko je to bilo moguće, proverenih saznanja i zaključaka bliže definiše i odredi strategiju unapređenja turizma na Crnogorskom primorju kroz utvrđivanje ciljeva, rešavanja ispoljenih problema i konflikata, posebno sa stanovišta efikasnijeg prostornog alociranja i povezivanja turističkih objekata i opreme u prostoru naslonjenu na realno valorizovanim prostorno-lokacionim pogodnostima i vrednostima. U okviru ovog dela posebna, ali i onim elemtnima turističke ponude koja mogu u izmenjenim i poboljšanim, odnosno unapređenim uslovima doprineti njenoj većoj snazi privlačenja potencijalnih korisnika.

Na kraju kao rezime rada nalaze se zaključci u kojima su naglašeni i uzajamno na konzistentan način prezentirani ključni istraživački rezultati, istaknuti ključni uslovi i faktori razvoja turizma na Crnogorskom primorju i kratko ramizirana strategija

njegovog unapredjenja u bližoj i daljoj budućnosti, na bazi "Strategije razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine" (Institut ekonomskih nauka iz Beograda) i Ministarstva turizma Crne Gore, kao i "Master plan razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine" njemačke firme DEG, koji je nedavno promovisan na međunarodnoj konferenciji u Igalu.

Rad se zasniva na relativno obilnoj naučnoj, stručnoj ali i ostaloj literaturi koja je bila dostupna, uz napomenu da su probni problemi razvoja turizma Primorja uglavnom parcijalno i nedovoljno konzistentno obrađivani naročito u pogledu povezivanja na međudisciplinarnom nivou. Najveći deo literature odnosi se na geografska istraživanja i nalaze, a ona su bila i predstavljala osnovu. No, ništa manje nije bila korisna i značajna i ostala literatura i posebno planerska dokumentacija, koja je upravo i omogućila da se ne samo sagledaju nego i kritički ocene turistička kretanja na Primorju, tim pre što je u prihvaćenim prostornim planovima problematika i materija turizma bila vrlo naglašeno zastupljena ali više kao vizija koju praksa nije potvrdila ali ni potpuno odbacila upravo zbog činjenice da se privreda a time i turistička kretanja na ovom prostoru nisu mogla potpuno kontrolisati i usmeravati već su često rešavana **ad hoc** zavisno od okolnosti i snage uticaja pojedinih aktera gde su pored ekonomskih bili prisutni i drugi interesi i nastojanja.

S posebnim zadovoljstvom koristim priliku da izrazim svoju zahvalnost na korektnim sugestijama, strpljenju, razumevanju i dragocenim savetima, kao i na saradnji, podsticajima i pomoći tokom izrade doktorske teze, mentoru – Dr Jovan Romelić, redovni profesor PMF-a - Novi Sad; predsedniku Komisije – Dr Dragoljub Bugarski, redovni profesor PMF-a – Novi Sad; članovima komisije: Dr Miljan Radović, naučni savetnik Instituta ekonomskih nauka – Beograd i Dr Branislav Derić, redovni profesor PMF-a – Beograd.

CILJ I ZADATAK PROUČAVANJA

Cilj doktorske teze je da pokaže diferenciranje uticaja pojedinih faktora u fazi formiranja kretanja i mogućnost kvantificiranja njihovog dejstva u dužem periodu. Delujući na razvoj privrede Crnogorskog primorja, turizam je element i faktor njene integrisanosti. Pokušali smo, prikazati stanje prometa turista na Crnogorskom primorju, kako presudno deluje na investiciona ulaganja, na zaposlenost, kao i stvaranje društvenog proizvoda. Dakle, to znači da bi se u turističkom prometu moglo govoriti o stvaranju društvenog proizvoda isključivo u određenim prostornim celinama, gde je potrošnja turista osnovni izvor akumulacije i profita.

U okviru cilja i zadataka proučavanja turizma na Crnogorskom primorju, u posebnom poglavlju o oceni ekonomskih i neekonomskih efekata turizma na privredu. Naime, između ostalog, objasnili smo kako se direktni uticaji turizma ogledaju u delatnostima. Proučili smo, kako povoljni uticaji turizma dolaze do izražaja kako u međunarodnim ekonomskim odnosima preko uravnoteženja platnog bilansa, tako i u privredi Crnogorskog primorja.

Uz posebne uslove razvoja saobraćaja i ugostiteljstva, proučavali smo uticaj turizma koji se najneposrednije odražava na rast nacionalnog dohotka Crnogorskog primorja i Crne Gore. Takođe, ukazali smo, kako deviznim efektima inostranog

turizma Crnogorsko primorje poboljšava platni bilans Crne gore, a ujedno, kako se turizam ispoljava kao osnovni privredni agens, stimulišući ukupnu investicionu aktivnost i zaposlenost.

Posebno smo istakli multiplikativne ekonomske efekte razvoja turizma od turističkog prometa, kao i značaj uložених investicija u turizmu (ugostiteljstvu i hoteljerstvu), koji stimuliše niz delatnosti u njihovoj međusobnoj povezanosti.

Turističkim prometom na Crnogorskom primorju, hteli smo izučavati tržište koje konzumira proizvode i usluge na mestu njegove proizvodnje i formiranja za poljoprivredu, mogućnost plasmana svojih proizvoda, za građevinarstvo to se odražava u proširenju delatnosti, dok za zanate koji odumiru proizvodnja suvenira za turiste predstavlja preporod. Iz tih razloga, proučeni su organizacioni spojevi trgovine i turizma, komunalne privrede i turizma, poljoprivrede i turizma, itd.

Takodje, cilj i zadatak doktorske teze je da se izvrši svestranija i dublja analiza relevantnih razvojnih potencijala i faktora koji su uticali sada, utiču i opredeljujuće će uticati na razvoj, odnosno uticaj turizma na privredni razvoj Crnogorskog primorja. To i pored potencijalne primedbe da je upravo o turizmu Crnogorskog primorja obavljeno relativno dosta stručnih, naučnih ali i popularnih radova i publikacija veće ili manje vrednosti. Međutim, radi se o radovima koji su u stručnom pogledu radjeni parcijalno, veoma retko kompleksno i kritički studiozno, da bi mogli poslužiti kao osnova za usmeravanje budućih turističkih kretanja i ostvarivanje što većih razvojnih rezultata. Naravno, takav pokušaj je vredan pažnje i može predstavljati i svojevrsni dokument u kome će se analitičkim postupkom preispitati ne samo dosadašnja praksa, i time utvrditi promašaji i nedostaci nego i objasniti uzroci problema koji su prisutni, a nužno ih je otkloniti ili pak, ublažiti.

Proceniti turističke potencijale, odmeriti funkcionalnost prostorne organizacije, koja omogućava ekonomsku opredeljenost, a tim usloviti integraciju privrednih potencijala i zaštite prirode, je problem ni jednostavan ni lak. Dispozicije za aktivnosti unapredjenja prirodne sredine podrazumevaju usmerenost za poboljšanje uslova koji pospešuju kvalitet prirodne sredine i očuvanje izvornog stanja. Doktorska teza je opredeljena da prikupi najizraženije podatke u cilju pružanja elemenata za planiranje daljeg razvoja, na osnovu čega bi se mogla usmeriti strategija korišćenja prirodnih sadržaja za prihvatanje turističkih funkcija Crnogorskog primorja. Teza ima cilj da istakne i sledeće: koje turističke aktivnosti se mogu i moraju podsticati, kako i koje lokalitete odabrati i uredjivati, koliko mogu odredjeni turistički sadržaji zadovoljiti potrebe turista, koliko lokaliteti mogu uticati na privlačnost i posećivanje, te kvalitet i kvantitet korišćenja. Bitno je imati ocenu koliko Crnogorsko primorje može zadovoljiti potrebe i želje posetilaca u letnjoj i zimskoj sezoni i koliko su potencijali Primorja u dosluhu sa navikama korisnika ovog prostora.

Doktorska teza ima za cilj da identifikuje kvalitete zaštite i mogućnosti razvoja turizma direktnim i indirektnim uticajima na privredni razvoj Crnogorskog primorja. Turizam na Crnogorskom primorju ispoljava mnogostruke efekte u privrednom razvoju i da se predvide sredstva i mere za menjanje postojećeg stanja i unapredjivanje razvoja turizma. Takodje, cilj teze je da prostorni aspekti turizma razmatraju detaljne mikrolokacije u ostvarivanju turističkih funkcija na ovom prostoru.

Sušтина turističkih funkcija Crnogorskog primorja ne može se posmatrati izolovano od celokupne aktivnosti stanovništva, od njegovih navika, sklonosti i potreba, od razvijenosti životnog standarda i opštih ciljeva razvoja ovog prostora. Takodje, cilj

doktorske teze je, da se uredjenju i planiranju razvoja turizma Primorja može pristupiti kroz integraciju prostorno-planskog koncepta.

U doktorskoj tezi, vidi se da kao uslužna delatnost turizam ne stvara materijalna dobra, pa otuda ne stvara ni društveni proizvod kako ga stvaraju industrija ili poljoprivreda kao proizvodne delatnosti. Ako se radi o domaćem turizmu, onda dolazi do preraspodele dohotka iz jednog u drugo područje (opštine) Crnogorskog primorja. Takodje, se može reći, razvojem inostranog turizma, raspoloživa novčana sredstva koja stranci troše direktno utiču na povećanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. To je dohodak stvoren van teritorije Crnogorskog primorja, u privredama država iz koje turisti dolaze, a putem turizma se preliva u ekonomiju Primorja, odnosno Crne Gore.

Mnogobrojni primeri u doktorskoj tezi ilustruju razvoj turizma Crnogorskog primorja koji predstavlja pokretač za njen brzi privredni razvoj ove regije. Takav je slučaj sa mnogim turističkim mestima Primorja, kao što je, primera radi Budva, koja, zahvaljujući turizmu, danas (njeno stanovništvo) ima životni standard koji je znatno viši od proseka.

Cilj i zadatak doktorske teze je da ukaže na potrošnju inostranih turista, koja poboljšava trgovinski platni bilans. Naime, kroz "nevidljivi" izvoz plasira se turistički proizvod (proizvod i usluge) a da roba nije napustila teritoriju Crnogorskog primorja. Putovanje domaćeg stanovništva u inostranstvu deluje na odlivanje deviznih sredstava i nije stimulatивно za platni bilans. Upravo suprotno, ovaj "nevidljivi uvoz" ima efekte kao da su te devize utrošene za uvoz robe. Pozitivna razlika (nevidljivi izvoz – nevidljivi uvoz) u turističkom lancu omogućava Primorju, odnosno Crnoj Gori raspolaganje deviznim sredstvima koje može upotrebiti za poboljšanje svog platnog bilansa.

Turizam Crnogorskog primorja u doktorskoj tezi je, posmatran kao delatnost koja omogućava zapošljavanje većeg obima radne snage. Pokazali smo, da pojedina zanimanja u turizmu, posebno u ugostiteljstvu, pogodna su za zapošljavanje ženske radne snage.

Između ostalog, cilj i zadatak doktorske teze, je da ukaže na uticaj turizma na delatnosti turističke privrede, tj. kako povećani obim potrošnje, a i turističkog prometa deluje na ugostiteljstvo, saobraćaj, trgovinu i druge delatnosti, pa se javlja potreba za izgradnjom novih kapaciteta, potreba za novim zapošljavanjem i sl.

Kod indirektnih uticaja, finansijska sredstva koja se troše na Crnogorskom primorju, indukuju i aktivnosti u delatnostima koje su indirektno povezane sa turizmom u ovoj regiji. Tako, naprimer, pokušali smo objasniti, kako industrija, gradjevinarstvo, poljoprivreda i druge delatnosti putem turizma proširuju tržište za plasman svojih proizvoda. Ove uticaje, iskazali smo, preko gradjevinarstva koje grade nove kapacitete; poljoprivreda značajan deo svojih proizvoda plasira putem turizma (proizvodi od mesa, mlečne preradjevine i sl.). Na ovaj način, pokazali smo, kako turizam u okviru Primorja proširuje tržište i daje šansu celokupnoj crnogorskoj ekonomiji da plasira proizvode i u delatnosti turističke privrede, upravo zbog mogućnosti da se ostvare značajna devizna sredstva putem izvoza.

Kod multiplikativnih uticaja pokazali smo, kako potrošnja finansijskih sredstava koju ostvare inostrani turisti ima ovo dejstvo. To su dodatna finansijska sredstva koja imaju dodatne multiplikativne efekte na nacionalnu ekonomiju Primorja, odnosno Crne Gore.

U nastojanju što adekvatnijeg kompleksno-regionalnog pristupa i istraživanja, proučavanju određenog geografskog prostora, tj. Crnogorskog primorja, istraživanja su prolazila kroz nekoliko istraživačkih faza, a to su: 1) analiza postojeće literature, kartografskog materijala i drugih informacija (statistički podaci, fotografije, karte), 2) terenska istraživanja, 3) analiza ukupnog faktografskog materijala i formulisanje odgovora na parcijalna pitanja u kvalitativnoj i kvantitativnoj formi, 4) sinteza analitičkih rezultata u jedinstven-kompleksan i konačan rezultat istraživanja u kome su uspostavljene odgovarajuće relacije – veze između pojedinih elemenata, pojava i procesa, 5) od empirijskih metoda, pored metoda posmatranja (terenski rad), koristili smo istorijski, genetički, komparativni i eksperimentalni metod, 6) racionalni (logički) metodi: analiza, sinteza (analitičko-sintetički metod), 7) metod indukcija i dedukcija, kao i intervjuisanje i anketiranje, 8) kvantitativni metodi: operaciono istraživanje modelovanje, statistički metod, metod analize sadržaja, i 9) kabinetski (teoretski) rad uz korišćenje beleški povezane za čitanje, prelistavanje izvora koji treba da posluži kao “materijal za izučavanje”.

Metodološki pristup savremenom izučavanju ekonomskih pojava ostvario se u izradi doktorske teze primenom materijalističko-dijalektičkog naučnog metoda, koji obuhvata sveopštu povezanost procesa u makro i mikro ekonomskim oblastima.

Primenom analitičko-sintetičkog metoda, podvrgnuta su ispitivanja pojava i odnosa primenjujući princip raščlanjivanja na sastavne delove i elemente. Analiza delova i elemenata značajna je faza rada u naučnom istraživanju ekonomskih pojava. Na osnovu analize doveli smo u zavisnu vezu pojave i odnose i donosili smo zaključke o opštim zakonitostima. Sinteza je u ovom radu pokazala uzročnost međusobnih sprega i povratnih sprega i povezanost elemenata u jedinstvenu celinu sistema turizma.

Primenom hronološkog statističkog skupa došlo se do kvantitativnih i kvalitativnih osobina posmatrane pojave. Kompleksnost ekonomske stvarnosti, a ekonomskog aspekta turizma posebno, zahtevalo je, pri izradi doktorske teze, primenu apstrakcije u istoj meri kao i realnih pokazatelja.

Prostorni ili geografski metod omogućavao nam je proučavanje prostornih razlika, na koje smo nailazili u geografskom prostoru Crnogorskog primorja i na osnovu ovih izdvajali teritorije, odnosno opštine sa određenim stapanom turističko-geografske homogenosti. Primenom prostornog metoda javila se potreba za terenskim istraživanjima, kao obaveznim i nezamenljivim oblikom rada. Ovaj metod bio je pogodan radi uočavanja mnogih odlika i uzajamnih odnosa prirodnih i antropogenih turističkih vrednosti u geografskom prostoru Crnogorskog primorja, razumevanju njihove povezanosti sa geografskom sredinom.

Razumevanje nastanka turističko-geografskih procesa i objekata, ocenu njihovog postojećeg stanja, ocena dostignutog stepena razvoja turizma i prognoziranje geneze u budućnosti, odnosno strategiju razvoja turizma na Crnogorskom primorju, omogućavao nam je istorijsko-genetski metod.

Pri turističko-geografskom poredjenju prirodnih ili antropogenih turističkih objekata, mesta i reona, omogućujući njihovo vrednovanje i hijerarhijsko rangiranje, omogućio nam je uporedni (komparativni) metod. Ovaj metod služio nam je kao osnova turističko-geografske tipologije turističkih vrednosti, pri čemu su dominantne prostorna, vremenska i strukturna komponenta.

Primenom metoda sistematizacije javili su se različiti objektivi, pojave, procesi, sistemi i kompleksi. Sistematizacija se odnosila na objekte istog ili različitih rangova-nivoa.

Primenom kvantitativnih, matematičko-statističkih metoda, koristili smo pri obradi različitih numeričkih podataka ili u kombinaciji sa sistemskom analizom, kada se ukazala potreba za ostvarivanjem egzaktne analize turističko-geografskih teritorijalnih sistema.

Da bi se omogućila najpreglednija, najadekvatnija i najkonciznija interpretacija geografskog prostora; objekata, pojava, procesa i odnosa u njemu, korišćena je kartografska metoda. Ova metoda omogućila je, da se istaknu turističko-geografska svojstva proučavanog prostora i razmeštaj turističke infrastrukture u njemu, kao i strukturne i dinamičke karakteristike i pravce turističkih kretanja. Karte koje su priložene u doktorskoj tezi, predstavljaju sredstvo turističke propagande.

U izradi i proučavanjima teme doktorske teze, kao što se primećuje, koristili smo egzaktnije metode (komparativna, kartografska, eksperimentalna), kao i njihovo kombinovanje. Efekte transformacije u prostoru utvrdili smo metodom posmatranja i kartografskom metodom. Jedan od najvažnijih izvora informacija o turističkom prometu bila nam je statistika (Statistički godišnjaci Crne Gore) kao metod istraživanja masovnih pojava. Statistika nam je bila obavezna metodološka priprema za primenu drugih metoda istraživanja.

Statističkom metodom rada prišli smo prikupljanjem podataka, sistematizacijom podataka (izrada tabela) i analizom podataka. Naime, sistematskom evidencijom obuhvatili smo najvažnije pokazatelje turističkog prometa, kao što su: broj turista i broj njihovih noćivanja, zemlje iz koje dolaze, godina, mesto i vrsta, kao i kategorija receptivnog objekta u kojem se obavlja evidencija.

Kartografskom metodom predstavili smo određene pojave u turizmu, pre svega pravce kretanja i disperzije turističkih tokova, posećenost mesta, razmeštaja i veličina receptivnih kapaciteta, iskorišćenost kapaciteta i dr.

Dakle, pri proučavanju teme doktorske teze, između ostalog, koristili smo dokumentaciju, odnosno prikupili smo određene informacije, preko statistike i literature, terenska zapaženja i kontaktna ispitivanja klijentele. Na osnovu prikupljenih podataka tražili smo navedene metode rada za njihovu obradu.

Odredjeni broj informacija potrebnih za ova proučavanja odnose se na demografsku statistiku kao i na ekonomski i geografsku dokumentaciju.

Kabinetski rad se sastojao iz sredjivanja statističkih podataka i obrade odgovarajuće literature, da bi prišli analizi, preko faktografije, izdvajanje elemenata i faktora, kao i određivanje evolucije. Budući da smo analizom došli do određenih rezultata koji tumače određeno stanje i konkretnu pojavu turističkog fenomena, sintezom, kao kompleksnog metoda proučavanja turističkih kretanja, doveli smo ovu pojavu u određene odnose sa sličnim pojavama druge vrste. Dakle, sintezom smo uspostavili odnose između sličnih i raznorodnih pojava i tumačili značaj rezultata analitičkog i sintetičkog proučavanja.

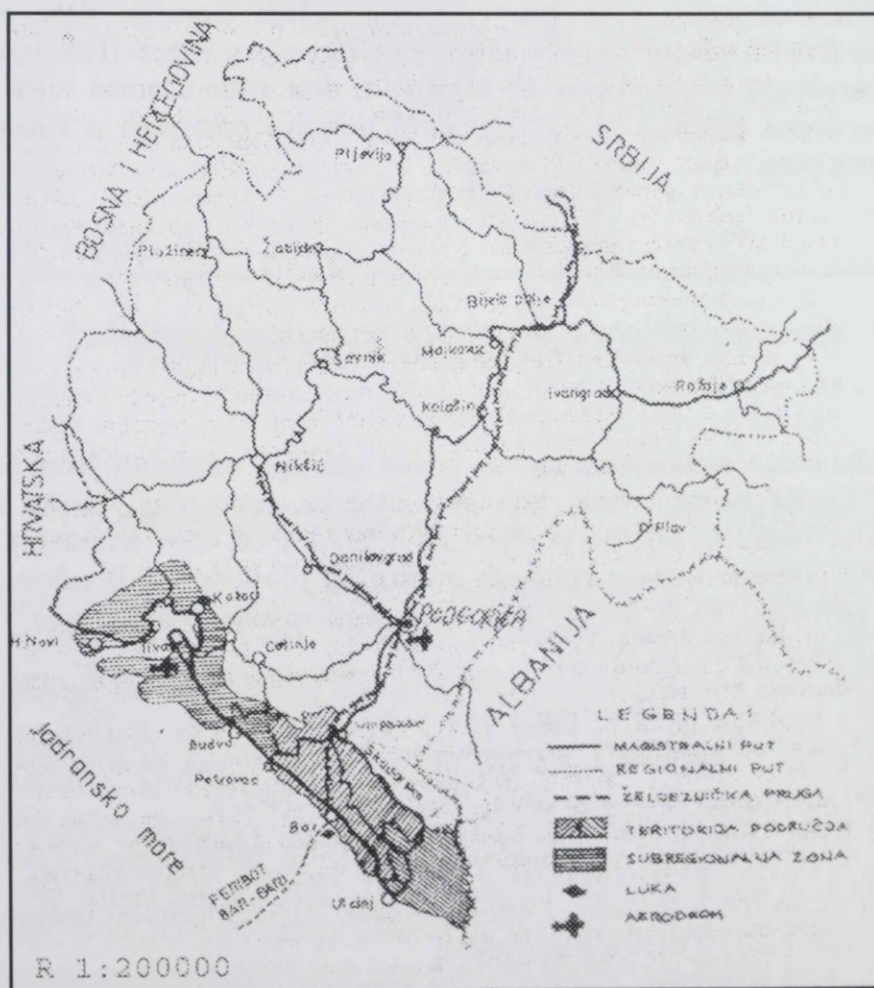
Dinamiku naučno istraživačkog rada u doktorskoj tezi čini sagledavanje pojava i odnosa u njihovoj vremenskoj dimenziji. Menjanje pojava i odnosa je istorijski uslovljeno. Zbog toga je razlučivanje prethodnog, sadašnjeg i budućeg razvoja značajno za turistička kretanja i turizam kao razvojnu pojavu.

I. VREDNOSTI TURISTIČKOG POTENCIJALA

1.1 GEOGRAFSKI POLOŽAJ PODRUČJA

Područje Crnogorskog primorja je oblast visokih planinskih vrhova, grebena i površi, zatim niskih ravnica, i dubokih uzanih rečnih dolina, tako da na celoj teritoriji srećemo veoma oštre kontraste u reljefu. Uzani deo Primorja oivičen je planinskim vencima koji se pružaju uporedo sa primorskom obalom a protežu se sledećim redom: Orijen (1,895 m), Subra (1,660 m), Crkvice (1,080 m), Goli vrh (1,308 m), Jezerski vrh (1,660 m), Lovćen (1,749 m), Hum, Paštrovačka gora, Ilijino brdo (841 m), Sutorman (1,181 m), Rumija (1,593) i Medjurečke planine.

Uzani pojas Crnogorskog primorja pruža se od rta Kobile na ulazu u Bokotorski zaliv pa do ušća Bojane. U pravoj liniji ove tačke su udaljene 93.5 km, dok je ukupna dužina obale 249.1 km (Dužina obalske linije iznosi prema podacima: Hidrografskog instituta RM VJ 249.1 km; Prostornom planu Crne Gore 277 km; Statistički godišnjak CG 293.5 km.), tj. koeficijent njene razudjenosti je 2.61. Od rta Kobile (Luštica) pa do ušća Bojane dužina obale je 154 km a njen koeficijent razudjenosti iznosi 1,674.

Turističko-geografski položaj Crnogorskog primorja u Crnoj Gori i južnojadranskoj regiji

Istraživano područje Crnogorskog primorja se nalazi između 42° 28' Herceg Novi) i 41° 55' (Ulcinj) severne geografske širine i 18° 25' i 19° 13' geografske dužine. Pravac pružanja morske obale je SZ-JI. Granična linija u priobalnom pojasu polazi od moreuza Oštro (ulaz u Bokokotorski zaliv) sa severozapadne strane do krajnjeg jugoistočnog dela Ada – Sv. Nikola, na ušću reke Bojane. Najzapadnija tačka nalazi se na području Sutorine (18° i 23'), zapadno od Herceg Novog, a najistočnija na 19° i 23' na reci Bojani, istočno od Šaskog jezera (Radović, 1970.).

Obalu Crnogorskog primorja u smislu njenog korišćenja za nautički turizam posmatrati kao integralni deo morske (249.1 km), rečne (Bojana 44 km) i jezerske obale (160 km), u ukupnoj dužini od 453.1 km. Obala Crnogorskog primorja predstavlja segment istočno Jadranske obale, 11.9% njenog kopnenog dela. To je najkraći deo obale u njenom neposrednom okruženju, a u geografsko-saobraćajnom smislu najbliži deo istočno Jadranske obale Sredozemlja (Otrant – Bar 122 km), glavnom "izvoru" nautičkih plovila i turista koji dolaze morem. Značaju geoprometnog položaja Crnogorske obale doprinosi njena saobraćajna povezanost kopnenim komunikacijama, kao i vazдушnim, posebno preko dva aerodroma, u Podgorici i Tivtu.

Nautičku atraktivnost ovog dela crnogorske obale umanjuje slaba razudjenost (koeficijent 2.61) u odnosu na neke konkurentne zemlje u bližem (Hrvatska) i daljem (Grčka) okruženju, odsustvo ostrva i izloženosti dela obale udarima vetra i talasa za vreme nevremena (Oštri rt-Ulcinj), otežanost prilaza i pristajanja u kulama na tom delu plovnog puta.

1. 2. VELIČINA PODRUČJA I GRANICE

"Priobalni deo, Crnogorsko primorje, prema sadašnjoj administrativnoj podeli Crne Gore sačinjavaju hercegovačka, kotorska, tivatska, budvanska, barska i ulcinjska opština. Ovo područje zahvata površinu od 1,591 km² ili 12% teritorije Crne Gore. Crnogorsko primorje zahvata nešto uži prostor od prostora koji je administrativnom podelom zahvaćen. To se odnosi na Krajinu (jugozapadni priobalni deo Skadarskog jezera) i Crmicu"(Radović, 1970.).

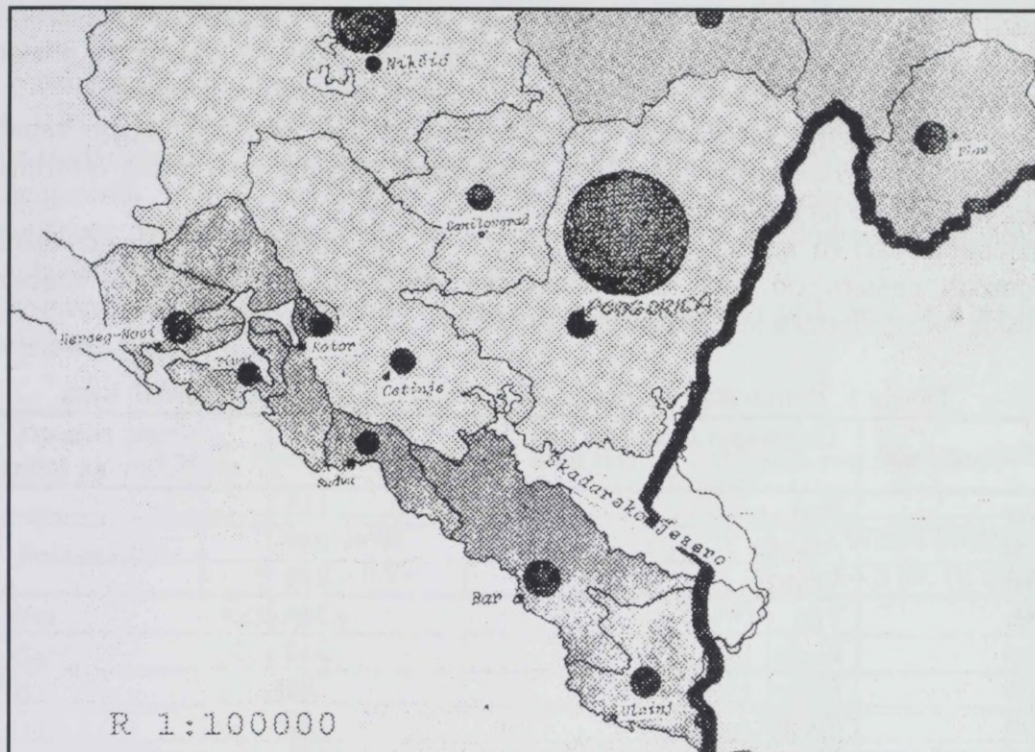
Crna Gora ima: površinu 13,812 km²; kopnene granice 614 km (prema Hrvatskoj 14, Bosni i Hercegovini 225, Srbiji 203 i Albaniji 172 km); dužinu morske obale 293.5 km; 616,327 stanovnika. Na km² ukupne površine ima 44.62 a na km morske obale 2,100 stanovnika (SG Crne Gore, 1991., SGJ – 1994.).

Učešće Crne Gore u teritoriji Savezne Republike Jugoslavije iznosi 13.52%; u granicama 23.63%; u stanovništvu 5.92%; u morskoj obali 100.0%. U ranijoj Jugoslaviji to učešće je iznosilo: 5.4% u površini; 20.68% u dužini granica; 9.56% u dužini morske obale i 2.63% u stanovništvu.

Sada Savezna Republika Jugoslavija ima samo crnogorsku jadransku obalu (293.5 km). Na kilometar morske obale dolazi oko 348 km² teritorije (što je 2.9 puta više nego što je bilo u bivšoj SFR Jugoslavije).

Crnogorsko primorje u širem smislu, sastoji se od tri regiona: Boke, Crnogorskog primorja u užem smislu (paštrovačko-ulcinjsko primorje) i Zete. Prva dva kraja su priobalska, a treći primorski kraj je uvučen u kopno (Marković, 1970.).

Crnogorsko primorje u užem smislu ili paštrovičko-ulcinjsko Primorje, koje obuhvata obalsku zonu Jadrana od Grbaljskog polja i grebena na severozapadu, do ušća Bojane na jugoistoku (Marković, 1970.).

Turističko-geografski položaj opština Crnogorskog primorja

1.3. KARAKTERISTIKE GRAVITACIONOG PODRUČJA

Crnogorsko primorje tesno je vezano sa privrednim razvojem svoga gravitacionog prostora svojim saobraćajnicama. Povezano je prugom Bar-Beograd kojoj gravitira Srbija, Crna Gora i Makedonija. Važnije međunarodne železničko-drumske transverzale vode preko Jugoslavije (savsko-moravsko-nišavska i panonsko-moravsko-varđarska) i od njih se odvajaju železnički i drumski krakovi ka železničkoj pruzi Beograd-Bar, Jadranskoj magistrali i luci Bar.

Železnička pruga Beograd-Bar vezuje celokupni srednjoevropski Dunavski basen sa Jadranskim i Sredozemnim morem i time omogućava tranzit na relaciji Srednja i Istočna Evropa-Afrika-Srednji istok, Azija, Amerika i obratno. Kako je za luku važna funkcija pruge, a pruga luku napaja prometom, gravitacioni prirodni prostor poklapa se sa prostornim položajem luke. Ona ima poseban ekonomski značaj za mnogostruko povezivanje privrede susednih regija međusobno i s privredom drugih geografskih oblasti.

Bar je direktno vezan železničkom prugom za izvore roba sa područja koja mu gravitiraju, zato je od velikog životnog interesa za krajeve kroz koje prolazi. Tako su

stvoreni odlični uslovi za masovnu posetu ne samo domaćih nego i inostranih turista iz zemalja Zapadne i Istočne Evrope.

Jadranska magistrala vezujući čitavu obalu Crnogorskog primorja prolazi delom gravitacionog područja, te vezuje važne drumske saobraćajnice, čime je omogućena turistička valorizacija prostora. Jadranska magistrala i pruga Beograd-Bar povezuju regionalne izvore turističke tražnje sa Crnogorskim primorjem, a lokalne komunikacije povezuju lokalne izvore turističke tražnje.

Pošto je Bar povezan preko Otrantskih vrata sa srednjim i istočnim Mediteranom i lukama svih kontinenata ima kraće i neposrednije veze sa svim lukama na obalama Sredozemnog mora u odnosu na bilo koju drugu luku Crnogorskog primorja.

Da bismo globalno razgraničili gravitaciono područje Primorja prema zapadu, neophodno je sagledati kakav je položaj Bara prema glavnim privrednim centrima u zaleđu, a u odnosu na glavne luke i saobraćajnice.

Naredni podaci (u tabelarnim pregledima) pokazuju udaljenost nekih od važnijih ekonomskih centara od luke Bar. Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih jadranskih luka prikazana je u tabelarnom pregledu:

Tabela 1. Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih jadranskih luka

Polazna luka	Destinacija Jadranske luke	Dužina u NM	Vreme puta pri v=14.5 čv. (u satima)
Bar	Bari	115	7.9
Bar	Ankona	264	18.2
Bar	Venecija	358	24.7
Bar	Trst	346	23.9
Bar	Kopar	342	23.6
Bar	Rijeka	298	20.6
Bar	Šibenik	182	12.6
Bar	Split	158	10.9
Bar	Drač	134	9.2
Bar	Dubrovnik	55	3.8

Izvor: Daljinar Jadranskog mora, prvo izdanje, HIJRM, Split, 1954; Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih mediteranskih luka prikazan je u sledećem tabelarnom pregledu:

Tabela 2. Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih mediteranskih luka

Polazna luka	Destinacija Mediteranske luke	Dužina u NM	Vreme puta pri v=14.5 čv. (u satima)
Bar	Pirej	425	29.3
Bar	Haifa	1,044	72
Bar	Bejrut	1,049	72.3
Bar	Port Said	954	65.8
Bar	Gibraltar	1,322	91.2
Bar	Valensija	1,070	73.8
Bar	Marsej	886	61.1
Bar	Alžir	1,022	70.5

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Značaj željezničke pruge Beograd-Bar i luke Bar je u uzajamnom povezivanju. Pruga povezuje severoistočne i istočne delove Jugoslavije sa Jadranskim morem, odnosno Crnogorskim primorjem.

U gravitaciono područje pruge Beograd-Bar i luke Bar spadaju železničke stanice u Makedoniji, užem području Srbije, Kosovu, Crnoj Gori i Banatu. Luci Bar gravitiraju železničke stanice u Sremu istočno od stanice Martinci i sve železničke stanice u Bačkoj, te one koje povezuju Suboticu, Crkvenu i Bačku Palanku.

Najznačajniji faktor razvoja Crne Gore i Primorja predstavljala je izgradnja luke Bar, koja je povezana železničkom prugom Beograd-Bar i drumskim pravcem Bijelo Polje-Podgorica-Bar. Takodje je značajan putni pravac Nikšić-Podgorica-Bar. A medjugradski plovni saobraćaj priobalnog pojasa Crnogorskog primorja je kompletiran faktor. Geografska povoljnost ogleda se u predodređenosti položaja između Jadranskog mora, reke Bojane i Skadarskog jezera.

Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih svetskih luka prikazana je u sledećem tabelarnom pregledu:

Tabela 3. Pomorska udaljenost luke Bar od značajnih svetskih luka

Polazna luka	Destinacija Svetske luke	Dužina u NM	Vreme puta pri $v=14.5$ čv. (u satima)
Bar	Rotterdam	2,670	7.67
Bar	Hamburg	2,929	8.42
Bar	London	2,623	7.54
Bar	Nju Jork	4,510	12.96
Bar	Nju Orleans	5,942	17.07
Bar	Buenos Aires	6,590	18.94
Bar	Montreal	4,482	12.88
Bar	Hong Kong	7,454	21.42
Bar	Singapur	6,019	17.29
Bar	Jokohama	8,974	25.78
Bar	Bankok	6,829	19.62

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Pored ove morske udaljenosti luke Bar od ostalih luka veoma je bitno i rastojanje luke Bar od industrijskih centara u njenom zaledju, i to železničkim i drumskim pravcima. Drumska udaljenost luke Bar od većih industrijskih centara u njenom zaledju prikazana je u sledećoj tabeli:

Tabela 4. Drumska udaljenost luke Bar od većih industrijskih centara

Polazna luka	Destinacija veći indus. centri	Dužina u KM	Vreme puta pri $v=30$ km/h (u satima)
Bar	Podgorica	77	2.56
Bar	Nikšić	128	4.26
Bar	Bijelo Polje	198	6.60
Bar	Beograd	540	18.00
Bar	Niš	494	16.46
Bar	Kragujevac	464	15.46
Bar	Priština	369	12.30
Bar	Novi Sad	625	20.83
Bar	Subotica	717	23.90
Bar	Dimitrovgrad	589	19.63

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Železnička udaljenost luke Bar od značajnih železničkih stanica u njenom zaledju prikazana je u sledećem tabelarnom pregledu:

Tabela 5. Železnička udaljenost luke Bar od značajnih železničkih stanica

Polazna stanica	Destinaciona železnička stanica	Dužina u KM	Putovanje pri $v=20$ km/h (u satima)
Bar	Podgorica	56	2.8
Bar	Beograd	510	25.5
Bar	Niš	567	28.4
Bar	Bor	765	38.3
Bar	Kragujevac	484	24.2
Bar	Dimitrovgrad	665	33.3

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Luka Kotor predstavlja drugi poslovni subjekat po svom značaju na Crnogorskom primorju. Međutim, ona je po veličini, kapacitetu, funkcionisanju i strukturi umnogome drugačija od luke Bar, što se prvenstveno odnosi na teretnu komponentu. Rastojanja luke Kotor od Mediteranskih luka prikazana su u sledećem tabelarnom pregledu:

Tabela 6. Rastojanje luke Kotor od Mediteranskih luka

Polzna luka	Destinacija Mediteranske luke	Dužina u NM	Vreme puta pri $V=14.5$ čv (h)
Kotor	Trst	334	23.03
Kotor	Ankona	254	17.52
Kotor	Marsej	715	49.31
Kotor	Pirej	533	36.76
Kotor	Poreč	302	20.83
Kotor	Zadar	201	13.86
Kotor	Ulcinj	58	4.00
Kotor	Dubrovnik	40	2.76

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Luka Kotor sa svojim zaledjem nije vezana železničkom prugom. Nalazi se na rukavcu Jadranske magistrale i svojim zaledjem vezana je drumom II kvaliteta (Kotor-Cetinje- odgorica-Beograd). Drumska udaljenost luke Kotor od važnijih gradova koji mogu imati značaj za njeno poslovanje prikazana je na sledećem tabelarnom pregledu:

Tabela 7. Drumska udaljenost luke Kotor od važnijih gradova

Polzna luka	Destinacija gradovi	Dužina u KM	Vreme puta pri V=40 km/h (h)
Kotor	Budva	20	0.50
Kotor	Bar	60	1.50
Kotor	Cetinje	45	1.12
Kotor	Podgorica	100	2.50
Kotor	Nikšić	170	4.25
Kotor	Beograd	600	15.00
Kotor	Dubrovnik	100	2.50
Kotor	Herceg Novi	45	1.12

Izvor: Program razvoja i zaštite morskog dobra, Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995.

Luka Kotor nema opredeljenja da intenzivno razvija svoju teretnu komponentu. Međutim, kroz "Ferry" i "Ro-Ro" linije kojima se Kotor može povezati sa italijanskim, grčkim ili hrvatskim linijama, ova komponenta će svakako moći naći svoje mesto u turističkoj privredi. Tim pre, što luka Kotor intenzivno radi na formiranju slobodne carinske zone u Grblju (oko 5 km od Kotora), u kojoj se planira i izgradnja nautičko-turističkog centra sa kojim luka Kotor znatno povećava svoj nastup u oblasti nautičkog turizma.

1.4. PROSTORNO-FUNKCIONALNA SVOJSTVA

Izuzetno povoljan međunarodni turističko-geografski položaj ogleda se i u uspostavljanju železničke veze Primorja i zemalja Srednje, Zapadne i Istočne Evrope, jednog od najvećih turističkih disperziva. Pruga Beograd-Bar povezuje panonski i peripanonski prostor sa Crnogorskim primorjem, tj. izvorišta turističke tražnje sa kupališno-rekreativnim motivima.

Turističko-geografski položaj koji povezuje Primorje sa izvorima turističke tražnje je ne samo lokalni i regionalni nego i kontinentalni i svetski. Izgradnjom Jadranske magistrale, pruge Beograd-Bar i luke Bar, Crnogorsko primorje je postalo pristupačno i udaljenijim turističkim zemljama. Takva komunikativnost je od velikog značaja i za međunarodna turistička kretanja.

Nakon izgradnje Jadranske magistrale duž Crnogorskog primorja i kontinentalnim delom, te njenim spajanjem sa Ibarskom magistralom, modernizacijom beogradsko-zlatiborskog putničkog pravca, izgradnjom aerodroma u Podgorici i Tivtu, izgradnjom pojedinih savremenih puteva između gradskih naselja unutar Crne Gore, a naročito

izgradnjom pruge Beograd-Bar i luke Bar, turističko-geografski položaj Primorja i Crne Gore postao je povoljan, a savremene saobraćajnice podstakle su intenzivan razvoj turizma.

Geografski položaj luke Bar i železničke pruge Beograd-Bar eliminisao je nekadašnju izolovanost i izvršio snažan uticaj na ubrzanje privrednog razvoja Crnogorskog primorja, jer se luka Bar uklapa u sva tri osnovna jugoslovenska pravca: jadranski, dunavski i egejski. Tako je Primorje povezano ne samo sa ostalim područjima Jugoslavije, već i sa republikama prethodne Jugoslavija, kao i sa susednim državama u susedstvu Jugoslavije.

Saobraćajno-geografski uslovi omogućuju značajnu posredničku ulogu u spoljnotrgovinskom prometu dobara izmedju pojedinih delova evropskog kopna, s jedne, i evropskih država sa ostalim prekomorskim državama, s druge strane.

Luka Bar po svom geografskom položaju pripada južnom delu Jadranskog saobraćajno-geografskog područja i nakon dovršenja pruge Beograd-Bar predstavlja ishodišnu tačku na južno istočnoj Jadranskoj obali preko koje će dobiti izlaz na more privredno podunavsko-posavsko i moravsko-varždarsko područje.

1.5. POLOŽAJ PREMA TURISTIČKO-SAOBRAĆAJNIM PRAVCIMA

Pravci turističkih kretanja usmereni su glavnim saobraćajnicama, koje iskazuju prostornu distanciranost od srodnih turističkih vrednosti i središta turističke tražnje. Prostor Crnogorskog primorja prosecaju ili tangiraju značajni turistički pravci, upravo oni, koji usmeravaju turističke tokove iz razvijenih država Evrope, i susednih država u okruženju. Njihove funkcije sagledaćemo prema saobraćajnicama kojima su obeleženi.

Prema turističko-geografskom značaju možemo izdvojiti sledeće pravce: durmitorski (Pljevlja-Žabljak-Nikšić), zatim, deo jadranskog magistralnog puta Crnu Goru (Podgorica-Bijelo Polje-Berane-Rožaje) i putni pravac predisponiran dolinom Pive (Foča-Plužine-Nikšić-Podgorica).

Drumski saobraćajni pravac je na jednom osnovnom transverzalnog i tri longitudinalna pravca, koja se granaju od transverzale vezujući primorski, središnji i severni region Crne Gore, kako sa osnovnim putnim pravcem i centrima razvoja, tako i sa susednim republikama. Najznačajnija saobraćajnica je transverzala Petrovac-Podgorica-Mateševo, odakle se ista račva na dva pravca i to: Mateševo-Kolašin-Bijelo Polje i Mateševo-Andijevica-Berane-Bijelo Polje, gde se dva kraka spajaju u jedan i preko Prijepolja povezuju Crnu Goru sa širim okruženjem. Sa ovog pravca odvajaju se dva magistralna puta, i to: Andrijevice preko Murina i Čakora, kao veza za Peć i iz Berana preko Rožaja za Kosovsku Mitrovicu.

Jadranska magistrala (longitudinalna veza Primorskog regiona) u priobalnom pojasu povezuje Crnogorsko primorje sa ostalim delovima Jadranske obale. Usko grlo u Boki Kotorskoj trebalo bi savladati mostom u podnožju tesnaca Verige. Planom su predviđene i obilaznice oko gradova, kako na ovom pravcu, tako i na ostalim magistralnim pravcima (Podgorica, Bijelo Polje, Budva, Bar, Herceg Novi).

U središnjem regionu Crne Gore, planom je predviđeno kompletiranje magistralne veze Skadar-Podgorica-Nikšić, koja se u Nikšiću račva na dva kraka: Nikšić-Trebinje-

Dubrovnik i Nikšić-Plužine-Foča. Ovaj putni pravac je osnovni nosilac razvoja središnjeg regiona Crne Gore i veza sa jedne strane preko Albanije i Grčke, a sa druge strane sa Bosnom i Hercegovinom i Hrvatskom, te dalje prema zapadnoj Evropi.

U severnom regionu najznačajnija veza koja treba da podrži naglašeni razvoj severne Crne Gore je pravac Foča-Gradac-Pljevlja-Bijelo Polje, koja se preko dela transverzale Bijelo Polje-Berane vezuje na Ibarsku magistralu i na taj način omogućuje objedinjavanje tri centra severnog regiona (Pljevlja, Bijelo Polje i Berane) i njihovu vezu sa Bosnom i Hercegovinom i Kosovom.

Saobraćajnica Podgorica-Cetinje-Budva dopunjuje mrežu magistralnih puteva koji u najvećoj meri obezbeđuje veze sa susednim republikama. Mreža regionalnih puteva funkcionalno dopunjuje mrežu magistralnih puteva u cilju obezbeđenja dobre pristupačnosti kako opštinskim centrima tako i svim važnijim čvorištima u okviru Crne Gore. Izgradnjom pruge Beograd-Bar, saobraćajna pozicija Crne Gore postaje znatno povoljnija. Uspostavljanjem ove železničke veze ostvareno je najkraće rastojanje između istočnog dela središnje Evrope i Crnogorskog primorja, a samim tim i brži razvoj turizma.

U saobraćajnom, pogledu, priobalna zona Crnogorskog primorja je povezana Jadranskom magistralom, celom svojom dužinom, sa centrima u zaleđu, kao i železničkom prugom Beograd-Podgorica-Bar, koja dalje ima vezu sa Evropom, a u samom Baru čini veliko saobraćajno čvorište, drumskog, železničkog i pomorskog saobraćaja. Povoljni geosaobraćajni uslovi, kao i blizina dva aerodroma (Tivat i Podgorica), govore o nizu povoljnosti i otvaranju mogućnosti za širenje zone uticaja, najpre u turističkom smislu.

Železnički saobraćajni sistem u pogledu kapaciteta treba da bude dopunjen prugom Podgorica-Tuzi-Skadar. Osnovna orijentacija je na modernizaciji i boljem korišćenju postojećih kapaciteta, pri čemu železnica treba da preuzme ulogu kako daljinskog distributera roba i turista, tako i vršioca organizovanog prigradskog javnog saobraćaja.

Koncept razvoja saobraćaja Crne Gore ima za cilj da produži ravnomerniji razvoj teritorije Republike u celini. U tom konceptu drumski saobraćaj baziran je na dva transverzalna pravca i to:

- Bar – Podgorica – Mateševo – Berane – Sjenica (sa tunelom ispod Sozine koji je u izgradnji) od kojeg se iz Mateševa odvaja krak za Kolašin – Bijelo Polje – Prijepolje;

- Priboj – Pljevlja – Nikšić – Trebinje – Dubrovnik sa odvojkom iz Pljevalja za Prijepolje i iz Nikšića za Cetinje. Longitudinalni pravci su u dugoročnom konceptu.

Najveće unapredjenje saobraćajnog sistema ovim konceptom je u železničkom saobraćaju, koji treba da se, pokrivajući područje Crne Gore čvršće veže na železničke sisteme susednih republika. Na ovaj način može se luci Bar obezbediti šire uticajno područje, a time i njen planirani kapacitet. U tom smislu, prugu Podgorica-Nikšić treba produžiti preko Bileće i Trebinja do veze sa prugom Sarajevo – Ploče, prugu Beograd – Bar iz Bijelog Polja ili Mateševa vezati za mrežu kosovskih pruga u Peći i dalje ka Makedoniji, dok bi se najracionalnija veza Pljevlja sa prugom Beograd – Bar mogla ostvariti u Prijepolju.

Pored već istaknutih pravaca, ostaje da vidimo koji bi pravci poboljšali postojeću saobraćajnu poziciju Crnogorskog primorja. Bolje otvaranje Primorja i Crne Gore u celini prema istočnim i južnim delovima Jugoslavije, moguće je pravcem Peć – Čakor – Andrijevica. Ovaj putni pravac bio bi najbolja varijanta za nastavak međunarodnog

magistralnog puta, Sofija – Niš – Priština – Peć, prema Crnogorskom primorju. Ovaj pravac bio bi konkurentan pravcu Kosovska Mitrovica – Berane i turistički bi aktivirao više Crnogorsko primorje.

Budući da ove saobraćajnice predstavljaju priključke frekventnim turističkim tokovima i da povezuju atraktivne prostorne celine, omogućiće transformiranje prirodne sredine u nova kvalitativna stanja, gde bi se ritam menjanja prostora odvijao etapno, stapajući se u jedinstven proces regionalnog turističkog razvoja.

Uloga saobraćajnica u aktiviranju potencijalnih turističkih zona je velika. U tom smislu, one su, optimalno uskladjene s kvalitetnim prostorom, i treba da postanu osnova budućeg turističkog razvoja Crnogorskog primorja.

Geoprometno-turistički položaj Crnogorskog primorja sa stanovišta glavnih sadašnjih i potencijalnih emitivnih ino-tržišta nije "jaka" tačka ponude. Problem udaljenosti se posebno naglašava zbog nezadovoljavajuće savladanosti prostora, drumom i/ili železnicom, od emitivnih područja (primerom navodimo, Njemačke) od naših destinacija. Sada se razgradnjom SFRJ problem dodatno komplikuje, kada se koriste drumske saobraćajnice (nesavremene), značajno umnoženim brojem graničnih prelaza a, dakako, i kao posledica još uvek nezadovoljavajuće "dobrosusjedske" saradnje (sa nekim od bivših jugoslovenskih republika). Sve to u situaciji kada se prepoznaje tendencija "cepanja" godišnjih odmora u više delova, odnosno, kada je nužno obezbediti ubrzani turistički tranzit.

Mada je i tokom pretkriznog perioda, početka rata na područjima bivše Jugoslavije, Jadranska magistrala imala sve manje značenje u turističkim tokovima prema Crnoj Gori, odnosno Primorju, sada je sasvim jasno da oslonac ino-prometa mora biti avio-saobraćaj – prihvati i otprema turista preko aerodroma u Podgorici i Tivtu. Delom će biti osnažen promet turista željeznicom, takodje i pomorskim putem (veza Bar – Bari, pre svega). Sve to, u stvari, znači da će, sve do izgradnje modernih autoputeva duž Jadrana i transverzale prema Beogradu, Crna Gora imati naglašeno obeležje avio-destinacije. Domaći promet, s obzirom na Bliskost emitivnog područja, će, kao i do sada, prednost davati različitim vidovima kopnenog u odnosu na vazdušni saobraćaj.

Geografsko-saobraćajni položaj Crnogorskog primorja u odnosu na glavna emitivna turistička područja se može označiti kao relativno nepovoljan. Pored ukupno nezadovoljavajućeg stanja krupne saobraćajne infrastrukture koja vodi prema Crnoj Gori, sada se, iz poznatih razloga javlja i problem korišćenja Jadranske magistrale, što sve naglašava neželjni "retorni" položaj. Tek u daljoj perspektivi moguće je obezbediti kvalitetnija rešenja u domenu saobraćajne savladanosti prostora prema Crnoj Gori, pa se u doglednom periodu turistički promet mora odvijati preko (modernizovanih) vazdušnih i morskih luka (inostrani), odnosno korišćenjem drumskih pravaca i željezničke pruge Beograd – Bar (domaći promet).

Pruga Beograd – Bar i luka Bar kao njena funkcija imaju ključnu ulogu u razvitku turizma i privrede na Crnogorskom primorju. Uz to veliki im je značaj za međunarodni tranzit iz Mađarske, zapadne Rumunije i zapadne Bugarske u zemlje Mediterana.

Za povezivanje Jadranskog mora, odnosno Crnogorskog primorja s Beogradom od velikog značaja je dinarski turistički pravac, na relaciji: Beograd – Obrenovac – Šabac – Zvornik – Bajina Bašta – Priboj – Bijelo Polje – Podgorica – Bar. Drugi, takodje, veoma važan turistički pravac predstavlja limski (zlatiborski), na relaciji: Beograd – Valjevo – Požega – Užice – Priboj – Bijelo Polje – Kolašin – Podgorica – Bar.

1.6. POLOŽAJ PREMA VAŽNIM IZVORIMA TURISTIČKE TRAZNJE

Najvažnija drumska saobraćajnica – Jadranska magistrala predstavlja značajan pravac turističkih kretanja prema Crnogorskoj obali i obratno. U Bijelom Polju na nju se nadovezuje Beogradsko – zlatiborska magistrala, a u Kosovskoj Mitrovici – Ibarska magistrala. Do puštanja u saobraćaj Jadranske magistrale od Rožaja do Kosovske Mitrovice, 1971. god., čakorski put je predstavljao značajan turistički pravac, kojim su se kretali inostrani turisti iz zapadne, srednje Evrope i južne Italije u pravcu Grčke, istočnog Mediterana i jugozapadne Azije, kao i u suprotnom smeru. Istovremeno, to je bio i važan pravac kretanja domaćih turista prema Crnogorskom primorju.

Rugovsko – Čakorski putni pravac, sa nastavkom na trasu postojećeg puta: Andrijevice – Mateševo – Podgorica, predstavlja najbolju varijantu nastavka međunarodnog magistralnog puta Niš – Priština – Peć prema Crnogorskom primorju. Prokopavanjem tunela ispod Čakora i Trešnjevika obezbedila bi se prohodnost i izvršilo skraćanje puta. U odnosu na Jadransku magistralu, ovaj put bi za područje Kosova, južne Srbije i Makedonije, na relaciji Priština – Bar, skratio rastojanje do Crnogorskog primorja. Na potrebu izgradnje, odnosno modernizacije ovog putnog pravca naročito ukazuje činjenica da je Jadranska magistrala, zbog male propusne moći i opterećenosti, već postala usko grlo za intenzivniji saobraćaj.

Turističko-geografski i saobraćajni položaj Crnogorskog primorja

Od evropskih turističkih tokova, najveći funkcionalni značaj za turističku valorizaciju Crnogorskog primorja ima istočni turistički pravac, koji vodi prema Jadranskom, Egejskom i Crnomorskom primorju, posebno krak koji je usmeren prema Crnogorskom obalskom području. Turističku frekvenciju ovog pravca znatno povećava feribotska linija preko Jadranskog mora Bar – Bari.

Železnička pruga od Gostuna do Bara predstavlja deo magistralne pruge Beograd – Bar, koja ima jugoslovenski i međunarodni značaj (Budimpešta – Subotica – Beograd). Ova pruga je jedina funkcionalna veza između luke Bar i Srednje Evrope.

Pored aktivnosti za revitalizaciju same pruge u narednom periodu neophodno je preduzeti mere za realizaciju projekta kojim se predviđa povezivanje najšireg gravitacionog područja pruge Beograd – Bar sa Italijom. Kompletne kompozicije vozova specijalnim brodovima bi se transportovale iz Bara za Bari i obrnuto, da bi Crna Gora (Primorje) i SRJ obezbedile pristup na tržište južne i srednje Italije, odnosno Zapadne Evrope. Italija bi se vrlo racionalno povezala sa SRJ, Zemljama Srednje Evrope i tržištem Zajednice Nezavisnih Država.

U sklopu modernizacije i proširenja putne mreže, kao strateškog opredeljenja i preduslova dinamiziranja privrednog razvoja Crne Gore i Primorja treba predvideti:

- modernizaciju i proširenje mreže regionalnih puteva, tj. izgradnja puteva: Cetinje – Čevo – Nikšić – Šavnik preko Semolja i Morače – Podgorica i Zabljak – Nikšić – Risan;

- modernizaciju i proširenje putne mreže koja spaja Crnu Goru i Hercegovinu (izgradnja puteva Nikšić – Gacko i Pljevlja – Srbinje);

- izgradnju dva autoputa u saradnji sa Srbijom, i to: - Beograd – južni Jadran, odnosno Bar, kao deo međunarodne magistrale Baltik – Jadran, uz mogućnost povezivanja trajektom Bar – Bari sa Italijom, i

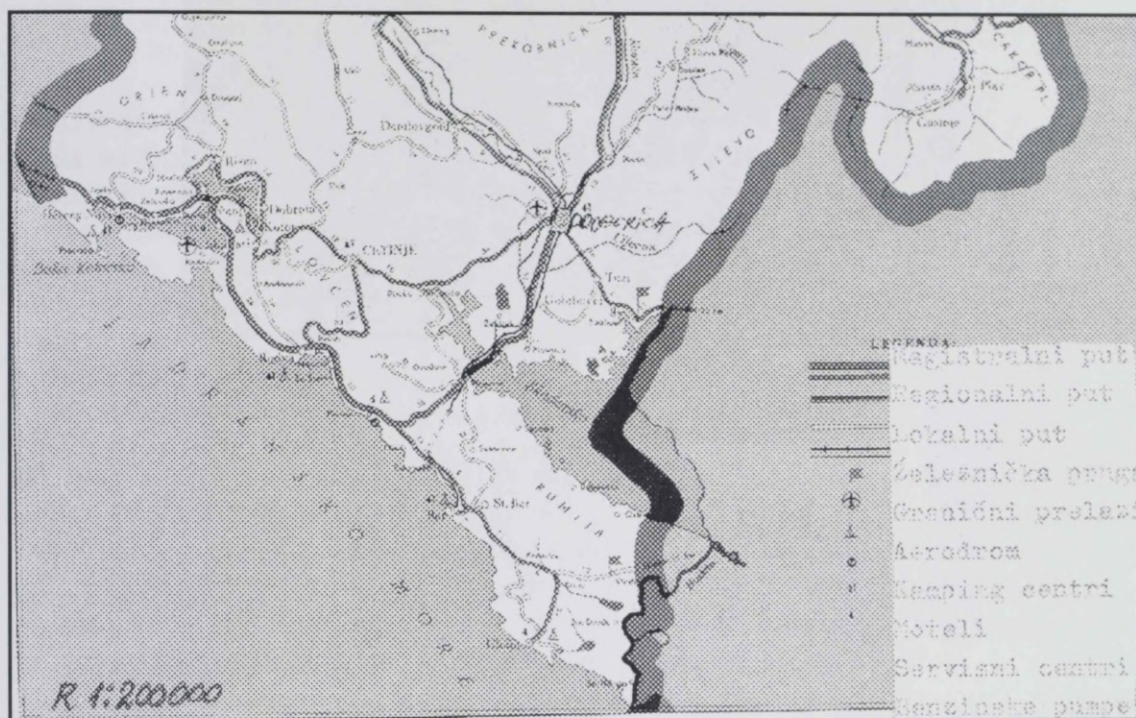
- Niš – Priština – Peć – Čakor – Murina – Andrijevića – Mateševo – Podgorica – Bar, kao najkraća veza istočne i južne Srbije i Kosova sa Crnogorskim primorjem.

Izgradnja ovih autoputeva uslovlja bi intenziviranje robnih i putničkih tokova ka luci Bar, što je od posebnog značaja za dugoročni razvoj kompleksa pomorske i turističke privrede. Kad je reč o izgradnji autoputa Niš – Bar, u prvoj fazi bi se pristupilo probijanju dugog tunela ispod Čakora. Ostvarenjem predviđene modernizacije i proširenja putne mreže Crne Gore postigla bi se relativno dobra savladanost prostora, znatno bi se smanjili troškovi transporta i, što je posebno važno, veoma bi se povećao stepen saobraćajne integracije Crne Gore i Srbije.

Što se tiče dunavskog plovnog puta, koji je dobio na važnosti završetkom kanala Rajna – Majna – Dunav, realno je pretpostaviti da će on negativno uticati na razvoj luke Bar u bližoj budućnosti, jer ne postoji zadovoljavajuća kopnena veza (železnička ili drumska saobraćajnica u funkciji povezivanja luke Beograd i luke Bar) između Podunavlja (Srednje Evrope) i Bara. Veoma je važno uključivanje Crne Gore u saobraćajni koridor "5 B", tj. Budimpešta i Bukurešt – Beograd – Bar – Bari.

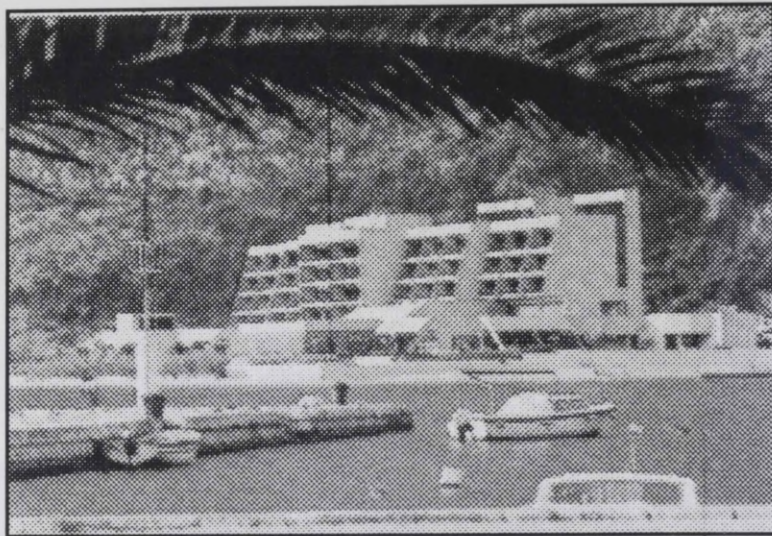
Jadranska magistrala predstavlja glavni magistralni pravac što se uključuje u evropsku mrežu puteva. Ta savremena drumska saobraćajnica ima tranzitnu ulogu na Crnogorskom primorju i međunarodnim prometnim relacijama. Za turistička kretanja inostranih turista ka Primorju, najznačajnija usmerenja su iz severne, zapadne i centralne Evrope. Centralni mediteranski turistički pravac povezuje zapadnu, severnu i centralnu Evropu sa obalom Italije, a feribrotskom (pomorskom) linijom Bar – Bari i obale Crnogorskog primorja. Istočni mediteranski turistički pravac povezuje severnu, centralnu i zapadnu Evropu sa Crnogorskim primorjem i ostalim delovima

Balkanskog poluostrva. Istočni mediteranski pravac ima najveći značaj za razvoj inostranog turizma na Crnogorskom primorju, jer je značajan i za tranzit turista i putnika. Ovaj turistički pravac izvora turističke tražnje ima medjukontinentalni značaj.

Turistička karta Crnogorskog primorja

Crnogorsko primorje ima povoljan turističko-geografski položaj i prema pravcima turističkih kretanja koji preko Crnomorske obale (Bugarske i Rumunije) povezuju jugozapadnu Aziju i Zajednicu Nezavisnih Država sa Mediteranom i centralnom Evropom. Luka Bar je znatno manje udaljena od luka na Dalmatinskom primorju za sve tranzitne pravce iz srednje Evrope u pravcu Srednjeg i Dalekog istoka. U pravcu Južne Amerike bliža je od severnomorskih luka, takodje i od baltičkih luka, dok se sa drugim lukama gotovo izjednačuje za pravce zapadne Afrike. Dakle, luka Bar i pruga Beograd – Bar dale su, prema tome, snažan impuls privrednom i turističkom razvoju Crne Gore i Primorja.

Hotel Teuta - Risan

Bar je luka međunarodnog tranzita s područja Makedonije, uže Srbije, Kosova, Vojvodine i Crne Gore. Pruga Beograd – Bar predstavlja ishodišnu tačku na južnoj jadranskoj obali za privredno razvijeni podunavsko – posavski, moravsko – vardarski i centralni planinski region. Prema luci Bar orijentišu se mnoge evropske države, što snažno ubrzava robni promet, kao i promet turista i putnika. Luka Bar je locirana na jednom od značajnih središta saobraćajnog sistema, koji spajaju Mediteran sa srednjom Evropom. Luka je tako postala ishodišna tačka za mnoge evropske države i ima uslove da poveća inostrani tranzit robe i putnika, odnosno turista jer je povezana sa gravitacionim zaledjem. Luci Bar gravitira i deo tranzita iz srednje i istočne Evrope za države Afrike, Azije i severne Amerike. Luka Bar, s obzirom na udaljenost pojedinih evropskih luka od Sueckog kanala, ima konkurentski položaj. Od Bara do Port Saida rastojanje je 954 nautičke milje, Braile 1,260 NM, Hamburga 3,590 NM, Gdinja 3,930 NM. No, osim toga, luka Bar uspešno konkuriše zapadnoevropskim lukama u prometu sa zapadnom Afrikom i južnom Amerikom. Rastojanja su skoro ujednačena, npr. Bar – Dakar 2,812, Bar – Buenos Aires 6,590 NM, dok je Gdinja – Dakar 3,110 NM a Gdinja – Buenos Aires 7,035 NM. To ukazuje na zaključak da će Bar postati jedna od vodećih tranzitnih luka. Savremena turistička tražnja formira se u kontinentalnom delu Jugoslavije i visokorazvijenim industrijskim i urbaniziranim zonama zapadne, srednje i severne Evrope.

II. OCENA PRIRODNIH TURISTIČKIH VREDNOSTI

2. 1. GEOMORFOLOŠKE VREDNOSTI

Izuzimajući područje Boke, Crnogorsko primorje se odlikuje sitnom razudjenošću. Obala od Boke do Bojane odlikuje se stalnim smenjivanjem klifova i žala, te se ovaj potez odlikuje mozaičnim obilcima reljefa. Na ovom delu Crnogorskog primorja postoje povoljni uslovi za veoma obimnu raznovrsnu turističku izgradnju.

Pošto će prostorne mogućnosti područja biti razmatrane pri obradi valorizacije pojedinih zona, ovde se čini posebno značajnim ukazati na smeštaj, dimenzije i neke osobine plaža, jer će od njih, pored ostalih, zavisiti dimenzioniranje kapaciteta i kvantificiranje obima turističkog prometa.

Odnos dužine obale pogodne za kupanje u odnosu na ukupnu dužinu obalske linije Crnogorskog primorja dosta je povoljan, tim pre što pojedina obalska područja Boke (naročito Luštica) i deo obale između Bara i Ulcinja, koja se od obale uzdižu pod relativno blagim uglom, nisu podacima uključena u obalno područje pogodno za kupanje.

Daleko najveći procenat (57.9%) ukupne dužine obale otpada na područje Boke Kotorske, a najmanji na području Ulcinja (11.8%) i Budve (13.7%). Međutim, daleko najpovoljniji odnos u ukupnoj dužini imaju područje Ulcinja (od ukupne dužine obale ovog područja skoro polovina je veoma pogodna za kupanje), i ona učestvuje sa oko 29% u ukupnoj obali Crnogorskog primorja pogodnoj za razvoj turizma, a onda područje Budve, na koje otpada 24.6% turističke aktivne obale, a učestvuje samo sa 13.7% u ukupnoj dužini obale područja. Najnepovoljniji odnos ima područje Boke, jer u ukupnoj dužini obale učestvuje sa 57.9%, a samo sa 30.3% u obalnom pojasu pogodnom za kupanje (Radović, 1970.).

Najveći procenat obale nepogodne za kupanje (64.3%) otpada na Boku, a daleko najmanji (7.8%) na Ulcinj i (11.2%) na područje Budve (Radović, 1970.).

Ovi procesi su pomognuti prisustvom vode iz brojnih vrela, tada i većeg broja rečica i reka koje su hranila ta vrela, kao i povoljnom klimom. Boka je tako dobila izgled kraškog polja. U pleistocenu su lednici sa Orjena dosta nisko ostavljali morenski materijal. Dosta tog materijala su otoke lednika transportovale u podnožje planinskih padina. Na strmim padinama oko zaliva Boke brojna su duboka korita otoka lednika ili bujica vode, koje su nastajale otapanjem snega. Takve uske i duboke žlebline su između Ubala, u podnožju Orjena, i mesta Lipci u Boki, između Poljica (Poljički potok) i Carina u Risnu, između Volištra i Ljute, između Krsca i Škurde. Ove vododerine ili žlebline mnogi istraživači pogrešno nazivaju rasedima (Radojičić, 1996.).

Sutorina ima izgled doline, čija je dužina oko 7 km, a širina kod HercegNovskog (Toplanskog) zaliva je 3.5 – 4 km. U paleogenim fliškolikim naslagama dolinu je formirala reka Sutorina, sa svojim pritokama. Leve pritoke Presjeka i Vrtor jako su disecirale zemljište i strane doline su blažeg pada, desne strane doline su strmije i prelaze u brdo zvano Oštra (361 m), izgrađeno od peščara, glinca i laporca, preko kojih su konglomerati, takodje paleogene starosti. Ove naslage se dalje ka severozapadu nastavljaju u Konovale. U gornjem delu doline Sutorine, u izvorištu Presjeke, je depresija Mojdež, udubljena rečnom erozijom i denudacijom u flišu, a korozijom i oburvavanjima

u krečnjaku, ispod kojeg su vrela ove rečice. Aluvijalna ravan doline proteže se oko 3.5 km od ušća uzvodno i predstavlja važan poljoprivredni prostor (Radojičić, 1996.).

Istočnije od Tivatskog zaliva pa do uvale Jaza, poznate plaže, kod Budve, proteže se Tivatsko, Grbaljsko i Mrčevo polje. Ovo je prostrana flišna zona, duga oko 20 km, a široka do 3.5 km, koja prema padinama Lovćena podilazi pod slojeve trijasa i krede. Z. Bešić (1969., 1975.) s pravom navodi da su duž podnožja Lovćena debele naslage pleistocenih breča, koji su formirali periglacialni procesi. Eoceni fliš izgrađuje i brežuljke između Tivta i Budve (Zekova glava, 67 m, Prevlaka, 23 m, Debela glava, 36 m i dr.), koji su zaobljeni, odrasli primorskim žbunjem ili su kultivisani radom čoveka (Radojičić, 1996.).

Poluostrvo Luštica površine je oko 50 km². Izgrađena je od bankovnih i slojevitih krečnjaka, redje i dolomita gornje krede. U središnjem delu ima karakter zatalasane zaravni sa više vrtača i uvala. Uzdiše se najviše do 438 m. Unutrašnja obala, u zalivu Boke slabo je razudjena, dok je obala prema pučini mora sastavljena od brojnih rtova (ima ih 18), uvala i luka (ima ih 9). Rtovi su lepi vidikovci, a uvale i luke peskovite plaže pogodne za odmor i rekreaciju. Poznate plaže su: Žanjice, Azra, Dobra luka, Oblatno i Pržno (Radojičić, 1996.).

Od rta Platamoni, Zapadno od Budve, pa sve do Volujice, poluostrva južno od Bara, nema krečnjačkog, pretežno gornjokrednog, pojasa koji geotektonski pripada parautohtonu. Razbijanje i tonjenje tog pojasa uslovalo je da je ovaj deo obale sastavljen od brojnih rtova većih i malih uvala i zatona. Na ovom delu obale ima 14 rtova, pretežno oblika klifova, koje je modelirala abrazija. Pored većih zatona – Trašte, Budvanski, Sutorinski i Barski, još je 15 uvala i luka. Uvale su, kao i duž Luštica, pretežno od šljunka i peska i predstavljaju poznate plaže (Radojičić, 1996.).

Litološka složenost prostora oko Budve navela je J. Cvijića (1924, str. 379), da za primer formiranja reljefa na stenama različite otpornosti navede ovaj prostor. J. Cvijić kaže: "Smenjuju se krečnjaci, kao otpornije stene, sa flišom, glincima i laporima, slabe otporne moći". Kao posledica različite otpornosti na denudaciju i fluvijalnu eroziju, izdvojilo se ovde nekoliko stepenica. Sve su one, za razliku od strmih padina, bile pogodne za razvoj naselja i život ljudi. Najveću pogodnost za intenzivniji život i posebno za razvoj turističkih naselja pružile su aluvijalne ravni: Budvansko polje, Boreti, Bečići, ravan oko Petrovca, Buljarica, Čanj i Sutomore. Sve ove ravni u osnovi imaju klastične stene, najčešće paleogeni fliš, preko kojih su potoci i rečice doneli aluvijalni nanos. Delovanjem abrazije duž ovih ravni stvorene su lepe peskovite plaže, kao i na mnogim manjim prostorima gde je duž obale bio fliš, koje spadaju u najlepše na Jadranu, pa i šire (Radojičić, 1996.).

Prema J. Petroviću, vodopropusne stijene predstavljene su gornjokrednim, eocenskim i srednjemiocenskim krečnjacima i dolomitima pukotinsko, kavernozne poroznosti. Sa Crmičke strane Sozine najvažnija su vrela pod Limskom kapom i Velje i Malo oko sa Grkovinom u Simoradjima, od kojih se formira tekućica koja kanalom od 1,5 km otiče u Crmicu. Izdašnost Veljeg oka kreće se i do 3 m³/sec. (Petrović, 1983.).

Primorje od Bara do Bojane karakterišu nekoliko niza gornjokrednih grebena, pravca severozapad – jugoistok, koji se u obliku sitnih kraljušti redjaju od mora prema Rumiji: Mendra – Mavrijan – Bjela Gora – Možura – Briska Gora – Volujica – Šasko Brdo. Između ovih uzvišenja su zone paleogenog fliša, čiji tanki slojevi kao i slojevi gornjokrednih krečnjaka uzvišenja, imaju pad prema severoistoku. Duž obale je 12 strmih

rtova, između kojih su Luka Bar, Luka (Porto) Milena i Ulcinj, zatoni Kruče, Valdanos, Liman, Bašbuljuk i nekoliko uvala, odnosno zaliva (Hadžibrahimović, 1992.).

Barsko polje površine je 9.7 km², predstavlja ravan koju su formirale, pretežno u naslagama paleogenog fliša, rečice Željeznica i Rikavac i njihove brojne manje pritoke. Polje je prekriveno naslagama karbonatnih glina, pretaloženih tufova i eruptiva, ispod kojih su krupnije drobine i šljunkoviti i peskoviti materijal nanesen u vreme pleistocena i ranije, sa padina Rumije i Lisanja. Ovo je jedan od najpovoljnijih delova primorja za poljoprivredu i naseljavanje (Radojičić, 1996.).

U krajnjem jugoistočnom delu Crnogorskog primorja je prostrana ravan Ulcinjskog polja, površine 72 km², uključujući i Adu, trouglasto ostrvo između Bojane, njenog rukavca i mora (površine 4 km²). Jedan deo Ulcinjskog polja zahvata zaliv odnosno Uvala (Porto) Milena i Ulcinjska solana (Zoganjnsko blato), ukupne površine 10 km². Litološku osnovu Ulcinjskog polja čine maritimne miocene naslage: gline, glinci, peščari, a pored mora je Velika Plaža, koja je sa plažom na ostrvu Adi, duga 12 km. Polje je pretežno obradivo i naseljeno, osim najnižeg dela koji pokrivaju polja Solane (Radojičić, 1996.).

Između Briske Gore i ogranaka Šaskog Brda nalazi se Brisko polje (10 km²), čiji istočni deo predstavlja prostor Šaskog jezera. Šasko jezero, površine 3.4 km², kanalom je spojeno sa Bojanom. Hrani ga vodom Medjurečka rečica, a u vreme visokog vodostaja i Bojana, preko kanala, koji u ostalom periodu godine služi kao otoka jezera. Antiklinalno uzvišenje Šasko Brdo odvaja Brisko polje od Vladimirskog i Anamalskog polja. To su flišne udoline izdužene u pravcu severozapad – jugoistok (Radojičić, 1996.).

Detaljna ispitivanja bilansa obale pokazala su da 19.4 % uskog obalnog pojasa pogoduje razvoju turizma. Ovakav odnos se u receptivnim primorskim zemljama smatra relativno povoljnim i određuje kao komparativna vrednost u pogledu formiranja obimnije turističke ponude. Pored toga, morfološki sklop šireg obalnog pojasa (polja), uz odgovarajuću proizvodnu strukturu, omogućava visok stepen komplementarnosti i razvojne integracije turizma i poljoprivrede (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996. - 2010., Beograd, 1996.).

Najznačajniji i u dosadašnjem razvoju turizma najviše valorizovan morfološki element obalnog pojasa čine plaže odnosno obala prikladna za kupanje (bez investicionih zahvata). Uz primenu standarda plažnog prostora po kupacu (6 – 8 km²), procenjen je prirodni receptivni kapacitet Crnogorskog primorja na oko 200,000 kupaca u trenutku vršnog opterećenja. Pretpostavljajući određene adaptacije (kamenite i betonske plaže), računajući uz to, i sa koeficijentom istovremenosti boravka na plaži od 1.3, proizilazi aproksimacija da je duž obale moguće formirati ponudu od približno 280,000 kompleksnih jedinica (turističkih ležaja) (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996. – 2010., Beograd, 1996.).

Uspostavljanjem odnosa na relaciji: prostorno moguće – ekološki opravdano – turistički konforno i dostignutog obima izgrađenosti (oko 150,000 turističkih ležaja), dolazi se do zaključka da Crnogorsko primorje raspolaže kapacitetom prostora za formiranje znatno obimnije i kvalitetnije ponude od postojeće. Međutim, dalja gradnja, posebno većih koncentracija smeštajnih kapaciteta, mora biti strogo kontrolisana i planski vodjena, jer je na nekim delovima obale već ostvaren visok stepen saturacije prostora i opterećenosti plaža (područje Igala, H. Novog, Budve, Sutomora i Bara). Ovakvo stanje mora se ozbiljno uzeti u obzir pri strateškom opredeljenju buduće prostorne organizacije

turizma, naročito u domenu planiranja gradnje novih objekata i dalje urbanizacije primorskih turističkih centara (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996. – 2010., Beograd, 1996.).

Deo obale u dužini od 52,476 m čine plaže, a to je 17.87 % do 21.07 % njene ukupne dužine. Kako u zalivu Boke Kotorske veliki deo uređene obale ima dvojnu namenu, za plaže i za privezišta, to se može kazati da ukupna dužina Crnogorske obale privedene nameni iznosi oko 60.2 km, odnosno od 20.51 % do 24.18 %. To je varljiv parametar ako se posmatra sam za sebe, jer očigledno, reč je o racionalnoj gradnji primereno nameni i karakteru morskog dobra (Pasinović, 1996.).

Tabela 8. Zbimi prikaz postojećeg stanja plaža na Crnogorskom primorju

Opština	Broj plaža	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Hercag Novi	13	9,985	5-15	89
Tivat	6	3,930	5-30	41
Kotor	13	6,230	5-10	67
Budva	23	12,260	10-35	378
Bar	11	5,635	10-60	159
Ulcinj	7	13,800	10-50	652
Ukupno	73	51,840		1,386

Prema datim podacima sa tabelarnog pregleda o zbirnom prikazu postojećeg stanja plaža na Crnogorskom primorju, sadašnje stanje kapaciteta poznatih plaža je sledeće:

- ukupan broj poznatih plaža je -----73
- ukupna dužina obale koja se sada koristi za kupanje je -----51,840 m
- ukupna površina plaža koja se sada koriste za kupanje -----139 ha.

Navedene dužine i površine u odnosu na celu crnogorsku obalu čine 20 %. Prema tome sadašnji kapacitet plaža zauzima samo 20 % od ukupne dužine obale, iz čega se zaključuje da je ostali deo obale pogodan za kupanje nepoznat i nepripremljen za korišćenje u obliku plaža.

Tabela 9. Pregled osnovnih podataka o plažama u Opštini Ulcinj (postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Velika plaža	12.500	50-100	625,000
Ulcinj-gradska plaža	380	25	9,500
Liman I	70	10	700
Liman II	50	10	500
Valdanos	380	25	9,500
Kručē	350	15	5,250
Kupalište hotela Albatros	70	10	700
Ukupno	13.800		651,150

Program razvoja i zaštite morskog dobra Crne Gore, Fakultet za pomorstvo Kotor, i CDT 3, Beograd, 1995.

Tabela 10. Pregled osnovnih podataka o plažama u Opštini Bar (postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Plaža Utjeha	175	25	4,375
Veliki i mali Pijesak	600	20	12,000
Topolica	820	20	16,400
Šušanj – Žukotrlica	850	20	17,000
Ratac-Crvena plaža	250	10	2,500
Inex-Zlatna obala	200	15	3,000
Sutomore	1,300	35	45,000
Maljevik	200	15	3,000
Čanj I	400	35	14,000
Čanj II	600	60	36,000
Kraljeva plaža	240	20	4,800
Ukupno	5,635		158,575

Tabela 11. Pregled osnovnih podataka o plažama u Opštini Budva (postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Buljarica	2,350	35	82,250
Lučice	260	25	6,500
Petrovac	610	20	12,200
Perazića Do	60	15	900
Rijeka Reževića	100	10	1,000
Drobni pijesak	210	30	6,300
Sv. Stefan I	580	25	14,500
Sv. Stefan II	240	25	6,000
Miločer I	270	30	8,100
Miločer II – Kraljična plaža	130	20	2,600
Pržno	250	25	6,250
Kamenovo	460	30	13,800
Djevištenje	40	15	600
Bečići	1,800	55	99,000
Plaža Guvance	110	15	1,650
Slovenska plaža	1,670	25	41,750
Plaža kod Luč. Kapetanije	80	15	1,200
Plaža kod hotela Avala	150	30	4,500
Mogren I	150	20	3,000
Mogren II	280	15	4,200
Pod Spas	80	5	400
Jaz	1,500	35	52,500
Ostrvo Sv. Nikola	800	10	8,800
Ukupno	12,260		378,000

Tabela 12. Pregled osnovnih podataka o plažama o Opštini Kotor
(postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Trsteno	90	15	1,350
Bigovo	350	15	5,250
Stoliv	740	15	11,100
Prčanj	1,450	10	14,500
Muo	470	5	2,350
Kotor	320	10	3,200
Dobrota	540	10	5,400
Orahovac	770	10	7,700
Plaža-Bajova kula	40	5	250
Perast	380	10	3,800
Risan	460	10	4,600
Morinj	150	15	2,250
Kasjnica	470	10	4,700
Ukupno	6,230		66,450

Program razvoja i zaštite morskog dobra Crne Gore, Fakultet za pomorstvo Kotor, i CDT 3, Beograd, 1995.

Tabela 13. Pregled osnovnih podataka o plažama u Opštini Tivat
(postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Pržno-Plavi Horizont	350	30	10,500
Krtole	430	5	2,150
Sv. Marko	1,000	10	10,000
Tivat	950	10	9,500
Lastva	650	10	6,500
Lepetane	450	5	2,250
Ukupno	3,930		40,900

Program razvoja i zaštite morskog dobra Crne Gore, Fakultet za pomorstvo Kotor, i CDT 3, Beograd, 1995.

Tabela 14. Pregled osnovnih podataka o plašama u Opštini Herceg Novi
(postojeće stanje)

Objekat	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)
Kamenari	400	5	2,000
Bijela	1,300	5	6,500
Baošići	950	5	4,750
Djenovići	570	5	2,850
Zelenika	300	5	1,500
Meljine	415	10	4,150
Herceg Novi	500	10	5,000
Topla	1,240	15	18,600
Igalo	1,200	15	18,000
Njivice	1,000	10	10,000
Rose	250	10	2,500
Žanjice	370	15	5,500
Kumbor	1,490	5	7,450
Ukupno	9,985		88,850

Program razvoja i zaštite morskog dobra Crne Gore, Fakultet za pomorstvo Kotor, i CDT 3, Beograd, 1995.

2. 2. KLIMATSKE KARAKTERISTIKE

Meteorološki elementi u svom ispoljavanju su za svako područje na Crnogorskom primorju veoma promenljivi. Radi opšte karakterizacije klime, koriste se višegodišnji procesi meteoroloških elemenata. Za potrebe programiranja obračunate su srednje godišnje vrednosti važnijih klimatskih pokazatelja za sve opštine Crnogorskog primorja, a za period 1949 – 1989. godine.

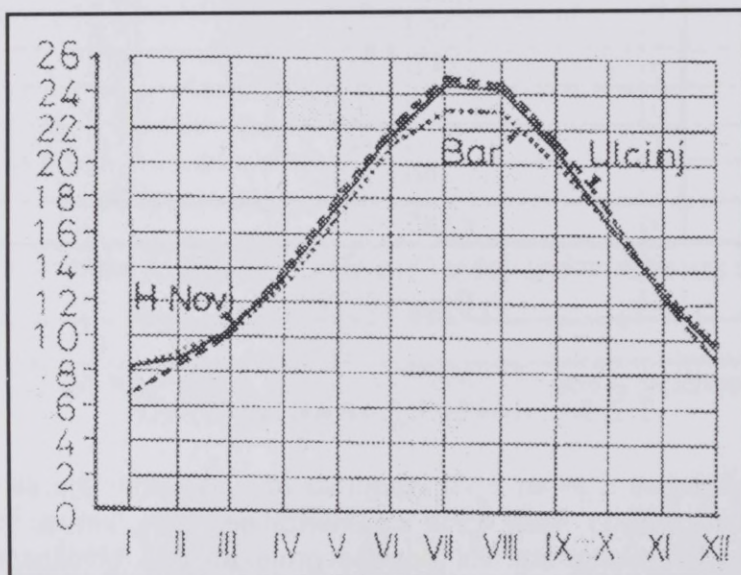
Tabela 15. Pregled najznačajnijih klimatskih elemenata

Opština	Temperatura vazduha(°C)			Padavine (mm)	Vlažnost vazduha (%)	Insolacija (u časovima)	Srednj max. jačina vetra (bofor)
	apsol. maksim	apsol. minim.	sred. godiš.				
Ulcinj	40.0	-8.4	15.7	1,245	68	2,533	5.1
Bar	38.0	-7.2	15.6	1,411	69	2,504	5.2
Budva	35.7	-8.5	15.8	1,556	74	2,270	5.1
Tivat	39.0	-7.6	14.9	1,706	75	2,320	5.1
Kotor	35.9	-7.5	15.3	1,981	75	2,190	3.9
H. Novi	37.1	-7.0	15.8	2,016	70	2,423	3.6
Prosek	37.7	-7.7	15.5	1,626	72	2,373	4.7

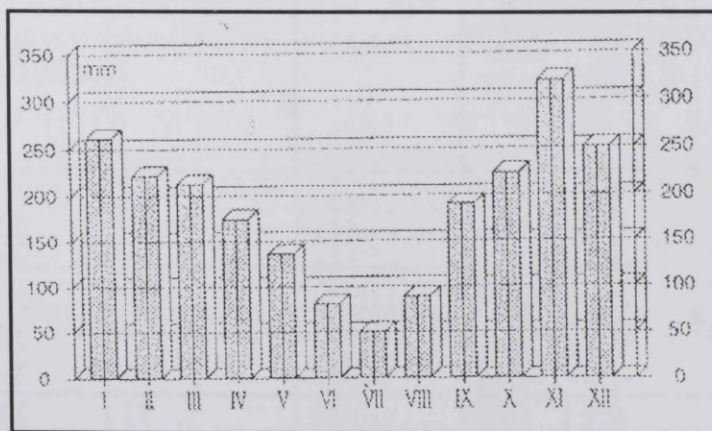
Izvor: Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica.

Iz iznetog pregleda se vidi da čitavo Crnogorsko primorje ima srednju godišnju temperaturu 15.5°C , a u odnosu na opštine neznatno varira – od 14.9°C u Tivtu do 15.8°C u Budvi i Herceg Novom. Broj dana sa temperaturom vazduha ispod 0°C na Crnogorskom primorju je relativno mali (Herceg Novi 4, Tivat 12, Budva 6, Bar 10 i Ulcinj 11 dana), što pokazuje da na Primorju vladaju veoma blage zime. U klimatskom pogledu, Primorje spada u zonu jadransko – sredozemnog podneblja čije specifične osobine odlikuju vrlo blage, vlažne i kratke zime, a suva i vrlo topla sunčana ljeta (Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda).

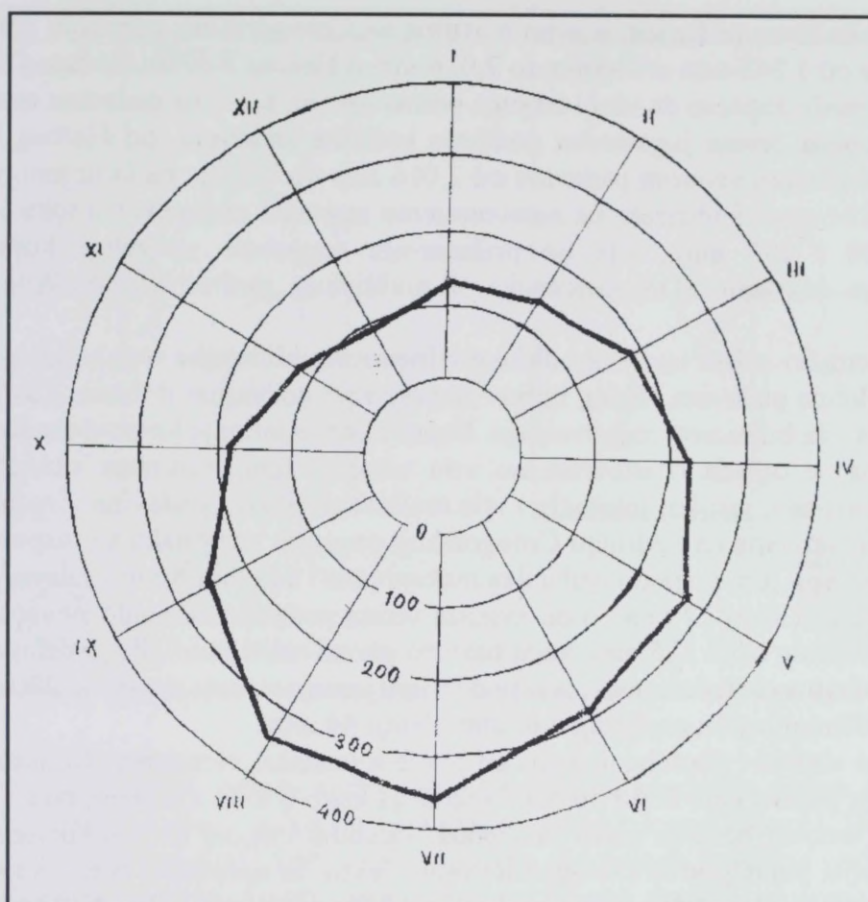
Apsolutno maksimalna temperatura se kreće od 35.7°C u Budvi, do 40.0°C u Ulcinju, a prosečna maksimalna temperatura za Primorje iznosi 37.7°C . Minimalne temperature kreću se od -7 do -8°C .

Godišnje kretanje temperature vazduha u Herceg Novom, Baru i Ulcinja (1931. do 1985.)

Srednja mesečna visina padavina u Herceg Novom

Klimogram srednjeg mesečnog trajanja sunčeva sjaja u časovima u Ulcinju

Karakteristike klimatskih elemenata Crnogorskog primorja po godišnjim dobima čini da je jesen (17.2°C) znatno toplija od proleća (14.1°C), čak za 3.1°C . Primera radi, za Herceg Novi ta razlika po mesecima je sledeća: septembar je topliji od maja za 3.5°C , oktobar od aprila za 3.0°C , novembar od marta za 2.6°C i decembar od januara za 1.7°C , što je opet posledica toplotnog delovanja mora, što se vidi iz sledećeg tabelarnog pregleda:

Tabela 16. Srednje mesečne temperature vazduha u gradovima Crnogorskog primorja

Srednje mesečne temperature vazduha u gradovima ($^{\circ}\text{C}$)				
Godišnje doba	H. Novi	Budva	Bar	Ulcinj
Proleće	17.9	17.7	17.6	17.8
Leto	23.4	22.7	22.4	23.4
Jesen	13.3	13.3	13.3	12.9
Zima	9.2	9.2	9.2	8.5

Izvor: Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica.

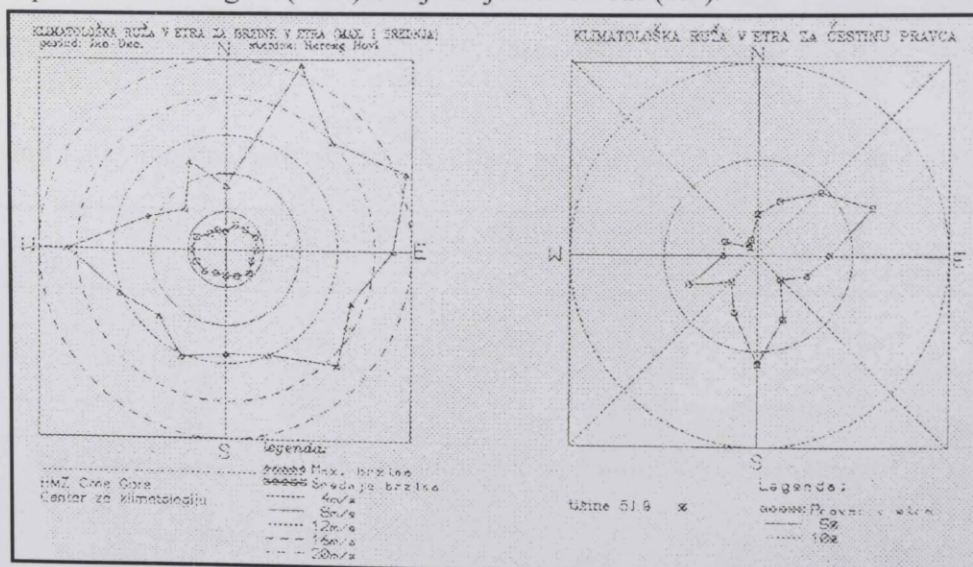
Prosečna količina padavina, u svim mestima na Crnogorskom primorju, iznosi 1,652 mm, a varira od 1,245 mm u Ulcinju do 2,016 mm u Herceg Novom. Iz datog tabelarnog pregleda se može zapaziti da idući od juga prema severu, količina padavina raste, a idući od severozapada prema jugoistoku godišnje količine smanjuju, od Herceg Novog sa srednjom godišnjom visinom padavina od 2,016 mm do Ulcinja na krajnjem jugoistoku sa svega 1,321 mm. S obzirom na neravnomeran raspored padavina (u toku leta padne između 100 i 200 mm), iste ne prouzrokuju negativne posledice kupališnom i rekreativnom turizmu (Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica).

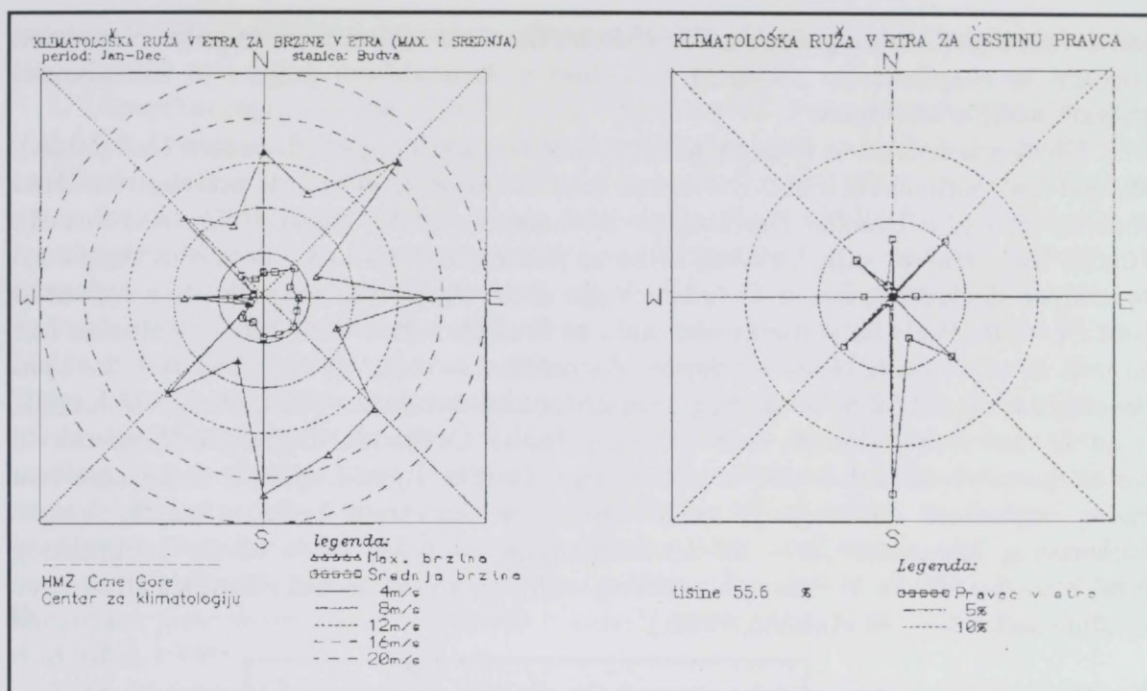
Pluviometrijski režim ima sve odlike mediteranske klimatske regije. Iako je ukupna godišnja količina padavina velika, njihov raspored po godišnjim dobima, kao i struktura padavina nisu za biljni svet najpovoljniji. Nepovoljna je takodje koincidencija u letnjem periodu koja se ogleda u istovremeno vrlo visokim temperaturama vazduha, niskoj relativnoj vlažnosti, visokoj insolaciji i vrlo malim količinama padavina. Znatne količine padavina registrovane na području Crnogorskog primorja nejednako su raspoređene po mesecima, pa se u tom pogledu ističu dva maksimuma i dva minimuma. Glavni minimum javlja se u julu (Ulcinj 17 mm), a od avgusta visina padavina se naglo povećava sve do novembra (Herceg Novi 325 mm) kada nastupa glavni maksimum. Po godišnjim dobima raspored padavina je sledeći: najviše kiše dobijaju jesenji meseci prosečno 230 mm, slede zimski sa 200 mm, zatim proljetni 140 mm i letnji 44 mm.

Relativna vlažnost vazduha je jedna od bitnih klimatskih elemenata. Nedostatak vlage u vazduhu je pojava koja često dolazi do izražaja kako u toku zimskog, tako i u letnjem periodu. U letnjem periodu niska zasićenost vazduha vlagom uz visoku temperaturu i jaku insolaciju, pojavljuje se kao ograničavajući faktor za optimalan razvoj vegetacije.

Relativna vlažnost vazduha retko pada ispod 50%, a često se penje do 80%.

Srednja godišnja oblačnost na Crnogorskom primorju kreće se 5/10 što znači da je prosečno tek 5/10, neba pokriveno oblacima. Najmanju oblačnost ima avgust (2.1), a najveću novembar (6.7). Prosečni godišnji broj vedrih dana kreće se od 101 u Herceg Novom do 130 u Baru, dok je oblačnih dana daleko manje od 81 u Tivtu do 102 u Budvi (Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica). Najviše vedrih dana u proseku ima avgust (18.5) a najmanje novembar (2.7).

Područje Crnogorskog primorja ima veliki broj sati sa sunčevim sjajem (insolacija), premda istovremeno padne i veoma mnogo atmosferskog taloga (Crkvice). Ta vrednost u Herceg Novom u periodu od 1949. – 1976. godine, iznosila je prosečno godišnje 2,423 sata, što odgovara srednjem trjanju osunčavanja od 6.5 sati dnevno, po čemu se svrstava u mesta sa najvećom insolacijom na Jadranu, iza Hvara (2,720 sati) i Dubrovnika (2,570 sati), (Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica).

Na čitavom Crnogorskom primorju vetrovi duvaju periodično, a preko zime su često veoma jaki. Posebno su jaki severni i severoistočni vetrovi koji duvaju u zimskom periodu, jačine 3 do 7 bofora. Uglavnom preovladjaju bura (NNE do NE), jugo (ESE do SSE) i severozapadni vetar. Tokom zimskog perioda najčešće naizmenično duvaju bura, pa jugo. Bura duva iz N smera. Olujni vetrovi iz NW nastupaju kao kratkotrajno nevreme, i to samo u proleće, leti obično traje jedan dan a ponekad samo nekoliko sati. Jugo je topao i vlažan vetar iz ESE do SSE. Pravi velike talase i donosi kišu. Na Crnogorskom primorju je naročito snažan i to u svim godišnjim dobima a najčešće od jeseni do kraja zime.

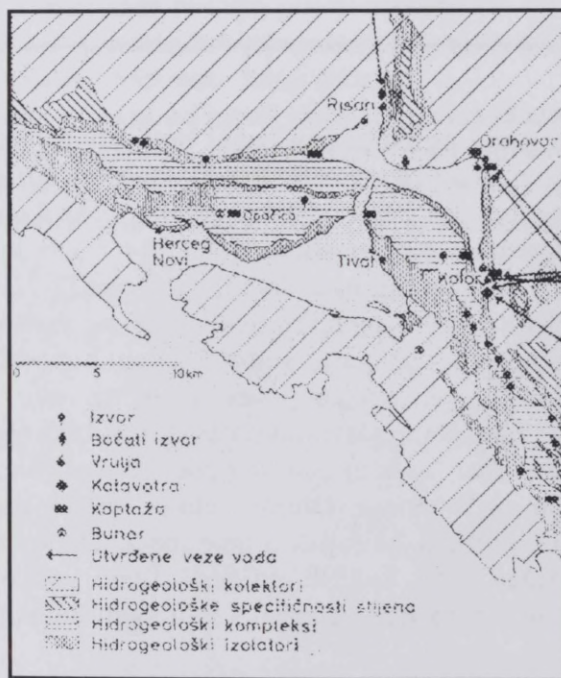
2. 3. HIDROGRAFSKI RESURSI

Na Crnogorskom primorju, javlja se širok spektar oblika voda. Prisutne su morska voda, termomineralne vode, podzemne vode, bočatne vode, rečne i jezerske vode.

Podzemne vode - Podzemne vode javljaju se kao dva tipa i to izdani u primorskim poljima i izdani u kraškim terenima. Izdani u stenama utvrđeni su u Ulcinjskom, Anamalskom, Barskom, Buljaričkom polju, kod Pertovca i Bečića, u Budvanskom, Mrčevom, Tivatskom polju, Škaljarima i Kutskom polju. Zbog kontakta sa morskom vodom i zbog male ukupne poroznosti, smeštene su skromne količine podzemnih voda.

Nešto veći kapaciteti mogući su u Ulcinjskom, Barskom i Budvanskom polju. Kapaciteti pogodni za eksploataciju utvrđeni su jedino u Anamalskom polju i to zahvaljujući prihranjivanju reke Bojane.

U Ulcinju koriste se sa najmanjim kapacitetom u sušnom periodu izdani Gač (30 l/s), Mide (6 l/s), Kaliman (10 l/s). Ovi izdani nisu dovoljni da obezbede potrebnu količinu vode za područje Ulcinja. Bar koristi više kraških izdani: Zaljevo, Kajnjak, Sustaši, Turčin, Brca, Dobra voda, Veligrad i Škurta. Ovi kraški izvori nisu dovoljni, zbog čega se iz sliva Skadarskog jezera, iz izdani Velje oko i Orahovsko polje dovode dopunske količine vode. Budva takodje koristi vodu sa kraških izdani kao Reževića Rijeka, i sa brojnih manjih izvora: Lončar, Sopot, Zgradac, Loznica, Piratac, Topliš i dr. Ljeti nedostaju znatne količine vode zbog čega se dopunske vode dovode sa Podgorskih vrela. Tivat se snabdeva vodom sa izvora Plavda, Topliš, Češljari. U Bokokotorskom zalivu, zaslanjuju se najobilniji kraški izvori: Škurda, Grudić, Ljuta i Spila, a ostali izvori su malog kapaciteta. Situacija je nešto povoljnija zahvatom vode u tunelu Vrmac minimalnog kapaciteta 20 – 30 l/s. Zaslanjuju se i Morinjski izvori minimalnog kapaciteta oko 500 l/s. U Herceg Novom najvažniji izvori su Mojdež i Opačica ali su i ove količine nedovoljne (Radulović, 1981.).

Hidrogeološke karakteristike stena Boko-Kotorskog primorja (prema V. Raduloviću)

Prema raspoloživim podacima, ukupni kapaciteti Crnogorskog primorja pri najmanjoj izdašnosti su 1,600 l/s. Ovo je nedovoljno tokom ljeta a u fazi realizacije projekta Regionalnog vodovoda iz sliva Skadarskog jezera koji će dati dopunskih 1,300 l/s.

Termomineralne i mineralne vode - Postoje dve subregije na Crnogorskom primorju na kojima se javljaju dva različita tipa termomineralnih voda. To su Igalska i Ulcinjska subregija. U Igalskoj regiji javlja se više izvora slanaste i mineralne vode između Prevlake i Sutorine. Najveći izvor se koristi za potrebe Instituta "Dr S. Milošević" a

izdašnost najvećeg kaptiranog izvora je od 6 l/s ljeti do preko 30 l/s u maju mesecu (Burić, 1993.).

U Ulcinjskoj regiji postoje 4 lokaliteta na kojima se vidljivije javljaju termomineralne vode. To je uvala Orašac, na Ženskoj plaži, ispod Starog grada i u Valdanosu. Najveće su na Ženskoj plaži i u uvali Valdanos. Nivo isticanja na Ženskoj plaži bio je iznad nivoa mora sve do zemljotresa 1979. godine, tako da je sada uočljiva pojava isticanja iz morskog peska i šljunka. Merenje proticaja nije moguće a opitna bušenja su pokazala mogućnost postojanja termomineralnih voda. U uvali Valdanos registrovana je najznačajnija pojava termomineralnih voda u Crnoj Gori. Procenjena izdašnost ovih izvora je oko 200 l/s. Nažalost, ova pojava voda nije detaljno izučavana (Burić, 1993.).

Reke. - Na Crnogorskom primorju malo je tokova i uglavnom svi su vrlo kratki. Najduži tok u Boki Kotorskoj je Sutorina, duga oko 7 km. Izvire ispod Magumnaca, razvodja visokog 180 m. Sa leve strane najveći su joj pritoke Presjeka i Trtor. Presjeka dobija vodu od više izvora na prostoru Mojdeža. Njaniži deo toka Sutorine, na dužini 4 km, je kanalisani. Duž hercegnovskog primorja još je jedan broj kraćih tokova bujičnog karaktera (Maljinski potok, Repaj, Pijavica i Jošica). Svi su ovi tokovi u donjem delu kanalisani, čime je smanjena mogućnost njihovog štetnog uticaja na priobalni deo mora (Radojičić, 1996.).

Kroz Mrčevo polje teče Jaška reka, u gornjem delu zvana Lukavac, koja dolazi od severozapada i uliva se u uvalu Jaz. Od severoistoka dolazi rečica Drenovštica, čije vrelo (sa minimalnim proticajem 35 l/s) izvire kod sela Lastve (Radojičić, 1996.).

Na području budvanske regije važnije rečice su Gradjevica i Bečićka reka, koja izvire ispod brda Kosmač, a uliva se u more kod Bečića. Preko Spiča teče rečica Botun (6.5 km) a preko Barskog polja Železnica i Rikavac. Železnica (19.5 km) nastaje od većeg broja vrela (Pištunica, Djolaze, Manduka, Duboki do, Banja i Kučkina). Rikavac (17.0 km) postaje od rečice Bunara, koja se kod Starog Bara sastaje sa Majevikom, a kod Velikog mosta sa Vrućom rekom. Rikavac ima bujični karakter i njegov tok je preko polja kanalisani (Radojičić, 1996.).

Hidrografska mreža ulcinjskog područja ima više reka: Medjureč (21.0 km), Midanska (15.5 km), Rastiška (10.5 km), Bratička reka i Bojana. Medjureč dobija vodu od Slakovića vrela, vrela Gura i potoka Pelinkovac. Uliva se u Šasko jezero. Midanska reka dobija vodu od potoka Mide i Kalimana, sa prostora Mrkojevića, a uliva se u Bojanu. U Bojanu se uliva i Rastiška reka, koja kupi vode Rastiša i Anamala. Bratička reka izvire ispod Možure, a uliva se kod Porto Milene (Radojičić, 1996.).

Bojana je otoka Skadarskog jezera, koja se nakon toga od 44.45 km uliva u Jadransko more. Granica između Crne Gore i Albanije ide Bojanom od Broja do ušća, na dužini od 24 km. Kod sela Sv. Nikole reka se deli u dva rukavca. Desni rukavac i ostrvo Ada pripadaju Crnoj Gori, a granica ide levim rukavcem. Teče ravnicom, meandrira i ima mali pad (22 cm/km). Širina toka reke je od 80 – 300 m (Milošević, 1983.).

Od ušća Obotija srednja dubina Bojane je 4 m. Uzvodno je dubina znatno manja, mestimično i oko 2 m. Prosečni proticaj na Bojani je 680 m³/s. Na celom toku do Skadra, Bojana je plovna za manje teretne i putničke brodove (do 2 m gaza). Brodovi od 150 t nosivosti mogu ploviti uzvodno do Borja, a od 80 t do Obotija (Milošević, 1983.).

Sa desne strane Bojana prima nekoliko manjih reka i rečica, koje ljeti presušuju. Leve pritoke, od kojih znatno zavisi nivo Bojane i Skadarskog jezera, su Drinjača i Kiri. Kiri je planinska reka, bujičnog karaktera. Teče jugoistočno od Skadra i spaja se sa Drinjačom ja

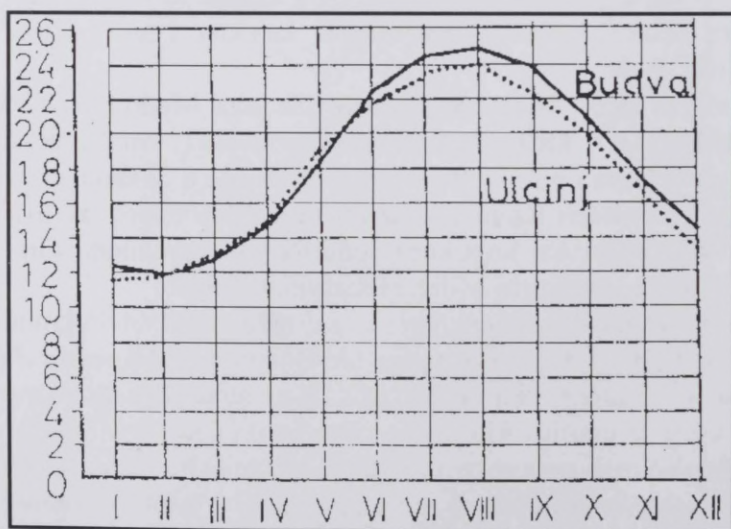
južnoj strani predgradja Tabaki, zatim prolaze ispod mosta kod Bahčaluka, da bi se pored grada Skadra ulile u Bojanu (Hadžibrahimović, 1986.).

Jezera

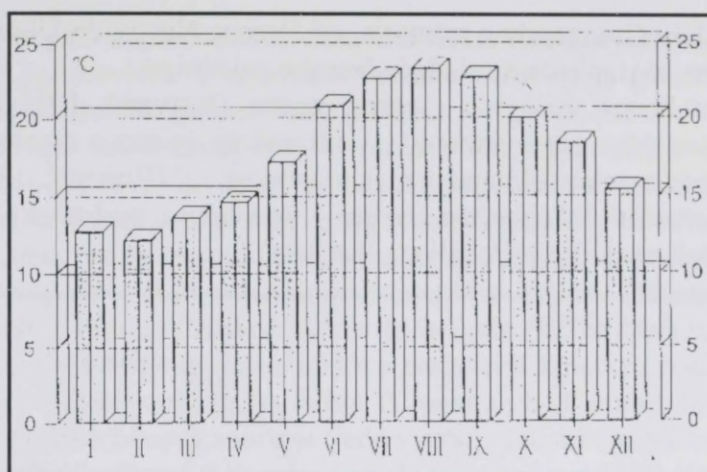
Šasko jezero nalazi se na desnoj strani reke Bojane, 16 km udaljeno od njenog ušća u more. Leži u plitkoj udolini dela Brivskog polja, između Brivske gore na jugozapadu i Šaskog brda prema severu. Udolina je duga 9 km, a široka 2.5 km. Površina jezera je 3.6 km², dužina do 3.2 km, a širina 1.5 km. Srednja dubina jezera je 4.1 m, a najveća 6.5 m. Pri visokom vodostaju, kada se poplave prošire na Brivsko i Klezansko polje, kao i prema Bojani, površina Šaskog jezera dostiže 5.4 km². U jezero se uliva Medjurečka reka, a oko jezera ima više manjih izvora i vrela. Od njih je najpoznatije Begovo oko, čija je dubina 9 m, a širina 15 m. Prokopanim kanalom između Šaskog jezera i Bojane regulisano je uzdizanje i spuštanje nivoa jezera, preko nivoa reke Bijane (Gavrilović i Gavrilović, 1981.).

Hidrografska svojstva priobalnog mora

Površinska temperatura mora. Jadransko more ima promenljivu temperaturu mora. Tokom zime (februar) temperatura mora je najniža i iznosi oko 14°C. U proleće počinje stalno zagrevanje mora i temperatura iznosi 17 do 18°C. Ljeti temperatura površine mora iznosi od 22 do 25°C. U jesen počinje postepeno hladjenje pa se površinska temperatura mora kreće od 14 do 18°C. Temperatura mora na ušću Bojane zna biti i nešto niža. Uticaj Mediterana na Jadran u nekim godinama zna da bude veći, pa je tada temperatura mora veća od prosečne (Program razvoja i zaštite morskog dobra, FPK i "CDT 3", Beograd, 1995).

Godišnje kretanje temperature mora u Budvi i Ulcinju (1961. do 1980.)

Srednje mesečne temperature morske vode kod Ulcinja

Površinska slanost (salinitet). Prosečnogodišnja slanost mora iznosi 38‰, što je nešto manje od prosečne godišnje slanosti na površini otvorenog mora. Kraj proljeća i početak ljeta je vreme najvećeg izliva slatkih voda sa Albanskog i Crnogorskog primorja, pa se u tom periodu obrazuje na površini sloj relativno zasladjene morske vode. Specifično lakša, ta se voda zadržava na površini, a neposredno ispod površine slanost naglo raste. U srednjem i pridnenom sloju sve su vrednosti identične i kreću se oko 38.5‰ (Nožina, Vučak i Tešić, 1983.).

Površinske morske struje. U priobalnom pojasu Primorja registrovana ulazna, stalna, sredozemna struja prosečne brzine oko 0.5 čvorova, koja sa dubinom postepeno opada. Smer ove ulazne struje je paralelan sa obalom i kreće se oko 300° do 320°. Uticaj konfiguracije obale i malih dubina je toliko izražen da menja i smer i brzinu ulazne struje-matrice. Smer je gotovo suprotan smeru ulazne mediteranske struje, a brzina smanjena na vrednost ispod 0.1 čvor (Nožina, Vučak i Tešić, 1983.).

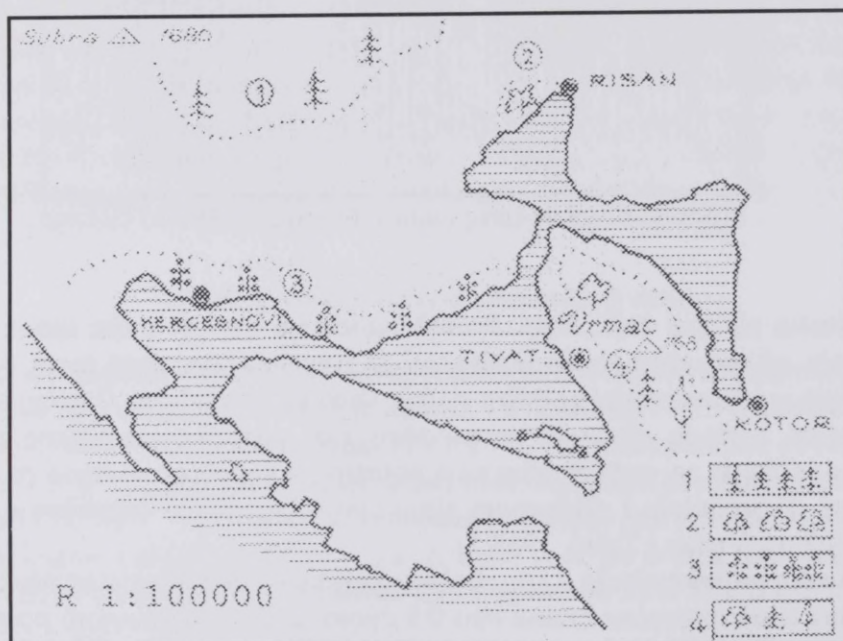
Providnost. Providnost mora u priobalnom pojasu Crnogorskog primorja je najveća ljeti. Izmerene vrednosti se kreću izmedju 23 i 38 m, sa godišnjim prosekom od oko 30 m. Zimi se u proseku kreće oko 25 m, dok je najmanja u proleće i jesen, svega oko 21 m. Ovaj parametar je neobično podložan hidrometeorološkim prilikama, a posebno uticaju slatkih voda iz albanskih reka i reke Bojane. To se odražava neposredno uz obalni rub i u blizini ušća reka (Nožina, Vučak i Tešić, 1983.).

2. 4. BIOGEOGRAFSKE VREDNOSTI

Flora - Prema vegetacijskoj karti Crnogorskog primorja (Horvatić, 1963.), područje Primorja u biljno-geografskom pogledu nalazi se u južnom području istočno-jadranske eumediteranske zone jadranske provincije mediteranske regije i u istočno-jadranskoj submediteranskoj zoni iste provincije i regije. Složenost reljefa, raznovrsnost geološke podloge, specifični klimatski i edafski uslovi doprineli su da se u priobalnom pojasu Crnogorskog primorja razvije veliki broj biljnih zajednica jedne i druge zone. Medjusobno se prožimajući i smenjujući daju specifičan izgled pejzažu.

U priobalnom delu Crnogorskog primorja, od Herceg Novog do Ulcinja, odnosno do ušća Bojane u more, zastupljene su sledeće šumske zajednice:

- zajednica hrasta, česavine i crnog jasena (Horvatić, 1956.), je za "čitavo područje eumediteranske zone istočno – jadranskog primorja značajna. Uglavnom jedinstvena zelena (zimzelena) klimazonalna vegetacija ..." (Horvatić, 1963), očuvana je u priličnoj meri na nekim lokalitetima kao što je to slučaj u području Ulcinja (lokalitet Dobrih Voda i sela Krute) i Igala (lokaliteta Ilin Kita).

Geografski raspored pojedinih florističkih vrsta u Boki Kotorskoj:

1 - alepski bor; 2 – oleander; 3 – mimoza; 4 – mješovite šume.

- zajednica prnara i crnog jasena (Horvatić, 1958.), fragmentarno je zastupljena u području Herceg Novog i Bara, dok na području Ulcinja ova fitocenoza zauzima veće površine na krečnjačkim i drugim stenama u okolini. To su uglavnom niske šume i samo ponegde očuvane su manje sastojine (antiklinala Mavrijan) sa visokim stablima prnara.

- zajednica trnovitih šibljacka drače (Horvatić, 1963.), zauzima manje površine na čitavom području koje su nekada bile pod termofilnim šumama. Na području unutrašnjeg dela Bokokoteorskog zaliva, padina Vrmca, Glogovca, Kotora i Risna registrovan je veći broj fragmentarnih subasocijacija.

- šume i šikare belograbića sa kostrikom (Blečić i Lakušić, 1996.), predstavljaju submediteransku klimatogenu zajednicu, jedna je od najrasprostranjenih na čitavom Crnogorskom primorju. U njen sastav ulazi veliki broj vrsta tipične mediteranske zimzelene vegetacije.

Fauna. - Strme i krševite padine Lovćena, sporadično obrasle vegetacijom, pogodni su tereni za plemenitu divljač. Od divljači najviše ima zečeva, lisica, kunica i jazavaca. Zečeva ima najviše oko Koložunja, Komarde, Cerovice i Brajića. Šakala, koji nanose štete plemenitoj divljači. Ima još u rejonu brda Spas. Glavni štetočina je lisica, koja se poslednjih godina prilično namnožila. U priobalnoj zoni ponekad se sretne i vidra.

Ptičji svet je bogat. U planinskom delu ima dosta jarebica-kamenjarki, a primorske špilje su bogate golubovima. U zimskom periodu doleću jata gusaka, pataka, a ima i šljuka. Brojne su prepelice, grlice, fuge i golubovi – grivci, kao i druge selice. Sve je manje orlova i drugih ptica grabljivica. U proleće i leto primorski pojas pun je raznih ptica pevačica: slavuja, ševa i dr. Samim tim, postoje prilično dobre mogućnosti za razvoj sportskog lova, iako je neplanskim uništavanjem plemenite divljači tokom vremena fauna prilično osiromašena. Stoga se preduzimaju mere poboljšanja fonda divljači (Vizi, 1993.).

Vode priobalnog mora obiluju raznim vrstama ribe: zubatac (*Dentex vulgaris*), orada (*Chrisophrys aurata*), barbun (*Millus barbatus*), brancin (*Dicentrarchus labrax legeum*) i drugi predstavnici bele ribe. Najviše se love sardela (*Clupea pilchardus*), cipol (*Mugil cephalus*), ukljata (*Oblata melanura*), lubin (*Dicentrarchus labrax* Jord), ugor (*Cogner Vulgaris*), bukvica (*Box boops*), murinja (jedna vrsta jegulje koja živi u Jadranu). Od riba grabljivica su: palamida (*Sarda pelamus*) i lic (*Lichia vardigo risso*), a od dubinskih: raža (*Raja asterias delar*), oslić (*Merluccius vulgaris*) i pešikan (morski pas). Od glavonožaca su: Hobotnica, sipa i ulignji. Ova fauna pruža mogućnosti za sportskoribolovni turizam (Radojičić, 1996.).

Jedno od najbogatijih područja niskom divljači naše zemlje i uopšte na istočnom Sredozemlju jeste u rejonu Šaskog jezera. To je pretežno nizinski tip lovišta sa močvarama i barama. Rana zima sjeverne i srednje Evrope prisiljava pernatu divljač da se uputi prema jugu. Na svom putu divljač nailazi na tada još toplo podneblje Ulcinja i okoline, čiji teren nije pokriven snijegom i mrazom, te tu nalaze dovoljno hrane u zrnju, i još svježoj travi. Preletjevši dug put ptice koriste ovo stanište za predah i oporavak uoči prekomorskog teškog i dugog puta.

Autohtonu divljač, koja u toku čitave godine nastanjuje ovaj teren, čine močvarice. Nijesu interesantne za lov, već kao sastavni dio faune (to su: pelikan, bijela čaplja, kasarike, vodeni bik i dr.). Interesantno je da se prepelica, inače selica, ovdje udomaćila. Tu su dalje prisutne: jarebice, kamenjarka, kuna bjelica, rijetka kuna zlatica i zec. Od štetočina su brojni: šakal, lisica i jazavac (Vučković, 1972.).

Za lovca je mnogo interesantnija grupa selica. Nju čini šljuka, veoma cenjena, poslije prepelice, ima najukusnije ptičje meso (njeno crijevo pohovano smatra se izvrsnim specijalitetom). Ovu faunu brojnošću obogaćuju razne vrste patki, golubovi, guske i dr.

Naseljeni su i fazani kao alogena vrsta. Sezona lova je za sve ptice (sem šljuke) od 16. jula do 15. marta, a za šljuku od 16. juna do 6. aprila. Lovište je naročito afirmisano u Italiji.

Ulcinjско polje sa Šaskim i Zoganjskim jezerom čine poznata odmarališta velikog broja raznih ptica selica, od kojih mnoge i zimuju u tim krajevima, što je omogućavalo bogat i interesantan lov uz neznatne teškoće. *Firer* posebno hvali Skadarsko jezero i njegovu okolinu, nazivajući ga "ptičjim eldoradom". *Firer* i *Rajzer* (O. Reiser) su slično izjavili za Ulcinj i njegovu okolinu, a osobito za Zoganjsko i Šasko jezero, Štoj i Adu, ocenjujući ih kao najinteresantnije krajeve zemlje u faunističkom i lovnom pogledu, izvrsne i za lovca i za istraživača, podvlačeći da tamo postoje "svi životni uslovi za životinje i biljke, što se samo zamisliti mogu" (Vučković, 1972.).

2.5. EKOLOŠKE PERFORMANSE

Prirodno – geografske karakteristike prostora i prostorne mogućnosti Crnogorskog primorja značajna su pretpostavka celokupnog privrednog razvoja i nameću se kao nužnost da se njima racionalno privredjuje. Bitnu pretpostavku racionalnog privredjivanja prostorom i pravilne politike prostornog razvoja čine različiti prostorni planovi kao sastavni deo jedinstvenog sistema društvenog planiranja.

Donošenje prostornih planova za Primorje i njenih opština osnovna je pretpostavka, za racionalno privredjivanje prostorom i prostornim mogućnostima. Naime, nisu malobrojni primeri da se prostorni planovi uopšte ne ostvaruju, da se procesi u prostoru odvijaju mimo planom zacrtanih tokova, što može biti posledica nedovoljno usaglašenih ili pogrešno ocenjenih ciljeva prostornog razvoja, nepotpunih ulaznih podataka, te nedovoljno proverenih ili pogrešnih pretpostavki prostornog razvoja.

Te razvojne disproporcije odražava i prostorni razmeštaj izgradjenih turističkih objekata za smeštaj. Po Projektu "Južni Jadran" na Crnogorskom primorju je bila planirana ukupna izgradnja oko 248,000 ležaja, a do 1988. izgradjeno je nepuno 150,000. U realizaciji ovog projekta ispoljena je najveća stihijnost. U Ulcinju je izgradjeno 24%, u Tivtu i Kotoru oko 50% a u Budvi oko 100% planiranih kapaciteta, dok je na području Bara i Herceg Novog izgradjeno oko 15% više od planiranog obima (Strategija razvoja turizma Crne Gore, 1996.).

Smanjivanju turističke vrednosti intenzivno je izložen turistički atraktivan prostor Crnogorskog primorja. Naime, brzom urbanizacijom Primorja uništeni su i veliki kompleksi vrlo kvalitetnog poljoprivrednog zemljišta. Bespravna gradnja na Primorju, u kojem je privredni i kulturni razvoj bio brz, te zbog brze urbanizacije i deagrarizacije, vrlo je intenzivna.

Kod bespravne izgradnje, koja je izrazit primer devijantskog ponašanja u stambenoj izgradnji i opasnost za prostor i njegov kvalitet, treba da se, prema uzorcima i posledicama, razlikuju bespravna gradnja objekata za stalno stanovanje i bespravna gradnja kuća za odmor.

Prema popisu imovine 1991. godine, samo na Crnogorskom primorju locirano je 21,380 stanova za odmor (vile i vikendice) sa površinom od 1,171,000 m² što, aproksimativno, znači da se u ovoj vrsti smeštaja raspolagalo sa oko 120,000 ležaja (Uskoković, 2000.).

Bespravna gradnja objekata u okviru sekundarnog stanovanja vezana je uglavnom za rubne zone gradskih naselja. Tempo izgradnje stanova za novopridošlo stanovništvo bio je i ostao sporiji od tempa porasta broja stanovnika, što je prisiljavalo deo stanovništva da svoje stambene probleme rešavaju nezakonito, gradeći divlje, bespravne stambene objekte na rubovima gradskih naselja.

Bespravna izgradnja je najintenzivnija na perifrnim delovima primorskih opština u blizini turističkih zona na samom priobalnom pojasu. Bespravno izgradjeni objekti, odnosno naselje, u celini prepreka su normalnom širenju turističke zone. Gradnjom kuća za odmor u turističkim zonama uništeni su znatni kompleksi poljoprivrednog zemljišta, ugrožene turističke zone priobalnog pojasa Crnogorskog primorja. Negativne posledice bespravne gradnje kuća za odmor na stanje i kvalitet životne sredine, još su veće ako se uzme u obzir da su one vremenski malo iskorišćene i da je u njihovu gradnju uložena

ogromna količina nacionalnog dohotka koji je mogao biti iskorišćen na drugi, produktivniji način.

Osim toga, većina kuća za odmor odnosno vikend-naselja nema na odgovarajući način rešeno pitanje komunalne infrastrukture, zbog čega se npr. kruti otpad najčešće deponira po susednim šumskim i poljoprivrednim površinama, a otpadne sanitarne vode odvođe u septičke jame ili u more.

Poseban je oblik ugrožavanja prostora izmena pejzažnih svojstva, odnosno krajolika prostora, koja nastaje kao posledica bespravne i nekontrolisane gradnje, ali isto tako i kao posledica loših planova i planskih smernica u kojima se ne poštuju prirodno-geografske osobine prostora i oblici gradnje.

Neprikladnim korišćenjem prostora na Primorju, neracionalnom eksploatacijom prirodnih dobara te intenzivnom urbanizacijom često se narušavaju estetske vrednosti okoline, što uzrokuje višestruke štete, i za kvalitet života stanovništva gubitkom ambijentalnih vrednosti životnog prostora, i zbog onemogućavanja korišćenja prirodnih atraktivnosti za razvoj turističke privrede.

Prostorno planiranje, ako je lišeno estetskog pristupa kompoziciji urbanog pejzaža, ne može pripomoći očuvanju i unapredjenju kvaliteta životne sredine. Stoga je uz metode zaštite spomeničkih, urbanih i ruralnih celina u prostornim planovima, zaštitu prirode, sanaciju zagadjivača vode, vazduha, tla i vegetacije, potrebno sintetično sagledati sve ambijentalne, prirodne i stvorene vrednosti posmatranog prostora, tj. Crnogorskog primorja i planom pružiti kreativni doprinos njihovom osmišljavanju, očuvanju i unapredjenju.

Primenom nove tehnologije gradjenja istovrsnim materijalima i oblicima te nepotpunim i neadekvatnim urbanističko-tehničkim uslovima i uslovima arhitektonskog oblikovanja koji nisu prilagođeni specifičnim prirodnim osobinama prostora i kulturnom nasledju, brojna naselja (gradska i seoska) izgubila su svoje izvorne pejzažne osobine i vrednosti.

I različite druge čovekove aktivnosti u prostoru Primorja utiču na izgled krajolika, a posebno turističke privrede, kojoj su uz razne druge pretpostavke (povoljna klima, raznovrsnost spomenika kulture, efikasna infrastruktura i sl.) pejzažne osobine značajne za razvoj i privlačne za turističku klijentelu. Međutim, zbog manjka svesti i znanja o fizionomsko-estetskim i bioekolojskim vrednostima prirode, turističke organizacije svojim akcijama i ponašanjima često napadaju i degradiraju tu, jednu od osnovnih pretpostavki razvoja.

Kako drukčije tumačiti gradnju velikih, stilom i građevinskim materijalima prostoru neprilagodjenih hotela, stvaranje i gradnju veštačkih betonskih platoa kao plažnih površina, neprimerena hortikulturna rešenja i sl. Posebnu opasnost za pejzažne vrednosti primorskog i turistički najprivlačnijeg prostora predstavljaju česti požari, a oni su česta posledica nepažnje masovne turističke klijentele i njihovih domaćina.

Osnovne pretpostavke pravilne zemljišne politike na Primorju u proteklom razdoblju nisu se potpuno ostvarile. Naime, zbog različitih razloga i interesa nekontrolisano su velike površine kvalitetnog poljoprivrednog tla iskorišćene za građevinsko zemljište na kojemu su izgrađeni različiti stambeni, privredni i infrastrukturni objekti.

III. ANTROPOGENE TURISTIČKE VREDNOSTI

3. 1. KULTURNO – ISTORIJSKI SPOMENICI

3. 2. TURISTIČKA PONUDA KULTURNO-ISTORIJSKOG NASLEDJA

Tekući i planirani turistički promet obezbeđuje značajan segment turista čiji motiv turističkih kretanja predstavlja kulturno-istorijske vrednosti Jugoslavije a njen povoljan geografski položaj u odnosu na glavne emitivne zemlje Evrope, njen položaj u okviru Mediterana kao glavnog sadašnjeg i perspektivnog receptivnog turističkog područja u svetu, kao i tranzitni položaj Jugoslavije u odnosu na Grčku, Crno more i Bliski istok, omogućavaju realizaciju ponude njenih kulturno-istorijskih vrednosti koje čine:

- bogatstvo, kontinuitet, raznovrsnost i očuvanost kulturnih slojeva, kompleksa i fragmenata od najstarijih dana do savremenog doba;
- specifičnost i bogatstvo folklor, njegova očuvanost u funkciji kao i muzeološka vrednost;
- ustanove za prezentaciju, muzeji i galerije;
- brojne i kulturne, umetničke i folklorne manifestacije;
- zaštićena priroda i kulturna dobra od kojih je sedam upisano u svetsku prirodnu ili kulturnu baštinu kao izuzetne i neponovljive vrednosti čovečanstva.

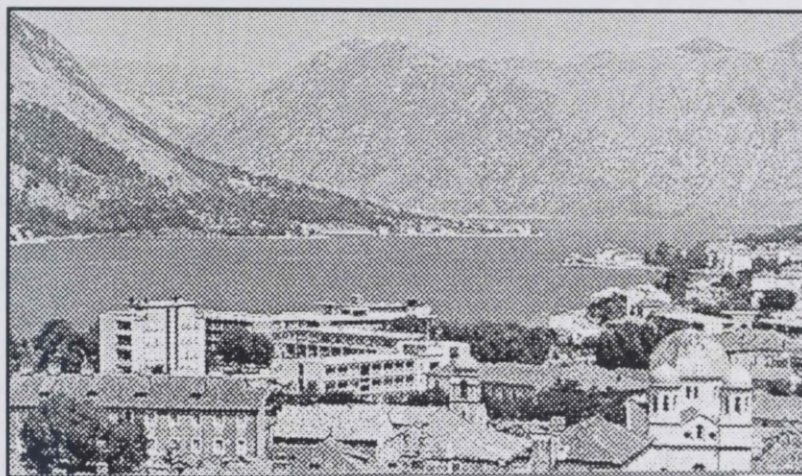
Ove vrednosti dobijaju na značaju jer se nalaze u turističkim regijama, primorskim ili kontinentalnim, doprinoseći kompleksnoj turističkoj vrednosti te regije. U nekim slučajevima spomenički kompleksi kao što su stara urbana jezgra upisana u Spisak svetske kulturne baštine UNESCO-a, ili spomenički ansambli, kao što je slučaj u Kotorsko – Risanskom zalivu, predstavljaju samostalne motive turističkih kretanja.

Crna Gora u celini predstavlja značajno spomeničko područje, kao proizvod njenog kulturnog razvoja od paleolitske faze do savremenog umetničkog izraza, kako kaže dr. Pavle Mijović: "time potvrđuje jednu od univerzalnih osobina umetničkog izražaja od nagona za životom i borbom za opstanak" (Mijović, 1980.).

Sa aspekta turističke prezentacije i valorizacije, pored atraktivnih sredstava spomenika kulture i spomeničkog nasledja u celini, neobično je značajna i prostorna distribucija u okviru određene turističke regije. Na teritoriji Crne Gore registrovana su 342 nepokretna spomenika kulture, ne računajući neke neproverene arheološke lokalitete i spomenike memorialnog karaktera. To znači da se jedan nepokretni spomenik nalazi na 40.4 km² teritorije ove republike.

U kulturnoj ponudi Crnogorskog primorja Boka Kotorska ima posebno mesto i ulogu. Brojnošću spomenika kulture, njihovom kontinuitetu od praistorijskih do današnjih dana, visokim kulturnim, umetničkim, arhitektonskim i istorijskim vrednostima, prostornom

koncentracijom i jednim delom neponovljivih vrednosti, zbog čega je Kotorsko – Risanski zaliv upisan u svetsku prirodnu i kulturnu baštinu, a grad Kotor i u Listu svetske kulturne baštine u opasnosti. Na taj način preko 1/3 kulturno – istorijskih spomenika Crne Gore nalazi se pod zaštitom UNESC-a što čini poseban kuriozitet.

Kotor

Istraživanja, arheološka i stilsko-hronološka, koja su prethodila fazi sanacije oštećenih kulturno – istorijskih spomenika, pokazala su da su neki spomenici objektivno stariji nego što se do tada mislilo. Utvrđen je stepen i vrsta devastacija pojedinih spomenika ranijim intervencijama, pa je prilika da se u procesu sanacije vrati njihov izvorni stil i karakteristike i time sačuva identitet spomenika. Utvrđen je inventar i stanje pokretnog spomeničkog fonda i preduzete su mere za njegovo očuvanje i prezentaciju.

Sa aspekta turističke potražnje, obnove spomeničkog nasledja značajna je:

- zbog njegove prezentacije,
- turističke valorizacije i
- revitalizacije u funkciji zadovoljenja turističke potražnje.

Ne potcenjujući strukturu elemenata koji, prema oceni inostranih turista, čine imidž ovog dela naše zemlje, naprotiv, želimo istaći njihovu vrednost i upečatljivost, ali istovremeno konstatovati da kulturno-istorijsko nasledje u turističkoj ponudi Jugoslavije još uvek nije uspelo da postane deo imidža Jugoslavije u celini i pojedinih njenih regija.

Drugim rečima, u formiranju turističkog proizvoda još uvek smo na nivou primarne ponude. Nemamo diferenciranu ponudu, odnosno diferencijaciju turističkog proizvoda prema potrošačima. Zbog toga i ozbiljno zaostajanje u selektivnim oblicima turizma, pa, razume se, i onom koji u osnovi ima kulturno obeležje.

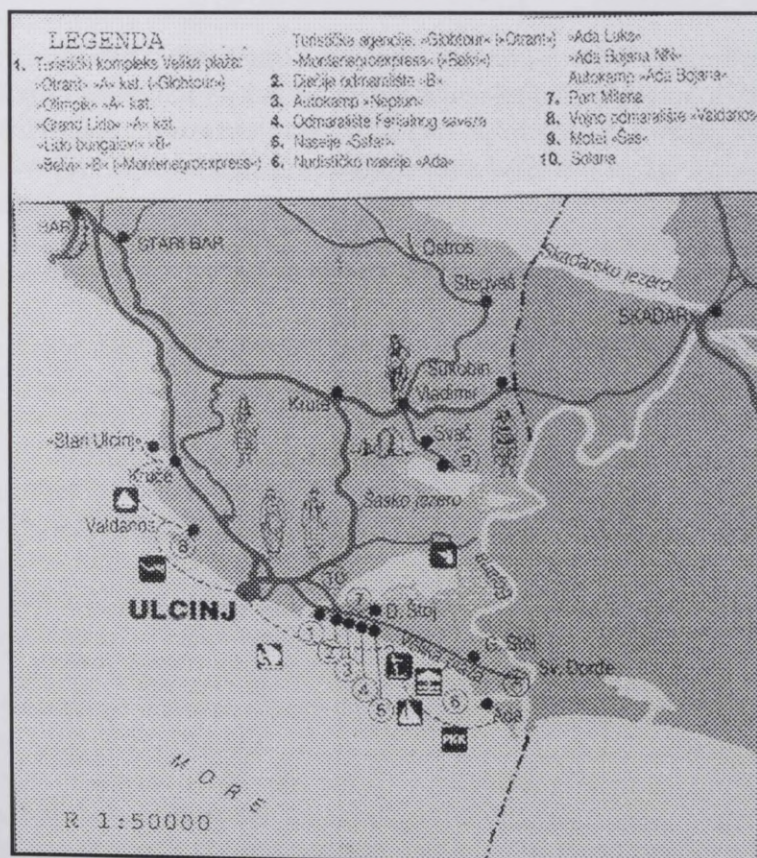
U formiranju turističke ponude kulturno-istorijski spomenici još uvek služe kao komplementarni motiv, sa niskim učešćem u formiranju turističkog proizvoda, a daleko manje kao samostalni. Samo retka turistička kretanja u nas imaju isključivo za motiv kulturno-istorijske spomenike, dok su izletnička kretanja češće motivisana kulturnim pobudama.

Kako objasniti da Boka, bogata kulturnim nasleđjem, nije stekla kulturni imidž u turizmu po kojem bi bila prepoznatljiva, dok su pojedina njena mesta stekla medicinski imidž, iako im je kulturna tradicija daleko duža i bogatija. Tako, naprimer, imidž Dobrote, u poslednje vreme, sve više je prepoznatljiv po Bolnici za psihijatriju, a ne po kulturnom imidžu, Prčanj po Zavodu za nespecifična plućna oboljenja, a Risan po Specijalističkoj bolnici. Posledica ovakvog imidža je, nesumnjivo kvalitet medicinskih usluga ovih institucija, ali i marketinške sposobnosti medicinskih radnika u odnosu na one koje se bave turističkim marketingom.

Jasno je da se bez turističkog marketinga, bez tržišnog komuniciranja, kulturna ponuda Boke ne može prezentirati turističkom tržištu. Istina, moraju se pozdraviti naponi turističkih organizacija učinjeni na planu turističke propagande, ali uskraćene prihodima nisu mogle da istraju.

Očigledno, predstoji ogroman napor da se tehnički i sadržajno osmisle najefikasnija sredstva tržišnog komuniciranja u cilju prezentacije kulturnog nasleđa Boke, kao što pojedine priredbe treba koristiti za prezentaciju ovog nasleđa.

Nemoguće je više zapostavljati ovaj izuzetno važan segment turističke ponude Boke ali on treba da nadje svoje mesto, ne samo u opštoj već i posebnoj turističkoj propagandi. U tom smislu ne treba zapostavljati i stručnu prezentaciju kulturnog nasleđa kao dela svetske kulturne baštine koja se koristi i za prezentaciju kulturne ponude. A ta svetska kulturna baština nije adekvatno zaštićena, ni pravno ni fizički, a još manje korišćena u propagandne svrhe, pa ni ovaj njen deo koji pripada baroku, naravno.

Turističko-geografska karta Ulcinjskog primorja

3. 3. TURISTIČKE MANIFESTACIJE

Kulturni turizam kao selektivna turistička ponuda ima strateški značaj u turizmu uopšte, a posebno u njegovoj orijentaciji na celogodišnju aktivnost. Pored toga kulturno-istorijsko nasleđe povećava atraktivnost jedne zemlje i čini je poznatom većem broju ljudi. Unošenje kulturne dimenzije u turizam i njena valorizacija pozitivno utiče na diferencijaciju turističkih destinacija, posebno u uslovima jačanja međusobne konkurencije.

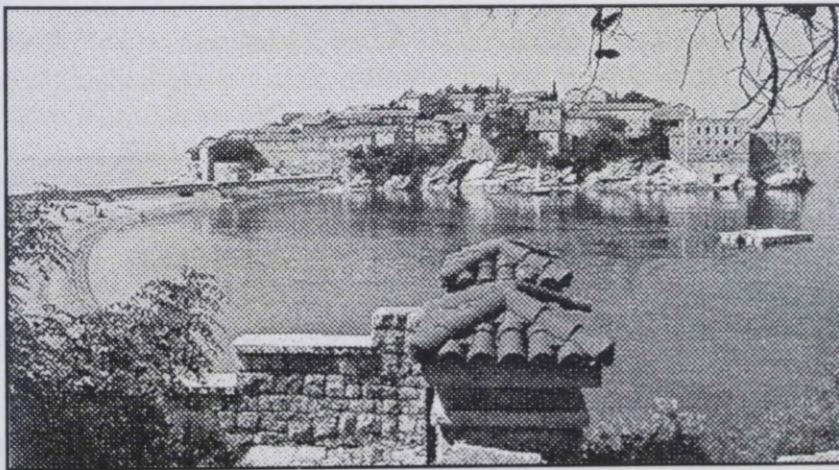
Masovnost turističkih kretanja, kao posledica i kao uzrok dalje socijalizacije turizma, porast obrazovnog nivoa učesnika kretanja, obezbeđivaće nove učesnike turističkih kretanja čiji će motiv predstavljati kulturno-istorijski spomenici.

Humanizacija turizma, koja podrazumeva jačanje kulturne i obrazovne funkcije turizma i razvijanje pozitivnog odnosa prema kulturno-istorijskim spomenicima, nesumnjivo će imati uticaja i na turistička kretanja emotivno vezana za postojbinu svojih predaka, u čemu će poseban značaj imati medjokontinentalna kretanja iz Severne, Južne Amerike i Australije prema Evropi.

Značajni deo ovih kretanja biće usmeren ka Mediteranu, kolenici starih civilizacija. U okviru ovog prometa Crna Gora i Primorje, svojom ukupnom i posebnom ponudom, treba da ostvari još veće učešće.

Crnogorsko primorje, koncentracijom ponude prirodnih faktora i kulturno-istorijskih spomenika, a Boka Kotorska tranzitnim i centralnim položajem između dva spomenička kompleksa, Dubrovnika i Cetinja, predstavljaće trajni potencijal turističkim kretanjima koja za motiv imaju kulturno-istorijske spomenike, bilo da je reč o primarnom motivu ili izletničkim kretanjima.

Zaštićeno područje Boke Kotorske, kao deo svetske prirodne i kulturne baštine, nije samo potvrda visoke i neponovljive vrednosti tog dobra već i svojevrsna propaganda tih vrednosti.

Sveti Stefan

Povezanost kulture i turizma, kao što vidimo, nije današnja težnja. Otpori su postojali u kulturi. Mislilo se da se masovnim korišćenjem unižava ekskluzivnost kulture. Promene su došle onda kada se kultura našla na relativno nezaštićenim čistinama. Tada je došlo do integrativnosti inicijativa i na Crnogorskom primorju. Turistički i kulturni radnici žele da u svoje sredine privuku i one izbirljive, koji se ne zadovoljavaju samo morem, suncem i sličnim. To se pretvorilo u pravi pokret organizovanja turističko-kulturnih programa i festivala. Posebno mesto i ulogu u tome ima umetničko stvaralaštvo i revitalizacija kulturnog nasledja i kulturnog blaga, gde vrednosni kriterijumi moraju biti zastupljeni, a posebno autohtonost izraza. Da nabrojim neke manifestacije, ad hoc, koje u svojim programima nose pomenute kriterijume, bar najvećim delom: sopstvene teatarske produkcije GRADA TEATRA u Budvi, BARSKI LJETOPIŠ, TRG PJESNIKA u Budvi, CETINJSKE BIJENALE, likovni saloni i galerije na Crnogorskom primorju, Cetinju, Podgorici i Nikšiću, Ljetnji sajam knjiga u Herceg Novom sa izdavačkom delatnošću "UNIREKS-a" iz Nikšića, premijere Crnogorskog narodnog pozorišta kao nacionalnog teatra, koncerti studenata Muzičke akademije, muzička dela crnogorskih kompozitora, pesnička smotra NA IZVORU PIVE, pojedinačne i godišnje izložbe ULUCG, izdanja Udruženja književnika Crne Gore, Crnogorske akademije nauka i umetnosti, dokumentarna filmska ostvarenja "ZETA" FILMA, keramička dela radionice u Buljarici, Festival režije u Herceg Novom, kvalitativne amaterske programe i smotre, itd.

"Praznik mimoze" se proslavlja od 1969. godine. Od samog početka ova manifestacija zamišljena je ne samo kao motivska već i kao propagandna i komercijalna sa jasno definisanim ciljevima i efektima. "Praznik mimoze" počinje 24. januara a završava 5. marta. Osim u mestima Boke Kotorske, organizuje se još u : Sarajevu, Beogradu, Podgorici, Dubrovniku, Splitu i mnogim drugim mestima. "Praznik mimoze" ima sledeća obeležja: manifestaciono, propagandno, komercijalno, kulturno, zabavno i sportsko.

Manifestaciono obeležje "Prazniku mimoze", osim cvetnih povorki, daje berba mimoze koja se organizuje u nekoliko mesta Boke Kotorske i izložba cveća, kao i folklorne priredbe koje se za ovu svrhu organizuju. Posebnu pažnju privlači izložba cveća koja se organizuje počev od 1975. godine. Na njoj, pored mnogobrojnih domaćih izlagača, učestvuju i izlagači iz Holandije, Francuske, Italije i Madjarske. Osim komercijalnog, izložba ima i propagandni značaj u smislu podsticanja gajenja cveća i obogaćivanja novim vrstama. Ali, kroz propagiranje pojedinih florističkih vrsta, propagiraju se i druge prirodne osobenosti područja.

Kada je reč o dosadašnjem propagiranju prirodnih bogatstava Boke, a prilika je da se kroz "Praznik mimoze", ističući raznolikost florističkih vrsta kao posledicu klimatskih, orografskih i drugih prirodnih faktora, ukaže na mogućnost različite turističke valorizacije predeonih celina u Boki Kotorskoj.

U okviru "Praznika mimoze" Turistički centar Boke organizuje sastanke, razgovore, konferencije za štampu, TV i radio emisije, kao i druge oblike i medije za turističku propagandu. Ovim putem plasira se ponuda Bokokotorske turističke regije. U vezi s tim je i komercijalni značaj ovog "Praznika" koji dvostruko utiče na ostvarivanje komercijalnih efekata, neposredno kao manifestacija i posredno kao sredstvo propagande.

Poseban značaj ima kulturna funkcija koju vrši "Praznik mimoze". Nije samo reč o organizaciji pozorišnih predstava, slikarskih i izložbi ručnih radova, već i o funkciji u smislu razvijanja kulture njegovanja i gajenja cveća.

Po svojim ciljevima i marketingu već su poznate destinacije kao "Manastirske ture", "Dvorci Loare", "Antička Grčka", ali Boka Kotorska još nije poznata u turističkom marketingu kao kulturna destinacija. Činjenica da se kretanja kojima se razrešavaju kulturne potrebe sve više vezuju za humanizaciju turizma koja podrazumeva jačanje njegove kulturne i obrazovne funkcije, Crnogorskog primorja (Boka, Budva, Ulcinj) dobija priliku da se u kulturnim programima organizatora putovanja i agencija uvrsti kao poznata kulturna destinacija.

Prezentacija kulturnog nasledja, u dosadašnjoj turističkoj ponudi Crnogorskog primorja (Boke), uglavnom se svodila na prezentaciju muzejskih i rizničkih postavki i sakralnog objekta Gospe od Škrpelja. Dakle, u pasivnoj funkciji.

Kroz nedovoljno afirmosanu folklornu manifestaciju "Fašinada" samo se delimično, sporedno, prezentira arhitektonsko barokno nasledje Perasta.

Samo deo kulturnog nasledja iz perioda baroka dostupan je turistima putem prezentacije u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru i ponekoj od crkvenih riznica. Izuzetnu priliku za prezentaciju kulturnog nasledja baroka pružala bi manifestacija "**Dani Baroka**", koji bi se prostorno vezivali za ostrvo Gospu od Škrpelja kao najveći spomenik barokne umetnosti, za Perast najveći urbani kompleks, ali na odredjen način i za druge lokalitete, odnosno objekte u Boki.

Sadržaj manifestacije, u osnovi, bio bi:

- "Fašinada" kao folklorna manifestacija koja se vezuje za postanak ostrva Gospe od Škrpelja;
- večer ili večeri barokne muzike na istoimenom ostrvu;
- naučni skupovi čija bi tematika bila u vezi sa barokom, posebno Perastom;
- "Bokeljska noć" kojom bi se, na svojevrsan način, doživela pomorska prošlost Boke.

Manifestacija bi imala stalan karakter. Na ovaj način bi se neposredno i posredno prezentiralo barokno nasledje Crnogorskog primorja (Boka, Budva, Bar i Ulcinj), što bi imalo i veliki propagandni karakter.

Od 1. februara, kada se "Praznik mimoze" otvara na Trgu Nikole Djurkovića, održavaju se raznovrsni programi, pre svega oni koji čine okosnicu ovog Praznika – karnevalski. Pored ovih, ima u izobilju i drugih programa (cvetnih, zabavnih, kulturnih, sportskih, turističkih itd.). Za mnoge posetioce Herceg Novog "najgledanijeg" programa, "Praznika mimoze" organizuje se i poseban "Eko flora" festival, i kada brojni stručnjaci imaju edukativna predavanja iz oblasti ekologije i hortikulture.

Berba mimoze i ribarske svečanosti na Hercegnoj rivijeri (Kumbor, Djenovići, Baošići) privuku pažnju mnogobrojnim posetiocima. Na tom potezu Hercegnoj rivijere, dužine oko 8 km, na kojem se ova fešta dešava svake godine, okuplja se čak i više od 15,000 posetilaca, koji uz ribu, vino i "Nikšićko pivo" uživaju u prelepom sunčanom danu, ulepšanom koracima mažoretki i zvucima hercegnoj gradske muzike.

Javna ustanova kulture "Herceg Fest", inače glavni realizator "Praznika mimoze", započeo je sa praksom "reprize" ove fešte i to u Gradskoj luci (popularnim Škveru), u Herceg Novom. Posetioci Gradske luke imaju priliku da prisustvuju i veličanstvenoj karnevalskoj povorci od Igala do Herceg Novog, "turističkom žilom kucavicom grada" – šetalištem Pet Danica.

Novskim karnevalistima pružaju saradnju i karnevalisti društva "Fešta" iz Kotora i "Festaduni" iz Budve. Takođe, treba pomenuti Defileje malih maski, tj. dečje karnevalske povorke od glavnog gradskog trga do hotela "Plaža".

Hotel Avala – Budva

Iz bogatog kulturnog programa vredno je izdvojiti Hercegnovski zimski likovni salon, koji se održava u Galeriji "Josip-Bepo Benković", tradicionalnu i prestižnu likovnu manifestaciju, stariju i od "Praznika mimoze", koja svake godine izaziva veliku pažnju ljubitelja ove umetnosti.

Sportskih turističkih programa ima svake godine, gde se mogu izdvojiti: Kup Mediterana u ribarenju, Medjunarodno otvoreno prvenstvo Crne Gore u šahu, Jedriličarska regata, Medjunarodni (LEN) plivački miting, teniski turnir i karate kup "Mimoza 2002".

IV. MOGUĆNOSTI RAZVOJA SELEKTIVNIH VIDOVA ODRŽIVOG TURIZMA

Navedeno područje motivira korisnike različitih vrsta turističke ponude. Premda trenutno ponuda ne može zadovoljiti njihov ukus i želje. U tom treba koristiti i tuđa iskustva. Ocjenjujući prirodne pogodnosti i neke društvene karakteristike, dolazimo do spoznaje da je na Crnogorsko primorje moguće privući nosioce gotovo svih poznatih vidova turizma.

4. 1. REKREATIVNO – KUPALIŠNI TURIZAM

Već je ranije istaknuto da Crnogorsko primorje kao celina ima veoma povoljne klimatske uslove (kupališna sezona traje preko 6 meseci), vrlo ugodno i čisto more, prijatan i čist vazduh, raznovrsnu i dosta bujnu vegetaciju, veoma brojne i duge plaže i dr., što ga čini veoma pogodnim i privlačnim za razvoj raznovrsnih rekreativnih aktivnosti. Pomenuti uslovi su tim značajniji što rekreativna kretanja spadaju u osnovne oblike turističkih kretanja i što su daleko najmasovnija.

Može se sa sigurnošću tvrditi da se ovi prirodni uslovi još uvek nedovoljno koriste za rekreativne potrebe. Uzrok leži u evidentnom nedostatku objekata i rekvizita potrebnih za razvoj raznovrsnih i masovnih sportova na vodi, objekata za razvoj sportova na suvom i dr. Nedostatak rekvizita potrebnih za rekreaciju i sadržajni boravak turista karakterističan je za najveći broj kupališta na Crnogorskom primorju. Osim sunca i mora ona često ne pružaju turistima ništa.

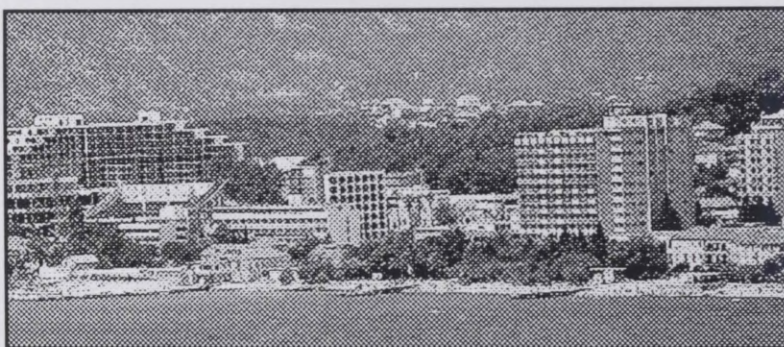
Neophodno je naglasiti da na pojedinim područjima Crnogorskog primorja problem kontaminacije morske vode postaje sve ozbiljniji. Na žalost, ova pojava se još uvek sistematski ne proučava, te je stepen stvarne zagađenosti nepoznat. Zna se da je Bokokotorski zaliv (posebno Kotorški) znatno zagađen i permanentno ugrožen od izliva gradske kanalizacije i otpadnih voda pojedinih industrijskih objekata. Održivi turizam na Crnogorskom primorju ima dominantnu rekreaciono-kupališnu funkciju, blagoreći prvoklasnim plažama i povoljnim klimatskim uslovima. Međutim, zbog nedostatka potrebnih objekata i rekvizita za razonodu, za razne sportove na vodi i na suvu, ona nije još dovoljno iskorišćena.

I pored toga što su plaže Crnogorskog primorja po svojim prirodnim kvalitetima idealne za izgradnju terena za rekreaciju i slobodnih terena za igre u prirodi, sem Miločera i Svetog Stefana i nešto Slovenske i Petrovačke plaže, ne pružaju turistima ništa više osim sunca i mora, manjeg broja suncobrana i tuševa. Broj čamaca za ribarenje, izlete i razonodu takodje je nedovoljan za tako veliki plažni pojas i posetu turista.

4. 2. ZDRAVSTVENI TURIZAM

Ovaj oblik održivog turizma ima sve uslove za razvoj na Crnogorskom primorju. Zahvaljujući klimatskim pogodnostima, kao i specifičnim prirodnim nalazištima na nekim mikrolokalitetima, ovde je moguće organizirati pružanje usluga korisnicima tzv. zdravstvenog turizma. Postoje uslovi za lečenje talasoterapijom, helioterapijom itd. Stoga se posebno preporučuje boravak starijim osobama. Trenutno je organizirani zdravstveni turizam prisutan jedino u Igalu. Međutim, razmatraju se mogućnosti njegovog organiziranja u Ulcinju (talasoterapija i sumporne vode) i Tivtu (ljekovito blato).

Igalo spada među najpoznatije mediteranske lječilišne centre. Ono će, obzirom na sadašnje stanje i perspektive razvoja još dugo ostati vodećim centrom zdravstvenog turizma na ovom području, s dobrom organizacijom ponude i veoma visokim kvalitetom ljekovitog mulja. Tome u prilog govori postojanje Instituta "Dr Simo Milošević", koji je i na domaćem i na stranom tržištu, postigao zavidnu reputaciju i potvrdio kvalitete lječenja i sve šanse razvoja koji se mogu očekivati od organiziranog zdravstvenog turizma.

Institut "Dr Simo Milošević"

Institut je crnogorsko priobalno područje "približio" evropskim turističkim tokovima. Činjenica je da on sudeluje u ukupnom prihodu ugostiteljstva opštine Herceg Novi čak sa 60%, a u toku zimskih meseci ostvaruje i preko 80% turističkog prometa opštine. O razvoju ovog centra (Igala) postoje brojne studije, koje ukazuju na izvanredne mogućnosti daljeg unapredjenja turističkog prometa ovog tipa. Skućen prostor na kojem se razvija lječilišni turizam postaje ograničavajući faktor, razvoja čemu pridonosi i postojeća neplanska izgradnja (Program razvoja i zaštite morskog dobra Crne Gore, Fakultet za pomorstvo, Kotor i "CDT", Beograd, 1995.).

Ulcinj je jedan od potencijalnih centara zdravstvenog turizma. Dosadašnja istraživanja pokazuju da prirodni faktori, a posebno mikroklimatski uslovi na području Ulcinja, pružaju povoljne mogućnosti za razvoj takve vrste turizma, s pozicija odgovarajućih kapaciteta ponude. Prednosti Ulcinja nad drugim mestima se očituju u dužoj insolaciji koja je među najdužim na Mediteranu. U toku 16-godišnjeg snimanja utvrđeno je da ovde osunčanje traje prosečno 7.3 sata dnevno tokom godine (Dubrovnik 6.9, Herceg Novi 6.5 sati). Daljnje prednosti su postojanje ljekovitih voda (sumpor), radioaktivnog peska i ogromnih peskovitih plaža (Mala i Velika Plaža, plaža ostrva Ada). S aspekta mikroklime i prirodnih resursa na području Ulcinja postoje veoma povoljni uslovi za

razvoj i sprovođenje savremene integralne zdravstvene terapije, helioterapije, balneoterapije, talasoterapije i klimatoterapije uopšte. Osnov korišćenja mikroklimе Ulcinja u cilju prevencije i lečenja određenih grupa oboljenja.

Na ostalim područjima nisu dovoljno izučene mogućnosti razvoja zdravstvenog turizma. One nesumnjivo postoje na čitavom području Crnogorskog primorja (posebno u Boki Kotorskoj). Ipak, u tom pravcu treba naglašenije usmeriti ponudu Igala i Ulcinja, dok u drugim centrima takav vid ponude treba povezivati s klasičnom ponudom za rekreativni turizam.

Perspektive za ovu vrstu turizma postoje, kako s aspekta prirodnih pogodnosti područja, tako i s aspekta tržišta, odnosno potražnje. Perspektive s aspekta tržišta i ekonomije su u sledećem:

- u savremenom svetu, posebno u industrijskim zemljama, uz postojeće uslove rada i života, stalno raste potražnja za uslugama u turizmu,
- kapaciteti zdravstveno – lječilišnog turizma s aspekta dohotka i vremenske iskorišćenosti postižu iznad prosečne i daleko povoljnije rezultate u odnosu na kapacitete sezonskog pansioniskog ugostiteljstva, što znači da bi bilo ekonomski racionalno deo ponude orijentirati u tom pravcu,
- cene pansiona i broj dana su u proseku znatno viši a prosečni boravak neuporedivo duži nego u objektima klasičnog ugostiteljstva. Zdravstveni turizam je specifičan komplementaran vid turizma, koji uključuje u sebe mnoge druge delatnosti i struke.
- Zdravstveni turizam utiče i na razbijanje monostrukture turističkog prometa ili nekih drugih nepovoljnih strukturnih odnosa (domaći turizam-strani turizam).

Organizacija ponude u zdravstvenom turizmu pretpostavlja odgovarajuću materijalnu i tehničku osnovu, sredstva i uslove lečenja, te specifičnu strukturu kadra (odgovarajući deo zdravstvenog osoblja). Zbog toga, realne šanse za unapređenje ovog vida turizma imaju samo centri, koji će se u tom smislu ekipirati, opremiti i organizirati. Praktično, za razvoj zdravstvenog turizma su potrebne i zdravstvene institucije. Tamo, gde se ponuda ne organizira na taj način, ne može se postići ništa više od privlačenja izvesnog broja posetilaca, koji će se prepustiti delovanju samo prirodnih faktora.

Komparativne klimatske prednosti su naročito izrazite u toku zimskih meseci, ne samo u odnosu na severno i srednje primorje nego i u odnosu na mnoga mediteranska područja i centre (Nica, Atina, Napulj i dr.).

Novija ispitivanja mineralnog sastava pojedinih plaža (naročito ulcinjskih i plaže Igalo) i hemijskog sastava morske vode, pored onog što je ranije rečeno, ukazuju na veoma povoljne uslove za razvoj klimatsko-lečilišnog i banjskog turizma.

Promena boravka koja se obavlja zbog zdravstvenog turizma vrši se u cilju boravka u takvim klimatskim uslovima u kojima turisti stalno borave. U bio klimatskom i medicinskom pogledu, blaga mediteranska klima Crnogorskog primorja sa svim svojim komponentama može veoma povoljno koristiti za lečenje raznih oboljenja.

Ovo područje pruža veoma povoljne uslove za korišćenje i primenu talasoterapije kao specifičnog načina lečenja, u kojoj se, pored medikamentoze i fizikalne terapije, naročito primenjuju svi prirodni lekoviti faktori koji se nalaze na moru (u prvom redu samo more za slobodno kupanje, inhalacija morem, zatim sunce, klima, vegetacija, psihički utisci i sl.). Pored toga, sve se češće preporučuje i koristi helioterapija na bazi insolacije.

Velika Ulcinjska Plaža

U Ulcinju postoji čak sedam prirodnih lekovitih faktora, klima, more, mineralna voda, blato, pesak, morska so i lužina, ali se nijedan od njih ne koristi organizovano. Čak se neki ne koriste uopšte. Na takozvanoj "Ženskoj plaži" postoji uz samu obalu izvor mineralne vode, koju turisti neorganizovano koriste za kupanje. Na Velikoj ulcinjskoj plaži neorganizovano, spontano se koristi psamoterapija, zakopavanje u pesak. Blato, so i lužina se ne koriste uopšte, bez obzira na njihovu potencijalnu lekovitost. Postoji Dom zdravlja od čijih se lekara mali broj interesuje za prirodne faktore i njihovu primenu. Nema posebnih prostorija, ni uređaja za primenu prirodnih faktora. Potencijalni korisnici se smeštaju u neki od obližnjih hotela ili po privatnim sobama i sami ili posle pregleda kod lekara odlaze na plažu, žensku ili Veliku plažu, kako ko misli da mu je potrebno.

U Baru postoji opšta bolnica koja ima odeljenje za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju, ali se ne bavi primenom prirodnih lekovitih faktora, mada ima na obali, severno od pristaništa potencijalne povoljne lokacije.

U Petrovcu postoji "Centar 4.juli", koji je osnovan kao odmaralište RVI. Imao je svoju redovnu klijentelu, većinom osiguranike RVI, ali i grupe stranaca. Godinama je radio kao rekreativno-terapijski objekat za bolesnike sa hroničnim plućnim poremećajima, reumatičnim oboljenjima i psorijazom. Ima 200 postelja i mali punkt fizikalne terapije. Završava sa proširenjem smeštajnih kapaciteta. Smešten je nedaleko od obale, a u blizini postoji mala peščana plaža koja se nedovoljno koristi. Vrlo skromno je obezbeđen sa opremom i kadrovima. Sada posluje u okviru hotelsko-turističkog preduzeća "Budvanska rivijera".

4. 3. SPORTSKO – REKREACIONI TURIZAM

Sportsko-rekreacioni održivi turizam ima povoljne uslove razvoja na području čitave Crne Gore, a isto tako i na primorskom području. Sportske aktivnosti posetilaca se ovde mogu odvijati tokom zimskog i ljetnjeg razdoblja, a programi rekreacije se mogu s uspehom organizovati i u planinskom području i uz more. Zimski boravak u planinama (tokom dana ili stacionirano) veoma je koristan sa stanovišta medicine, posebno za radne ljude i omladinu. Ovaj oblik turizma stalno se širi naročito u zimskim mesecima, januaru i februaru, tako da potražnja za planinskim područjima često nadilazi kapacitete smeštaja u tim područjima. U tome je šansa smeštajnih kapaciteta na Crnogorskom primorju, jer bi smeštaj turista mogao organizovati u primorskim centrima uz svakodnevni odlazak na planinske skijaške terene (zimi) i na planinske izlete (leti).

Kontinentalni deo Crne Gore u potpunosti ispunjava najbitnije elemente za razvoj zimskog sportskog turizma (delom ljetnog). Ipak dosadašnji razvoj karakterizira odsustvo osmišljenog unapredjivanja ovog vida turizma. Dosadašnja ulaganja u njegov razvoj nisu dovoljna, pa on znatno zaostaje u upotrebi s ostalim republikama.

Velika ulcinjska plaža – zapadni deo.

Karakterističan je takodje i nedostatak smještajnih kapaciteta (hotela, motela, dvorana, planinskih domova, žičara, skakaonica), bez kojih se danas ne može zamisliti unapredjenje ovog vida turizma. Zimski takmičarski sport već ima određenu reputaciju (Žabljak i Kolašin), koju bi trebalo preneti i na ostale reone (Bjelasica, Hajla i dr.), održavanje republičkih, saveznih i međunarodnih takmičenja.

Može se slobodno reći da u Crnoj Gori do sada nije bilo dovoljno interesa za korišćenje ovakvog odmora, u prvom redu zbog pomanjkanja tradicije i skromnih smještajnih kapaciteta, zimski sportskih objekata kao i drugih potrebnih uređaja, doprineli bi razvoju i popularizaciji ovakvog vida turizma.

Zimske kao i ljetnje pripreme sportista takodje su oblici sportskog turizma i sastavni deo godišnjih ciklusa treninga. Tako Ulcinj ostvaruje, zahvaljujući idealnim uslovima za trening nogometaša, atletičara-trkača (peskovita Velika Plaža), znašajan turistički promet u zimskom periodu. U izgradnji je sportski stadion koji će privući takmičare iz različitih sportova i to ne samo domaće. Slične su mogućnosti i manjih područja Budve i Herceg Novog.

Sutomore

Ovde treba naglasiti dobru perspektivu razvoja Herceg Novog, u čijem se neposrednom zaleđu uzdiže Orjen s veoma pogodnim terenima za skijanje (zimi) i planinarenje (leti). Računa se s pretvaranjem Orjena u svojevrstan sportsko-rekreativni centar, koji bi koristili u prvom redu posetioči, smešteni na hercegnovskom, ali i na širem području.

Crnogorsko primorje pruža raznovrsne mogućnosti za razvoj raznih vrsta sportova. Ona, kao i ostalo naše priobalno područje, pruža pre svega lepe mogućnosti za razne sportove na vodi: plivanje i ronjenje, skijering, veslanje i jedrenje. Naročito su povoljni uslovi za jedrenje, blagodareći intenzivnom maestralu (od 9 do 17 časova). Pošto Crnogorsko primorje ima najveći broj tišina na Crnogorskom primorju, ona pruža gotovo idealne uslove za organizovanje raznih takmičenja u veslanju i sl. Podvodni i sportski ribolov ima takodje lepe mogućnosti, koje inostrani podvodni ribolovci sve više koriste. Da postoje izvanredni tereni za podvodni ribolov, o tome svedoče i mišljenja eminentnih stručnjaka iz oblasti ovog sporta. Evo jednog od tih mišljenja: "Lepota obala ovog kraja nastavlja se i na morskome dnu.

Turističko-geografska karta Boko-Kotorskog zaliva i njegovog zaledja

Duž Jadranske obale nema tako raznovrsnog i živopisnog dna: bogatstvo oblika kamenja, nebrojne špilje, izvanrednih kuloara u podvodnim stenama koje se kilometrima pružaju uz obalu. Bujna flora i još bujnija fauna u moru dočaravaju podvodnom ribolovcu predstavu da se nalazi u tropskom moru" (Stevčić, 1964.). Najznačajniji lokaliteti su ostrvo Gospa od Škrpelja, Mala Gospa, Sveti Marko, Mamula, Sv. Nikola, školjevi ispred Svetog Stefana i Petrovca, strmi klifovi Skočidjevojke, Mogrena, ostrvo "Stari Ulcinj", hrid Djeran, ostrvo Ada na ušću Bojane itd.

I za planinarenje postoje solidni uslovi. Duž cele obale izdižu se brda, koja vrlo atraktivno deluju. Zahvaljujući velikom broju vedrih i sunčanih dana, planinarenje ima dobre uslove. Ali zbog nedostataka pristupnih puteva prema vrhovima okolnih brda i

planina, planinski sport se slabo upražnjava. U tom pogledu je naročito privlačan Lovćen. Alpinizam je slabo razvijen, iako i za ovaj sport postoje dobri uslovi naročito za početnike, jer nema mnogo karakterističnih nagiba. Sem toga, niz jama, pećina i snežnica predstavlja objekte interesantne za speleološko proučavanje. Lovćen naročito pruža povoljne mogućnosti i za bavljenje zimskim sportovima.

Delovi, jugoistočne strane Babljaka, istočne padine Štirovnika do sela Bostura i Trešnja mogu se koristiti za skijaške sportove. Doduše, prilikom blažih zima uslovi za skijanje su nepovoljni, jer prodor toplog vazduha izaziva topljenje snega, pa se zbog vlažnosti snega preko dana stvara "vodeni jastuk", koji ne dozvoljava postizanje većih brzina u smučanju, niti bolje rezultate. Noću se, međutim sneg smrzne, što predstavlja opasnost od povreda, ukoliko nije dobro smrznut (zbog propadanja).

4. 4. NAUTIČKI TURIZAM

Nautički održivi turizam i sportovi na vodi, kao prateće aktivnosti ove vrste turizma, izrasli su danas u svetski masovan i dinamičan pokret razonode i rekreacije na svim pogodnim vodenim prostorima. Celovita šira turistička izgradnja i valorizacija određenog područja koje raspolaže pogodnim vodenim prostorima ne mogu se u savremenim uslovima kompletirati bez izgradnje i opreme materijalne osnove za razvijanje prometa nautičkog turizma i sportova na vodi. Nautički turizam i sportovi na vodi su tako prirodno i organski inkorporirani i čine sastavni deo svake kompleksne turističke izgradnje u već postojećem ili u novoplaniranim turističkim centrima na obalama mora ili unutrašnjih voda.

Fundamentalni činioci, uslovi i karakteristike, koje čine polaznu osnovu za izgradnju i stvaranje ponude nautičkog turizma su po pravilu :

- razvijena turistička infrastruktura i receptivni objekti, te postojanje određenih urbanih celina,
- kulturne, pomorske i etnografske tradicije,
- gostoljubivost kao odlika stanovništva,
- posebne prednosti za razvoj nautičkog turizma i sportova na vodi.

Nautički turizam i sportovi na vodi pretpostavljaju postojanje i funkcionisanje brojnih pratećih delatnosti i servisa, što dovodi do porasta zaposlenosti i povećanja ukupnog i ličnog dohotka. Razvojem ovih delatnosti nastaju takodje značajni induktivni i multiplikativni uticaji na privredne tokove dotičnog područja.

Priobalno, odnosno jadransko područje Crnogorskog primorja, raspolaže svim neophodnim karakteristikama, koje omogućavaju kompleksnu izgradnju i ostvarenje ovog područja inostranoj i domaćoj potražnji za nautičkim turizmom i sportovi na vodi. Međutim, dosadašnja izgradnja i promet nautičkog turizma i sportova na vodi na jadranskom području Crnogorskog primorja su sasvim ograničeni i ne pokazuju nekih većih rezultata.

Razvojne mogućnosti i prednosti nautičkog turizma i sportova na vodi na jadranskom području Crnogorskog primorja mogu se sistematizovati na osnovu sljedećih faktora. Celo područje sačinjava jedinstvenu geografsku celinu.

Na ovom jadranskom sektoru već postoji osam većih izgrađenih turističkih centara (Kotor, Herceg Novi, Tivat, Budva, Miločer, Sveti Stefan, Bar, Sutomore i Ulcinj). Pored toga, uz obalu je nanizano desetak manje atraktivnih turističkih naselja i uvala (Njivice, Trašte, Bigova, Sv. Nikola, Jaz, Buljarica, Sutomore, Petrovac na moru, Valdanos, Velika Plaža i Ada).

Crnogorsko primorje raspolaže, dakle s odredjenom mrežom izgrađene turističke infrastrukture i reciptivnih objekata, kao i pogodnim prirodnim ambijentom, a za nautički turizam i sportove na vodi.

Ovaj kraj takodje raspolaže s 25 manjih ili većih izgrađenih pristaništa ili pristana.

Dolazeći iz Sredozemlja, Crnogorsko primorje predstavlja prvu i najbližu jugoslovensku obalnu zonu, a na izlasku iz Jadrana ono je najjužnije obalno područje. Okrenuta prema Otrantskim vratima i na povoljnoj udaljenosti od ovoga moreuza, ova obalna zona je neposredno povezana sa Sredozemljem i Grčkom. Ovakav joj položaj daje znatnu prednost u odnosu na ostale jadranske regije Jugoslavije i presudan je i pozitivan činilac u mogućem intezivnom strujanju inostranog nautičkog prometa iz Jugoslavije prema Sredozemlju i Grčkoj i obratno.

Prostrane peščane plaže i šumski ambijenti predstavljaju posebnu atraktivnost ovog područja i omogućavaju razvoj niza posebnih vidova nautičkog turizma (nautički kamping i kupališni nautički turizam) i organizovanje specijalnih oblika rekreacije na plažama (hidrocikli, veslanje, surfing itd.).

Ulcinj – Hotel “Otrant” sa apartmanima

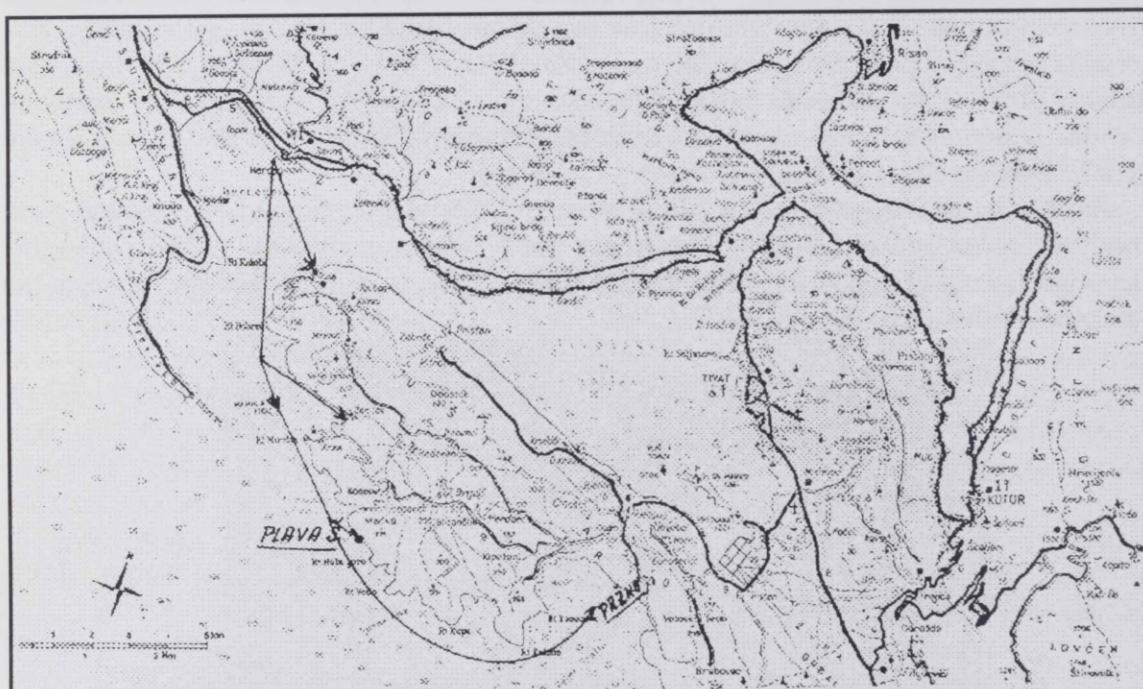
Zaliv Boke Kotorske predstavlja najlepšu i najpovoljniju bazu na Jadranu i Sredozemlju za organizovanje svih vrsta sportova na vodi i održavanje domaćih i međunarodnih takmičenja. Boka Kotorska, stoga predstavlja akvatorij svetske vrednosti i značaja. Blizina Skadarskog jezera i njegovo prirodno bogatstvo otvaraju dodatne i još veće mogućnosti nautičko-turističke valorizacije jadranskog područja Crnogorskog primorja. Na Jadranskom području Crnogorskog primorja mogu se uvoditi i razvijati prioriteto sljedeći vidovi nautičkog turizma:

- boravišni (zimovališni) nautički turizam,
- plovibeni (pokretni) nautički turizam,
- nautički kamping,
- kupališni nautički turizam,

- izletnički nautički turizam,
- unajmljivanje plovnih objekata (Rent-a-boat),
- takmičarski nautički turizam (društveni susreti na moru, nautičko turistički reliji i regate, konvoji, nautičke manifestacije i drugi).

Sve vrste sportova i sportske rekreacije na vodi imaju potrebne uslove i mogućnosti za razvoj i održavanje takmičenja. Međutim, prioritet i trajnu primenu na morskim akvatorijama ovog područja zaslužuju u prvom redu:

- jedrenje-surfing-letovi zmaja nad vodom,
- motonautika,
- skijanje na vodi, glisiranje i sanakanje na moru, veslanje, splavarenje i kajakaštvo, plivanje i vaterpolo, podvodne aktivnosti.

Pregledna karta Boke Kotorske sa izletničkom maršutom
Herceg Novi – Rose – Mamula – Žanjic – Plava Špilja - Pržno

4. 5. ZIMSKI TURIZAM

Uspešan razvoj zimskog turizma pretpostavlja postojanje, odnosno formiranje odgovarajuće turističke ponude, koja treba da zadovolji dosta složene i raznovrsne potrebe turista korisnika. Nema sumnje, Crnogorsko primorje ima najveći deo uslova neophodnih za razvoj zimskog turizma.

Prilikom ocene klimatskih uslova ukazano je da ovo primorje ima sve odlike mediteranske klime, a da su zime veoma blage. Srednje temperature zimskih meseci su veoma povoljne (u Herceg Novom, npr., one iznose: u decembru 9.9 u januaru i februaru po 9.2°C, dok su u još uvek mrtvim mesecima – oktobru, novembru i martu mnogo

povoljnije i kreću se od 14.2 u oktobru do 10.5°C u martu). I ostala primorska mesta imaju pretežno iste srednje mesečne temperatur kao i Herceg Novi. Ostali klimatski faktori, izuzev padavina, koje su dosta obimne (naročito na području Boke), takodje su veoma povoljni. To se odnosi i na termičke osobine priobalnog mora. Prirodne odlike i karakteristike Crnogorskog primorja, uporedjene sa ostalim priobalnim područjima na bivšem jugoslovenskom delu Jadrana, pokazuje da ono ima niz komparativnih prednosti, čak i u odnosu na najpoznatije turističke centre, kao što su Nica, Napulj, Atina i dr. (Radović, 1970.).

Saobraćaj na sadašnjem nivou razvijenosti može uglavnom zadovoljiti potrebe razvoja turizma. To se naročito odnosi na inostrani turistički promet, koji se može nesmetano obavljati preko aerodroma u Podgorici i Tivtu. Međutim, čini se da sadašnja opremljenost hotela ne pruža mogućnost za ugodan zimski boravak turista. To se, pored ostalog, odnosi na nedostatak neophodnih klima-uredjaja, zimskih bazena i dr. objekata koje treba da poseduju hoteli koji pretenduju da budu uključeni u zimski turizam.

Mišljenja smo da za početak u H. Novom, a onda u Ulcinju i Budvi, treba dati prednost u pogledu uključivanja u zimski turizam. Područje H. Novog, pored odredjenih klimatskih prednosti, pruža mogućnost neposrednog kombinovanja primorskog i zimskog turizma sa zimskim sportovima na padinama Orjena (koji je u neposrednoj blizini i saobraćajno pristupačan), kao i razvoj veoma intenzivnog lečilišnog turizma u Igalu. Područje Ulcinja, naročito Velika Plaža, pruža povoljne uslove za bavljenje raznim vrstama sportova u zimskom periodu. Izgradnjom planiranih hotela i sportskih objekata na ovoj plaži biće uglavnom zadovoljene potrebe za ovom vrstom turizma u toku zime. Slične uslove ima i Budva, naročito nakon izgradnje novih hotela, prilagodjenih zimskom turizmu.

4. 6. IZLETNIČKI, TRANZITNI I LOVNI TURIZAM

Crnogorsko primorje i njegovo zaledje raspolažu sa veoma kvalitetnim i raznovrsnim rekreacionim i kulturnim vrednostima, koje su interesantne i vrlo atraktivne ne samo za domaće već i za inostrane turiste. Tim vrednostima nisu adekvatni obim i intenzitet izletničkih i tranzitnih turističkih kretanja, što je posledica prilične udaljenosti inostranih turističkih disperziva i njihove relativno slabe saobraćajne povezanosti sa Crnogorskom primorjem. Otuda su inostrana izletnička kretanja dosta ograničenih razmera i uglavnom se odnose na susedne zemlje. I tranzitna kretanja su relativno slabo razvijena kao oblik turističkog prometa. Znatno većih razmera su, međutim, izletnička kretanja stranih turista kao elemenat turističke ponude sa područja susednih rivijera, naročito Dubrovačke, koja se u kupališnoj sezoni najčešće svode na jednodnevni vikend u organizaciji domaćih turističkih agencija. To su najčešće brojne grupe koje se upućuju na poznatu i osobito interesantnu turističku maršutu Dubrovnik-Boka-Cetinje-Sveti Stefan-Budva. Isto tako su česte posete Svetom Stefanu i Budvi od strane brojnih nautičkih maršutnih turističkih putovanja po Mediteranu.

Područje Crnogorskog primorja omogućava dnevne izlete do susednih drevnih i istorijskih urbanih naselja (Bar, Ulcinj, Kotor, Perast, Risan itd.). Najbrojnije turističke izletničke grupe se pokreću izmedju Crnogorskog primorja i njegovog zaledja. One se formiraju od gostiju koji borave na rivijerama uzduž Crnogorskog primorja. Njihova su

kretanja usmerena prema zaledju ka Cetinju i Lovćenu, prema Virpazaru ("Crnogorska Venecija") i Skadarskom jezeru i dalje prema Podgorici i poznatom arheološkom lokalitetu Duklji, kanjonu Platija i Manastiru Morači, Kolašinu i Biogradskom jezeru na Bjelasici, a na drugoj strani – prema Bokokotorskom zalivu i Dubrovniku na severozapadu i drevnom Baru i nekadašnjem gusarskom gnezdju Ulcinju na jugoistoku. Iz svih mesta na Crnogorskom primorju svakodnevno se organizuju izleti u kontinentalno zaledje – do Cetinja i Njegoševog groba na Lovćenu, do Podgorice i Manastira Morače, poznatog po srednjovekovnom fresko-slikarstvu.

Posebnu atrakciju za turiste predstavlja izlet kroz Bokokotorski zaliv, koji se uveče završava večerom u Bigovu, gde se gostima priredjuje tzv. riblji piknik (umesto tanjirima, riblji specijaliteti se serviraju u školjkama – palasturama).

Turistička kretanja iz zaledja prema Crnogorskom primorju su oblik turističke rekreacije. Dolaze, uglavnom, iz dva pravca: iz Cetinja na severni i srednji, a iz Podgorice na južni deo budvanskog primorja. Naime, iz nedalekog Cetinja (33 km), zahvaljujući velikom broju putničkih vozila, sve su češći poludnevni, jednodnevni i dvodnevni vikend – izleti. Stanovništvo Podgorice i okoline orijentisano je na južne delove Crnogorskog primorja, na području Petrovca, Buljarice, Bara, Sutomora i Ulcinja, što se posebno odnosi na moto-turiste, jer Podgoričani i nemaju druge drumske veze s morem osim preko Petrovca (Sutomore sve više koriste, zbog železničke veze). U stvari, grupna ili individualna kretanja između pojedinih rivijera na Crnogorskom primorju i njenog zaledja predstavljaju tzv. vikend-turizam, koji je takodje deo izletničkog turizma u širem smislu.

Izletnička kretanja sa Bokokotorskog, Budvanskog i Barsko-Ulcinjanskog primorja, mada manjih razmera, dobijaju sve veće dimenzije prema južnoj Italiji, uspostavljanjem feribotske linije Bar-Bari. Ova prekomorska veza, s druge strane, pospešuje sve masovnija izletnička turistička kretanja italijanskih turista prema Crnogorskom primorju.

Ulcinj – Motel "Šas" nedaleko od Ulcinja

Izgradnjom Jadranske magistrale i pomenutom feribotskom vezom Crnogorsko primorje, zbog svog geografsko-saobraćajnog položaja između južnog (Bar, Ulcinj) i severnog dela Crnogorskog primorja (Boka Kotorska), postaje prilično aktivno tranzitno područje sa snažnim razvojem moto-turizma, što će bez sumnje u budućnosti još više doći do izražaja.

Prema tome, boravak na Crnogorskom primorju pruža izvanredne mogućnosti za rekreaciono-kupališni, sportski, jahting – nautički turizam i zimski turizam, kao i izletnički i tranzitni turizam, prema zaledju i duž čitavog Crnogorskog primorja, što istovremeno omogućava upoznavanje kulturno-istorijskih spomenika i ostalog kulturnog nasledja i mediteranskog i kontinentalnog dela Crne Gore.

Što se tiče Crnogorskog primorja i njegovih mogućnosti aktivnijeg uključivanja u domaća i inostrana izletnička turistička kretanja, može se različito ceniti. S jedne strane, Crnogorsko primorje i njegovo zaledje raspolažu veoma kvalitetnim i raznovrsnim rekreativnim i kulturnim vrednostima, koje mogu biti veoma privlačne i interesantne i za domaće i za inostrane turiste. Međutim, položaj ovog područja ne pruža izrazito povoljne mogućnosti za njegovo masovnije uključivanje u izletnička kretanja. Ograničavajući faktori su, za sada, pored ostalog, relativno slaba saobraćajna povezanost ovog primorja sa velikim privrednim i kulturnim centrima u kontinentalnom zaledju i relativna prostorna udaljenost od njih.

Poseta Crnogorskom primorju (a naročito Boki i Sv. Stefanu) već je sada uključena u brojna brodska turistička kretanja po Mediteranu. Čini se realnim očekivati da feribot – veza Bar-Bari odigra veoma značajnu ulogu u masovnijim izletničkim turističkim kretanjima italijanskih i drugih turista prema ovom delu primorja. U tom smislu treba preduzeti odgovarajuće propagandne akcije, kako bi se ostvarila široka saradnja između Crnogorskog primorja i Južne Italije. Povoljan geografski položaj, izgradnja modernih saobraćajnica prema kontinentalnom zaledju, feribot-veze sa Italijom, Grčkom i dr. faktori, ukazuju da će područje Crne Gore (a time i Crnogorskog primorja) predstavljati aktivno tranzitno područje. Zbog toga treba očekivati dosta brz razvoj tranzitnog turizma pa sa ovom okolnošću treba računati pri planiranju i struktuiranju turističkih kapaciteta.

U okviru Crnogorskog primorja nalaze se dva područja koja imaju uslove za razvoj održivog lovno turizma: područje Orjena i područje Štoja nedaleko od Ulcinja. Prvo područje ne pruža ekonomski značajne mogućnosti, te će se lovne mogućnosti Štoja detaljnije sagledati. Lovno područje Štoja zahvata površinu od oko 12,000 ha. Ono predstavlja nizijsko lovište čiji se najniži deo nalazi neposredno uz morsku obalu, a najviša kota na 208 m na Briskoj Gori. Od ukupne površine lovišta oko 25% otpada na jezera i močvare, oko 40% na livade, pašnjake i oranice, a oko 35% je pod šumom i šikarom. Pored toga što ima veoma povoljne klimatske, florističke i terenske uslove, lovište je smešteno na direktnom pravcu ustaljenog kretanja ptica pri njihovim seobama, kako pri selidbi sa severa prema Sredozemlju i Africi tako i pri njihovom povratku, te je poznato ne samo po prirodnom bogatstvu i lovnoj fauni nego i po pticama selicama (Radović, 1970.).

S obzirom na blizinu Italije u kojoj se nalazi veliki broj lovaca, uz odgovarajuće uredjenje lovišta i povećanje fonda ptičje faune, lovno područje Štoja se može veoma uspešno uključiti u inostrani lovni turizam.

V. OCENA DOSTIGNUTOG STEPENA RAZVOJA TURIZMA

5. 1. INVESTICIJE

U formiranju brojnih elemenata ponude, kao preduslova odvijanja turističkog prometa, uključuju se brojne delatnosti privrede i neprivrede. Živu aktivnost u organizaciji turističkih tokova ostvaruje ugostiteljstvo, saobraćaj, trgovina, zanatstvo, te različite grane komunalne privrede. Reč je očigledno, o delatnostima u kojima se, uglavnom, ne vrši direktna prerada materijalnih predmeta ili sirovina već se obavljaju razne proizvodne i lične usluge; dakle o delatnostima koje karakterišu visoka ulaganja zbog veoma visokog učešća građevinskih objekata u strukturi osnovnih sredstava, imajući za posledicu relativno nisku efikasnost (Uskoković, 1988.).

Izdvajaju se nekoliko karakterističnih investicionih perioda (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996-2010), Beograd, 1996.):

- Period intenzivnog investiranja (1965.-1973.g.), koga karakterišu brojne simulativne mere za investiranje u turizam. U ovom periodu ulaganja u turizam iznosila su oko 23% ukupnih privrednih investicija, a u 1967. god. čak 28,7%. Zahvaljajući tome broj turističkih ležaja porastao je sa 34,554 u 1965. god. na 63,152 u 1970. god., čak na 102,909 u 1975. god.

- Period "selektivnih investicija" (1974.-1978. g.), u kome su ulaganja u izgradnji komplementarnih objekata znatno povećana (kampovi, odmarališta, domaćinstva i dr.). Time je uvećan ukupan broj smeštajnih jedinica na oko 124,000 u 1978. godini.

- Period sanacionih investicija (1979.-1988.g.), koga karakteriše ulaganje velikih sredstava u obnovu zemljotresom porušenih i izgradnju novih smeštajni kapaciteta i infrastrukturnih objekata. Obimna investiciona ulaganja kao rezultantu dala su maksimalan broj smeštajnih jedinica – skoro 150,000 ležaja u 1988. godini.

- Period stagnacije i smanjenja ulaganja (1989.- dalje), koga karakteriše drastično smanjenje obima sredstava namenjenih razvoju materijalne osnove turizma. Investiciona aktivnost je skoro presahla ili je svedena samo na neka manja ulaganja, uglavnom iz domena turističke infrastrukture. Ovaj period obeležen je i veoma malim ulaganjima u investiciono održavanje objekata, što ima za posledicu smanjenje kvaliteta usluga, naročito u segmentu smeštaja.

Na primeru industrije Crnogorskog primorja i ukupne Crne Gore, koja je po tehničkoj opremljenosti znatno iznad jugoslovenskog proseka, može da se ova pojava dobro ilustruje:

Tabela 17. Tehnička opremljenost i produktivnost rada

	Jugoslavija	Crna Gora	Crnogorsko primorje
Indeks osnovnih sredstava po zaposlenom	100	197	117
Indeks opreme po zaposlenom	100	158	95
Indeks neto produkta po zaposlenom	100	89	93

Pri analizi i istraživanju dosadašnjeg razvoja Crnogorskog primorja potrebno je osvrnuti se na obim, prostorni razmeštaj i efikasnost investicija (u pogledu ostvarenog društvenog proizvoda, ili nacionalnog dohotka). Ovde treba podsetiti na činjenicu da je Crna Gora u posleratnom razdoblju u celini imala veći obim investicija po glavi stanovnika za $\frac{1}{4}$, u odnosu na jugoslovenski prosek. Međutim, u periodu od 1961. do 1985. godine, ona je u 1985. g. ostvarila za približno $\frac{1}{4}$ manji društveni proizvod po glavi stanovnika. To znači da je efikasnost privrednih investicija u RCG bila niža od jugoslovenskog proseka za 44% (Petranović, 1987.).

No, s obzirom na osnovnu problematiku ovog rada, nameće se potreba sagledavanja ovog investicionog aspekta na području Crnogorskog primorja. Naime, ova regija je –imajući u vidu ukupno ostvarene investicije u razdoblju od 1961. do 1985. g. – apsorbirala najveći deo ukupnih investicija u Crnoj Gori (38.6%), pri čemu treba naglasiti da je ova regija, naročito u razdoblju od 1970. do 1985.g. apsorbirala skoro 42% ukupnih republičkih investicija. Ovo angažovanje investicija u periodu 1961.-1985. g. na Crnogorskom primorju vidi se iz sledećeg tabelarnog pregleda:

Tabela 18. Ostvarene investicije u osnovna sredstva (1961. – 1985.)

	Aps.	%
RCG	263,006	100
Bar	28,270.4	11.8
Budva	13,970.5	5.3
Kotor	20,925.6	8.0
Tivat	5,455.9	2.1
Ulcinj	9,249.3	3.5
H. Novi	23,481.2	8.9
Crnogorsko primorje	101,452.5	38.6

Izvor: Statistički godišnjak RCG za 1962. i 1986. g. Podgorica, 1963. i 1987.

Prema tome, Crnogorsko primorje je, u periodu od 1961. do 1985. g. angažovala punih 38.6% ukupnih republičkih investicija, s tim što je u 1985.g. ostvarila samo 25% društvenog proizvoda i 23.4% ukupne zaposlenosti. Iz ovoga proizlazi da je ova regija ostvarila najnižu efikasnost investicija. No, moraju se, radi relativizacije ove konstatacije, uzeti u obzir neke objektivno olakšavajuće okolnosti. Tako, na primer, iako je ova primorska regija samo u periodu 1981. – 1985. g. angažovala 85.5% investicija CG, ona se u tom periodu suočila sa visokom inflacijom i obezvređivanjem finansijskih sredstava, sa kojima se realno nije mogao postići viši investicioni efekat (veći društveni proizvod i veći stepen zaposlenosti). Nadalje, u tom istom periodu, posle katastrofalnog zemljotresa, značajan deo finansijskih sredstava morao se investirati u tzv. neprivrednu sferu (u svrhu obnavljanja kulturno-istorijskih spomenika i porušenih gradova).

I najzad, posmatrajući dinamiku razvoja i strukturne promene u privredi (u razdoblju 1966.-1985. g.), ošigledno je da su se, ipak, odigrale značajne strukturne promene. Ovde treba imati posebno u vidu znatno opadanje učešća poljoprivrede u formiranju društvenog proizvoda na svim nivoima (u RCG sa 23.7% na svega 7.6 %, u Severnoj regiji sa 40.8% na 12.9%, u Središnjoj regiji sa 16.1% na 6.1% i u Crnogorskom primorju sa 18.1% na svega 4%). Ovo je, u svakom slučaju, logična posledica činjenice da su u tom periodu razvoja, dominantnu ulogu

u privrednoj strukturi i regiona i svih regija, imali industrija i saobraćaj. Ova dva sektora su ostvarivala preko 55% društvenog proizvoda i preko 75% ukupne zaposlenost u privredi Republike, a ova dominacija jednog ili dva sektora je još više izražena u pojedinim regijama (subregionima). Međutim, za razliku od formiranja privredne strukture, uopšte i po regijama, iako su vrlo oskudni verodostojni indikatori o tome, treba naglasiti činjenicu da je Crnogorsko primorje najbolje valorizovala svoje regijske uslove i blagovremeno se usmerila na intenzivan razvoj turizma. Naime, turizam je u ovoj regiji povećao svoje učešće u društvenom proizvodu sa 12% u 1966. na 23.3% u 1985. g. Ova regija je istovremeno svela učešće saobraćaja u društvenom proizvodu (sa 38.5% na 23.1%) i značajno povećala učešće trgovine u društvenom proizvodu (sa 17.8% na 23.7%). Time je ova regija značajno poboljšala svoju privrednu strukturu na ostale dve regije. I zbog toga se može zaključiti da je ova regija (i pored ostvarenog nužnog stepena efikasnosti angažovanih investicija), ostvarila, u domenu valorizovanja sopstvenih uslova za razvoj i kompletiranja svoje privredne strukture, očiglednu prednost u odnosu na druge dve regije) (Gogić, 1987.).

Za programiranje smeštajnih i ostalih kapaciteta ponude, računato u cenama 1986. godine, dobili smo kumulative potrebnih investicija (Studija: Razvoj i perspektive turizma u Crnoj Gori do 2000. godine, Bazna studija, Titograd, 1983.):

Tabela 19. Pregled investicija

- kumulativ 1987. – 2000. godine -

	Mrd. din.	%
- Kapaciteti smeštaja		
- ukupno	440	83.8
- osnovni objekti (34,828 jedinica)	280	53.3
- komplementarni (51,841 jedinica)	160	30.5
- Ostali direktni receptivni faktori (ugostiteljski objekti, prodajni prostor trgovine, obj. kulture, soorta, prevoza, itd.)	45	8.6
- Komunalne i regionalne infrastrukture (deo koji "opterećuje" turizam	40	7.6
Ukupno	525	100.0

Izvor: Studija: Razvoj i perspektive turizma u Crnoj Gori do 2000. g., Bazna studija Titograd, 1983.

"Računajući na ovaj način, izgradnja jedne nove kompleksne jedinice kapaciteta (ležaja) će u proseku, (cene 1986. g.) iznositi oko 6 mil. dinara, što se može smatrati relativno visokim prosekom koji se javlja kao posledica konstantnog rasta organskog sastava investicija u turizmu (pre svega osnovnih kapaciteta smeštaja). Kada stavimo u odnos potrebe neto investicija u turizmu i prirast turističke potrošnje, dolazimo do marginalnog kapitalnog koeficienta od 3.8 u 2000. godini. Ako pak, stavimo u odnos nove investicije i prirast društvenog proizvoda, tada dobijamo marginalni kapitalni koeficijent od oko 5.5 u 2000. godini. Izračunati koeficijenti za ukupnu turističku privredu su nešto niži, povoljniji, od onih koji se realno mogu ostvariti u okviru ugostiteljstva i turističkog posredovanja. Ovde je važno naglasiti potrebu brižljivog praćenja investicija u turizmu (za svaki objekat, po jedinici kapaciteta) jer značajnija odstupanja na više nedvosmisleno otkrivaju sukob "luksuzne", skupe, nestandardne, gradnje i neodgovarajućeg, niskog obima potrošnje, kao posledice korišćenja kapaciteta od strane klijentele nižih platežnih mogućnosti i niskog stepena

godišnjeg iskorišćenja. Mada stanje efektivnosti investicija u turizmu Crnogorskog primorja ne možemo okarakterisati kao osobito zabrinjavajuće želimo apostrofirati nužan zahtev temeljnijeg pristupa problemima efektivnosti svih pojedinačnih investicija. Da u dosadašnjoj izgradnji kapaciteta o tome nije dovoljno vodjeno računa bolje od proseka pokazuju brojni primeri u kojima je individualni kapitalni koeficijent iznosio čak do 10,0, što se, dakako ne može prihvatiti kao racionalno reprodukovanje preduzetih investicija, jer se posledično niskom akumulativnom i reproduktivnom sposobnošću ne otvara proces ostvarivanja pozitivnih kumulativnih efekata" (Studija: Razvoj i perspektive turizma u Crnoj Gori do 2000. godine, Bazna studija, Titograd, 1983.).

Dosadašnji posleratni tokovi (stimulisanja) proširene reprodukcije u turizmu, turističke investicije, mogu se pratiti tokom tri osnovna perioda: u prvom, do 1965. g. nije postojao odgovarajući sistem stimulacija ulaganja u turizmu; u drugom, 1966-1970.g., kada je društvena zajednica postavila celovit sistem stimulacije što je imalo za posledicu veoma snažan uspon materijalne baze ugostiteljstva, te kasniji, treći, period od 1971. godine, kada je zavlдалo investiciono zatišje i posledično relativna stagnacija turističke privrede (Uskoković, 1988.).

Polazeći od projektovanog obima i strukture kapaciteta, a na osnovu realnih građevinskih i prostornih standarda i cena izgradnje (sa opremom), aproksimirana potrebna investiciona ulaganja iznosila bi okvirno 1,750 miliona DEM (cene, april 1994.g.). Struktura planiranih investicija data je u narednom pregledu.

Tabela 20. Obim i struktura investicija

Vrsta objekta	obim (mln. DEM)	%
a) Kapaciteti smeštaja (uk.)	1.650	77
- osnovni	1.000	57
- komplementarni	0.350	20
b) Ostali direktni receptivni elementi ponude (ug. objekti van smeštaja, trgovina, sport i rek., i dr.)	0.160	9
c) objekti turističke infrastrukture	0.240	14
Ukupno:	1.750	100

Izvor: Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996.-2010.), IEN, Beograd, 1996.

Procenjeni obim potrebnih ulaganja ima svoje "puno pokriće" u očekivanoj turističkoj potrošnji, koja bi trebala da iznosi samo kod inostranih turista (2010.g.) oko 400.000.000 USD (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996.-2010.) IEN, Beograd, mart 1996.).

Tokom posmatranog perioda planiran je, u osnovi, realni rast stepena korišćenja (ukupnih) kapaciteta: sa 73 dana u 1987. i 47.2 dana u 1994. g. na 78 dana u 2000.g., te oko 90 dana u 2010. g. Povoljnije prosečno korišćenje predviđa se, izmedju ostalog, kao posledica kvalitetnije globalne strukture smeštajnih kapaciteta (Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996.-2010.) IEN, Beograd, 1996.).

Tabela 21. Ostvarene investicije u osnovna sredstva po delatnostima u 1994.g.

Opštine	Bar	Budva	Kotor	Tivat	Ulcinj	H. Novi
Ukupno	1,756	7,897	8,957	216	417	1,654
Industrija i rudarstvo	70	95	170	64	270	18
poljopriv. ribar. i vodopr.	-	-	-	-	-	98
Šumarstvo	53	-	-	-	-	-
Gradjevinarstvo	140	-	2	-	-	-
saobraćaj i veze	655	36	8,158	-	104	1,119
trgovina i ugostiteljstvo	24	2572	490	72	-	72
Zanatstvo	-	-	-	-	-	-
stambeno komunal.delat.	140	5040	-	30	-	15
kulturno soc. Del.	220	17	107	50	43	209
javne službe	11	110	-	-	-	48
Ostalo	443	27	30	-	-	75

1) prethodni podaci. 2) Društveni sektor obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1995, obrada autora.

Tabela 22. Ostvarene investicije u osnovna sredstva u 1994. godini^{1 2}

Opštine	Ukupn o	Po kapacitetu izgradnje			Po tehničkoj strukturi		
		novi kapaci teti	rekonstruk. modernizac. dogradnja i proširenje	održavanje nivoa postojećih kapaciteta	gradjev inarski radovi	oprema sa montaž om	ostalo
Bar	1,756	430	84	1,242	725	937	94
Budva	7,897	5,139	769	1,989	5,254	2,139	504
Kotor	8,957	6,410	713	1,834	5,790	3,167	-
Tivat	216	-	30	186	80	136	-
Ulcinj	417	104	-	313	37	380	-
H. Novi	1,654	990	18	646	897	757	-

1) Prethodni podaci 2) Društveni sektor obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1995., obrada autora.

Tabela 23. Ostvarene investicije po nameni ulaganja¹ u ugostiteljstvu i turizmu u 1994. i 1996.
(u hilj. din)

	1994.	1995.	1996.
Ugostiteljstvo i turizam	3,686	3,859	35,385
Ugostiteljstvo	3,568	3,624	35,151
Turističko posredovanje	118	235	234

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997. godine.

Pod uticajem duboke društveno-ekonomske krize u prostoru prethodne Jugoslavije, posebno i kao posljedica štetnog dejstva međunarodnih sankcija prema SRJ, u Crnoj Gori je tokom posljednjih godina bitno svedena investiciona aktivnost, što je, naravno, imalo za posledicu pojavu "začarenog kruga" u građevinarstvu. Ekonomski položaj građevinskih preduzeća je sasvim ugrožen nakon 1989. godine, što se ogleda u umanjenju njihove proizvodne sposobnosti zbog dotrajalosti opreme, nedostatnosti rezervnih delova, smanjenom broju radnika itd.

Kretanje investicija u osnovne fondove u Crnoj Gori tokom 1985-1992. godine, pokazuje da se, s obzirom na visoko učešće od 60% u tehničkoj strukturi, kontinuirano umanjivao godišnji obim građevinskih radova. Lančani indeks je iznosio 70-90%, što znači da je obim ulaganja u poslednjoj godini posmatranog perioda bio čak 7 puta niži. Stanje je u 1993. godini bilo još nepovoljnije, da bi u protekloj 1994. godini, kao posledica pokrenutih javnih radova, došlo do oživljavanja. Naravno, stanje sa obimom građevinskih radova je nešto povoljnije kada se obuhvate i ulaganja u okviru individualnog sektora.

Investiciona aktivnost koju je pokrenula Direkcija javnih radova Crne Gore značajno je doprinjela revitalizaciji građevinarstva tokom 1994. godine. Naime, u vrijednosti građevinskih radova od 70.7 miliona dinara u 1994. godini, Direkcija je učestvovala sa približno 71%. Time je ona postala veliki investitor, "glavni kupac", samim tim i usmerivač građevinske aktivnosti u Crnoj Gori. S obzirom na obim i vrstu građevinskih radova, treba istaći da je građevinarska operativna Crne Gore bezmalo u celosti realizovala program ukupnih radova u 1994. godini. Takva uloga Direkcije nastavljena je i nakon 1994. godine.

Obim i prostorni razmeštaj investicija u razdoblju od 1961.-1990. godine, evidentno je da je Crnogorsko primorje apsorbovalo najveći deo investicija. Naime, Crnogorsko primorje ostvarilo je 38.6% ukupnih investicija. U okviru tog relativno dugog vremenskog razdoblja u potperiodu 1961.-1970. godine regionalni razmeštaj investicija izgleda nešto drugačiji. U tom razdoblju, naime, Crnogorsko primorje ostvario je 26.9% ukupnih investicija u Crnoj Gori.

Medjutim, u razdoblju 1981.-1990. godine, Crnogorsko primorje ostvaruje 42% investicija u Republici Crnoj Gori.

Turizam je na Crnogorskom primorju ostvarilo značajan nivo razvoja. Problem je u činjenici da se razvijao jednostrano i izolovano od razvoja drugih komplementarnih aktivnosti. Njegova jednostranost se ogleda u tome što se skoro sva investiciona aktivnost bila koncentrisala na izgradnju novih smeštajnih kapaciteta bez dovojnog razvoja drugih sadržaja koji bi obogaćivali obim i kvalitet turističke ponude.

Tabela 24. Ostvarene investicije po nameni ulaganja u ugostiteljstvu i turizmu Crnogorskog primorjau periodu 1996-2000. godine

- u hilj. Dinara

	Godina				
	1996.	1997.	1998.	1999.	2000*.
Ugostiteljstvo i turizam	35,385	17,791	20,945	62,644	4,173
Ugostiteljstvo	35,151	16,699	20,309	52,512	4,165
Turističko posredovanje	234	1,092	636	132	7

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

*) Podaci za 2000. godinu su u hiljadama DEM

Kao što se vidi, iz tabelarnog pregleda, najveće ostvarene investivije po nameni ulaganja u ugostiteljstvu i turizmu Crnogorskog primorja bile su u 1999., i u 2000. godini (4,173,000 DEM).

Najveće ostvarene investicije u ugostiteljstvu realizovane su u 1999. (52,512,000 din.) i u 2000. godini (4,165,000 DEM), a najmanje u 1997. godini (16,699,000 din.). Ostvarene investicije u turističko posredovanje realizovane su tokom 1997. (1,092,000 din.), i u 2000. godini (7,000 DEM).

Tabela 25. Ostvarene investicije u osnovna sredstva po delatnostima¹ tokom 1999 i 2000. god.

Opština	Godina	Ukupno ²	Indust. i rudarst.	Poljop. ribar. i vodop.	Gradje vinarstvo	Saobraćaj i veze	Trgovina i ugostite.	Zanatstvo
Bar	1999.	140,028	9,181	61	781	27,052	9,965	-
	2000 ^a .	28,434	5	1	210	15,058	2,918	-
Budva	1999.	79,013	1,744	32	-	20,097	22,843	-
	2000.	6,562	75	748	-	708	1,302	-
Kotor	1999.	31,996	5,510	47	14	10,680	548	287
	2000.	4,850	563	4	279	951	311	27
Tivat	1999.	7,934	2,265	1,090	-	412	280	-
	2000.	1,161	2	408	-	383	69	-
Ulcinj	1999.	26,185	12,107	-	137	8,417	309	-
	2000.	1,985	190	-	-	654	74	-
H. Novi	1999.	59,676	37,235	5,470	-	9,539	782	-
	2000.	4,924	1,328	448	96	1,928	706	-

Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

1) Društveni sektor obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine. 2) Ukupne ostvarene investicije Crne Gore (Primorja) već su od zbira investicija raspoređenih po opštinama za iznos neraspoređenog dela koji za 1999. godinu iznosi 69,450 hiljada dinara, a za 2000. godinu iznosi 22,619 hiljada DEM. ^a) Podaci za 2000. god. su u hiljadama DEM.

Najveće ostvarene investicije u trgovini i ugostiteljstvu bile su u 2000. godini, i to u opštinama: Bar i Budva, a najmanje u opštinama: Tivat, Ulcinj i Kotor. Ukupne ostvarene investicije realizuju se najviše u opštinama: Herceg Novi, Kotor, Budva i Bar, a najmanje u opštinama: Tivat i Ulcinj.

Najniže ostvarene investicije su u poljoprivredi, ribarstvu i vodoprivredi, gradjevinarstvu, industriji i rudarstvu, a ponajmanje u zanatstvu.

Tabela 26. Ostvarene investicije u osnovna sredstva¹ tokom 1999. i 2000. god.

Opština	Godina	Ukupno ²	Po karakteru izgradnje		Po tehničkoj strukturi	
			novi kapaciteti	rekonstru. moderniz. dogradnja i proširi.	gradjevin. radovi	oprema sa montažom
Bar	1999.	140,028	93,736	20,445	92,155	47,305
	2000 ^a .	28,434	12,612	7,386	16,987	11,433
Budva	1999.	79,013	20,845	45,524	39,500	10,190
	2000.	6,562	4,902	976	4,363	32
Kotor	1999.	31,996	19,917	38	13,687	15,980
	2000.	4,850	2,623	1,082	2,581	2,268
Tivat	1999.	7,934	3,284	1,338	6,486	1,448
	2000.	1,161	791	171	197	964
Ulcinj	1999.	26,185	8,793	4,294	5,509	20,676
	2000.	1,985	1,664	190	1,152	8,33
H. Novi	1999.	59,676	14,133	8,453	17,285	42,371
	2000.	4,924	1,295	773	811	4,105

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

1) Društveni sektor obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine. 2) Ukupne ostvarene investicije Crne Gore (Primorja) već su od zbira investicija raspoređenih po opštinama za iznos neraspoređenog dela koji za 1999. godinu iznosi 69,450 hiljada dinara, a za 2000. godinu iznosi 22,619 hiljada DEM. ^a) Podaci za 2000. god. su u hiljadama DEM.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda vidi se, da su ukupne ostvarene investicije opština Crnogorskog primorja bile veće u 2000. god. jer su bile u hiljadama DEM. To se isto zapaža i u ostvarenim investicijama u novim kapacitetima, rekonstrukciji, modernizaciji, dogradnji, proširenju objekata, gradjevinским radovima, kao i opremi sa montažom.

Po karakteru izgradnje novih kapaciteta, najviše ostvarenih investicija u osnovna sredstva uloženo je (u navedenom periodu), tokom 1992. i 1996. godine, i to, u opštinama: Budva, Tivat, Herceg Novi i Bar. Najmanje ostvarenih investicija u osnovna sredstva uloženo je u Ulcinju, pogotovo, tokom 1991. i 1995. godine.

Ostvarene investicije u osnovna sredstva po karakteru rekonstrukcije, modernizacije, dogradnje i proširenje objekata, realizovano je najviše u opštinama: Budva, Bar, Kotor i Herceg Novi, a najmanje u opštinama: Ulcinj i Tivat. Trend ostvarenih investicija u osnovna sredstva, po karakterom izgradnje, odnosno održavanje nivoa postojećih kapaciteta, prema navedenim statističkim podacima, najviše su ostvarene u opštinama: Bar, Budva i Kotor, a najmanje u opštinama: Ulcinj i Tivat, pogotovo, tokom 1991. i 1995. godine.

Po tehničkoj strukturi, ostvarene investicije u osnovna sredstva gradjevinских radova i opreme sa montažom realizovane su najviše u opštinama: Budva, Bar, Tivat i Herceg Novi, a najmanje u opštinama: Ulcinj i Kotor.

Za razvoj turizma na Crnogorskom primorju, pored veličine investicionih ulaganja, od značaja je i teritorijalna raspodela sredstava za izgradnju, rekonstrukciju i opremanje objekata. Stiče se utisak da je zapostavljena izgradnja objekata u nekim primorskim opštinama, što je uslovalo zaostajanje razvoja primorsko-kupališnog i rekreativnog turizma, u onim opštinama gde ima manji broj ležaja u turističko-ugostiteljskim smeštajnim objektima.

Investicije u turizmu, odnosno sva materijalna ulaganja u proširenje, modernizaciju, adaptaciju i zamenu dotrajalih objekata, kao i u izgradnju novih kapaciteta u ugostiteljstvu, trgovini i saobraćaju, na specifičan način doprinose formiranju turističke usluge na Crnogorskom primorju.

U Crnoj Gori, u "Statističkim godišnjacima", investiciona ulaganja u ugostiteljstvo i turizam iskazivaju se zajedno kao "trgovina i ugostiteljstvo".

Obim investicionih ulaganja u trgovini i ugostiteljstvu u periodu od 1991. do 1996. godine bio je mali, kako u apsolutnom iznosu sredstava, tako i u procentualnom odnosu prema ulaganjima u druge privredne delatnosti. To se negativno odrazilo na proširivanje i kvalitetno popravljavanje materijalne baze turizma i ugostiteljstva, odnosno trgovine i ugostiteljstva, a naročito smeštajnih kapaciteta. Ovakvo stanje jasno se odražavalo i na obim turističkog prometa i ostvarene dinarske i devizne prihode na Crnogorskom primorju.

Od šest opština na Crnogorskom primorju, u periodu od 1991. do 1996. godine, vrednosti investicija u osnovna sredstva uopšte, a time i u turističko-ugostiteljske objekte, odnosno u trgovini i ugostiteljstvu se smanjuju. Tako je ostvareni investicioni maksimum dostignut je 1992. godine. Nešto manje sredstava investirano je narednih godina, tj. tokom 1995. i 1996. godine. Dakle, u navedenom periodu, došlo je do stagnacije u investicionoj izgradnji turističko-ugostiteljskih objekata na Crnogorskom primorju. To se negativno odrazilo na poboljšanje materijalne baze.

Od ukupnih ostvarenih investicija u osnovna sredstva u trgovini i ugostiteljstvu, najviše je uloženo u opštinama: Budva (462,267,000 dinara), Herceg Novi (60,864,000 dinara), Kotor (46,957,000 dinara) i Bar (22,858,000 dinara), i to, tokom 1992. godine, da bi se tokom narednih godina investicije drastično smanjile. Najmanje ostvarenih investicija u osnovna sredstva u trgovini i ugostiteljstvu, uloženo je u opštinama: Ulcinj, i to, samo tokom 1992. godine (1,745,000 dinara), i tokom 1996. godine (6,600,000 dinara), a tokom 1991. i 1995. godine nije uloženo nijedan dinar. Takođe, minimalne investicije uložene su i u opštini Tivat, od 900,000 dinara (1991. god.) do 929,000 dinara (1996. g.).

5. 2. SMEŠTAJNI KAPACITETI

U dosadašnjem razvoju smeštajnih kapaciteta ostvareni su značajni rezultati, tako da je 1988. god. evidentiran maksimalni nivo kapaciteta od skoro 150,000 ležaja. Od te godine evidentna je tendencija smanjenja ponude kapaciteta, koja je u 1994. god. iznosila oko 93,000 ležaja (oko 34,000 u osnovnim i oko 59,000 u komplementarnim objektima). Ovako izražen negativan trend proistekao je iz produbljivanja društveno-ekonomske i političke krize u zemlji, dugotrajnog dejstva sankcija UN i na toj osnovi smanjenja obima tražnje. U globalnoj strukturi smeštajnih kapaciteta izražena je disproporcija između osnovnih i komplementarnih objekata (75:25% u 1990. i 63:37% u 1994. god. u korist komplementarnih). Mada je poslednjih godina, zbog smanjenja turističke tražnje i ponude komplementarnih kapaciteta (naročito domaćinstva), prisutno veće učešće osnovnih objekata, realan odnos je nepovoljan i neadekvatan težnjama za formiranje kvalitetne i na međunarodnom tržištu konkurentne turističke ponude (u Italiji 33%, Grčkoj 58% i Austriji 56% pripada osnovnim kapacitetima. Postojeću disproporciju biće neophodno savladati kako bi se uhvatio korak sa konkurentnim zemljama.

U strukturi osnovnih kapaciteta dominantno učešće imaju krupni smeštajni objekti – hoteli (hoteli B kategorije 54%), dok je zanemarivana izgradnja manjih, tržištu prilagodivih i sve traženijih objekata (apartmani, turistička naselja, pansioni i dr.). Stoga, politika buduće tržišno usmerene gradnje smeštajnih kapaciteta mora više uvažavati postulate tražnje i savremenog marketinga, kao i osnove međunarodno prihvaćene normative i standarde koji obezbeđuju veći kvalitet i konkurentnost ovog segmenta turističke ponude. U pojedinim godinama domaćinstva su učestvovala sa čak 60% u komplementarnoj i 45% u ukupnoj smeštajnoj ponudi, dok je taj iznos u 1994. god. zbog znatnog smanjenja tražnje, sveden na oko 35%, odnosno 22%. Međutim, imajući u vidu stvarni potencijal nameće se potreba znatno brižljivijeg odnosa prema ovom segmentu ponude, naročito u pogledu njihove evidencije, kvaliteta, adekvatne kategorizacije, politike cena, organizovanog uključivanja u kanale propagande i prodaja i dr.

Prostorna distribucija smeštajnih kapaciteta karakteriše se izraženom nesrazmernom (95% Primorski, 3% Severni i 2% Srednjišnji region), koja je proistekla iz neadekvatne politike regionalnog razvoja turizma. Time su brojni, visoko atraktivni, ekološki kvalitetni i na tržištu veoma traženi turistički potencijali kontinentalnog dela ostali na razvojnim marginama. Iskorišćenost smeštajnih objekata karakteriše smanjenje stepena njihovog efektivnog korišćenja. Računato u danima pune zauzetosti ostvarivana je sledeća prosečna iskorišćenost ukupno raspoloživih kapaciteta: 120 dana po ležaju u 1960. god. 80.6 u 1965., 70 u 1970., 68 u 1975., 70 u 1980., 76.2 u 1985., 68.3 u 1990. i svega 47.2 u 1994. godini. Uzorke ovakvim globalnim kretanjima treba tražiti, pre svega, u nepovoljnoj strukturi smeštajnih kapaciteta, niskom nivou turističkog prometa, povremenim nepovoljnim konjunkturalnim kretanjima tražnje, propustima u organizacionoj sferi- neadekvatna struktura turističke ponude, naročito u vansezonskim periodima i dr. Međutim, prisutno je stalno povećanje stepena korišćenja turističkih naselja i objekata zdravstvenog tipa, koje upućuje na zaključek o permanentnom rastu obima tražnje za uslugama zdravstveno-rekreativnog turizma i objektima skladnijeg stila gradnje.

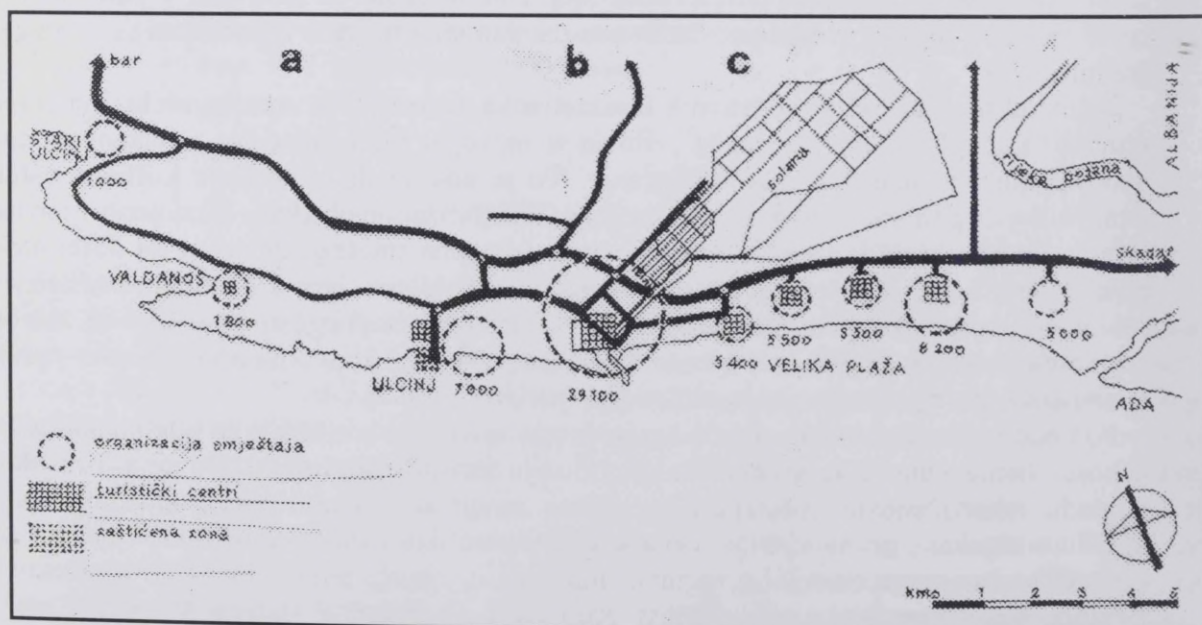
Jedna od najznačajnijih negativnih karakteristika znatnog dela smeštajnih kapaciteta jeste njihova “ostarelost” i “ruiniranost”, što je u najvećoj meri posledica neblagovremenih i nedovoljnih ulaganja u tekuće održavanje. To je dovelo do snižavanja kvaliteta usluga i izraženijeg dispariteta između nivoa ponude i kategorizacije objekata. Razvijenost turističke infra i suprastrukture koja je komplementarna uslugama smeštaja nalazi se na dosta niskom nivou. Nedostaju, ili nisu na adekvatan način zastupljeni, brojni elementi neizostavni u savremenoj turističkoj ponudi: specijalizovani restorani i drugi ugostiteljski objekti, zatvoreni i otvoreni objekti za aktivan odmor i rekreaciju, prostori za kulturno-zabavne sadržaje, specijalizovane trgovinske i zanatske radnje, parking prostori i dr.

Pomenuti i drugi nedostaci deluju ograničavajuće na veće korišćenje smeštajnih kapaciteta i uspostavljanje povoljnije vremenske distribucije turističkog prometa. Povoljniji rezultati u pogledu iskorišćenosti smeštajnih kapaciteta mogu se ostvariti kroz: izmenu postojeće strukture objekata, prilagodjenost cena kvaliteta smeštaja i sezonskoj strukturi tražnje, veće turističko aktiviranje Severnog regiona, intenzivniji razvoj određenih vidova selektivnog turizma, veću vremensku razudjenost prometa i dr. Ključne faktore povećanja stepena iskorišćenosti smeštajnih kapaciteta treba tražiti u povećanju obima, poboljšanju kvaliteta i strukture turističke ponude, kao i produženju turističke sezone i poboljšanju strukture inostranih turista.

Tabela 27. Ugostiteljske poslovne jedinice po vrstama (1994.-1996.)

	1994.	1995.	1996.
Ukupno	1,960	2,236	2,200
Hoteli	83	65	87
Moteli	12	13	11
Pansioni	-	-	1
Restorani	1	1	1
Turistička naselja i turistički logori	11	8	9
Ugostiteljske poslovne jedinice banjska i klim. leč.	2	2	2
Planinski domovi i kuće	1	1	1
Radnička i omladinska odmarališta	24	24	26
Restorani klasični	220	356	351
Ekspres restorani i restorani za samoposluživanje	2	3	3
Mlečni restorani	2	2	2
Radnički restorani	24	19	19
Gostionice i krčme	4	3	3
Kafane	527	745	816
Bifei	297	277	232
Barovi	545	365	345
Ostale ugostiteljske radnje	205	332	291

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Organizacija prostornog razmeštaja turističkih centara
i zaštićenih zona na Ulcinjском primorju

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, u 1994. god. bilo je ukupno 1,960 ugostiteljskih poslovnih jedinica, da bi se taj broj povećao u 1995. god. (2,236), a u narednoj, 1996. god., dolazi do smanjivanja poslovnih jedinica (2,200). Od ugostiteljskih poslovnih jedinica, najviše dominiraju klasični restorani, kafane, bifei, barovi i hoteli i ostale ugostiteljske radnje.

Tabela 28. Kapaciteti u ugostiteljstvu (1994.-1996.) – Stanje 31. avgust –

	1994.	1995.	1996.
Broj soba			
Ukupno	34,074	35,841	34,894
Hoteli – svega	8,582	10,984	11,017
Hoteli L kategorije	115	115	115
Hoteli A kategorije	1,519	1,819	1,841
Hoteli B kategorije	6,920	8,929	8,923
Hoteli C kategorije	28	103	120
Hoteli D kategorije	-	18	18
Domaćinstva (privatne sobe)	8,948	8,547	7,841
Pansioni – svega	-	-	20
Pansioni I kategorije	-	-	20
Pansioni II kategorije	-	-	-
Pansioni III kategorije	-	-	-
Moteli	-	78	54
Turistička naselja	3,660	3,257	3,857
Ostale ugostitelj. poslov. jedini. za smeštaj	34	11	-
Banjska lečilišta	660	660	660
Klimatska lečilišta	546	546	546
Radnička odmarališta	2,738	2,443	2,308
Dečja i omladinska odmarališta	2,202	2,130	2,272
Kapm tereni	6,704	6,585	6,319
Broj ležaja			
Ukupno	88,235	92,552	92,655
Hoteli – svega	19,264	24,947	25,262
Hoteli L kategorije	240	240	240
Hoteli A kategorije	3,453	4,101	4,287
Hoteli B kategorije	15,488	20,340	20,435
Hoteli C kategorije	83	219	253
Hoteli D kategorije	-	47	47

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica. 1997.

Korišćenje smeštajnih kapaciteta u turizmu bitno opredeljuje kvalitet ekonomije u ovom segmentu privrede. Na Crnogorskom primorju je tokom minulog perioda, računato u danima pune zauzetosti, ostvarivana sledeća prosečna iskorišćenost ukupno raspoloživih kapaciteta: 68 dana po ležaju u 1975. godini, 70 dana u 1980, 76.2 dana u 1985, 68.3 dana u 1990. godini, te na žalost, u 1994. godini, svega 47.2 dana.

Stanje se nije bitnije popravilo krajem 90-tih godina. U 1997. godini prosek korišćenja kapaciteta iznosi svega 51 dan, a u 1999. godini kao posledica bombardovanja NATO, veliki broj, hotelskih i drugih objekata ostao je zatvoren.

Apstrahujući splet negativnih činilaca koji deluju skoro 10 godina iz okruženja, uzroke niskog korišćenja kapaciteta treba tražiti ponajpre u strukturi, vrstama kapaciteta, odnosno u nivou razvijenosti pojedinih vidova turističkog prometa, a, naravno, delom i u konjunkturalnim kretanjima tražnje i ostalim eksternim i organizacionim razlozima.

Razloge slabijeg korišćenja kapaciteta krajem 80-tih godina treba videti u najavi teške društveno-ekonomske krize u Jugoslaviji, iako su manje oscilacije prihvatili i kao "prirodna pjava", uslovljena visokim stepenom elastičnosti tražnje (na meteorološke uslove, manje krize i dr.).

Sa sadašnjim stanjem se, naravno, ne treba miriti već pronalaziti mogućnosti boljeg korišćenja svih vrsta objekata, a posebnu šansu predstavlja materijalna osnova u domaćinstvima (privatnim sobama), bilo da je reč o prihvatanju domaćeg ili mnogostruko obimnijem zahvatanju inostranog prometa. Smeštajne turističke kapacitete nužno je, dakle, pokrenuti kvalitetnijom organizacijom funkcije prodaje, adekvatnijim promocijskim miksom, verovatno i odgovarajućim sistemom oporezivanja i dr.

Podaci u korišćenju ugostiteljsko-turističkih kapaciteta u 1997. godini ilustruje dubinu političko-ekonomske krize u kojoj se našao turizam na Crnogorskom primorju na kraju XX veka.

Tabela 29. Iskorišćenost kapaciteta smeštaja na Crnogorskom primorju tokom 1990. i 1997. g.

	1990.			1997.		
	Ukupno	Domaći	Strani	Ukupno	Domaći	Strani
Osnovni objekti, prosek	116.9	50.9	66.0	66	58	8
Hoteli	130.3	53.6	76.6	75	65	10
"L"	114.2	5.5	108.7	88	50	38
"A"	139.7	39.8	99.9	72	57	15
"B"	129.1	56.2	72.9	76	67	9
"C"	86.3	84.9	1.4	51	51	-
"D"	113.9	113.6	0.3	85	-	85
Turistička naselja*	93.5	44.5	49.0	46	44	2
Moteli	38.1	35.2	2.8	17	17	-
Komplementarni kapaciteti, prosek	51.8	45.5	6.4	41	39	2
Banjska lečilišta	238.4	142.9	95.5	125	85	40
Klimatska lečilišta	203.5	169.0	34.5	179	176	3
Radnička odmarališta	77.7	76.3	1.4	64	63	1
Dečja i oml. odmarališ.	61.5	55.5	6.0	34	33	1
Domaćinstva (priv. Sobe)	45.3	41.7	3.6	54	6	-
Kampovi	28.7	21.9	6.7	6	52	2
Ukupno, prosek	68.3	46.9	21.4	51	47	4

Izvor: SGJ za 1991. i 1998. godinu

* Visoke razlike u korišćenju uslovljene su pre svega nemogućnošću plasmana na inostranom tržištu.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda prosek iskorišćenosti kapaciteta smeštaja u 1997. godini, iznosio je 51 dan, od toga domaći 47, a strani 4 dana. U 1990. godini, prosek iskorišćenosti kapaciteta iznosio je 68.3 dana, od toga domaći 46.9 dana, a strani turisti 21.4 dana.

Raspoloživi kapaciteti turističkog smeštaja sada realno iznose oko 150,000 ležaja. Problem je, pored ostalog, u činjenici da se tokom minulog perioda nije uspeo obezbediti značajnije učešće osnovnih objekata (hoteli i njima slični objekti čine 25%), što se negativno odražava na prosečno korišćenje kapaciteta, na sezonalnost turizma, na nedovoljan obim i sadržajnu siromašnost turističke potrošnje i dr. Smeštaj u domaćinstvima i kampovima ima, nasuprot, dominantno učešće (oko 60%), a preostalih 15% čine ostale vrste komplementarnih objekata (ponuda u zdravstvenom turizmu, odmaralištima i dr.). Razumljivo je da se, iz poznatih razloga, tokom devedesetih godina, tržištu nudi znatno manje kapaciteta s obzirom na "desetkovanu" tražnju.

Turistička funkcionalnost prostora Crnogorskog primorja se, posmatrano u dugom roku, povećava. Naime, koeficijent funkcionalnosti (gustoće), meren odnosom broja turističkih ležaja i stalnih stanovnika je dostigao nivo od približno 140 ležaja/000 stalnih stanovnika. Ovaj podatak, u stvari, značajno ilustruje opredeljenost Crnogorskog primorja na razvoj turizma.

Kotor – Hotel "Fjord"

Opredeljenje je bazirano na raspoloživom bogatstvu prirodnih potencijala, na realnim mogućnostima plasmana turističkih usluga na domaćem i/ili inostranom turističkom tržištu, naravno i zbog veoma značajnih ekonomskih efekata na rast društvenog proizvoda, zaposlenosti; na aktivnost bilansa ekonomskih odnosa sa inostranstvom, te ravnomerniji razmeštaj proizvodnih činilaca i ostale derivate socio-ekonomske efekte. Zbog niza ekonomskih prednosti (obimnije potrošnje, ostvarivanja neophodnog deviznog priliva,

povoljnijeg korišćenja kapaciteta i dr.), posebna pažnja usmeravana je ka stvaranju receptivnih uslova za odvijanje inostranog turističkog prometa.

Rekordni obim turističkog prometa ostvaren je krajem 80-tih godina: 10.8 miliona noćenja, sa odnosom stranih i domaćih turista 35:65%. Na žalost, tokom poslednjih godina registrovana su retrogradna kretanja. Sa smirivanjem turbulentnih promena u makro okolini, izvesno će kriva turističke tražnje biti snažno usmerena prema uzlaznoj tendenciji.

Razvoj turizma na Crnogorskom primorju osetnije je započeo šezdesetih godina. I gledano prema tempu izgradnje smeštajnih kapaciteta, kao osnovnom razvojnom pokazatelju, imao je dinamičan rast u skoro tridesetogodišnjem periodu, sve do 1990. godine. To se vidi iz podataka da su smeštajni kapaciteti sa 34,554 ležaja u 1965. godini, za pet godina skoro udvostručeni i 1970. godine iznosili 63,122 ležaja. Pored toga što je ovim katastrofalnim zemljotresom uništen i jako oštećeni veći deo ovog fonda (oko 66,000 ležaja), u narednom periodu 1980-1988. godine postignut je najdinamičniji razvoj. Izgradjeno je i delom rekonstruisano oko 90,000 ležaja, pa je do kraja 1988. dostignut zavidan broj od 148,410 evidentiranih ukupnih smeštajnih kapaciteta. Pritom su kapaciteti modernizovani, poboljšana kvalitetna struktura, ali se održalo i veliko učešće privatnog smeštaja u strukturi ukupnih kapaciteta. Mada je to učešće osciliralo između 32% i 44%.

Tabela 30. Obim i struktura smeštajnih kapaciteta po godinama na Crnogorskom primorju
- u 000

Godina	Ukupno	Osnovni	% učešća	Komplementarni	% učešća
1988.	148.4	32.0	21.6	116.4	78.4
1993.	81.2	29.6	36.4	51.6	63.5
1997.	94.0	37.2	39.6	56.8	60.4

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, proizlazi, da je, u periodu od 1988. do 1993. godine, broj ležaja smanjen sa 148,400 na 81,200 ležaja, odnosno, za 67,200 ležaja, tj. Sa 78.4% na 63.5%. U narednom periodu, tj. Od 1993. do 1997. godine, ukupan broj ležaja se povećava sa 81,200 na 94,000 ležaja, odnosno, za 12,800 ležaja.

Procenat učešća osnovnih smeštajnih kapaciteta, u periodu od 1988. do 1997. godine, povećava se sa 21.6% na 39.6%, u odnosu na komplementarne smeštajne kapacitete, koji se od 1988. do 1993. godine smanjuju, i u 1997. godini sa 51.6% do 56.8%.

Brz uspon materijalne baze turizma sve do kraja osamdesetih godina bio je potpomagan nizom mera društveno-ekonomske i razvojne politike Federacije i Republike. Naime, šezdesetih godina odobravani su povoljni investicioni krediti za razvoj turizma i infrastrukture u turističkim mestima iz Saveznog investicionog fonda. Od 1966. godine usmeravan je razvoj na tržišnu privredu, a inostrani turizam je svrstan među prioritete, pa je njegov razvoj usmeravan na Crnogorskom primorju i potpomagan odobravanjem povoljnih kredita za izgradnju objekata odobravanjem tzv. dodatnih beneficiranih kamata koje su obezbeđivali Federacija, republike i opštine, a koristili ih i investitori i banke-kreditori da bi svoja sredstva plasirali u turizam.

Dakle, sredstva akumulacije privrede delom su prelivana u turizam zbog njegove devizne komponente i značajnih multiplikativnih efekata deviznog priliva iz turizma. Za razvoj turizma nije dovoljna samo izgradnja kapaciteta turističke ponude pa je stimulativnim merama u turističkim, pre svega, mestima Crnogorskog primorja pomagana izgradnja infrastrukture,

zdrastvenih i sličnih objekata. Tako je Crnogorsko primorje ostvarilo brz i stabilan privredni, socijalni i kulturni razvoj, i od privredno zaostale regije postala ekonomski najrazvijenija regija, sa najvišim društvenim i ličnim standardom u Crnoj Gori.

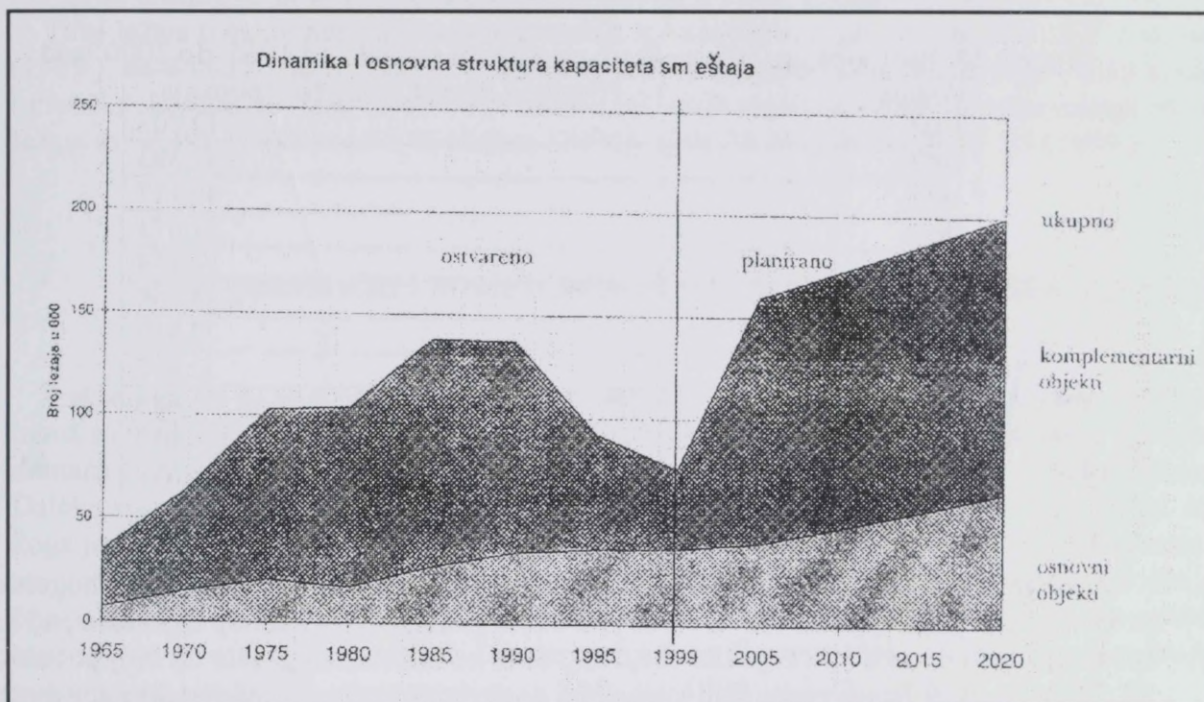

Tabela 31. Broj ležaja na Crnogorskom primorju u periodu od 1965. do 2000. godine.

Godina	Primorska mesta Crnogorskog primorja
1965.	32,763
1975.	101,120
1985.	132,357
1993.	81,177
1994.	44,437
1995.	40,251
1996.	88,086
1997.	89,427
1998.	85,601
1999 ⁺	70,851
2000.	78,500

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

U višegodišnjem periodu, tj. od 1965. do 2000. god. na Crnogorskom primorju, broj ležaja je u stalnom usponu- Naime, u posmatranom vremenskom periodu, najveći broj ležaja na Crnogorskom primorju, registrovano je u 1975. godini (101,120), kao i u 1985. god. (132,357), da bi se u narednom višegodišnjem periodu smanjio na 81,177 ležaja (1993. g.).

⁺ Stanje 31. avgust

Broj ležaja opada i u narednim godinama, naime, u 1995. god. taj broj dostiže 40,251. Od 1996. do 1998. godine, broj ležaja na Crnogorskom primorju se povećava (85,601). U narednoj (1999. g.) broj ležaja se povećava na 70,851, da bi se u 2000-oj godini broj ležaja povećao na 78,500.

Tabela 32. Broj soba na Crnogorskom primorju u periodu od 1965. do 2000. god.

Godina	Primorska mesta Crnogorskog primorja
1965.	12,203
1975.	37,383
1985.	49,117
1993.	31,671
1994.	34,154
1995.	33,756
1996.	32,813
1997.	32,947
1998.	31,683
1999 ⁺	26,012
2000.	29,589

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

U višegodišnjim, analiziranim statističkim podacima, najveći broj soba na Crnogorskom primorju, registrovano je u 1975. (37,383) i u 1985. godini (49,117 soba). Drastičan pad broja soba, registrovano je u 1999. godini (26,012), da bi se u narednoj godini taj broj povećao na 29,589 soba. Brzi razvoj turističkih kapaciteta društvenog sektora i infrastrukture u mestima Crnogorskog primorja pratili su i odgovarajuća stambena izgradnja objekata i naseljavanje, stalno i sezonsko, zatim individualna izgradnja objekata za smeštaj turista, kao i izgradnja stanova za odmor i rekreaciju. Paralelno sa izgradnjom društvenih kapaciteta rastao je i obim objekata za smeštaj u domaćinstvima, pa je njihovo visoko učešće stalno održavano (do 44%).

Tabela 33. Broj ležaja u smeštajnim turističkim kapacitetima Crnogorskog primorja u periodu od 1989. do 1999. godine

Godina	Ukupno	%	Osnovni	%	Komplementarni	%
1989.	131,912	100.0	33,770	25.6	98,142	74.4
1990.	137,082	100.0	34,492	25.2	102,590	74.8
1991.*	94,910	100.0	31,116	32.8	63,794	67.2
1992.	85,571	100.0	33,871	39.6	51,700	60.4
1993.	81,177	100.0	29,618	36.5	51,559	63.5
1994.	88,235	100.0	29,913	33.9	58,322	66.1
1995.	92,552	100.0	36,355	39.2	56,300	60.8
1996.	92,655	100.0	36,591	39.5	56,064	60.5
1997.	93,996	100.0	37,186	39.6	56,810	60.4
1998.	90,187	100.0	37,244	41.3	52,943	58.7
1999.	75,484	100.0	36,630	48.5	38,854	51.5

Izvor: SGJ, i dokumentacija Ministarstva turizma RCG.

⁺ Stanje 31. avgust

* Duboka političko-ekonomska kriza u zemlji, najavljena krajem 80-ih godina, imala je za posledicu i manju ponudu turističkih smeštajnih kapaciteta, pa i kada su osnovni objekti u pitanju.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, ukupan broj ležaja u smeštajnim turističkim kapacitetima Crnogorskog primorja drastično se smanjuje sa 131,912 ležaja (1989.), na 75,484 (1999.), tj. za 56,428 ležaja. Naime, smanjivanje broja ležaja počinje od 1990. godine (137,082 ležaja), da bi se broj ležaja smanjio najviše u 1999. godini.

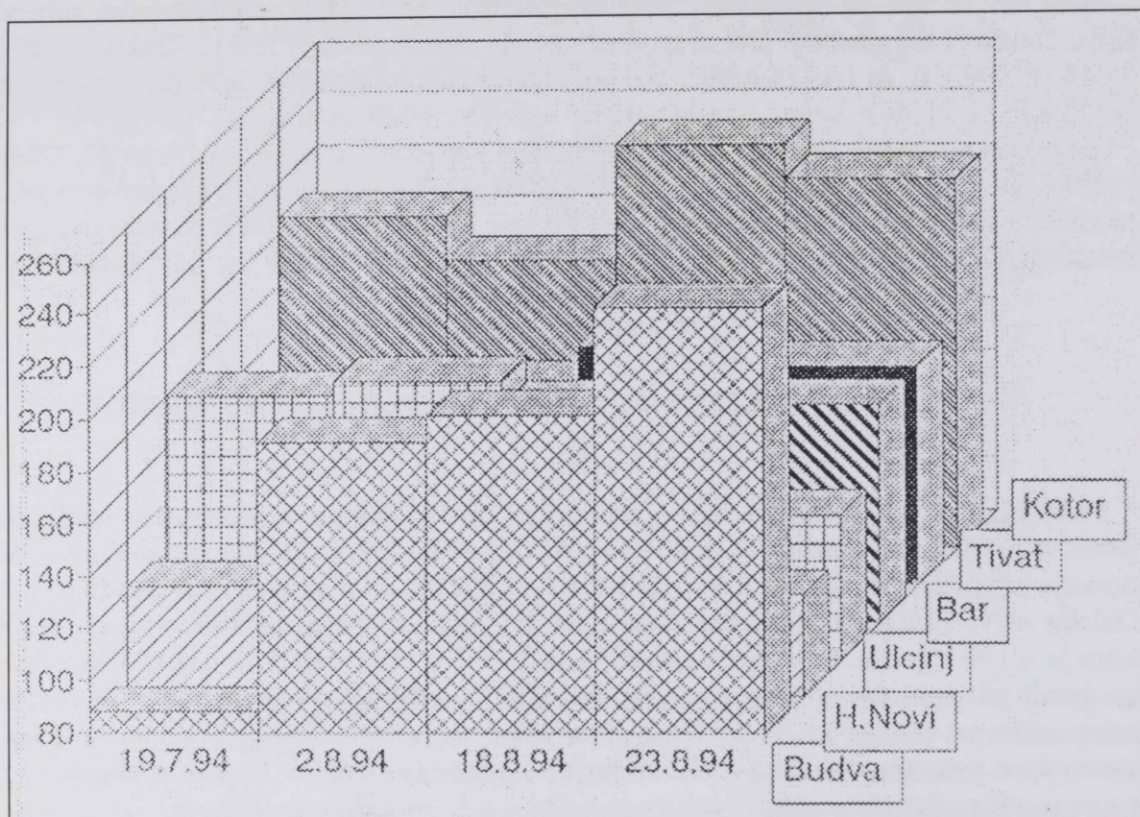
Broj ležaja u osnovnim smeštajnim turističkim kapacitetima se povećava sa 33,770 ležaja (1989.), na 36,630 ležaja (1999.), tj. sa 25.6% na 48.5%. Kod komplementarnih smeštajnih turističkih kapaciteta stanje je obrnuto. Naime, kod ovih objekata, dolazi do smanjivanja broja ležaja sa 98,142 (1989.) na 38,854 ležaja (1999.), tj. sa 74.4% (1989.) na 51.5% (1999.).

5. 3. TURISTIČKI PROMET INOSTRANIH I DOMAĆIH TURISTA

Procenjuje se da će u prvoj deceniji narednog veka razvoj domaćeg turizma imati stabilan trend, sa nešto nižim prosečnim stopama godišnjeg rasta nego u prethodnom periodu. Tada će domaća turistička tražnja značajnim delom biti uključena i u međunarodne turističke tokove. Daleko najvažnije izvoriste domaće tražnje biće, kao i do sada, turističko tržište Srbije, sa koga je u 1990. godini Crna Gora apsorbovala 27.3% u 1994, čak 84% turista. Ova činjenica, uz bitno promenjene odnose u bivšoj Jugoslaviji, ukazuje da se radi o vrlo moćnom i perspektivnom tržištu, na koga Crna Gora treba trajno da računa. Svakako, u domaćem turističkom prometu treba računati i na turiste iz Crne Gore (u 1990. god. u ukupnom broju noćenja domaćih turista učestvovali su sa 8.6%, a u 1994. god. oko 9%).

Ulcinj – Hotel "Olimpik"

Indeks povećanja broja turista u opštinama Crnogorskog primorja tokom 1994. godine

Sasvim je izvesno da povoljne cene na tržištu ostvaruju one destinacije koje imaju očuvanu prirodu i životnu sredinu, izgradjenu infra i supra strukturu, obilje mogućnosti za sportske, zabavne, kulturne i obrazovne aktivnosti i dr. označavaju se prefiksom "moderan", "uspešan" i sl. Za razvoj turizma na Crnogorskom primorju od posebne je važnosti formiranje turističkog proizvoda koji će kombinovati ove elemente, uvažavajući potrebu čvršće povezanosti primorskog i planinskog turizma. Uz to, diferenciranje proizvoda i strategija segmentacije tržišta, kao i njihova kombinacija, treba da dobiju adekvatno mesto u poslovnoj i turističkoj politici. Promocija i kanali prodaje su dva veoma važna marketing instrumenta. Neophodno se pripremiti na masovniju upotrebu savremenih tehničkih sredstava i medija, a posebno najnovije tehnologije na području opšte i komercijalne turističke propagande, kao i za razvoj savremene informacione tehnologije. Potreba ponovnog vraćanja i mukotrpnog osvajanja inostranog tržišta zahtevaće stabilne izvore finansiranja promotivnih aktivnosti. Kod kanala prodaje posebna pažnja mora biti posvećena njihovom izboru. Distinkcija se mora izvršiti na deo smeštajne ponude koji ide direktno, kao i na deo ponude koja ide u direktnu prodaju. Ona mora biti i izmedju inostranih organizatora putovanja, sa stanovišta njihovog značaja za ostvareni turistički promet. Nasuprot značajnim rezultatima koji su ostvareni stoji niz negativnih obeležja dosadašnjeg razvoja turističkog prometa, od kojih je većina bila prisutna i pre kriznog perioda:

- Neadekvatan obim prometa u odnosu na raspoložive smeštajne i prostorne kapacitete;

- Previsoka sezonska koncentracija prometa, obzirom na znatno duži vremenski period turističke funkcionalnosti prostora (samo u julu i avgustu realizuje se oko 70% ukupnog, 80% domaćeg i 45% inostranog prometa, a u junu i septembru oko 18%);

Tabela 34. Dinamika razvoja i struktura turističkog prometa u periodu od 1965 do 1994. godine (u 000; 1987.=100)

God.	Ukupn o	%	Domać i	%	Strani	%	Ukupn o	%	Doma ći	%	Strani	%
1965.	409.3	31.9	315.3	35.8	94.1	23.4	2784.5	25.7	2188.5	31.0	596.3	15.8
1970.	593.0	46.3	401.0	45.6	192.0	47.7	4,424	40.9	2,860	40.5	1,565	41.6
1975.	883.1	68.9	599.1	68.1	284.1	70.6	6991.1	64.6	4772.5	67.2	2248.6	59.7
1978.	1,195.2	93.2	845.7	96.1	349.5	86.9	9300.6	85.9	6587.1	93.3	2713.5	72.1
1980.	874.1	68.2	655.6	74.5	218.5	64.3	7298.7	67.4	5569.6	78.9	1729.1	45.9
1985.	1,241.9	96.9	863.2	98.1	378.7	94.1	10513.5	97.1	7105.1	100.6	3408.4	90.6
1986.	1,238.2	96.6	861.2	97.9	377.0	93.7	10692.3	98.8	7085.2	100.5	3607.1	95.8
1987.	1,282.0	100	879.6	100	402.4	100	10823.9	100	7060.2	100	3763.7	100
1988.	1,189.2	92.8	828.8	94.2	360.4	89.6	10011.3	92.5	6661.4	94.4	3349.9	89.0
1989.	1,192.1	93.0	861.4	97.9	330.7	82.2	9945.2	91.9	6915.5	98	3029.7	80.5
1990.	1,112.7	86.8	8,080.1	91.9	304.6	75.7	9352.8	86.4	6423.1	91	2929.7	77.8
1991.	648.7	53.4	652.7	74.2	32.0	8.0	5043.0	46.6	4,758	67.4	385	7.6
1992.	413.6	32.3	404.7	46.0	8.9	2.2	2752.8	25.4	2707.9	38.4	44.9	1.2
1993.	423.5	33.0	417.0	47.4	6.4	1.6	3235.6	29.9	3209.4	45.5	26.2	0.7
1994.	603.1	47.0	594.5	67.6	8.6	2.1	4383.5	41.6	4,339	61.5	44.5	1.2

Izvor: Statistički godišnjaci RCG; podaci TSCG, Podgorica.

- Previše uska prostorna distribucija prometa obzirom na turističku atraktivnost i funkcionalnost većeg dela teritorije Republike (na svega 11.5% prostora, koliko pripada Primorskom regionu, realizuje se čak oko 95% ukupnih turističkih noćenja);

- Nepovoljna globalna struktura turističkog prometa, kao posledica nedovoljne osvojenosti svih značajnih emitivnih tržišta;

- Mala i nedovoljno disperzovana vanpansionska potrošnja turista koja uzrokuje nizak nivo ekonomske efikasnosti i profitabilnosti turističkog prometa, kao i smanjenje multiplikativnih efekata turističke privrede. To potvrđuju podaci o strukturi potrošnje stranih turista u kojoj čak 74.5% odlazi na smeštaj i ishranu, a slede ugostiteljske usluge i kupovina prehrambenih proizvoda 3.6%, dok se za rekreaciju i zabavu izdvaja svega 1.6% ukupne potrošnje.

Tabela 35. Turisti i noćenja u opštinama Crnogorskog primorja
u 1994., 1995. i 1996. god.

Opština	Godina	Turizam				Ugostiteljstvo		
		Posetioci		noćenja		broj pos.jed	broj ležaja	Ukupan promet
		ukupno	strani	ukupno	strani			
Bar	1994.	93,316	1,023	656,612	6,178	41	10,757	203,54
	1995.	93,010	1,401	607,989	9,210	40	10,464	265,99
	1996.	72,732	3,855	482,475	27,788	34	9,146	408,99
Budva	1994.	186,006	2,056	1,485,116	11,124	14	27,128	252,83
	1995.	209,218	1,905	1,529,177	10,393	24	25,715	609,24
	1996.	220,183	8,739	1,641,917	60,795	26	28,277	117,645
Kotor	1994.	28,800	1,369	207,885	7,182	15	3,261	3,304
	1995.	31,763	458	194,517	2,279	11	3,340	5,840
	1996.	21,884	391	167,425	1,376	10	3,593	9,390
Tivat	1994.	23,923	663	177,118	4,358	9	7,649	2,770
	1995.	22,392	86	152,922	798	9	7,651	4,503
	1996.	23,676	590	164,046	4,001	9	8,219	14,276
Ulcinj	1994.	71,302	862	623,302	4,356	21	14,870	9,476
	1995.	66,665	1,034	498,377	6,031	17	16,058	6,698
	1996.	85,392	2,804	599,479	15,539	18	17,248	25,013
H.Novi	1994.	108,109	649	979,010	3,959	22	24,570	20,668
	1995.	100,408	726	915,202	4,596	22	24,735	30,851
	1996.	131,675	1,750	1,259,949	10,304	20	21,603	62,776

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997, str. 321 – 322

Sigurno je da su prvo ekonomska, a kasnije politička kriza i ratno stanje u neposrednom okruženju imali presudan uticaj na intenziviranje negativnih tendencija u oblasti turističkog prometa. Međutim, ne smiju se zaboraviti i neki drugi faktori koji su proizvod stalnih turbulentnih promena na tržištu tražnje, kao i oni zbog kojih dostignuti nivo razvijenosti strukture i kvaliteta turističkog proizvoda nije mogao adekvatno pratiti savremene zahteve (strukturne promene u tražnji i njeno sve veće preusmeravanje od klasičnih primorskih ka novim-belim i zelenim destinacijama, neadekvatna i sadržinski neprilagodjena ponuda savremenih zahtevima tražnje, opadanje kvaliteta proizvoda zbog ekonomske krize i nedovoljnih ulaganja u turizam, nestabilnost i visok rast cena usluga; deprimirajući uticaj krize i opadanje motivacije, kadrovsko zaostajanje i nemogućnost brže transformacije i prilagođavanja, realan pad životnog standarda domaćih turista i dr.

U periodu od 1994. do 1996. god. najveći broj posetilaca imala je opština Budva, i to tokom 1996. god. (220,183) a najmanji broj turista beleži opština Kotor (21,884). Najveći broj ležaja imala je opština Budva (28,277), a najmanje opština Kotor (3,261). Tokom 1997. god. najveći broj turista beleži opština Budva (28,005), a najmanji broj posetilaca imala je opština Tivat (2,047). Iste godine najveći broj stranih turista imala je Budva (2,693), a najmanji opština Tivat (180). U periodu od 1994. do 1996. god. najveći broj stranih turista boravilo je u Budvi (60,795), tokom 1996. god., a najmanji broj u Tivtu (798).

Tabela 36. Turistički promet – posetioци za septembar 1997. u opštinama Crnogorskog primorja

Mesto	Ukupno	u toku meseca				Od početka godine		
		SRJ	SFRJ	Strani	Ukupno	SRJ	SFRJ	Strani
Bar	6,018	5,652	100	266	63,11	58,074	2,104	3,633
Budva	28,005	24,619	693	2,693	218,186	197,967	4,872	15,347
Kotor	2,284	2,046	7	231	26,329	25,089	369	871
Tivat	2,047	1,855	12	180	23,721	22,075	245	1,301
Ulcinj	5,026	4,798	36	192	83,317	75,864	3,737	3,716
H.Novi	12,062	11,008	384	670	136,123	124,503	6,829	4,791
Ukupno	55,442	49,978	1,232	4,232	551,487	503,572	18,256	29,659

Izvor: Ministarstvo za turizam RCG,
Obrada: Sopstvena obrada podataka autora disertacije

Tabela 37. Turistički promet – noćenja za opštine Crnogorskog primorja septembar 1997. god.

Mesto	Ukupno	u toku meseca				od početka godine		
		SRJ	SFRJ	Strani	Ukupno	SRJ	SFRJ	Strani
Bar	34,791	31,937	424	2,430	472,612	427,019	17,432	28,161
Budva	206,335	181,252	4,101	20,982	1,702,499	1,552,687	32,504	117,308
Kotor	18,522	18,057	42	423	19,793	185,318	1,799	3,676
Tivat	13,005	10,947	168	1,890	182,704	166,456	3,204	13,044
Ulcinj	39,034	37,606	261	1,167	597,557	545,851	24,844	26,862
H.Novi	111,521	98,343	,954	8,224	1,274,301	1,160,473	57,653	56,175
Ukupno	423,208	378,142	9,950	35,116	4,420,466	4,037,804	137,436	245,226

Izvor: Ministarstvo za turizam Republike Crne Gore
Obrada: Sopstvena obrada podataka autora disertacije

Osnovni koncept ukupnog razvoja Crne Gore, polazi od pretpostavki da će se budući razvoj odvijati u uslovima normalnog funkcionisanja SRJ u svetskoj privredi i međunarodnim institucijama i da će se zasnivati na postojećim resursima, ekonomskoj valorizaciji njenih komparativnih prednosti i na principima otvorene tržišne ekonomije, koja omogućava da se transformisana privreda što uspešnije uključuje u međunarodne ekonomske, finansijske i naučnotehnološke tokove.

Kao posledica relativno obimnog inostranog prometa, registrovan je devizni priliv od 144 miliona USD (1990. godine), što je, naravno, od izuzetnog značaja, posebno i zbog činjenice da ovaj rezultat nije iole značajnije uslovljen uvozom (svega do 10%), da je gro priliva ostvaren na konvertibilnom području itd. Poznato je da je u pojedinim godinama devizni turistički priliv učestvovao čak do 1/3 ukupnog izvoza roba i usluga, da je pokrивao i do 65-75% izvoza roba itd.

Tabela 38. Ostvareni turistički promet stranih turista po zemljama pripadnosti u 1996. g.

Naziv zemlje pripadnosti	Turisti	Noćenja	Pros. č. dužina boravka u danima	Struktura noćenja u procentima
Austrija	294	1.477	5.0	1.11
Belgija	92	357	3.8	0.27
Bugarska	439	1,339	3.0	1.00
Češko-Slovačka	1,308	8,602	6.5	6.47
Danska	122	636	5.2	0.47
Nemačka	1,237	7,864	6.3	6.00
Finska	56	434	7.7	0.32
Francuska	502	1,992	4.0	1.50
Grčka	405	1,115	2.7	0.84
Holandija	138	575	4.1	0.43
Irska	32	158	5.0	0.12
Island	67	409	6.1	0.30
Italija	2,965	10,683	3.6	8.04
Madjarska	459	2,223	4.8	1.67
Norveška	353	1,523	4.3	1.14
Poljska	154	494	3.2	0.37
Portugalija	6	19	3.1	0.01
Rumunija	517	3,716	7.2	2.80
Rusija	6,648	57,501	8.6	43.27
Španija	98	396	4.0	0.30
Švajcarska	328	1,557	4.7	1.17
Švedska	202	836	4.1	0.63
V. Britanija	431	1,435	3.3	1.08
Luksemburg	93	319	3.4	0.24
Ostale evrop. zemlje	1,914	6,874	3.6	5.17
Izrael	2,477	15,511	6.2	11.67
Japan	122	513	4.2	0.38
Turska	77	228	3.0	0.17
Kanada	102	297	3.0	0.22
SAD	423	2,007	4.7	0.51
Australija	48	162	3.3	0.12
Novi Zeland	14	19	1.3	0.01
Ostale vanevropske zemlje	592	1,597	2.7	120
Svega:	22.715	132,868	5.8	100.00

Izvor: Republički zavod za statistiku.

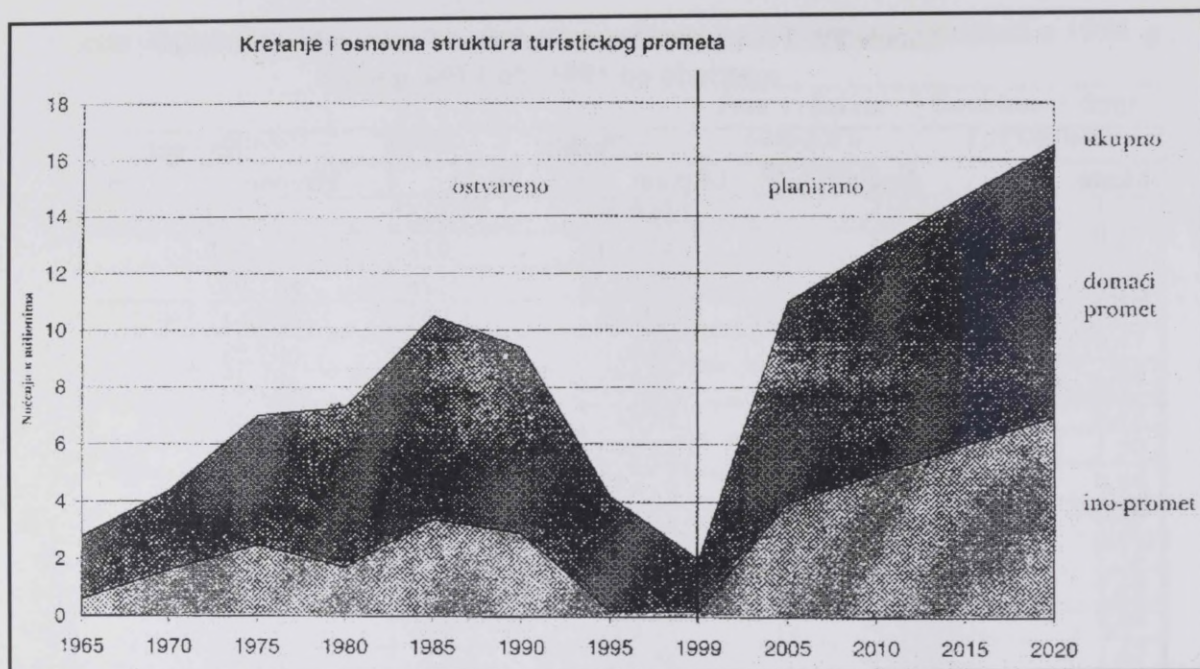
Obrada: Ministarstvo turizma CG

Kao što se vidi iz prethodnog tabelarnog pregleda, o ostvarenom turističkom prometu stranih turista po državama pripadnosti u 1996. godini, najviše je bio od strane turista iz Rusije (6,648), Italije (2,477), Češke i Slovačke (1,308), Nemačke (1,237) i ostalih evropskih zemalja (1,914).

Tabela 39. Turisti i noćenja u mestima Crnogorskog primorja
u periodu od 1991. do 1996. godine

Mesto	Godina	Turisti		Noćenja	
		Ukupno	Strani	Ukupno	Strani
Bar	1991.	134,738	1,526	953,213	8,316
	1992.	40,574	1,028	251,648	3,594
	1993.	93,949	628	841,922	2,102
	1994.	93,316	1,023	656,612	6,178
	1995.	93,010	1,401	607,989	9,210
	1996.	72,732	3,855	482,475	27,788
Budva	1991.	185,041	11,452	1,533,986	94,078
	1992.	131,232	2,920	1,028,492	14,059
	1993.	102,479	1,446	816,984	7,417
	1994.	186,006	2,056	1,485,116	11,124
	1995.	209,218	1,905	1,529,177	10,393
	1996.	220,183	8,739	1,641,917	60,795
Kotor	1991.	21,077	648	163,052	4,368
	1992.	25,037	1,510	163,708	4,354
	1993.	15,919	1,812	150,190	7,012
	1994.	28,800	1,369	207,885	7,182
	1995.	31,763	458	194,517	2,279
	1996.	21,884	391	167,425	1,376
Tivat	1991.	28,919	450	232,385	2,428
	1992.	14,407	54	94,888	271
	1993.	15,701	137	109,471	1,175
	1994.	23,923	663	177,118	4,358
	1995.	22,392	86	152,922	798
	1996.	23,676	590	164,046	4,001
Ulcinj	1991.	35,963	3,115	289,687	37,338
	1992.	37,432	345	355,531	2,326
	1993.	52,780	221	476,886	1,450
	1994.	71,302	862	623,302	4,356
	1995.	66,665	1,034	498,377	6,031
	1996.	85,392	2,804	599,479	15,539
Herceg Novi	1991.	155,255	8,330	1,510,620	97,632
	1992.	52,099	784	522,704	4,293
	1993.	59,833	781	599,962	3,983
	1994.	108,109	649	979,010	3,959
	1995.	100,408	726	915,202	4,596
	1996.	131,675	1,750	1,259,949	10,304

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore za 1994. i 1997. godinu. Podgorica, 1994. i 1997. g.

Najmanji broj turista u 1996. godini, na Crnogorskom primorju, dolazi iz Novog Zelanda (14), Portugalije (6), Australije (48), Irske (32), Finske (56), Belgije (92), Islanda (67), Turske (77), Kanade (102), Japana (122), Luksemburga (93), Španije (98), Poljske (154), Holandije (138), Danske (122) itd.

Najveći broj noćenja ostvaren je od turista iz Rusije (57,501), Izraela (10,683), Češke i Slovačke (8,602), Nemačke (7,864), Francuske (1,992), Grčke (1,115), Bugarske (1,339), Kanade (297), Australije (162) itd.

Prosečna dužina boravka u danima najviše je kod turista iz Rusije (8.6), Rumunije (7.2), Izraela (6.2), Islanda (6.1), Češke i Slovačke (6.5), Austrije (5.0), Danske (5.2), Finske (7.7), a najmanje iz sledećih država: Novi Zeland (1.3), Grčke (2.7), Australije (3.3), Kanade (3.0), V. Britanije (3.3), Italije (3.6) itd.

Struktura noćenja u procentima je najviša kod turista iz Rusije (43.27%), Izraela (8.04%), Nemačke (6.00%), Češke i Slovačke (6.47%), a najmanje učešće u procentima imaju turisti iz Novog Zelanda (0.01%), Australije (0.12%), Kanade (0.22%), Turske (0.17%), Japana (0.38%), Luksemburga (0.24%), Švedske (0.63%), Španije (0.30%), Islanda (0.30%), Irske (0.12%), Holandije (0.43%), Grčke (0.84%), Finske (0.32%), Danske (0.47%), Belgije (0.27%) itd.

Iz prethodnog tabelarnog pregleda o broju turista i noćenja u mestima Crnogorskog primorja, u periodu od 1991. do 1996. godine, može se zapaziti da je u navedenom šestogodišnjem periodu, najveći broj turista registrovano je u 1991. godini, u svim mestima Crnogorskog primorja, izuzev Kotora i Ulcinja.

Naime, u 1991. godini, najveći, ukupan broj turista registrovano je u Budvi (185,041) i Herceg Novom (155,255), a najmanji broj turista u ovoj godini registrovano je u Kotoru (21,077), Tivtu (28,919) i Ulcinju (35,963). Drastično smanjivanje ukupnog broja turista registrovano je tokom 1992. i 1993. godine, i to u svim opštinama Crnogorskog primorja,

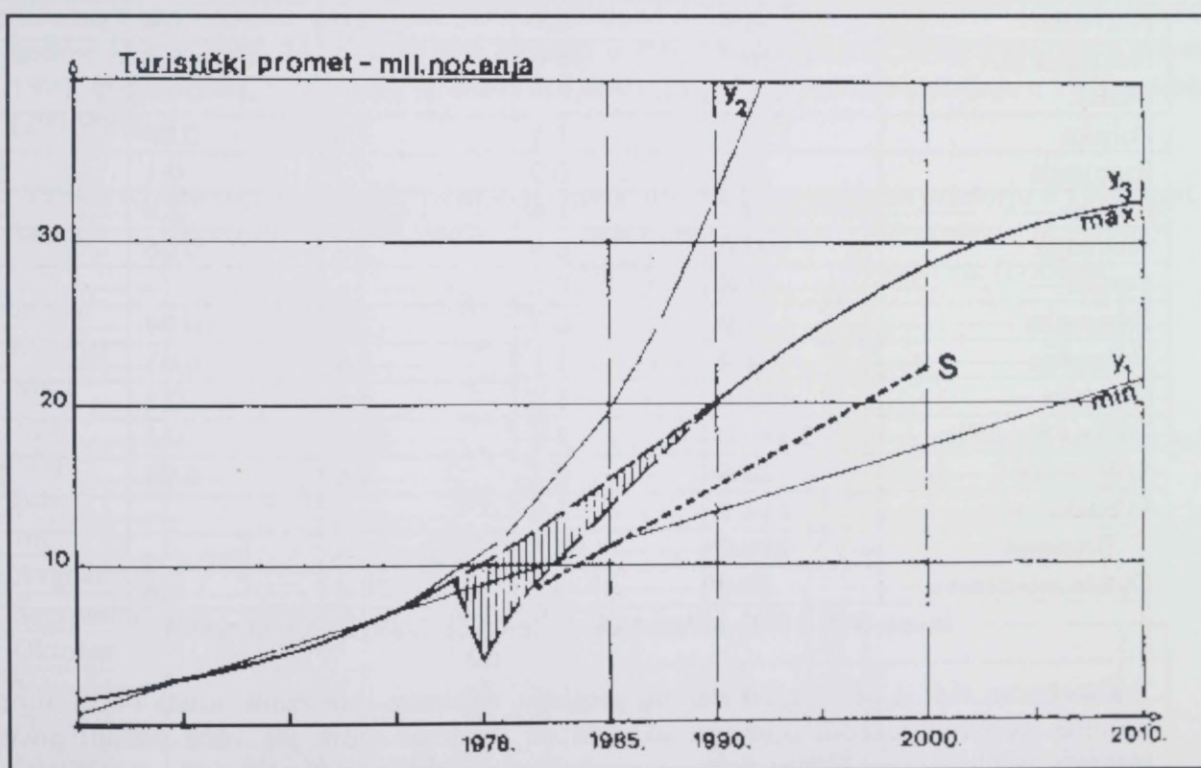
imajući u vidu nevolje koje su izbijanjem ratnih sukoba na tlu prethodne Jugoslavije zadesile turizam Crnogorskog primorja na početku devedesetih godina.

Do povećavanja ukupnog broja turista na Crnogorskom primorju registrovano je u periodu od 1994. do 1996. godine. U navedenom periodu, najveći broj registrovanih turista bio je u Budvi i Herceg Novom.

Najveći broj stranih turista na Crnogorskom primorju registrovan je tokom 1991. i 1996. godine (Budva, Ulcinj i Herceg Novi), a najmanji broj stranih turista registrovan je u Tivtu, Kotoru i Baru.

Ukupan broj noćenja, takodje, registrovan je tokom 1991. i 1996. godine. Naime, veći ukupan broj noćivanja registrovan je u Budvi, Herceg Novom i Baru, a najmanji broj noćivanja, u šestogodišnjem periodu (1991. do 1996.), registrovan je u opštinama Ulcinj, Tivat i Kotor.

Veći broj noćivanja stranih turista u navedenom vremenskom periodu registrovano je tokom 1991. i 1996. godine, i to, u opštinama: Herceg Novi i Budva, a najmanji broj noćivanja stranih turista registrovan je u opštinama: Kotor, Tivat, Bar i Ulcinj.

Turistički promet na Crnogorskom primorju

Tabela 40. Struktura noćenja inostranih turista na Crnogorskom primorju tokom 1987. i 1997. god.

- u 000

	1987.	%	1997.	%	Index
Ukupno	10,824.0	100.0	4,806.6	100.0	44.4
Domaći tur. uku.	5,472.0	50.6	4,378.1	91.1	80.0
Crnogor. Primorje	609.0	5.6	664.6	13.8	109.1
Strani tur. Ukupno	5,352.0	49.4	428.5	8.9	8.0
Austrija	71.1	0.7	2.1	0.04	2.9
Belgija	47.5	0.4	-	-	-
Bosna i Hercegovina	784.0	7.2	97.1	2.0	12.3
Danska	135.0	1.2	-	-	-
Italija	82.8	0.8	11.3	0.2	13.6
Izrael	-	-	9.8	0.2	-
Madjarska	37.0	0.3	6.6	0.14	17.8
Makedonija	511.0	4.7	57.9	12	11.3
Norveška	93.1	0.9	18.0	0.4	19.3
Nemačka (SR i DDR)	1,626.7	15.0	10.5	0.2	0.8
Poljska	119.0	1.1	3.8	0.08	3.2
Rumunija	9.4	0.9	5.2	0.1	55.3
Rusija	149.0	1.4	138.3	2.9	92.8
Slovenija	102.0	0.9	2.8	0.06	2.7
Finska	21.8	0.2	-	-	-
Francuska	71.0	0.7	2.2	0.04	3.1
Holandija	121.0	1.1	2.3	0.05	1.9
Hrvatska	191.0	1.8	4.6	0.1	2.4
Češka i Slovačka	3,880.0	3.6	22.8	0.5	5.9
Švajcarska	22.6	0.2	3.6	0.08	15.9
Švedska	111.0	1.0	-	-	-
V. Britanija	299.0	5.5	-	-	-
Ostale ino-države	59.0	0.5	29.4	0.6	49.8

Izvor: SGJ-1988. i Statistički bilten SZS 2/89, Beograd, 1998.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, struktura inostranih turista i broj njihovih noćenja na Crnogorskom primorju ukazuje da Primorje mora još veću pažnju posvetiti inostranom turističkom tržištu. Stiče se utisak da su turističko tržište Nemačke (15.0%), Češke i Slovačke (3.6%), Velike Britanije (5.5%), kao i bivših republika prethodne Jugoslavije, kao što su: BiH (7.2%) i Makedonija (4.7%) tokom 1987. godine, u procentualnom iznosu imali najveće učešće. Broj istih noćivanja na Crnogorskom primorju je minimalan tokom 1997., kao recimo, iz Nemačke (0.2%), Češke i Slovačke (0.5%), a nisu registrovani turisti iz V. Britanije, Švedske, Danske itd.

Tabela 41. Dinamika turističkog prometa – dolasci i noćenja domaćih i stranih turista na Crnogorskom primorju u periodu od 1989. do 1999. god.

- u 000

Godina	Dolasci						Noćenja					
	Ukupno	%	Domaći	%	Strani	%	Ukupno	%	Domaći	%	Strani	%
1989.	1,192.1	100.0	861.4	72.2	330.7	27.8	9,945.2	100.0	6,915.3	69.5	3,029.7	30.5
1990.	1,112.7	100.0	808.1	72.6	304.6	27.4	9,352.8	100.0	6,423.1	68.5	2,929.7	3.8
1991.	684.7	100.0	652.7	95.3	32.0	4.7	5,042.9	100.0	4,757.9	94.3	285.0	5.7
1992.*	418.6	100.0	380.2	91.9	33.9	8.1	2,752.8	100.0	2,601.2	94.5	151.6	5.5
1993.	423.4	100.0	402.9	95.2	20.5	4.8	3,235.6	100.0	3,094.6	95.6	141.0	4.4
1994.	603.1	100.0	576.8	95.6	26.3	4.4	4,383.5	100.0	4,206.6	96.0	176.9	4.4
1995.	624.9	100.0	601.5	96.3	23.4	3.7	4,215.7	100.0	4,054.6	96.2	161.1	3.8
1996.	657.5	100.0	603.3	91.8	54.2	8.2	4,602.6	100.0	4,229.1	91.9	373.5	8.1
1997.	663.3	100.0	603.9	91.0	59.4	9.0	4,806.5	100.0	4,378.1	91.1	428.5	8.9
1998.	622.0	100.0	566.8	91.1	55.2	8.9	4,558.1	100.0	4,175.6	91.6	328.5	8.4
1999.**	297.9	100.0	270.0	90.6	27.9	9.4	2,034.6	100.0	1,879.2	92.4	155.4	7.6

Izvor: SGJ i Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine

Gornji tabelarni pregled dinamike turističkog prometa (dolasci i noćenja domaćih i stranih turista), u jedanaestom godišnjem periodu, ukupan dolazak turista registrovan je tokom 1989. godine (1,192,100), da bi se taj broj smanjio u 1990. godini (1,112,700), a pogotovo tokom 1991. godine (684,700) i 1992. godine (418,600). Taj broj se još više smanjuje u 1999. godini (297,900).

Tabela 42. Ostvareni turistički promet po mesecima na Crnogorskom primorju u 1996. god.

Mesec	Dolasci	Noćenja	Index (za noćenja) 96/95	% učešće u ukupnom prometu (noćenje)
Januar	13,095	61,244	81	1.3
Februar	13,595	66,158	97	1.4
Mart	16,107	67,428	129	1.4
April	24,192	94,152	80	2.0
Maj	54,014	219,110	94	4.7
Jun	82,780	564,387	110	12.2
Jul	177,558	1,500,609	117	32.6
Avgust	172,033	1,462,163	107	31.7
Septembar	53,387	363,987	107	7.9
Oktobar	27,503	114,631	131	2.5
Novembar	12,339	48,848	100	1.0
Decembar	10,936	39,907	95	0.8
Ukupno:	657,539	4,602,624	109	100.00

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore, Podgorica, 1997. g.

U navedenom periodu, dolasci domaćih turista je najveći u 1995. godini (96.3%), zatim, u 1993. i 1994. godini (95.6%), da bi se taj broj smanjio tokom 1997. i 1998. godine (91.1%), a još manje u 1999. godini (90.6%).

* U okviru stranog prometa od 1992. godine obuhvaćeni i boravci turista iz izdvojenih republika bivše SFRJ.

** Oružani sukobi na tlu SRJ tokom prve polovine 1999. god. Rezultirali su drastičan pad turističkog prometa.

Dolasci stranih turista su najveći tokom 1989. i 1990. godine (27.4%), da bi se od 1991. do 1995. godine smanjio na 3.7%, dakako, i kao posledica dugovremene međunarodne blokade SRJ. Od 1996. do 1999. godine, dolasci stranih turista se povećava sa 3.7% (1995. g.) na 9.4% (1999. g.).

Tabelarni pregled ukazuje na ostvareni turistički promet po mesecima tokom 1996. godine na Crnogorskom primorju, gde je registrovan najveći broj dolazaka turista tokom jula (177,558) i avgusta (172,033), u junu (82,780), maju (54,014) i septembru mesecu (53,387). Najmanji broj dolazaka turista registrovan je tokom decembra (10,936), januara (13,095) i februara (13,595).

Broj noćivanja, najviše je registrovan tokom jula (1,500,609) i avgusta (1,462,163), a najmanje u decembru (39,907) i novembru (48,848). Procenat učešća u ukupnom prometu (noćenje) je najviši u julu (32.6%) i avgustu (31.7%), a najmanji u decembru (0.8%), novembru (1.0%), januaru (1.3%) i februaru (1.4%).

Tabela 43. Radnici u ugostiteljstvu po vrstama poslovnih jedinica na Crnogorskom primorju
Stanje na dan 30. septembra za odnosne godine

Vrste poslovnih jedinice	1988.		1997.	
	aps.	%	aps.	%
Hoteli	7,638	44	7,434	43
Turistička naselja	1,254	7	487	3
Pansioni	68	-	-	-
Moteli i prenoćišta	270	2	188	1
Banjska i klim. lečil.	1,471	8	1,083	6
Odmarališta	905	5	474	3
Restorani	2,270	13	2,828	16
Gostionice i krčme	207	1	26	-
Kafane	1,169	7	1,201	7
Barovi	285	2	676	4
Bifei	596	3	560	3
Ostale ugosti. jedinice i direkcij.	1,335	8	2,268	13
Sveka radnika:	17,513	100	17,225	100

Izvor: SGJ i Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se, da se broj, odnosno procentualni iznos radnika zaposlenih u ugostiteljstvu, u 1988. godini, najviši je u hotelima (7,638) ili 44%, zatim u restoranima (2,270) ili 13%, banjskim i klimatskim lečilištima (1,471) ili 8%, u ostalim ugostiteljskim jedinicama i direkcijama (8%) i turističkim naseljima (1,254) ili 7%.

Tokom 1997. godine, broj ugostiteljskih radnika je najviši, takodje, u hotelima (43%), restoranima (16%), ostalim ugostiteljskim jedinicama i direkcijama (13%), kafanama (7%), banjskim i klimatskim lečilištima (6%), a najmanje u motelima i prenoćištima (1%), turističkim naseljima (3%), odmaralištima (3%), i bifeima (3%).

U 1988. godini ostvaren je i najveći obim turističkog prometa od 10,800,000 noćenja. Od toga je bilo oko 35% inostranih. Devizni efekat tog dela prometa evidentiran je na oko 130 miliona dolara.

Tabela 44. Dinamika obima i strukture turističkog prometa prema broju noćenja na Crnogorskom primorju

- u 000

Godina	Ukupno	Domaći	% učešća	Strani	% učešća
1987.	10,824	10,060	65.2	3,764	34.8
1992.	2,753	2,708	98.4	45	1.6
1995.	4,219	4,055	96.2	51	3.8
1998.	4,588.1	4,175.6	91.6	382.5	8.4

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine.

Zbog komplikovanja unutrašnjih političkih odnosa u Jugoslaviji tokom 1990. godine, raspada SFRJ 1991. godine i uvođenja međunarodnih sankcija najteži poremećaji su ispoljeni u turizmu, pa je već 1990. godine turistički promet prepolovljen na 5 miliona noćenja, a 1992. zabeležen je najmnji evidentirani promet od 2,753,000 noćenja, i to uglavnom domaćih posetilaca. Zatim počinje spori i kolebljivi oporavak, da bi tek 1997. godine dostigao obim od 4.8 miliona noćenja, od toga samo 5.5% inostranih posetilaca. Činjenica je da u čitavom ovom kriznom periodu turistički promet nije dostigao ni 50% od ostvarenog obima iz najboljih godina, pa period posle 1990. godine ne može poslužiti za ocenu ekonomskih efekata od turizma, sem u jednom zaključku da je dospeo do najdubljeg ekonomskog pada i potvrdio se kao krajnje nepovoljna privredna delatnost u kriznim periodima. Zato ćemo za ocenu ekonomskih efekata koristiti periode njegovog normalnog razvoja.

Ekonomski efekti turizma mogu se pratiti preko nivoa turističke potrošnje koja se ostvaruje neposredno preko ugostiteljstva i turističkog posredovanja, a posredno preko niza drugih delatnosti i usluga; najviše preko saobraćaja i trgovine na malo, zatim preko potrošnje poljoprivrednih proizvoda i prehrambene industrije, kulturnih i sportskih programa, turističkih investicija i preko multiplikativnih efekata devizne turističke potrošnje. Kroz navedene oblike neposredna turistička potrošnja se uvećava prosečno za 3 do 4 puta.

Ti efekti turizma sagledavaju se i preko njegovog učešća u društvenom proizvodu i nacionalnom dohotku Republike. Neposredno učešće turizma u Crnoj Gori kreće se prosečno 6 – 7%, što je na nivou srednje razvijenih turističkih zemalja. Neposredno i posredno učešće turističke potrošnje u društvenom proizvodu Republike preračunato je na 17.2% (Radović, 1998).

Tabela 45. Turistički promet domaćih i stranih turista na Crnogorskom primorju u periodu od 1995. do 2000. godine

	Godina					
	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Posetioци ukupno (000)	624.9	657.5	622.3	622.0	297.9	448.2
Domaći	601.5	603.3	603.9	566.8	270.0	374.6
Strani	23.4	54.2	59.4	55.2	27.9	73.6
Noćenje ukupno (000)	4,215.7	4,602.6	4,806.6	4,558.1	2,034.6	3,185.7
Domaći	4,054.6	4,229.2	4,229.2	4,175.6	1,879.2	2,751.4
Strani	161.1	373.4	428.5	382.5	155.4	434.3

Izvor: Republički sekretarijat za razvoj, Podgorica.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se, da je navedenom šesto godišnjem periodu (1995. – 2000.), ukupan broj posetilaca se postepeno smanjuje u 1999. godini da bi se u narednoj 2000. godini povećao za 150,300 turista. U 1998. i 1999. godini, broj domaćih turista se smanjuje za 104,600 turista.

Što se tiče stranih, njihov broj se povećava u 1997. godini (59,400), da bi se drastičnije smanjio u 1999. godini za 27,300 turista. U narednoj godini, dolazi do povećanja stranih turista za 45,700.

Ukupan broj noćenja u navedenom periodu bio je najveći tokom 1997. godine (4,806,600 turista), a najmanji tokom 1999. godine (2,034,600 turista).

Tabela 46. Turistički promet po opštinama Crnogorskog primorja od 1996. do 2000. god.
(turizam i ugostiteljstvo)

Mesto	Godina	Turizam				Ugostiteljstvo		
		Posetioci		Noćenja		Br. posl jedin.	Br. ležaja	Ukupan promet 000 din.
		Ukupno	Strani	Ukupno	Strani			
Bar	1996.	72,732	6,034	482,475	47,470	34	9,146	40,899
	1997.	66,618	6,162	482,427	46,707	28	9,261	48,625
	1998.	71,802	7,176	529,564	59,782	28	9,213	74,927
	1999.	39,812	3,753	249,563	26,812	22	7,760	60,497
	2000.	67,672	7,869	403,229	62,950	-	9,677	-
Budva	1996.	220,183	21,060	1,641,917	151,229	26	28,277	117,645
	1997.	225,344	21,179	1,730,508	154,882	34	29,185	170,050
	1998.	217,453	17,304	1,657,624	116,608	33	28,763	264,969
	1999.	108,392	6,594	796,917	39,285	29	23,514	196,474
	2000.	155,662	31,847	1,164,912	197,980	-	25,014	-
Kotor	1996.	21,884	778	167,425	3,478	10	3,593	9,390
	1997.	27,586	1,305	201,416	5,582	11	3,997	18,025
	1998.	28,397	1,661	191,011	7,641	11	3,768	29,430
	1999.	13,936	1,225	99,746	6,973	12	3,417	26,873
	2000.	28,547	1,952	168,786	5,895	-	4,165	36,873
Tivat	1996.	23,676	1,344	164,046	10,737	9	8,219	14,276
	1997.	25,055	1,668	186,250	16,292	8	8,708	15,646
	1998.	25,522	1,682	180,682	12,440	9	8,417	15,646
	1999.	7,849	566	42,950	3,748	9	9,051	14,047
	2000.	15,873	1,293	102,501	8,516	-	9,779	-
Ulcinj	1996.	85,392	6,302	599,479	39,303	18	17,248	25,013
	1997.	84,076	746	598,912	52,140	19	16,384	44,858
	1998.	41,639	5,016	328,887	57,046	18	13,914	43,268
	1999.	6,766	781	43,304	2,646	17	12,469	31,758
	2000.	29,274	5,803	179,329	24,176	-	13,026	-
Herceg Novi	1996.	131,675	10,514	1,259,949	88,925	20	21,603	62,776
	1997.	147,343	12,667	1,373,419	126,655	18	21,892	115,573
	1998.	152,093	13,974	1,416,908	104,204	20	21,526	170,549
	1999.	52,942	6,568	472,263	42,289	18	14,640	110,474
	2000.	79,035	14,325	706,058	103,813	-	16,839	-

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Iz prednjeg tabelarnog pregleda o turističkom prometu turista po opštinama Crnogorskog primorja, u analiziranom šestogodišnjem periodu (1996. do 2000. godine), u opštini Bar, najveći broj turista registrovan je u 1996. godini (72,732), da bi se u 2000. godini smanjio (67,672). Takodje, u ovoj opštini, broj poslovnih jedinica se smanjuje od 1996. (34) do 1999. (22). U ovoj opštini broj ležaja, u navedenom periodu bio je najveći u 2000. godini (9,677), a najmanji u 1999. godini (7,760).

U opštini Budva, najveći broj turista zabeležen je u 1997. godini (225,344), da bi se taj broj smanjio u 1999. godini (108,392). Broj poslovnih jedinica bio je veći u 1997. (34) i u 1998. godini (33), da bi se taj broj smanjio u 1999. godini (29). Najveći broj ležaja registrovano je u 1997. godini (29,185), da bi se taj broj smanjio u 1999. godini (23,514).

U opštini Kotor, najveći broj turista registrovano je u 1998. (28,397) i u 2000. godini (28,547). U analiziranom periodu, najmanji broj turista registrovan je u 1999. godini (13,936). Najveći broj ležaja u ovoj opštini registrovano je u 2000. godini (4,165), a najmanji u 1999. godini (3,417).

Opština Tivat registruje najveći broj turista u 1998. godini (25,522), a najmanji u 1999. godini (7,849). Broj poslovnih jedinica je 9. Najveći broj ležaja u ovoj opštini registrovan je u 1999. (9,051) i u 2000. godini (9,779).

Najveći broj turista u opštini Ulcinj registrovan je u 1996. godini (85,392), da bi se taj broj drastično smanjio u 1999. (6,766), i povećao u 2000. godini (29,274). U ovoj opštini najveći broj ležaja registrovan je u 1996. godini (17,248), da bi se taj broj smanjio u 1999. (12,469), i u 2000. godini (13,026).

Opština Herceg Novi, najveći broj turista ima u 1998. godini (152,093), a najmanji u 1999. godini (52,942). Broj ležaja od 21,603, u 1996. godini, smanjuje se na 14,640, u 1999. godini, da bi se ponovo povećao u 2000. godini (16,839).

Dakle, u analiziranom šestogodišnjem periodu, u šest opština Crnogorskog primorja, najveći broj turista registrovano je u Budvi i Herceg Novom, a najmanji broj u opštini Kotor i Tivat.

Tabela 47. Broj turista i ostvarena noćenja na Crnogorskom primorju u 1999. i 2000. god.

	1999.	2000.	Index (00/99)
Posetioci	297,905	448,106	150.42
Domaći	270,019	374,547	138.71
Strani	27,886	73,559	263.78
Noćenja	2,034,634	3,185,153	156.55
Domaći	1,879,202	2,750,794	146.38
Strani	155,432	434,359	279.45

Izvor: Republički zavod za statistiku; obrada: Ministarstvo turizma RCG.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, u odnosu na 1999. godinu, veći broj turista boravilo je na Crnogorskom primorju u 2000. godini (448,106), tj. turista je više 150,201. Takodje, broj domaćih turista u odnosu na 1999. godinu, povećava se u 2000. godini za 104,528. Povećavanje je vidljivo i kod stranih turista, u 2000. godini za 45,673, u odnosu na 1999. godinu.

Takodje, broj ostvarenih noćenja u odnosu na 1999. godinu se naglo povećava kako kod domaćih tako i kod stranih turista. U odnosu na prethodnu godinu, broj ostvarenih noćivanja u 2000. godni povećava se za 1,150,519.

Tabela 48. Dolasci i noćenja domaćih turista za period januar-decembar 2000. godine na Crnogorskom primorju

	Dolasci	Noćenja	Index (00/99) u %
Iz SRJ	374,547	2,750,794	146
Crna Gora	123,126	911,553	124
Srbija	251,421	1,839,241	161
Centralna Srbija	206,083	1,405,686	144
Vojvodina	38,161	289,895	240
Kosovo i Metohija	7,177	143,660	301

Izvor: Republički zavod za statistiku; obrada: Ministarstvo turizma RCG.

U periodu januar-decembar 2000. godine, najveći broj dolazaka i noćenja domaćih turista je iz SRJ, zatim Srbije i Centralne Srbije, a najmanje sa Kosova i Metohije, Vojvodine i Crne Gore.

Tabela 49. Turistički promet stranih turista po zemljama pripadnosti u 2000. godini na Crnogorskom primorju

Naziv zemlje pripadnosti	Posetioci	Noćenja	Prosečna dužina boravka (u danima)
BiH	29,943	195,428	6.53
Hrvatska	3,683	27,367	7.43
Makedonija	2,557	16,190	6.33
Slovenija	2,970	14,576	4.89
Češka	2,365	20,715	8.76
Slovačka	3,056	24,148	7.90
Nemačka	2,228	10,821	4.86
Italija	3,035	8,638	2.85
Mađarska	893	4,536	5.08
Norveška	342	1,241	3.63
Poljska	308	1,765	5.73
Rumunija	484	2,523	5.21
Rusija	6,218	51,329	8.25

Izvor: Republički zavod za statistiku; obrada: Ministarstvo turizma RCG.

Turistički promet stranih turista na Crnogorskom primorju, po zemljama pripadnosti u 2000. godini, bio je najveći iz BiH (29,943), Rusije (6,218), zatim Hrvatske, Slovačke i Italije. Iz ovih zemalja je, takodje, najveći broj noćenja.

Najmanji broj stranih turista na Crnogorskom primorju u 2000. godini bio je iz Poljske (308), Norveške (342), Rumunije (484) i Mađarske (893).

Prosečna dužina boravka izražena u danima ostvarena je od turista iz Češke (8.76), Rusije (8.25), zatim Slovačke (7.90) i Hrvatske (7.43). Kraći boravak ostvarili su turisti iz Italije (2.85 dana), Norveške (3.63 dana) i Nemačke (4.86 dana).

Tabela 50. Ostvareni turistički promet po mesecima za period januar-decembar 2000. godine na Crnogorskom primorju

Mesec	Dolasci	Noćenja	Učešće u ukup. noćiv. (u %)	Index-noćiv. 2000/99
Januar	13,258	75,418	2.36	107
Februar	13,453	73,972	2.32	95
Mart	12,034	69,052	2.17	105
April	13,281	78,951	2.48	191
Maj	25,882	135,460	4.25	248
Jun	56,498	336,737	10.57	357
Jul	113,147	886,746	27.84	196
August	118,655	1,014,717	31.86	155
Septembar	45,120	304,465	9.56	95
Oktobar	14,072	88,526	2.78	91
Novembar	10,438	65,381	2.06	113
Decembar	12,268	55,728	1.75	104
Ukupno	448,106	3,185,153	100.00	156.55

Izvor: Republički zavod za statistiku; obrada: Ministarstvo turizma RCG.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, najveći ostvareni turistički promet na Crnogorskom primorju za period januar-decembar 2000. godine, bio je tokom meseca juli i avgust, a najmanji tokom novembra i decembra. Učešće u ukupnom noćivanju bio je najviši tokom avgusta (31.86 %) i jula (27.83 %), a najniže učešće ostvareno je u decembru i novembru.

Tabela 51. Broj domaćih i stranih turista po opštinama Crnogorskog primorja na dan 21. jul 2001. godine

Opština	Domaći	Strani	Procena neprijavljenih	Total
Budva	14,036	2,300	8,000	24,336
Herceg Novi	7,706	1,289	2,000	10,995
Ulcinj	12,303	859	10,000	23,162
Bar	4,895	565	2,000	7,460
Tivat	1,413	221	500	2,134
Kotor	5,233	176	500	5,909
Ukupno	45,556	5,410	23,000	73,996

Izvor: Podaci dobijeni iz Turističke organizacije Crne Gore (TOCG)

U 2001. godini, na Crnogorskom primorju boravilo je ukupno, prema navedenim podacima, iz gornjeg tabelarnog pregleda, 50,966 turista (domaći i strani), dok je procena neprijavljenih 23,000 turista. Od domaćih turista, najviše je registrovano u Budvi (14,036) i Ulcinju (12,303), a najmanje u Tivtu (1,413) i Baru (4,895). U navedenoj godini, najviše stranih turista boravilo je u Budvi (2,300) i Herceg Novom (1,289), a najmanje u Kotoru (176) i Tivtu (221). Procena naprijavljenih je najviša u Ulcinju (10,000) i Budvi (8,000), a najmanja u Tivtu i Kotoru (500).

VI. TURISTIČKA TRAZNJA

6. 1. INOSTRANA I DOMAĆA TRAZNJA

Bitne karakteristike turističkog prometa (tražnje) sagledavamo praćenjem njegovog obima i strukture, prosečne dužine boravka, glavnih izvora tražnje, sezonalnost i dr.

Sredinom osamdesetih godina nailazi period stagnacije, pa i retrogardna kretanja u realizaciji turističkog prometa na Crnogorskom primorju. Sa rekordnog obima od 10.8 miliona noćenja (3.8 miliona stranih) u 1987. godini, u 1990. godini ostvareno je svega 9.35 miliona noćenja (2.9 miliona stranih), što znači da je registrovana opadajuća prosečna stopa od -3.6% za ukupan, -3.0% za promet domaćih i čak -5.6% za ino-promet (noćenja). Rezultati u 1990. godini su, približni onim iz već daleke 1978. godine (9.3 miliona noćenja je bio ukupan, 2.7 miliona inostrani, a 6.6 milona domaći promet noćenja). Imajući u vidu istovremenu bitnu razliku u obimu raspoloživih kapaciteta smeštaja (posebno osnovnih koji su narasli sa 22,000 na 34,500 ležaja), očigledna su retrogardna kretanja, odnosno nužnost ulaganja velikih napora na svim nivoima nosilaca aktivnosti da se "tražnja" preusmeri prema izlaznoj tendenciji, posebno kada imamo u vidu nevolje koje su izbijanjem ratnih sukoba na tlu prethodne Jugoslavije zadesile naš turizam na početku devedesetih godina.

Mada je Crna Gora i Crnogorsko primorje ostala "oaza mira", zbog neodgovarajuće bezbednosti u širem području (novijeg datuma), razloge pada prometa treba videti u izmenjenim zahtevima tražnje kada klasične destinacije nisu "u trendu", zatim u padu kvaliteta servisa uzrokovano demotivacijom rada, enormnom rastu cena vanpansionskih usluga, realnom padu životnog standarda u nas i dr.

Kada je reč o izvorima ino-tražnje, apstrahujući uticaj nove političke karte u prostoru prethodne Jugoslavije, treba istaći da Crnogorsko primorje, kao tipična avio-destinacija (budući da 90% prometa, inostranog, odvija putem vazdušnog saobraćaja), ima, u normalnim tržišnim uslovima, vrlo razudjenu strukturu, sa dominacijom gostiju iz Njemačke (oko 35-40%), slede emitivno tržište V. Britanije (24% u 1990. godini), Češka (10%), Holandija (5.7%) itd.

Kao posledica povoljnog turističko-geografskog položaja, Crnogorsko primorje je logično bilo predodređeno za prihvatanje masovnog domaćeg turističkog prometa iz Republike Srbije (preko 23%), sledio je promet iz Bosne i Hercegovine (oko 10%), unutar Crne Gore (10%), Makedonije (oko 8.5%) i dr. Stanje domaćeg prometa tokom 90-tih godina jasno pokazuje visoku dominaciju emitivnog tržišta Srbije u domaćem prometu, domaći turizam na Crnogorskom primorju je postao sasvim zavisao od ovog tržišta, što, naravno zahteva obezbeđenje bitno povoljnijih infrastrukturnih i drugih uslova za odvijanje turističkih tokova na relaciji Crna Gora-Srbija.

Jedna od karakteristika turizma na Crnogorskom primorju je tendencija rasta prosečne dužine boravka, bilo da su u pitanju domaći ili strani gosti. Domaći turisti tokom 1990. godine, u proseku borave 8 dana, a strani 9.6 dana. Sve to pokazuje orijentaciju na boravišni, odmarališni oblik prometa, samim tim ukazuje i na neadekvatnost uslova za prihvatanje mobilnijih vidova prometa (ekskurzije, tranzit, nautički, lovni i ostale selektivne vrste turizma), a koji, poznato je, emituje povoljnije ekonomske učinke.

Visoka koncentracija ponude na Crnogorskom primorju, orijentacija na masovni kupališni turizam i njemu prilagodjena struktura kapaciteta ponude, podstiče izrazito sezonski karakter turizma na Crnogorskom primorju. Promena u vremenskom rasporedu prometa nema. Učešće glavne sezone (jul-avgust) iznosi približno 70% za ukupan, čak do 80% za domaći, a oko 45% za ino-promet. Većom atraktivnošću boravka tokom dužeg perioda, razvojem zimskog, banjskog, lovnog, kongresnog i sl. vidova prometa, moguće je delom prevladati probleme izrazite sezonalnosti turizma.

Crnogorsko primorje je u 1990. godini zahvatilo rekordno učešće u prometu (95.7%). Pojedine rivijere na Crnogorskom primorju su se približavale "tački saturacije".

“Slovenska plaža” - Budva

*Posledice političkih i ekonomskih kriza
koje su nastale raspadom prethodne Jugoslavije*

Posledice političkih i ekonomskih kriza koje su nastale raspadom prethodne Jugoslavije mogu se predstaviti podacima o padu turističkog prometa na Crnogorskom primorju.

Do najdubljeg pada turističkog prometa i osiromašenja turizma došlo je 1992. kada je u odnosu na 1990. godinu ostvareno tek 29% ukupnog prometa, a u odnosu na najuspešniju 1987. ostvareno je samo 25% turističkih noćenja. U ovom periodu najteže je pogođen inostrani turistički promet. U 1987. godini on je učestvovao sa oko 35%, da bi 1993. skoro iščezao (0.7%). Sa padom turističkog prometa još više je opala turistička potrošnja, jer se svela na osiromašeni domaći turistički promet, a kao što je rečeno došlo je do neznatnog oporavka, pa je 1997. godini turistički promet dostigao tek 45% od prometa iz najuspešnije 1987. godine, ali u tome samo sa 3,5% inostranog. Međutim, 1999. godine došla je nova kriza zbog ratnog konflikta oko Kosova i međunarodnih sankcija.

Sve krize u turizmu Crnogorskog primorja nastajale su brzo, a njihove posledice su prevazilazene sporo. Kriza se, nažalost, iako znatno smanjena i dalje nastavlja, a zbog velike koncentracije turizma na Crnogorskom primorju, sa 97 do 98% u ekonomskim efektima, turističkom krizom su najviše pogođene opštine Crnogorskog primorja. Ovim je, dakle, na primeru Crnogorskog primorja pokazana ekonomska nestabilnost lokalne privrede, u kriznim uslovima, gde je turizam bio pol razvoja u regionalnoj strukturi privrede. On je pokazao najveći stepen osetljivosti u datim kriznim uslovima. Ovde se takodje potvrđuje da jednipolarni razvoj regionalne privrede može da postigne najbrži i najveći ukupni razvoj, ali i obratno, da u kriznim uslovima doživi najveći pad.

Ovakve povremene oscilacije turizma u sektorskoj strukturi privrede nisu usamljene pojave, a slično je i sa monokulturama u poljoprivredi. Poljoprivreda ima neke prednosti. Ponaša se kao najstabilnija privredna grana u kriznim uslovima. I upravo u takvim uslovima njeno učešće u društvenom proizvodu se povećava.

Prema tome, može se zaključiti da se u sektorskoj strukturi privrede i u izrazito turističkim regijama treba planirati sve mogućnosti korišćenja i drugih resursa da se osigura što uskladjeniji razvoj turizmu saglasnih i komplementarnih delatnosti. To je najpre poljoprivreda, čije mogućnosti su značajne i na dobrom delu Crnogorskog primorja, solane, ribarstvo i slične pomorske delatnosti, kao i mali preradivački kapaciteti za preradu poljoprivrednih proizvoda i njima slični objekti koji ne zagadjuju životnu sredinu. Time se poboljšava lokalna i regionalna privredna struktura, stabilizuje turistička ponuda i delom amortizuju eventualni rizici u turističkom privredjivanju.

Već sada se sa sigurnošću može tvrditi da materijalna i tržišna superiornost turizma na Crnogorskom primorju gubi ekološku poziciju na međunarodnom turističkom tržištu, nezavisno od sadašnje loše međunarodne političke pozicije Jugoslavije, a posebno pojedini previše urbanizovani delovi Crnogorskog primorja. Crnogorsko primorje je već danas preopterećeno urbanizacijom, i to pre svega zato što se nisu poštovale urbanističke norme planiranja kvalitetnog turističkog prostora.

Procenat prosečne urbanizacije opština Crnogorskog primorja bio je 1991. godine 62%, što ne bi bilo mnogo, ali taj procenat u Budvi iznosi 83%, a u Herceg Novom 81.5%. U nizu mesta došlo je do objedinjavanja gradskih i lučkih naselja, nagomilavanja transportnih, komunalnih, privrednih i drugih funkcija i do njihovog mešanja sa turističkom, pa su formirane priobalne aglomeracije u kojima se slabo održava komunalna higijena i zagađuje priobalno more. Posledice su urbanistička i turistička saturacija takvih mesta.

Te razvojne disproporcije odražava i prostorni razmeštaj izgrađenih turističkih objekata za smeštaj. Po Projektu "Južni Jadran" na Crnogorskom primorju je bila planirana ukupna izgradnja oko 248,000 ležaja, a do 1988. izgrađeno je nepuno 150,000. Karakteristično je, međutim, da je u realizaciji prvog Projekta ispoljena najveća stihijenost. Naime, u Ulcinju je izgrađeno 24%, u Tivtu i Kotoru oko 50% a u Budvi oko 100% planiranih kapaciteta, dok je na području Bara i Herceg Novog izgrađeno oko 15% više od planiranog obima (Strategija razvoja turizma Crne Gore, 1996.).

Takvo društveno usmeravanje razvoja turizma, naročito izgradnja saobraćajne i komunalne infrastrukture pogodovala je masovnoj izgradnji vikend naselja i stanova za odmor, pa je sve to, dalje komplikovalo ukupni razvoj primorskog pojasa u vidu stihije urbanizacije, problema vodosnabdevanja i odvodjenja u more neprečišćenih komunalnih i industrijskih otpadnih voda, zapostavljanja komunalnog uređivanja i opremanja urbanizovanih prostora i komunalne higijene i do jačeg sezonskog zagađivanja priobalnog mora. U godinama normalnog razvoja turizma, te probleme su dalje komplikovali sezonska koncentracija turističke posete, pomorskog i kopnenog transporta i privrednih delatnosti. Sve je to neminovno dovelo do visoke antropopresije svih oblika, naročito u većim primorskim centrima, do saturacije urbanog prostora i komunalnih funkcija, zatim do slabljenja atraktivnih, rekreativnih i ekoloških funkcija turizma.

Postoje jaki razlozi zbog kojih je došlo do tako velike koncentracije urbanizma i celokupnog privrednog života na uzanom priobalnom pojasu Crnogorskog primorja. To su prvo reljef visokih nagiba primorskih strana koje ne dopuštaju širenje naselja. Kada se naselja grade na takvim terenima, izazivaju probleme lokalnih saobraćajnica, vodosnabdevanja, spiranja zemljišta, dakle, dovodi se u pitanje kapacitet prostora, što ostavlja trajne posledice.

Današnjim međunarodnim političkim i ekonomskim položajem Jugoslavije najdrastičnije je pogodjen turizam, naročito inostrani. U proteklom kriznom periodu tradicionalna turistička tržišta su izgubljena. Ekonomska snaga ugostiteljstva je iscrpljena, ponuda veoma osiromašena, a materijalna baza se slabo održava i zastareva. Turistički promet varira između 30% i 40% u odnosu na najuspešnije godine (1988. i 1989.) a čine ga, uglavnom, domaći posetioци sa niskom potrošnjom. Stoga se turizam Crnogorskog primorja još uvek nalazi u fazi postepenog i nestabilnog oporavka. Intenzivno se pokreću inicijative prema inostranom tržištu, ali se teško obnavljaju veze dok god traju nestabilne političke prilike.

Infrastruktura je oslonac celokupnog društveno-ekonomskog razvoja, pa saglasno tome i jedan od najvažnijih uslova razvoja turizma, Crnogorsko primorje danas ima zadovoljavajuću osnovnu infrastrukturu, ali regionalno i sektorski posmatrano, ona na više mesta ima ograničavajuću ulogu i na ovom nivou razvoja. Kad je u pitanju turizam, on je regionalno skoncentrisan na Crnogorsko primorje. U ovim delovima su izgrađeni svi oblici infrastrukture, sem što je na Crnogorskom primorju vodosnabdevanje postalo ozbiljan ograničavajući faktor u toku letnje sezone.

Za otvaranje perspektive razvoja turizma na Crnogorskom primorju, medju materijalnim faktorima od najvećeg značaja su, ipak, magistralne drumske saobraćajnice, aerodromi i vodovodni sistemi. Posebno, na Primorju je modernizacija Jadranske magistrale, izgradnja mosta preko Zaliva, modernizacija tivatskog aerodroma, putničkih pristaništva i uređjivanje marina.

Planirana izgradnja autoputa Beograd-Crnogorsko primorje biće najsnažniji impuls pojačanim tranzitnim tokovima i rekreativnom turizmu na Crnogorskom primorju. Puno turističko aktiviranje nekih, takodje atraktivnih područja zavisi od izgradnje regionalnih i lokalnih saobraćajnica. Medju njima su naročito karakteristični Skadarsko jezero, Bjelasica i Orjen. Puni razvoj turizma Skadarskog jezera zavisiće od uspostavljanja vodnog saobraćaja Bojanom i izgradnje novog regionalnog puta obalom, od Virpazara do Vladimira.

Materijalna turistička baza je najneposredniji uslov razvoja turizma. Videli smo da je ona regionalno koncentrisana na Crnogorsko primorje i da zadovoljava osnovne potrebe na ovom nivou razvoja turizma. Kvalitativna struktura joj, medjutim, nije povoljna zbog dosta malog učešća (oko 24%) hotelskih kapaciteta i pojedinih vrsta objekata specijalizovane tražnje kao što su klub hoteli, porodični hoteli i vile.

Pored svih navedenih nedostataka postojeća materijalna baza u ovom kriznom periodu, čak se vrlo malo koristi, pa će uz poboljšanje opreme, delimičnu modernizaciju i postepenu selektivnu dogradnju tržišno najtraženijih objekata, moći da zadovoljava potrebe i znatno većeg turističkog prometa u narednih pet godina.

Dakle, materijalni faktori razvoja turizma na Crnogorskom primorju su zadovoljavajući, izuzev vodosnabdevanja i kanalisanja otpadnih voda.

Crnogorsko primorje spada medju najatraktivnije evropske turističke regije, da su njeni potencijali samo delom aktivirani, da raspolaže solidnom materijalnom bazom i da je do 1990. godine ostvarivala zavidan nivo turističkog proizvoda. Skoro deset godina duga politička kriza uslovlila je i ekonomsku, pa je zbog toga dezorganizovano turističko tržište i ponuda. Materijalna turistička baza nije praćena tehnološkim inovacijama, pa je kvalitetno oslabljena. Ipak, otklanjanjem negativnih političkih faktora, u kratkom roku bi se mogla postići poboljšanja turističke ponude i brži rast domaćeg turističkog prometa, ali će biti potrebno daleko više upornosti za konsolidaciju inostranog turističkog tržišta. Još teže će biti stvarati sopstvene materijalne uslove za proširenu reprodukciju, koja je uslov daljeg tržišno konkurentnog razvoja. Iscrpljena crnogorska privreda neće imati mogućnosti za preliivanje dela akumulacije u turizam, pa će morati da se oslanja na ulaganje stranog kapitala i da se maksimalno angažuje na animiranje inostrane posete koja daje bolje ekonomske efekte. Iz ovih razloga za dalji razvoj turizma Crnogorskog primorja veoma je važno sagledati tendencije tržišnih kretanja na domaćem i inostranom turističkom tržištu.

Kad se radi o domaćem turističkom tržištu, treba očekivati rast turističkog prometa paralelno sa stabilizacijom privrednog razvoja u zemlji i porastom standarda građana. Brži privredni razvoj u gradovima će povećavati rekreativne potrebe i podsticati, takodje, rekreativna turistička kretanja, što bi uz rast standarda, trebalo da dovede do stabilizacije domaćeg turističkog tržišta. U turizmu Crnogorskog primorja do sada je stalno dominirao domaći turistički promet. U godinama najvećeg ukupnog prometa (1988/89) on je učestvovao sa 65 do 68%, a nekih godina i više od toga. Inostrani promet je učestvovao do 35%, ali je u pojedinim kriznim godinama skoro isčezao, a domaći prepolovljen, pa je posle ovog turbulentnog perioda izvesno da će se uspostaviti predjašnji odnosi, a zatim jačati učešće inostranog turizma, s tim što i u dugoročnom periodu treba očekivati preovladjujuće učešće domaćeg.

Tabela 52. Turistički promet na Crnogorskom primorju po republikama za 1996. godinu

	Dolasci	Noćenja
Iz SRJ	603,322	4,229,152
Crna Gora	95,232	526,927
Srbija	508,090	3,666,225
Centralna Srbija	402,657	2,900,363
Vojvodina	60,613	480,186
Kosovo i Metohija	44,820	285,676
Iz ostalih republika bivše SFRJ	31,502	204,604
BiH	12,772	94,776
Hrvatska	1,699	11,718
Makedonija	16,597	132,457
Slovenija	434	1,653
Ukupno:	634,824	4,469,756

Izvor: Republički zavod za statistiku

Obrada: Ministarstvo turizma Republike Crne Gore

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se da je u 1996. godini na Crnogorskom primorju najviše dolazaka bilo iz SRJ (603,322), odnosno Srbije (508,090), zatim iz centralne Srbije (402,657), Vojvodine (60,613).

Najmanji broj turista, odnosno dolazaka na Crnogorskom primorju bio je iz Slovenije (434), Hrvatske (1,699), Makedonije (16,597), iz ostalih republika bivše SFRJ (31,502) i Kosova i Metohije (44,820).

Kao što se može očekivati, takodje, broj noćivanja bio je viši od strane turista iz SRJ (4,229,152), Srbije (3,666,225) i Centralne Srbije (2,900,363). Najmanje noćivanja bilo je od turista iz Slovenije (1,653), Hrvatske (11,718) i BiH (94,776).

Pošto je raspadom SFRJ domaće tržište bitno izmenjeno, ono se danas oslanja na posetioce iz Srbije i Crne Gore. To se vidi i iz podataka da su 1990. godine posetioци iz Srbije u ukupnom prometu učestvovali sa 27%, a poslednjih godina njihovo učešće je

dosezalo i preko 80%. No, bez obzira na očekivana smanjenja učešća ovih posetilaca, Srbija će ostati najznačajnije pojedinačno tržište za turizam Crnogorskog primorja.

U dugoročnom planiranju turizma sve značajnije mesto će imati inostrano tržište, i to ne samo zbog povoljnijih ekonomskih efekata, nego i zbog realnih mogućnosti da se osetno povećava učešće inostranog prometa. Ovo će biti moguće ako Crnogorsko primorje obezbedi kvalitetniju ponudu i sistemske promotivne aktivnosti na međunarodnom turističkom tržištu. Takodje je vrlo izvesno da se nastavljaju tendencije stalnog rasta međunarodnih turističkih kretanja. Potrebe za rekreativnim turističkim destinacijama sve više će rasti, a stalno povećanje životnog standarda i fonda slobodnog vremena dalje će pospešivati ta kretanja.

Stabilizacijom društveno-ekonomskih prilika i poboljšavanja kvaliteta postojećih smeštajnih kapaciteta, sadržaja i asortimana turističke ponude, organizovanijeg i masovnijeg predstavljanja na međunarodnom turističkom tržištu, mogao bi se u roku od 3 do 4 godine prevazići nekadašnji nivo ukupnog turističkog prometa (oko 11 miliona noćenja) i ostvariti devizni prihod od 400 miliona dolara sa saobraćajem. Takodje ne treba očekivati promene u strukturi inostrane posete. To će biti, uglavnom, klasične evropske turističke zemlje, kao i do sada. Iz bivših jugoslovenskih republika treba očekivati značajnije posete iz Slovenije, a postepeno oživljavanje prometa iz BiH i Makedonije.

Za prevoz inostranih turista biće najznačajniji avionski saobraćaj. Zato razvoju avio saobraćaja treba dati prioritetno, prvo modernizacijom tivatskog aerodroma, povećavanjem broja aviona crnogorske aviokompanije, pa izgradnjom aerodroma u Ulcinju i na Žabljaku. Paralelno sa tim treba modernizovati i oputpunjavati informatičku i komunikacionu opremu i razvijati organizovanje marketinške službe. Zatim, u skladu sa materijalnim mogućnostima, odnosno uz učešće stranih ulaganja, izgradjivati tržištu prilagođene smeštajne kapacitete, na prioritetnim područjima (i mestima) i obogaćivati turističku ponudu specijalizovanim oblacima i programima, posebno iz oblasti kulture.

Na ovoj osnovi trebalo bi planirati i tempo budućeg rasta turističkog prometa. Teškoće se, međutim, javljaju zbog visokih oscilacija u dosadašnjem kretanju turističkog prometa na Crnogorskom primorju, a one upravo potvrđuju svu ranjivost turizma na elementarne nepogode, političke i ekonomske krize koje i sada traju. Takve pojave dovode u pitanje primenu standardnih metoda (prosečnih stopa i iskustvenih normi) kod planiranja turističkog proizvoda. Tu slabost je pokazala i skorašnja Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine, u kojoj su, inače, oprezno i dosta skromno planirane stope rasta i tendencije turističkog prometa. Najniži ukupni turistički promet od 2,753,000 noćenja zabeležen je 1992. godine, pa je u Strategiji procenjeno da će 1995. dostići 5.5 miliona noćenja (a ostvareno je 4,216,000), a zatim je za period 1996-2000. godina predviđen rast po prosečnoj stopi od oko 17%, da bi na kraju 2000. godine bio ostvaren ukupni promet od 12 miliona noćenja, od toga stranih 3,800,000. Međutim, tek u 1998. godini ostvaren je nivo od 4,807,000 noćenja. Zatim je posle osetnog porasta u 1998. ponovo došlo do drastičnog pada tokom 1999. zbog ratnog sukoba u Srbiji. Prema tome, ako bude očekivane stabilizacije, moglo bi doći do bržeg rasta prometa, naročito inostranog, pa bi tek u 2003. ili 2004. godini mogao dostići planirani nivo od 12 miliona noćenja. Ako se ovaj plan ostvari i nastupi period stabilnijeg privrednog razvoja, nastavio bi se i trend bržeg rasta turističkog prometa, naročito inostranog. Stoga se procenjuje da bi do kraja planskog perioda – 2010. godine, ukupni turistički promet, ako ga bude pratio

očekivani razvoj materijalne baze i ponude, mogao dostići nivo do 17 miliona ukupnih turističkih noćenja, od toga oko 6.8 miliona inostranih, ili 40% učešća ostvarenjem tog prometa, od inostranog turizma bi mogla biti dostignuta potrošnja, čiji bi direktni ekonomski efekti iznosili do 650 miliona dolara. Multiplikativni efekti ove potrošnje mogli bi biti uvećani 3 do 4 puta, što odgovara ukupnim ekonomskim efektima od skoro 2 milijarde dolara.

Prema tome, tendencije rasta međunarodnog turističkog prometa vrlo su izvesne, kao što su jasni i društveni interesi i ekonomski značaj turizma za privredu Crne Gore i Crnogorskog primorja.

Petrovac

VII. OCENA EKONOMSKI I NEEKONOMSKIH EFEKATA TURIZMA

7. 1. DIREKTNI EFEKTI TURIZMA

UGOSTITELJSTVO I HOTELIJERSTVO

Formiranje i raspodela društvenog proizvoda u periodu 1970-1989. godine - U ovom periodu u strukturi društvenog proizvoda nastavljene su tendencije povećanja učešća industrije i saobraćaja, a smanjilo poljoprivrede i gradjevinarstva, što se vidi iz sledećeg tabelarnog pregleda:

Tabela 53. Struktura društvenog proizvoda u periodu 1970-1989. godine

- struktura
- cene 1972.

Delatnost	1970.	1975.	1980.	1985.	1989.
Industrija	28.0	27.0	30.8	36.2	37.9
Poljoprivreda	14.6	14.1	9.6	11.7	12.6
Šumarstvo	2.5	2.4	1.5	1.8	1.8
Gradjevinarstvo	15.6	12.4	14.7	8.8	7.1
Saobraćaj i veze	13.3	13.5	15.2	17.8	18.8
Trgovina	15.0	19.6	18.7	14.2	13.2
Turizam	7.0	6.1	4.5	5.2	4.2
Ostalo	4.0	4.9	5.0	4.3	4.4
Svega:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore za 1971., 1976., 1981., 1986., i 1990. godinu, uz sopstvenu obradu autora doktorske disertacije

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, u 1989. godini dominantno učešće u formiranju društvenog proizvoda ukupne privrede imali su industrija sa 37.9% i saobraćaj i veze sa 18.8%, dok nekad vodeće privredne oblasti poljoprivreda i gradjevinarstvo svoje učešće su smanjile na 12.6%, odnosno 7.1%.

Najmanje učešće u formiranju društvenog proizvoda ukupne privrede imali su u 1989. godini, turizam sa 4.2%, trgovina sa 13.2. gradjevinarstvo sa 7.1% i šumarstvo sa 1.8%.

Period 1989.-1999. godine - Zbog različitog inteziteta uticaja Sankcija Medjunarodne zajednice na pojedine privredne delatnosti, znatno se promenilo i njihovo učešće u formiranju društvenog proizvoda ukupne privrede. Ovo se posebno odnosi na oblast poljoprivrede, koja je zbog blažih "udara" sankcija, povećalo učešće u društvenom proizvodu Republike, na račun drugih privrednih delatnosti a posebno industrije. Takva konstatacija proizlazi iz sledećeg tabelarnog pregleda:

Tabela 54. Struktura društvenog proizvoda u periodu 1989.-1999. godine

- Struktura/ -cene tekuće

Delatnosti	1989.	1991.	1992.	1993.	1994.	1996.	1998.	1999.
Industrija	37.9	34.4	36.4	34.4	30.1	32.0	21.0	21.0
Poljoprivreda	12.6	14.9	17.9	24.2	24.7	9.5	15.2	17.0
Šumarstvo	1.8	1.9	3.0	3.7	4.4	3.0	1.0	1.2
Gradjevinarstvo	7.1	6.8	7.3	8.4	8.2	5.8	5.3	5.4
Saobr. i veze	18.8	19.6	18.8	11.0	9.7	19.4	19.0	15.6
Trgovina	13.2	15.5	10.3	9.3	11.9	11.4	25.0	28.6
Turizam	4.2	4.1	3.1	5.8	7.6	5.8	6.2	3.0
Ostalo	4.4	2.8	3.2	3.2	3.3	3.0	7.3	8.2
Svega:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore za 1990., 1992., 1993., 1994., 1995., 1997., i 1999. godinu, uz sopstvenu obradu autora doktorske disertacije

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, šumarstvo je u periodu 1992.-1996., a posebno u 1994. i 1995. godini povećalo svoje učešće u društvenom proizvodu ukupne privrede, jer je manje od ostalih privrednih oblasti bilo zavisno od uvoznih imputa. Sasvim suprotna kretanja ostvarivana su kod saobraćaja i veza, jer u periodu 1993.-1995. njihovo učešće u društvenom proizvodu je znatno opalo, da bi se posle tog perioda opet povećalo.

Turizam je u periodu 1989.-1992. smanjio svoje učešće u društvenom proizvodu sa 4.2% na 3.1%, da bi od 1993. godine (5.8%) povećao svoje učešće u društvenom proizvodu na 7.6% (1994. godine). Od 1996. godine (5.8%), pa do 1999. godine, turizam je svoje učešće smanjio na (6.2%) u 1998. godini i najmanje (3.0%) u 1999. godini.

Razvoj Crne Gore u periodu 1991. – 1995. godine suočen je sa nizom limitirajućih faktora koji su ubrzali poniranje već posmule ukupne privrede. Posebno teško iskušenje usledilo je nakon otpočinjanja, a krajem 1990.godine i završetka procesa secesije bivših jugoslovenskih republika, a potom izbijanja rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Za usko industrijalizovanu i nerazudjenu i visoko uvozno-izvozno zavisnu privrednu strukturu, naglo i potpuno prekidanje intezivnih poslovnih veza sa bivšim jugoslovenskim republikama i gubljenje tržišta, znatno je poremetilo njene ukupne privredne pa i društvene tokove. Nevolja je toliko veća što se privreda Crne Gore razvijala tako da je gro svojih kapaciteta dimenzionirala saglasno funkciji osnovnih pravaca razvoja SFRJ i što je 90-95% strateških industrijskih proizvoda (čelik, aluminijum, mašine i dr.) plasirala izvan sopstvenog područja. Ipak ubedljivo najteže iskušenje usledilo je posle uvođenja sankcija od strane međunarodne zajednice: prvo Evropske unije 1991., a potom Saveta bezbednosti OUN 1992. godini. Dubinu ekonomske krize i dramatičnost socijalnog stanja u kojoj se nakon robijanja prethodne Jugoslavije, a posebno nakon uvođenja sankcija Saveta bezbednosti, našla Crna Gora, najreprezentativnije ilustruje veličina realnog društvenog proizvoda *per capita*, koji je opao sa 2,300 \$ u 1989. godine na 830 \$ u 1993. godini. Time je društveni proizvod sveden na nivo koji je ostvaren već daleke 1960. godine.

Problem je utoliko teži što je postojeća socio-ekonomska realnost Crne Gore neuporedivo lošija od one u 1960. godine, kada je: vrednost instalisanih proizvodnih kapaciteta bila za skoro četiri puta manja od sadašnje; udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu preko 50%; broj zaposlenih u društvenom sektoru brojio 74,000 lica, a

ukupni broj nezaposlenih svega 4,000 radnika. Sada je, naime, proizvodni potencijal neuporedivo veći. Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu sveden je na 13.6%, a broj lica koja traže zaposlenje dostigao je cifru od preko 64,500.

Na dramatičan pad ukupne privredne aktivnosti u Crnoj Gori, takodje upućuje i kretanje ukupnog društvenog proizvoda, koji je u apsolutnom iznosu smanjen sa 1,410 miliona USD u 1989.g. na svega 524 miliona USD u 1993. godini. Najveći uticaj na njegov pad imala su kretanja naročito u poslednje dve – tri godine. Specifična težina kretanja u pomenute dve privredne oblasti utoliko je veća što su iste u formiranju društvenog proizvoda ukupne privrede u 1989. godini participirale sa 58.6% (industrija sa 38.5%, a saobraćaj sa 20.1%) da bi im se udeo u 1994. godini sveo na svega 39.8% (industrije na 30.1%, a saobraćaja na 9.7%).⁺

Za razliku od ovih privrednih oblasti, poljoprivreda je zabeležila osetno drugačija kretanja. Naime, i pored pada njene proizvodnje ona je gotovo duplo uvećala svoje učešće u ukupnom društvenom proizvodu (sa 12.7% u 1989. na 24.7% u 1994. godine). Da nije bilo izrazite suše u 1992. i 1993. godini, kao i poplava u severnom delu Republike, poljoprivredna proizvodnja bila bi znatno veća, pa bi njena relativna rezistentnost na izolaciju od spoljnog sveta još više došla do izražaja. To ukazuje da su “udari” sankcija na poljoprivredu znatno blaži u odnosu na druge privredne oblasti, a posebno na pomorsku privredu i industriju.

Tabela 55. Osnovni pokazatelji stepena razvijenosti
-Stanje 1995. i 1996.g.-

		Društveni proizvod po stanov. -tekuće cene u hilj dinara	Učešće industr. u društ. Proizvo du	Učešće poljop. u ukup. društ.v. proizv.	Učešće ostalih delatno. u ukup. društ.v. proizv.	Osnovna sredstva po zapos. nabavna vrednost u hiljad. Dinara	Promet u trg. na malo po stan. u hilj. Dinara	Učešće zaposlen ih u uku- pnom stanovni.
Crna Gora	1995.	3.0	36.6	17.4	46.0	185.1	0.73	19.6
	1996.	6.2	29.5	16.5	54.0	311.0	-	19.5
Bar	1995.	3.3	15.1	10.0	74.9	295.8	1.11	22.4
	1996.	10.7	8.1	5.7	86.2	457.8	-	22.5
Budva	1995.	6.9	8.0	3.4	88.6	304.9	2.34	27.9
	1996.	14.8	10.1	1.9	88.0	437.5	-	32.9
Kotor	1995.	2.5	41.9	13.9	44.2	134.9	1.18	27.6
	1996.	6.6	25.9	10.5	63.6	228.0	-	26.9
Tivat	1995.	2.2	11.7	7.2	81.1	107.2	1.25	11.3
	1996.	5.0	8.7	5.9	85.4	142.4	-	12.2
Ulcinj	1995.	2.4	18.4	36.5	45.1	179.4	0.74	13.4
	1996.	4.6	24.6	31.0	44.4	360.6	-	13.7
H. Novi	1995.	1.9	4.1	11.0	84.9	167.0	1.61	20.4
	1996.	5.8	2.1	6.5	72.2	248.5	-	19.3

Izvor: Statistički godišnjak Republike Crne Gore, Podgorica, 1997.g.

⁺ Ostvareni nivo industrijske proizvodnje u 1994. godini u odnosu na 1989. godinu (30.2%) manji je od ostvarenog nivoa društvenog proizvoda ukupne privrede u posmatranom periodu (39.79%) za 9.59 indeksnih poena.

Ostvareni trendovi u turizmu pokazuju nešto drugačije relacije. Zbog secesije bivših jugoslovenskih republika, ratnog okruženja i stvorenog psihološkog naboja, pogotovo kod inostranih gostiju, ova oblast po ostvarenom društvenom proizvodu u 1991. i 1992. godini beleži dramatičan pad od 46.1% odnosno 45.4%. Međutim, nakon izvesnog oporavka i preorijentacije na domaće goste, turizam ostvaruje pozitivna kretanja. U 1993. porast društvenog proizvoda iznosio je 17.5% a u 1994. godini 35.5%. Time je turizam povećao svoje učešće u ukupnom društvenom proizvodu sa 3.1% u 1992. na 7.6% u 1994. godini. U 1995. godini se očekivao dalji oporavak turističke privrede ali na žalost, opala kupovna moć gostiju i nesrazmerne cene turističkih usluga, uz brojne druge nepovoljne uslove, izvesno će rezultirati čak nešto niži obim turističkog prometa od ostvarenog u prethodnoj godini. Ostale privredne grane sa prosečnim stopama od -25% do -30% u periodu 1991. – 1993. godine, uglavnom su delile sudbinu ukupnih privrednih kretanja. Međutim, u 1994. godini kod njih su ostvarene dinamične stope rasta, posebno u trgovini (33%) i šumarstvu (26.7%). Visok stepen uvozne zavisnosti i pad izvoznih aktivnosti privrede Crne Gore najbolje ilustruju izvozno-uvozni bilansi. U 1989. godini izvoz je iznosio 263 miliona USD, što je činilo oko 20% vrednosti ukupnog društvenog proizvoda. Učešće industrije u izvozu iznosilo je 98%. U 1994. godini vrednost ukupnog izvoza iznosila je svega 73.2 miliona USD. Teško je, u stvari, razumeti kako, u vreme secesije i trajanja sankcija, privreda u celini, a naročito industrija, nisu doživele potpuni slom, tim pre ako se zna da je izvoz iz godine u godinu drastično opadao, a izvozne cene bile sve niže. U posmatranom periodu i uvoz je ostvarivao osetan pad i bio i do 50% skuplji od onoga u normalnim prilikama. To najbolje ukazuje koliko su sankcije preko spoljnoekonomske razmene uticale na opadanje privredne aktivnosti Crne Gore.

Tabela 56. Društveni proizvod po opštinama Crnogorskog primorja
za 1994., 1995. i 1996.g. (u hilj. dinara)

	1994.	1995.	1996
Čiste delatnosti			
Crna Gora	788,310	1,504,442	3,170,131
Bar	49,392	110,113	384,152
Budva	37,052	77,012	165,972
Kotor	20,319	34,061	103,788
Tivat	11,954	21,306	56,486
Ulcinj	16,614	31,680	66,371
Herceg Novi	23,680	42,090	139,576
Organizacioni princip			
Bar	21,432	55,043	128,801
Budva	29,507	56,732	100,909
Kotor	37,125	71,363	423,359
Tivat	7,401	14,086	26,665
Ulcinj	13,458	26,764	46,991
Herceg Novi	18,018	28,452	103,211

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.god.

Tabela 57. Narodni dohodak po opštinama Crnogorskog primorja
za 1994., 1995. i 1996.g. (u hilj. dinara)

	1994.	1995.	1996.
Čiste delatnosti			
Bar	32,333	74,661	307,675
Budva	28,467	60,787	135,294
Kotor	15,424	25,253	74,725
Tivat	8,976	16,592	46,155
Ulcinj	11,291	25,319	47,134
Herceg Novi	16,596	30,999	115,148

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.g.

U posmatranom periodu značajno je promenjena struktura društvenog proizvoda Republike. Najznačajnije promene odnose se na smanjenje učešća industrije i saobraćaja, a povećanje učešća poljoprivrede u strukturi ukupnog proizvoda. Učešće društvenog proizvoda industrije 1990. godine iznosilo je 35%, saobraćaja 20.9%, a poljoprivrede 13.1% ukupnog društvenog proizvoda. U 1994. godini učešće industrije smanjeno je na 30.1%, a saobraćaja na 9.7%, dok je povećano učešće poljoprivrede na 24.7%.

Evidentna su značajnija pomeranja učešća delatnosti u strukturi ukupnog društvenog proizvoda Crne Gore koja su, u velikoj meri, prouzrokovana posledicama sankcija. Ne manje dramatična kretanja desila su se i u oblasti zaposlenosti, nezaposlenosti i socijalne sigurnosti građana. Tako, na primer prosečan broj zaposlenih radnika smanjio se sa 163,300 u 1989. na 130,000 u 1993. godini. U okviru toga broja broj zaposlenih radnika u privredi smanjen je sa 131,000 na oko 100,000 lica, a broj zaposlenih u vanprivredi sa 31,800 na 30,700, ili za 1,100 radnika. Istovremeno, broj nezaposlenih radnika povećao se sa 46,400 na 64,500. Sintetički prikaz samo nekih najdramatičnijih finansijskih posledica secesije bivših jugoslovenskih republika i sankcija Saveta bezbednosti, više nego evidentno ukazuju na svu složenost stanja u privredi i u društvu Crne Gore. Najdrastičnije su sledeće:

Prvo, izgubljena vrednost društvenog proizvoda Crne Gore u periodu 1990. – 1995. godine u odnosu na ostvareni društveni proizvod u 1989. godini iznosi oko 3,600 miliona USD, što je za gotovo sedam puta više od ukupno ostvarenog društvenog proizvoda Republike u 1993. godini (524 miliona USD). U izgubljenom društvenom proizvodu samo industrija i saobraćaj sa pomorskom privredom učestvuju sa oko 67%.

Tabela 58. Bruto društveni proizvod privrede – Ugostiteljstva i turizma
1996. godine – Organizacioni princip- u hilj. dinara

	Društveno bruto proizvod	Materijaln i troškovi	Društveni proizvod	Amortizac ija	Narodni dohodak		
					ukupno	Neto zarada	Višak proizvoda
Ugostiteljstvo i turizam	327,179	167,031	160,148	15,819	108,329	44,360	40,106
Ugostiteljstvo	288,854	143,542	145,312	49,590	95,722	40,523	33,481
Turističko posredovanje	38,325	23,489	14,386	2,229	12,607	3,837	6,625

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.g.

Drugo, ukupno izgubljeni devizni priliv iznosi oko 1.8 milijardi USD, od čega u turizmu i pomorskoj privredi oko jedna milijarda (ne računajući u to izrazito velike troškove održavanja zatočene pomorske flote) i u izvozu robe oko 800 miliona USD, od čega se na Kombinat aluminijuma (u Podgorici) odnosi preko 63%.

Tabela 59. Bruto društveni proizvod privrede – Ugostiteljstva i turizma
1996. godine- Po principu čistih delatnosti-

	Društveno bruto proizvod	Materijaln i troškovi	Društveni proizvod	Amortizac ija	Narodni dohodak		
					ukupno	Neto zarada	Višak proizvoda
Ugostiteljstvo i turizam	360,575	182,388	178,187	54,665	123,522	46,437	52,308
Ugostiteljstvo	308,012	152,990	155,022	50,532	104,490	42,065	40,094
Turističko posredovanje	52,563	29,398	23,165	4,133	19,032	4,372	12,214

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997.g.

Procenat zaposlenih žena je najveći u zanatstvu i ličnim uslugama (19.2%), ugostiteljstvu i turizmu (15.3%), industriji i rudarstvu (12.2%), poljoprivredi i ribarstvu (10.6%), a najmanje u finansijskim i drugim uslugama (1.8%).

Tabela 60. Zaposleni i omladina prema polu i delatnostima
- Stanje 31. XII 1993. godine -

	Zaposleni		Omladina (zaposl. Stari do 27 g.)		Procenat učešća omladine u ukupnom broju	
	Ukupno	žene	ukupno	Žene	zaposlenih	Zaposlenih žena
Ukupno	129,005	52,001	10,538	4,152	8.2	8.0
Privredne delatnosti	98,676	34,138	9,107	3,216	9.2	9.4
Vanprivredne del.	30,329	17,863	1,431	936	4.7	5.2
Industrija i rudarstvo	41,524	12,075	4,507	1,479	10.2	12.2
Poljopriv. i rib.	5,506	2,581	841	273	15.3	10.6
Šumarstvo	2,320	289	67	19	2.9	6.6
Vodoprivreda	27	6	-	-	-	-
Gradjevinarstvo	7,739	1,019	602	37	7.8	3.6
Saobraćaj i veze	12,391	2,561	904	230	7.3	9.0
Trgovina	13,108	7,684	587	300	4.5	3.9
Ugostitelj. i turizam	8,177	4,898	1,175	749	14.4	15.3
Zanatst. i lič. us.	959	365	123	70	12.8	19.2
Stamb.- komun. del.	3,283	611	245	23	7.5	3.8
Finan. i druge us.	3,642	2,049	56	36	1.5	1.8
Obrazo. i kultura	12,883	6,572	576	353	4.5	5.4
Zdrastvo i soc. za.	9,951	7,536	537	411	5.4	5.5
Društvo-pol. zajed. i organizacije	7,459	3,755	318	172	4.2	4.6

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Krupne strukturne promene u privredi imaju kao logične posledice veoma izražene promene u socijalnoj strukturi stanovništva. Tako je broj poljoprivrednog stanovništva sa

2,314 u 1992. godini opao na 1,903 u 1996. godini, što se vidi iz sledećeg tabelarnog pregleda:

Tabela 61. Zaposleni radnici u poljoprivrednoj delatnosti (1992. – 1996.)

Godina	Broj poljoprivrednih preduzeća	Zaposleni radnici	
		Ukupno	U poljopr. delatnosti
1992.	63	3,120	2,314
1993.	63	3,044	2,261
1994.	63	2,848	1,978
1995.	63	2,801	1,816
1996.	65	2,505	1,903

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997, str. 106.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, broj zaposlenih radnika se smanjuje u odnosu na 1992.godinu, za 411 radnika u 1996.godini. Takodje, su vidne razlike izmedju ukupnog broja zaposlenih radnika i ukupnog broja radnika u poljoprivrednoj delatnosti. Tako je u 1992.godini ukupan broj zaposlenih radnika (3,120) u odnosu na broj zaposlenih radnika u poljoprivredi (2,314) manji za 806 radnika. U 1996.godini, razlika izmedju ukupnog broja zaposlenih i zaposlenih u poljoprivredi iznosi 602 radnika.

Od ukupnog broja stanovnika u Republici Crnoj Gori, aktivno stanovništvo (koje obavlja zanimanje prema delatnosti) čini cca. 30%. Najviše zaposlenih je u industriji i rudarstvu (26.75%), poljoprivredi i ribarstvu (13.50%), trgovini (10.40%) i saobraćaju i vezama (8.60%). U ovim delatnostima radi cca. 60% aktivnog stanovništva Crne Gore, odnosno cca. 18.0% od ukupne populacije. Od ukupno aktivnog stanovništva Crne Gore, cca. ¼ ovog stanovništva živi i radi u šest opština, aktivno stanovništvo čini 32.6%, što je više za 2.6% u odnosu na Republiku. Najviše zaposlenih je u saobraćaju i vezama (14.8%), ugostiteljstvu i turizmu (14.0%), trgovini (13.7%) i industriji i rudarstvu (13.6%). U ovim delatnostima radi cca. 56.0% aktivnog stanovništva.

Tabela 62. Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti
- Popis 1981. i 1991.godine -

Opština	God.	Ukup no	Aktivno			Lica sa lič priho	Izdrž avan o	Poljoprivredno stanovništvo				
			svega	muški	žens ki			Svega aktivno		poljopri. stanovništvo		
								Broj	% od ukup	sveg a	muški	žens ki
Bar	1981	30,210	10,663	7,569	3,094	3,218	16,329	3,239	11.0	1,212	1,069	143
	1991	34,282	13,908	8,610	5,298	4,438	15,936	1,623	4.0	742	599	143
Budva	1981	8,527	3,444	1,986	1,458	1,187	3,896	110	1.0	49	36	13
	1991	11,538	5,188	2,752	2,436	1,618	4,732	104	1.0	56	39	17
Kotor	1981	20,128	7,626	4,527	3,099	3,314	9,188	482	2.0	247	155	92
	1991	22,112	9,174	5,121	4,053	3,969	8,969	209	1.0	125	85	40
Tivat	1981	9,136	3,372	2,173	1,199	1,415	4,349	100	1.0	60	21	39
	1991	11,146	4,551	2,613	1,939	1,843	4,752	106	1.0	38	18	20
Ulcinj	1981	18,227	5,459	4,509	,950	1,268	11,500	3,790	21.0	1,238	1,099	139
	1991	19,667	6,918	4,919	1,999	2,082	10,667	1,507	6.0	567	501	66
H. Novi	1981	22,878	9,024	5,541	3,483	3,376	10,478	558	2.0	279	175	104
	1991	27,006	11,270	6,302	4,968	4,677	11,059	402	1.0	145	116	29

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, u opštinama Crnogorskog primorja, prema popisu iz 1991. godine ukupno stanovništvo iznosilo je 125,751 stanovnika, u odnosu na 1981. godinu kada je na Primorju živelo 109,106 stanovnika, dakle, stanovništvo se povećalo za 16,645.

Tabela 63. Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje prema delatnosti
- Popis 1981. i 1991. godine -

Opština	Godina	Delatnosti							
		ukupno	Indus. i rud	Poljop. i riba	šumarstvo	Vodopri v.	Gradjev inarstvo	Saobr. i veze	Trgovina
Bar	1981.	10,544	565	1,251	29	6	1,059	3,082	1,283
	1991.	11,782	1,277	756	144	22	539	3,485	1,834
Budva	1981.	3,795	209	54	4	3	377	181	417
	1991.	4,611	318	59	1	4	102	205	487
Kotor	1981.	7,704	1,552	312	15	8	626	1,500	842
	1991.	8,367	1,802	244	14	3	151	1,464	1,155
Tivat	1981.	3,724	235	103	4	1	366	286	333
	1991.	3,894	352	137	-	-	69	369	428
Ulcinj	1981.	4,759	406	1,291	10	2	691	157	386
	1991.	5,273	764	639	3	2	425	364	623
H. Novi	1981.	9,326	1,045	355	8	-	1,590	465	1,140
	1991.	10,004	1,449	189	15	9	744	628	1,507
		Ugost. i turizam	Zanat. i lič. usluge	Stamb. komun. delatnosti	Finan. teh. i poslo. Usluge	Obraz.nau ka, kultura i inform.	Zdrastvo i socijalna zaštita		
Bar	1981.	728	397	40	304	482	439		
	1991.	771	208	229	489	664	604		
Budva	1981.	1,422	74	199	108	143	129		
	1991.	2,185	112	187	170	222	164		
Kotor	1981.	301	344	107	193	355	904		
	1991.	573	465	191	243	534	955		
Tivat	1981.	340	1,222	107	51	137	98		
	1991.	397	1,141	141	51	201	210		
Ulcinj	1981.	641	151	104	77	258	85		
	1991.	1,096	99	220	106	342	152		
H. Novi	1981.	1,305	502	135	184	360	1,035		
	1991.	1,137	354	166	278	525	1,745		

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

U 1981. godini na Crnogorskom primorju bilo je svega 39,852 aktivnog stanovništva, da bi u 1991. godini broj aktivnog stanovništva povećao se na 43,931, tj. za 4,079 stanovnika više u odnosu na 1981. godinu. Broj poljoprivrednog stanovništva u 1981. godini iznosio je 8,279, da bi se taj broj stanovnika smanjio u 1991. godini na svega 3,951, tj. u periodu od 1981. do 1991. godine broj poljoprivrednog stanovništva smanjen je za 4,328. Procenat od ukupnog poljoprivrednog stanovništva u 1981. godini iznosio je 6.33, u odnosu na 1991. godinu, kada je taj procenat iznosio 2.33. Najveći procenat poljoprivrednog stanovništva u 1991. godini imala je opština Ulcinj (6.0%), a najmanje opština H. Novi (1.0%), Tivat (1.0%), Kotor (1.0%) i Budva (1.0%)

TURISTIČKO POSREDOVANJE

Postavlja se strateško pitanje izbora oblika prodaje, odnosno ustanovljenje odgovarajuće srazmere između direktne ili indirektne prodaje odnosno orijentacije na prodaju sa ili bez posrednika. Kada je u pitanju direktne prodaje, to u turizmu znači da se ostvaruje neposredan kontakt između turista (kao potrošača) i ponudjača turističkih usluga (hotelska preduzeća), dakle, bez bilo kakvih posrednika. U osnovi radi se o odvijanju tzv. individualnog prometa direktnim susretom turista i ponudjača u poslovnica hotelijera (rezervacije), na turističkim manifestacijama i pojavom neizvesnih turista – namernika na hotelskim recepcijama.

Indirektna prodaja, tj. plasman turističkih usluga putem različitih kategorija posrednika koji "spajaju" ponudjača i korisnika usluga (prodaja uz jednog posrednika: turistička agencija ili specijalizovani posrednici; dva posrednika: turoperator - turistička agencija maloprodaje; tri posrednika: domicilni posrednici – turoperator – putnička agencija maloprodavac) ima brojne prednosti, kako je to nedvosmisleno potvrdila praksa poslovanja u minulom periodu (Uskoković, 2000.).

Osnov masovnog turističkog prometa su alotmanski ugovori. Pored specijalizovanih posrednika (turističke agencije), kao posrednici u prodaji javljaju se: hotelske kuće, NTO, avio-kompanije, AMS, banke, robne kuće, kongresni biro i dr. Posebno treba istaći i interes turista zbog objektivno boljih mogućnosti informisanja o ponudi, u oblikovanju usluga koji je sazdan od različitih ponudjača (počev od avioprevoznika, pa do hotela, atubusera, organizatora izletničkih programa i dr.). Sve to ima svoju cenu (naknadu) koja se velikim delom prevlađuje na turistička preduzeća. Otuda, ističemo potrebu utvrđivanja optimalne srazmere između indirektne (organizovane) i direktne prodaje, zavisno i od tržišta na kojem se želi sopstveni turistički proizvod pozicionirati.

Kakav i koliki obim prometa će realizovati direktno sa agencijama, a koliko će kapaciteta rezervisati za individualnu prodaju turistima, jer vrlo složena odluka svih turističko – hoteljerskih preduzeća. Ovakve odluke, sposobna su donositi samo tržišno vrlo utemeljeni organizmi (preduzeća), budući da su jasno pozicionirana na tržištu kroz višegodišnje uspešno poslovanje.

Otuda, dominantno opredeljenje je, da posredničke organizacije (turističke agencije i sl.) preuzmu brigu o (ugovorenom) kvalitetu boravka. Paket – aranžman je jedino i moguće realno uspešno realizovati samo u saradnji sa hoteljerskim preduzećima.

I u godinama vršenih rezultata u obimu ostvarenog ino-turističkog prometa prodaja "Montenegroturista" je, poznato je, najvećim svojim delom orjentisana na tzv. alotmansku prodaju, dakle, prodaju preko posredničkih, turističkih i drugih, organizacija. Tako je u 1985. godini alotmanskim zakupom bio obuhvaćeno 17,625 ležaja, a raspoloživi kapacitet je tada bio registrovan na 14,358 ležaja, što znači da je "prodato" 23% više od raspoloživih kapaciteta (!) (Uskoković, 2000.).

Češći je slučaj da turoperatori zakupljuju više kapaciteta od obima koji uspevaju prodati krajnjim potrošačima (turistima). U "Montenegroturistu" (sopstvenoj agenciji "Montenegro-express" su s razlogom nastojali suziti broj agencija zavisno od stepena realizacije zaključenih ugovora o zakupu (alotmana), sve u cilju prevladjivanja problema koji pokatkad proizadju iz većeg obima prodaje. Posebno je pitanje u kojoj meri je neadekvatnost propagandnih akcija ili prilagođavanje cena uticalo na pojavu nesrazmere između alotmanskih plasmana i njihove realizacije.

Kanali prodaje na području (SR) Njemačke ukazuju da je "Montenegroturist" nastojao saradljivati sa većim brojem agencija, od kojih su neke uzimale u zakup i ispod 50 ležaja. Ali, sasvim dominantna uloga je najpoznatijih organizatora putovanja na tržištu SR Njemačke: TUI Hennover, Neckermann, ITS-Kaufhof, YU-Frankfurt i Hetzel-Reisen, koje agencije su ostvarile čak 93.2% noćenja (Uskoković, 2000.).

U V. Britaniji, očigledno je u 1986. godini bila dominacija Yugoturs-a sa 352,266 ostvarenih noćenja, odnosno 76.6% ukupnog broja. Ovim rezultatima je ova agencija u prodaji kapaciteta "Montenegroturista" zauzela vodeću poziciju (ispred TUI-a) među organizatorima putovanja. Interesantno je istaći činjenicu da agencije iz V. Britanije, a posebno Yugotursa i Fhason Holideys, ostvaruju značajno viši stepen korišćenja zakupljenih kapaciteta od agencija u Njemačkoj (prosek 143 dana u 1986. godini) (Uskoković, 2000.).

I na ostalim emitivnim područjima uloga Yugoturs-a (turističke agencije u sastavu Generaleksporta – Beograd) je veoma značajna kako to pokazuju rezultati transfera gostiju u 1989. i 1990. godini, što je logično imajući u vidu činjenicu da je ova agencija u najvećoj meri fokusirala mogućnosti plasmana naše ponude. Bez posredovanja međunarodnih organizatora putovanja, nije iz objektivnih razloga moguće unaprediti izuzetno važnu funkciju prodaje na ino-tržištu.

Radi potpunije ilustracije uloge pojedinih tržišta i agencija, takodje i individualnog prometa u ukupno ostvarenom obimu noćenja (u hotelskom smeštaju), dajemo pregled realizacije HTP "Budvanska rivijera" tokom 1989. i 1990. godine.

Tabela 64. Pregled transferisanih gostiju

R. b.	Agencije	Broj gostiju		Broj gostiju	
		1989. g.	%	1990. g.	%
1.	TUI Hannover	7,953		7,411	
2.	Neckermann	12,736		11,701	
3.	YU Frankfurt	12,924		13,960	
4.	Hetzel Reisen	2,372		2,396	
5.	ITS Kaufhof	7,652		6,298	
6.	Bemex Njemačka	1,764		3,317	
7.	Ostale Njem. Agen.	3,160		3,645	
I	Ukupno Njemačka	48,544	45.04	48,728	43.50
1.	YU London	38,904		43,540	
2.	Phoenix Holidays	2,331		1,953	
3.	Ostale agen. V. Brit.	194		1,123	
II	Ukupno V. Birtanija	41,429	38.44	46,614	41.61
1.	YU Stockholm	1,959		3,157	
2.	Frit id sresor	1,145		579	
3.	Ostale skand. Agen.	1,341		409	
III	Ukupno Skandinav.	4,445	4.12	4,152	3.71
1.	YU Amsterdam	1,891		1,396	
2.	Phoenix Vacanties	1,113		1,054	
3.	Arke Reisen	1,387		1,305	
4.	Ostale Holand. Agenc.	1,006		813	
IV	Ukupno Holandija	5,368	4.98	4,568	4.08
V	Ukupno Francuska	650	0.60	415	0.37
VI	Ukupno Belgija	1,924	1.78	2,851	2.54
VII	Ukupno Italija	90	0.08	194	0.17
VIII	Ukupno Austrija	2,645	2.45	2,592	2.31
IX	Ukupno Švajcarska	962	0.89	1,066	0.95
A.	Ukupno agencije zapadnog tržišta	106,057	98.42	111,180	99.24
B.	Ukupno agencije Istočnog tržišta	1,706	1.58	848	0.76
Ukupno A i B		107,766	100.00	112,028	100.00

Izvor: Dr Borislav Uskoković, Marketing – menadžment u turizmu Crne Gore, Podgorica, 2000.

Tabela 65. Organizovani promet (noćenja) – Hotelski smeštaj
HTP "Budvanska rivijera"

Agencija (preko 10,000 noćenja)	1989.	1990.	Index
SR Njemačka, ukupno	355,657	365,980	102.9
- TUI Hannover	59,411	57,810	97.3
- Neckermann	102,872	92,109	89.5
- ITS, Kaufhof	9,878	13,853	140.2
- Yugoturs, Frankfurt	118,274	125,490	106.1
- Hetzel Reisen	14,710	12,612	85.7
- Misir	23,273	19,699	84.6
- Bemex	20,105	29,149	145.0
Skandinavija, ukupno	27,176	40,985	150.8
V. Britanija, ukupno	413,106	454,981	110.1
- Yugoturs, London	318,222	367,368	115.4
- Phoenix Holidays	19,096	17,441	91.3
- Thomson Holidays	68,496	53,896	78.7
Holandija, ukupno	67,938	57,253	84.3
- Yugoturs, Amsterdam	17,530	13,465	76.8
- Holand International	25,658	21,715	84.6
- Arke Reisen	14,732	9,787	66.4
Francuska, ukupno	6,226	6,239	100.2
Belgija, ukupno	16,679	23,860	143.1
- Yugoturs, Brixel	10,963	14,594	133.1
Italija, ukupno	13,520	16,924	125.2
- Yugoturs, Italija	10,765	12,719	118.2
Austrija, ukupno	26,145	25,118	96.1
Švajcarska, ukupno	8,428	9,085	107.8
Istočno tržište	17,450	21,317	122.2
Ukupno domaće agencije	40,724	74,241	182.3
- Montenegroexpress	21,355	9,088	42.6
SVE UKUPNO	1,130,270	1,209,724	107.0

Izvor: Dr Borislav Uskoković, Marketing – menadžment u turizmu Crne Gore, Podgorica, 2000.

Iz prethodnog osvrta očigledno je da se indirektna prodaja ostvaruje u najvećoj meri samo u delu osnovnih kapaciteta, bilo da to rade strane ili domaće organizacije u grani turističkog posredovanja. Nasuprot, (neizvesnom) individualnom prometu prepušteni su fondovi privatnih kuća i stanova, kampovi, i sl.

Da bi se kvalitetno upravljalo kanalima prodaje nužno je brižljivo pratiti udeo svakog pojedinačnog kanala u realizaciji ukupnog prometa hotelskih preduzeća, što, pored ostalog, znači dugoročno praćenje obima realizacije: 1) direktno ugovorene alotmanske prodaje sa turoperatorima bez domaćih posrednika, 2) preko domaćeg posrednika za alotmanske i grupne aranžmane, 3) rezervisanje preko domaćih agencija ili detaljista, 4)

rezervacija receptivnih agencija, turističkih biroa ili informativnih centara u odredištu, 5) incentivne programi, 6) ekskurzije djaka i studenata, 7) individualne rezervacije i namernici (Uskoković, 2000.).

Pored upornog nastojanja da se ponovo osvoje vodeći turoperator, neophodno je brižljivije se kroz segmentaciju tržišta, orjentisati prema sitnim posrednicima. Nužno je, orjentisati se na otvaranje privredno-turističkih predstavništva u inostranstvu, posebno u zemljama regiona koje su značajan izvor tražnje.

Jedna od pozitivnih tendencija u crnogorskom turizmu poslednjih godina je, svakako, udruživanje turističkih agencija u pojedinim opštinama na Primorju, čime se turistička ponuda unapređuje i kompletira.

Udruženje turističkih agencija Herceg Novi osnovano je sa ciljem da garantuje turistima sve informacije i asistenciju za što bolji boravak u Herceg Novom. Ovo udruženje okuplja sve turističke agencije sa područja opštine Herceg Novi, koje turistima nude sledeće usluge:

- smeštaj u privatnim apartmanima,
- smeštaj u privatnim kućama i smeštaj u hotelima,
- ishrana u privatnim i društvenim restoranima,
- brodske karte Crna Gora – Italija i obratno,
- izlete brodom i autobusom – transfere,
- organizaciju i prihvrat ekskurzija,
- vodičku službu,
- organizaciju nastave u prirodi,
- organizaciju sportskih kampova i boravak sportista,
- pešačke ture obroncima Orjena i učenje stranih jezika,
- ulaznice za sve kulturne manifestacije,
- propagandno turističke prospekte,
- smeštaj u kampovima, i
- manastirske ture.

Tabela 66. Članice Udruženja turističkih agencija (UTA) Herceg Novi

Članice UTA Herceg Novi	
Agencija	
Gorbis	Prlain
Labosta	Kaisa
Rivijera	San Tours
Jedro	Fontana
Palma	Inig
Polo turs	Heno tours
Mediteran travel	Rent-a-car
T. A. "IN" Pekić co	Turist Centar H. Novi
	Avio Boka

Izvor: Podaci dobijeni iz Udruženja turističkih agencija (UTA) iz Herceg Novog.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, udruženje turističkih agencija (UTA) iz Herceg Novog ima 17 članica.

Članice UTA Budva:

Astakos travel club
 Adriatic club international
 Adriatic Express
 Aksiom 5
 Apoloturs
 Amon Express
 Bonami
 Globtour
 Jamb
 Maestral tours
 Mercur
 Montenegro Express
 Olimpija Express
 Rest
 Cipa travel
 Levantin
 Mitrović
 Mornar
 Silver Holiday

Izvor: UTA Budva

Davaoci popusta za vlasnike Evropske karte za mlade Euro < 26

kategorija	Davalac popusta
Prevoz	Montenegro Airlines
	Denemex
	Feri travel
smeštaj	Hotel Lovćen – Sutomore
Kultura	Muzej Kralja Nikole
	List "Putovanja"
Sport i rekreacija	Tara-Tour
	Klub ekstremnih sportova "MX"
Servisi i usluge	Datronic – Podgorica
	NU "MONTnet"
	D.O.O. "Gradioc"
	R.J. Spektar

ORGANIZACIJA TURISTIČKE PONUDE

Crna Gora i Crnogorsko primorje već tri decenije usmerena na razvoj turizma kao jednog od stožera ukupnog privrednog uspona, tokom poslednjih godina oblikovana je, modernim konceptima, sasvim konzistentna organizaciona struktura, a reč je, o uspostavljanju četiri oblika organizacija, koja čine:

1. Ministarstvo turizma, kao neposrednji državni organ Vlade RCG;
2. Turistička organizacija Crne Gore, kao nacionalna turistička organizacija, odnosno posredni državni organ (izvan je izvršnog organa državne uprave) na koga je prenet određena nadležnost iz domena promocije turizma, istraživanja turističkog tržišta i dr.
3. Udruženje turističke privrede u sastavu Privredne komore Crne Gore, u okviru kojeg se obezbeđuje odgovarajuća koordinacija subjekata turističko-ugostiteljske privrede;
4. Turistička društvena organizacija (TDO), koja obuhvata različite oblike organizovanja građana na lokalnom, destinacijskom području (reč je, o udruženjima građana u okviru turističkih društava u turističkim mestima ili opštinama).

Budući da je TOCG nedavno osnovana, u praksi postoji izvesno mešanje integracija ove organizacije sa zadacima i ulogom TDO, s obzirom da se TOCG oseća "naslednikom" ranijeg Turističkog saveza. Izvesno je da će tokom narednog perioda biti sasvim podeljena nadležnost, sadržaj aktivnosti, između navedenih organizacionih segmenata.

U domenu unapređivanja turističkog privredjivanja, zadržavamo pažnju na pojedine elemente turističkog sistema u Crnoj Gori:

Ministarstvo turizma RCG, vrši poslove uprave koji se odnose na razvoj turizma, nastoji poboljšati uslove privredjivanja u ovoj oblasti, utvrđuje sistemske mere tekuće ekonomske politike u domenu turizma; utvrđuje kategorizaciju turističko-ugostiteljskih objekata; saradjuje sa turističkim organizacijama u zemlji i inostranstvu; brine o obezbeđenju kadrova u turizmu; stimuliše investicije; razrešava probleme snabdevanja turističkih područja; usmerava turističko-propagandne aktivnosti; utvrđuje uslove prestrukturiranja preduzeća iz ove oblasti; organizuje turistička predstavništva u inostranstvu; vrši upravnu kontrolu u turističkoj oblasti i dr.

Turistička organizacija Crne Gore (TOCG), kao nacionalna turistička organizacija (NTO), ima veoma istaknuto mesto u organizaciji turizma.

Sadržaj rada TOCG je, shodno zakonskom određenju, sledeći:

- Programira, organizuje i sprovodi opštu turističko-informativnu i propagandnu delatnost, a delom potpomaže i propagandne aktivnosti turističkih preduzeća;
- Istražuje tržište, identifikujući izvore tražnje i karakteristike potencijalnih turista s posebnim ciljem da što kvalitetnije usmerava svoje tržišne nastupe;
- Razvoj jedinstvo informativnog sistema turizma u Crnoj Gori;
- Koordinira propagandno-informativne nastupe i ostale marketing aktivnosti subjekata u turizmu, naročito brineći o kvalitetnom imidžom turističkih destinacija i Crne Gore u celini;
- Ostvaruje saradnju sa odgovarajućim, turističkim i drugim, organima i organizacijama u Republici, u zemlji i u inostranstvu, pri čemu ima posebnu ulogu u povezivanju turoperatora na glavnim tržištima sa domaćim korisnicima ugostiteljskih preduzeća;

- Preko mreže svojih centara u turističkim središtima (tyv. turistički centri TOCG opštine. Ova organizacija nastoji unapredjivati kvalitet ponude na užim područjima, suorganizujući različite manifestacije iz oblasti kulture, zabave, sporta i druge manifestacije.

Direkciju TOCG čine, prema unutrašnjoj organizaciji, pored direktora, glavnog menadžera i savetnika-koordinatora, još i sektori: Sektor za marketing i Sektor za opšte poslove. Sektor za marketing prati razvoj tržišta, analizira konkurentnost sopstvene ponude, postiže njeno obogaćivanje, vodi brigu o potpunijoj i sa stanovišta očuvanja prirode korektnoj valorizaciji turističkih vrednosti, preduzima izbor kanala distribucije i dr. Sektor za opšte poslove, koordinira rad turističkih centara TOCG u opštinama, vodi materijalno-tehničke i administrativne poslove.

Očekivati je da će sa snaženjem TOCG, ili budućim TSJ, a zavisno od potpunosti rehabilitacije turizma, biti organizovan i rad turističkih predstavništva u inostranstvu, prioritetno onim zemljama koje predstavljaju glavna emitivna područja Crne Gore.

U okviru komorske organizacije, tj. Privredne komore Crne Gore problemima unapredjivanja turističkog razvoja, odredjenije poslovanja turističko-ugostiteljskih preduzeća, bavi se **Udruženje turističke privrede**. Ima sledeći sadržaj rada: prati ekonomske rezultate poslovanja, ekonomski položaj predušća, traži mogućnost povoljnijeg privredjivanja, brine o stručnom usavršavanju kadrova.

Udruženje turističke privrede pri Privrednoj komori Crne Gore, postala je "partner" Ministarstvu turizma, odnosno Turističkoj organizaciji CG, te ostalim organima i organizacijama od čije je aktivnosti zavisna kvalitet privredjivanja u turizmu.

Turističke društvene organizacije, kroz različite oblike druženja građana, (ili tzv. nevladine organizacije) predstavlja veoma interesantne subjekte u turizmu. Reč je o turističkim društvima, ali i različitim društvima prijatelja (ili ljubitelja) pojedinih užih ili širih prostornih celina ili pojedinačnih prirodnih objekata, o omladinsko-ferijalnim udruženjima i drugim turističkim organizacijama.

Turistička organizacija Crne Gore (TOCG) formira svoje niže organizacione jedinice – turističke centre TOCG u opštinama. Pri svakom od centara formira se Savet za turističku propagandu i razvoj, koga sačinjavaju predstavnici SO, turističkih i drugih organizacija, a koji vrše uticaj na razvoj turizma na lokalnom području.

Centri TOCG u opštinama obavljaju sledeće poslove: koordiniraju turističko-informativnu propagandu na lokalnom nivou, formiraju bazu – podataka o tokovima turističkog prometa u svojoj opštini, uključuju se u info – TOCG, izdaju turističke publikacije, učestvuju u organizaciji priredbi i sl., informišu o uslovima boravka, nastoje naprediti pojedine komponente ponude i dr.

Organizovan je rad centra TOCG u sledećim opštinama: Ulcinj, Bar, Budva, Tivat, Kotor, Herceg Novi, Podgorica (sa Danilovgradom), Žabljak, Kolašin i Plav. S obzirom da svih 21 opština u Crnoj Gori "vidi" turizam kao pravac razvoja, objektivno ima uslove kvalitetnog turističkog razvoja, van svake je sumnje da će mreža centara TOCG u narednom periodu "pokriti" i preostale opštine.

Kada je reč o mreži turističko-ugostiteljskih preduzeća, a koja ulaze u sastav Udruženja turističke privrede, zadržaćemo pažnju na nekim osnovnim karakteristikama ove organizacije. Treba poći od toga da su brojnost i vrsta ugostiteljskih jedinica u Crnoj Gori velika njihova raspršenost u prostoru, njihovo logično lociranje dominantno u naseljima i dr., uslovili broj i različitost formi organizovanja nosilaca aktivnosti. Imamo u

vidu one subjekte koji pružaju turističke usluge, tj. preduzeća koja su u funkciji odvijanja turističkog prometa. To znači, fokus je na turističko ugostiteljstvo, odnosno na preduzeća duž Crnogorskog primorja. Duž priobalne zone Primorja nalaze se najmoćnija hotelsko-turistička preduzeća.

U Crnoj Gori je 1996. godine registrovano ukupno 770 preduzeća u oblasti turizma i ugostiteljstva (650 u ugostiteljstvu, a 120 u turističkom posredovanju). Crna Gora je avgusta 1995. godine raspolagala sa ugostiteljskom mrežom od 2,236 poslovnih jedinica sledeće strukture: 571 poslovna jedinica u okviru ugostiteljskih preduzeća, 67 jedinica u neugostiteljskim preduzećima, 29 jedinica bilo je u sastavu preduzeća iz Srbije, a čak 1.569 poslovnih jedinica je evidentirano kao (privatne) ugostiteljske radnje (Uskoković, 2000.).

Najzanimljiviji subjekti su na Crnogorskom primorju: HTP "Boka" – Herceg Novi, HTP "Fjord" – Kotor, HTP "Mimoza" i "Primorje" – Tivat, HTP "Budvanska Rivijera" – Budva, HTP "Mimoza" – Bečići, HTP "Korali" – Bar, HTP "Ulcinjaska Rivijera" – Ulcinj i UP "Albatros" – Ulcinj. Postoje, naravno i brojna druga ugostiteljsko-turistička preduzeća (kao delovi trgovačkih ili, pak, proizvodnih firmi) sa manjim kapacitetima, a poslednjih godina naročito je dinamično izrastanje subjekata u okviru privatnog sektora.

Najveći obim poslova iz domena agencijskog poslovanja obavljaju tzv. posrednici u putovanjima (turističke agencije): "Montenegroexpress" – Budva i "Intours" – Podgorica, a naravno, u ove poslove uključeni su i organizacioni delovi bezmalo svih većih ugostiteljskih preduzeća, kao i mnoštvo privatnih putničkih agencija.

Proces poslovnog povezivanja, poglavito na Crnogorskom primorju, treba da bude otvoren, imajući u vidu potrebu i moćnost kvalitetnijeg upravljanja važnim poslovnim funkcijama (izbor kanala prodaje, politike cena, logistika, promišljenija promotivna aktivnost i dr.). U postojećim preduzećima naprosto nije moguće uvesti sasvim racionalno upravljanje u domenu brojnih funkcija (pored navedenih, problem je kadrovskog ekipiranja, obezbedjenja distributivnih centara, centara zabave, kulture, sporta i dr.). Ova okolnost i činjenica da više-manje sva turistička preduzeća u nas imaju sasvim sličnu ponudu (parcijalni proizvod) i nastupaju na istom tržištu tražnje, upućuje na iznačavanje oblika poslovnog povezivanja u dva subregionalna područja (primorski i kontinentalni).

Najznačajniji instrument promocije politike u turizmu je turistička propaganda. Ona zato, što je vodjena i u potpunosti kontrolisan od strane nosioca aktivnosti (izborom i kvalitetom sredstava, nastupom u vreme i sl.). Propagandne akcije su planirane i smišljene na bazi razvojnih ciljeva.

Udruženje turizma i ugostiteljstva – odbor udruženja je organ udruženja koji razmatra i rešava pitanja iz delokruga udruženja.

Odbor udruženja razmatra i daje mišljenja po pitanjima koja su od zajedničkog interesa za članove Komore koji pripadaju odredjenom udruženju.

Poslovi i zadaci odbora udruženja su:

- Praćenje i analiziranje privrednih kretanja u odredjenom sektoru privrede i predlaganje mera radi unapredjivanja uslova rada i poslovanja svojih članova;
- Razmatranje i davanje mišljenja po nacrtima i predlozima zakona i drugih propisa u oblasti privrednog sistema, ekonomske politike, kreditno monetarne politike i razvoja sa stanovišta njihovog uticaja na uslove poslovanja i razvoj pojedinih sektora privrede;

- Saradnja u pripremi mera ekonomske politike i strategija razvoja koje se odnose na delatnosti udruženja;
- Aktivnosti na poslovnom povezivanju privrednih subjekata, razvoju kooperativnih odnosa i specijalizaciju u zemlji i sa stranim partnerima (Izvodi iz Statuta Privredne komore Crne Gore).

Nevladine organizacije – civilni sektor

- Nacionalna turistička asocijacija Crne Gore, NTA
- Ferijalni savez Crne Gore
- Asocijacija šefova kuhinje Crne Gore
- Asocijacija barmena Crne Gore
- Udruženje turističkih agencija Budve, UTA
- Udruženje turističkih agencija Herceg Novog
- Udruženje turističkih vodiča Crne Gore.

ZAPOSLENOST

Turizam je značajan faktor potpunijeg korišćenja radno sposobnog stanovništva datih zemalja i područja. Ovo posebno treba posmatrati u svetlu velike uloge živog ljudskog rada u delatnostima tercijalnog sektora privrede u zapošljavanju stanovništva uopšte (Marković, 1972.).

Povećanjem turističkog prometa i potrošnje stranih i domaćih turista dolazi do uključenja velikog broja radnika u pomenute delatnosti turističke privrede. Isto tako, povećava se broj i zaposlenih u neprivrednim delatnostima, koje direktno učestvuju u podmirivanju potreba turista. Ovde treba ukazati i na značaj direktnog angažovanja privatnih domaćinstava u turističkim mestima, koja pružaju usluge smeštaja i ishrane domaćim i stranim turistima. Sve to značajno utiče na oživljavanje privredne aktivnosti konkretnih turističkih zemalja i područja, kao i na povećanje životnog standarda stanovništva u njima (Unković, 1992.).

U turizmu, zbog uslužnog karaktera rada i malih mogućnosti primene tehničkog progressa, svako povećanje prometa i kapaciteta prati i odgovarajući tempo zapošljavanja novih radnika. Uz to, sezonsko poslovanje utiče da se u kritičnim mesecima upošljavaju sezonski radnici, uglavnom iz oblasti gde se ispoljava latentna nezaposlenost kao što su poljoprivreda, i druge. Turizam prihvata veliki broj ženske radne snage koja teže nalazi stalno zapošljenje. Pored toga, povećana tražnja u turističkim mestima omogućuje privremeno zaposlenje i dodatne prihode u komplementarnom smeštaju, prihvatanjem gostiju u domaćinstvima (Kabiljo, 1980.).

Osnovne turističke delatnosti imaju veliki raspon u vrstama i stepenu stručnosti. Tako se konstatuje da se u ugostiteljstvu i hotelijerstvu po ustanovljenoj specifičnoj granskoj stručnosti klasifikaciji javlja 93 različita tipa zanimanja. Broj raznih profila stručnih kadrova u turističkoj posredničkoj delatnosti je nešto niži. Tu se sreće 45 raznih stručnosti (Kabiljo, 1980.).

Broj zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu kod nas je u stalnom porastu i veći je od broja zaposlenih u drumskom saobraćaju, elektroprivredi, industriji tekstila, crnoj metalurgiji i nizu drugih privrednih i neprivrednih delatnosti.

Problem nezaposlenosti javlja se i pored pozitivnih kretanja u broju i strukturi zaposlenosti. Istina, zbog specifične strukture privrede ovog područja nezaposlenost ima više naglašen sezonski karakter, nego u kontinentalnom delu Crne Gore. Leti, razvoj turističke delatnosti apsorbuje gotovo sve aktivno stanovništvo, a u nekim opštinama na Primorju (Budva) postoji i manjak radne snage. Van sezone nezaposlenost dobija šire razmere.

Uz tekuću nezaposlenost i ovde je, istina u manjoj meri, prisutna skrivena nezaposlenost. Ona se najvećim delom javlja u poljoprivredi južnog dela područja, gde selo u klasičnom smislu samo u okviru postojeće zaposlenosti. Republika Crna Gora ima ukupno 615,035 stanovnika u 163,274 domaćinstva, nastanjenih na 13,812 km², u 1,240 naselja, odnosno u 21 opštini. Gustina naseljenosti iznosi 45 stanovnika/km². Duž obale Crnogorskog primorja (dužine 293.50 km) živi 134,678 stanovnika (cca. 22.0%) u 39,363 domaćinstva (cca. 24.0%), nastanjenih na 1,592 km² (cca. 11.4%), u 240 naselja (cca. 19.0%), odnosno 6 opština (cca. 28.5%). Gustina naseljenosti iznosi 84 stanovnika/km², tj. cca. 1.9 puta više od gustine naseljenosti na nivou Republike, odnosno duplo više od gustine naseljenosti kod ostalih 15 opština Republike.

Najprostranija je opština Bar (nešto više od 1/3 prostora ovih 6 opština), zatim opština Kotor, te opština Ulcinj. Opština Bar ima čak 13 puta veću površinu od opštine Tivat, koja pak ima ubedljivo najveću gustinu naseljenosti (4 puta veću u odnosu na opštinu Bar). Najviše stanovništva živi u opštini Bar, zatim opštini H. Novi, zatim u Ulcinju. Najviše domaćinstava ima opština Bar, zatim opština Herceg Novi, te Kotor. Broj lica u domaćinstva najveći je u domaćinstvima opštine Ulcinj (4.0), zatim u opštini Bar, te u opštini Kotor.

Ako se posmatra kretanje zaposlenosti po pojedinim opštinama na Crnogorskom primorju u odnosu na republički prosek, onda se može reći da su sve one, izuzev opštine Bar u priodu 1961. – 1985. godine, iskazale relativni pad stope zaposlenosti. U ovom pogledu je Budva u 1985. godini zabeležila stopu zaposlenosti od skoro 50%. Za nju se može reći "da je od najmanje razvijene opštine u 1961. godini postala ubedljivo najrazvijenija opština na Crnogorskom primorju i celoj Republici". Uostalom, to se vidi i iz tabele, koja prikazuje apsolutni prirast zaposlenosti, u periodu 1980. – 1985. godine.

Tabela 67. Apsolutni prirast zaposlenosti, u periodu 1980. – 1985. godine.

RCG	27,851
Bar	2,369
Budva	453
Kotor	979
Tivat	581
Ulcinj	536
Herceg Novi	1,185
Crnogorsko primorje	6,103

Izvor: Statistički godišnjak RCG za 1981. i 1986. godinu, Podgorica. 1981. i 1986. g.

Ovo kretanje apsolutne zaposlenosti još je uočljivije ako se uporedi broj zaposlenih u 1961. i u 1985. godini. Iz tabelarnog pregleda o broju zaposlenih za period od 1961 – 1985. godine očigledno je, da je stopa prirasta zaposlenosti na Crnogorskom primorju (320%) u navedenom periodu, znatno više od stope prirasta na nivou Crne Gore (210%). To govori da su aktivni radni potencijali bolje korišćeni, u smislu povećanja efikasnosti privredjivanja. Potvrdu toga da centri sa relativno razvijenom industrijom imaju daleko povoljniji odnos zaposlenih u privredi i neprivredi nalazimo i kod opština Nikšić i Cetinje u središnjem i opštine Bar u južnom subregionu. U neprivrednim delatnostima Nikšića zaposleno je svega 14% ukupne zaposlenosti, Cetinja 15%, a Bara 15.6%. Njima se sa 12.6% zaposlenih u neprivredi pridružuje i Budva, kao privredno-turistički centar južnog subregiona. Izuzetak od ovog priliva, predstavlja Kotor, koji u neprivredi zapošljava velikih 23.6%. Objašnjenje za ovako nepovoljnu strukturu zaposlenih u Kotoru relativno je jednostavno. Radi se o centru sa dugom kulturno-istirijskom tradicijom, koji je uporedo sa privredom razvijao i neprivredne delatnosti koje pored Kotora opslužuju Budvu i Tivat, a u nekim domenima i južni subregion. Podgorica, kao privredni, administrativno-politički i obrazovno-kulturni centar, bar formalno gledano, opravdana relativno visok procenat zaposlenih u vanprivredi od 23.2% (Gogić, 1993.).

Primeru radi, izostavimo li obrazovanje kao prioritetnu i široku potrebu svih opština u severnom subregionu nema ni jedne veće opštine bez jedne ili više banaka i osiguravajućih zavoda, a u južnom je jedino Tivat bez sopstvene banke. Očigledno je da relativno povoljna struktura zaposlenih na relaciji privreda-neprivreda krije u sebi brojne neracionalnosti, koje se, pre svega, ogledaju u tome što je relativno mali broj radnika koji neposredno stvaraju dohodak u odnosu na broj onih koji ga na različite načine posreduju ili troše.

Za potvrdu te konstatacije dovoljno je istaći podatak da je prema nekim proračunima, u Crnoj Gori na neposredno proizvodnim poslovima i zadacima angažovano samo nešto više od 1/3 ukupno zaposlenih radnika. Koliko god je prirodno da u globalnim odnosima nezaposlenosti, posmatrani subregioni iskazuju približno iste tendencije kao i na nivou Republike, toliko je evidentno da u strukturnom sadržaju postoje osetne razlike.

Tivat

Severni subregion sa 16,900 nezaposlenih radnika u 1985. godini učestvuje u ukupnoj nezaposlenosti Republike sa 42%, dok je njegov udeo u ukupnoj zaposlenosti 27.8%. Dok u središnjem i južnom subregionu kadar sa srednjom, višom i visokom stručnom spremom učestvuje sa blizu 50% u ukupnoj nezaposlenosti, dotle je taj procenat u severnom subregionu 36%. Takodje, u severnom subregionu nekvalifikovani kadar učestvuje u ukupnoj nezaposlenosti sa 35.3%, a u druga dva subregiona sa oko 24% (Gogić, 1993.).

Tabela 68. Zaposleni.

	Broj zaposlenih				Aps. prirast zaposlenosti				Udeo zaposl. u ukupnom stanovništ.			
	1961	1970	1980	1985	1961-70	1970-80	1980-85	1961-85	*61	*70	*80	*90
Crna Gora	68055	822230	126015	153866	14175	43780	27851	85811	14,4	15,7	21,6	26,1
Sev. subreg.	18566	24123	33437	41898	5566	9315	9461	23332	8,5	10,5	14,6	17,4
Sred. subreg.	34788	39113	62673	76008	4325	23560	13335	41220	20,4	19,6	26,2	30,0
Bar	3021	4289	7892	10261	1268	3603	2369	7240	12,3	15,7	24,3	30,2
Budva	1534	2775	4066	4519	1241	1291	453	2985	31,7	46,4	47,1	49,5
Kotor	3944	5337	6633	7612	1393	1296	979	3668	23,7	28,6	32,4	36,3
Tivat	863	773	1357	1878	90	584	521	1015	14,5	11,3	14,6	19,4
Ulcinj	1734	2103	3283	3819	369	1180	536	2085	10,7	11,3	15,2	17,0
H.Novi	3605	3717	6676	7871	112	2959	1195	4266	23,8	20,6	28,7	32,9
Južni subreg.	14701	18994	29901	35960	4233	10913	6053	21259	176	199	258	300

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije za 1962.g; SGCG 1971, 1981, 1986, 1991.g.

Tabela 69. Kvalifikaciona struktura zaposlenih i nezaposlenih u 1972 i 1985 godini.

		Zaposleni											
		NK	%	PK I NSS	%	KV I VKV	%	SSS	%	Viša SS	%	Viso SS	
1972	Sev. subre	22694	5886	23.8	4947	20,0	7837	31.7	3760	15.2	1284	5.2	
	Sred. subre	44167	9421	21.3	7797	17,6	14308	32.4	7304	16.7	2101	4.8	
	Juž. subre	18120	3201	17.7	3199	17,7	6571	36.3	3033	16.7	1184	6.5	
1985	Sev. subre	41581	8148	19.6	4852	11,7	16093	38.7	7735	18.6	2263	5.4	
	Sred. subre	74433	42308	16.5	9665	13,0	25011	33.6	16409	22.1	3196	5.1	
	Juž. subre	33471	4502	13.5	4117	12,3	12206	36.5	7801	21.5	2743	8.2	
		Nezaposleni											
1985	Sev. subre	16904	5968	35.3	1199	7,1	3635	21.5	5389	31.9	354	2.1	
	Sred. subre	17908	4384	24.5	1270	7,1	3651	20.4	7149	40.0	591	3.3	
	Juž. subre	5668	1350	23.8	693	12,2	949	16.7	2185	38.7	268	4.7	

Izvor: Zaposlenost SGCG za 1973. i 1986; za nezaposlenost prema podacima Republičkog zavoda za statistiku.

Dostignuta stopa zaposlenosti u središnjem i južnom subregionu od 30% trebalo bi da znači da su isti lišeni velikog pritiska nezaposlenosti, te da su, uglavnom, oslobođeni socijalnih kriterijuma zapošljavanja. Nevolja je, međutim, u tome što u konkretnoj situaciji stvari ne stoje tako. Relativno visok udeo nezaposlenog stanovništva u 1985 godini u Crnoj Gori, koji je dostigao brojku od 38,000, ili stopu nezaposlenosti u Republici. Zbog svega toga ishodište se najčešće nalazi u neracionalnom zapošljavanju, i to ne samo u nerazvijenom severnom subregionu, već i u najrazvijenijem južnom.

U dinamičkom praćenju problema nezaposlenosti, čini se, da je dovoljno za baznu godinu uzeti 1970 godinu, s obzirom da je stopa nezaposlenosti u Crnoj Gori iznosila svega 7.2%. Pri tome, okosnicu u sagledavanju težine problema nezaposlenosti moramo staviti na završnu godinu razmatranja i određene protivurečnosti koje su se javile na relaciji poljoprivredno-zaposleno-nezaposleno stanovništvo. Na osnovu raspoloživih podataka o nezaposlenosti evidentno je da je u razdoblju od 1975. – 1985. godine severni subregion osetno pogoršao svoju poziciju, s obzirom da je njegov udeo u ukupnoj nezaposlenosti Republike povećan sa 32.8% na 43.7%. U istom razdoblju druga dva subregiona su smanjila svoj relativni udeo u ukupnoj nezaposlenosti, i to, središnji sa 48.9% na 42.8%, a južni sa 18.3% na 13.5%. Još ubedljivija razlika između subregiona pokazuje ostvarene stope nezaposlenosti u 1985. godini. Ilustracije radi, dok stopa nezaposlenosti u južnom subregionu iznosi 12.5% ona je u severnom subregionu veća za 2.3 puta i iznosi 28.3%. Ne ulazeći dublje u svu složenost ovog problema, na nivou Crne Gore i pojedinih subregiona, može se izvući zaključak da su se, prema ovome perametr, subregionalne razlike osetno povećale. Ta činjenica baca u senku ostvarene rezultate na planu sužavanja razlika u domenu zaposlenosti (Gogić, 1993.).

Na temelju programiranog razvoja kapaciteta ponude, kretanja turističkog prometa – godišnjeg stepena iskorišćenosti i odgovarajućih standarda zaposlenosti⁺, broj zaposlenog osoblja u turizmu bi se kretao sledećom dinamikom:

Tabela 70. Dinamika zaposlenosti na Crnogorskom primorju

Godina	Ukupno	Stalno	Sezonski	Prosečno
1978.	30,000	14,000	16,000	20,000
1980.	25,000	13,000	12,000	17,000
1985.	40,000	20,000	20,000	25,000
2000.	65,000	35,000	30,000	45,000

Izvor: Dr B. Uskoković, Turizam Crne Gore, IDEI, Nikšić, 1988.

Ovim kvantifikacijama nisu obuhvaćeni efekti zapošljavanja u "neturističkim" delatnostima, mada uzrokovani usponom razvoja turizma. Procenjuje se, naime, da dva direktno zaposlena lica u turizmu rezultiraju otvaranje još jednog radnog mesta u delatnostima indirektno uključenim u turističko privredjivanje. A to znači da bi razvojem turizma bilo provocirano čak oko 50,000 stalnih radnih mesta u 2000. godini.

Makar da računamo samo sa direktnom, prosečnom, zaposlenošću od oko 45,000 lica u 2000. godini, polazeći pri tome od stope ekonomske aktivnosti stanovništva od oko 45% u ovoj oblasti, dobijamo za rezultat da oko 100,000 stanovnika može zasnivati svoju

⁺ Primenjenim u generalnim urbanističkim planovima Budve i Ulcinja, u okviru projekta "Južni Jadran", grupa C, Budva, 1968.

egzistenciju radom u turističkoj privredi, a to je približno oko 15% očekivanog ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori (2000. godine) ostvarajući naravno, zadovoljavajući nivo društvenog proizvoda od oko 3,000 dolara (2000. godine), uz brojne druge nematerijalne vrednosti koje proizlaze iz društvenog razvoja (Uskoković, 1988.).

Osobite teškoće razvoja Crnogorskog primorja treba videti u velikom broju nezaposlenog radno-sposobnog stanovništva. Naime, godišnji prosek broja lica koja traže zaposlenje iznosio je 64,632 u 1992 godini (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.), da bi se u 1996. godini broj smanjio na 60,225 lica. To znači, da se u proteklom petogodišnjem periodu (1992.-1996.g.) prosečan broj lica koja su tražila zaposlenje smanjio za 4,407 lica. Kada se tome pribroje i radnici na privremenom radu u inostranstvu (prema popisu iz 1991.g. ukupno je bilo na privremenom radu 12,988 radnika), te dodati broj nezaposlenih koji nemaju uredne prijave kod zavoda za zapošljavanje u 1996. godini (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.) tražila su zaposlenje ukupno 60,830 lica, proizlazi da oko 74,000 lica traži posao na Crnogorskom primorju.

Zapošljavanjem u turističkoj privredi, evidentan je primer Crnogorskog primorja, eliminišu se potrebe za ekonomskom emigracijom (depopulacijom). Na taj način, turizam, pruža relativno veće mogućnosti zapošljavanja nego druge delatnosti privrede. Ova činjenica je od posebne važnosti za nerazvijena područja Crnogorskog primorja jer se u njima problemi niskog stepena zaposlenosti nužno postavljaju kao prioritetni problemi u izborima puteva razvoja. Sa stanovništva većeg zapošljavanja i u razvijenim ekonomijama turizam može odigrati ulogu apsorbenta tehnoloških viškova radne snage. Radi primera, zaposleni broj radnika posredstvom zavoda za zapošljavanje u devetogodišnjem periodu (1988. do 1996.) iznosio je 4,319 lica. U sadašnjem turističkom trenutku Crnogorskog primorja neposredan efekat na zaposlenost, s obzirom na strukturu smeštajnih kapaciteta, je i pored visokog učešća u ukupnoj zaposlenosti društvenog sektora nedovoljan. Izmenom strukture u korist komercijalnog osnovnog smeštaja ostvariće se i veći efekti u tom pravcu. Naime, prema statističkim podacima, u 1993. godini u ugostiteljstvu i turizmu bilo je zaposleno prema školskoj spremi ukupno 8,177 radnika, od toga, najviše je bilo zaposlenih sa srednjom školskom spremom (5,293 radnika), a najmanje sa visokim školama (svega 12). Sa fakultetima je bilo zaposleno svega 347 lica.

Tabela 71. Lica koja su tražila zaposlenje na Crnogorskom primorju
—stanje 31. decembar —

Godina	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Ukupno	614,15	63,753	60,663	56,890	56,614	60,730

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Tabela 72. Zaposleno osoblje u ugostiteljstvu u 1994., 1995. i 1996. godini

	1994.	1995.	1996.
Ukupno	14,995	15,889	15,490
Hoteli	4,778	6,161	5,690
Moteli	197	199	154
Pansioni	-	-	8
Prenoćišta	8	8	8
Turistička naselja i turistički logori	247	195	476
Ugost. poslovne jedin., banjska i klimatska lečilišta	1,098	1,128	1,053
Radnička i omladinska odmarališta	201	440	565
Restorani (klesični)	1,207	1,569	1,817
Ekspres restorani i restorani sa samousluživanjem	51	68	58
Mlečni restorani	11	21	14
Radnički restorani	426	405	394
Gostionice i krčme	28	27	23
Kafane	996	1,138	1,789
Bifei	680	637	450
Barovi	1,181	566	839
Ostale ugostiteljske radnje	2,682	3,188	1,931
Direkcije	164	139	140

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. godine.

Tabela 73. Zaposleni u privrednim i vanprivrednim delatnostima prema polu po opštinama Crnogorskog primorja-Godišnji prosek (Stanje 31. mart i 30. Septembar 1998. g.)

	Ukupno godišnji prosek	Žene
		% žena u ukupnom broju zaposlenih godišnji prosek
Bar	8,218	37.6
privredna delatnost	6,507	31.5
vanprivredna delatnost	1,711	61.8
Budva	4,053	49.2
privredna delatnost	3,405	47.5
vanprivredna delatnost	648	58.3
Kotor	5,637	49.6
privredna delatnost	3,690	39.1
vanprivredna delatnost	1,947	69.5
Tivat	1,525	51.0
privredna delatnost	1,027	44.3
vanprivredna delatnost	498	64.9
Ulcinj	2,979	38.1
privredna delatnost	1,027	44.3
vanprivredna delatnost	498	64.9
H. Novi	5,814	48.0
privredna delatnost	3,561	39.0
vanprivredna delatnost	2,253	62.2

Izvor: Statistički godišnjak Republike Crne Gore, 1999, Podgorica,

Iz prednjeg tabelarnog pregleda, godišnji prosek ukupnog broja zaposlenih u privrednim i vanprivrednim delatnostima po opštinama Crnogorskog primorja, najviši je bio u opštini Bar (8,218 zaposleni), od toga, procentualno učešće žena u opštini Bar (godišnji prosek) u ukupnom broju zaposlenih iznosio je 37.6%. Opština sa najmanjim ukupnim godišnjim prosekom bila je Tivat (1,525 zaposleni), a procentualno učešće žena u ukupnom broju zaposlenih iznosio je 51.0%, zatim slede opština Ulcinj (2,979 zaposleni) sa procentualnim iznosom žena u ukupnom broju zaposlenih (godišnji prosek) od 38.1%.

U privrednim delatnostima najveći ukupni godišnji prosek imala je opština Bar (6,507), a najmanji broj opština Ulcinj (1,027 zaposleni), sa procentualnim učešćem žena od 44.3%, zatim sledi opština Tivat (1,027 zaposleni) sa učešćem žena 44.3%.

Tabela 74. Broj zaposlenih radnika u turizmu i ugostiteljstvu Crnogorskog primorja u periodu od 1995. do 2000. godine.

Godina					
1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
8,295	8,534	8,333	7,795	7,284	7,100

Izvor: Republički sekretarijat za razvoj, Podgorica.

U navedenom šestogodišnjem periodu, najveći broj radnika zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu na Crnogorskom primorju, bio je tokom 1996. godine (8,534) i u 1997. godini (8,333), da bi se taj broj smanjio u 2000. godini (7,100). Dakle, od 1995. godine, pa do 2000. godine, broj zaposlenih radnika se smanjuje za 1,195.

Tabela 75. Zaposleni prema polu u ugostiteljstvu i turizmu na Crnogorskom primirju
- Godišnji prosek – stanje 31. mart i 30. septembar 2000. godine

Grane delatnosti	Ukupno			Žene		
	god. prosek	mart	Sept.	% žena u ukupnom broju zaposlenih		
				god. prosek	mart	Sept.
Ugostiteljstvo i turizam	7,097	6,872	7,322	55,6	57,8	53,6
Ugostiteljstvo	6,717	6,514	6,920	55,7	58,0	53,6
Turističko posredovanje	380	358	402	53,7	53,4	53,7

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Kao što se vidi, iz gornjeg tabelarnog pregleda, broj zaposlenih radnika u ugostiteljstvu i turizmu, u odnosu na godišnji prosek (7,097), broj zaposlenih se povećava u septembru (7,322) u odnosu na mart 2000. godine (6,872). Od marta do septembra 2000. godine povećani broj zaposlenih radnika u ugostiteljstvu i turizmu iznosi 450. Takodje, u ugostiteljstvu, u septembru mesecu 2000. godine, dolazi do povećanja broja zaposlenih u odnosu na mart mesec, i to za 406 radnika. Povećanje broja zaposlenih u navedenoj godini se uočava i u turističkom posredovanju.

Godišnji prosek u procentualnom iznosu žena u ukupnom broju zaposlenih najveći je u ugostiteljstvu i turizmu (55.6%), a najmanji u turističkom posredovanju (53,7%).

Tokom 2000. godine, najveći procenat zaposlenih žena bio je tokom marta meseca (58,0%), i to u ugostiteljstvu, za razliku od septembra meseca, kada se njihov broj smanjuje (53,6%).

7. 2. INDIREKTNI EFEKTI TURIZMA

POLJOPRIVREDA

Na teritoriji Crne Gore ukupna poljoprivredna površina iznosi 518,824 hektara, od toga na opštine Crnogorskog primorja dolazi 52,768 hektara. Ukupne obradive površine Crnogorskog primorja iznose 20,451 ha. Oranice i bašte na Crnogorskom primorju zahvataju površinu od 8,962 ha; voćnjaci 5,168 ha; vinogradi svega 655 ha i livade 5,666 ha. Ukupne površine pod pašnjacima, prema podacima SG RCG (decembar 1997. g.) iznose svega 31,818 ha, dok, bare, trstici i ribnjaci zahvataju površinu od 499 ha.

Od svih opština na Crnogorskom primorju, najviše poljoprivrednih površina ima opština Bar (19,449 ha) a zatim opština Ulcinj (11,945 ha). Najmanje poljoprivrednih površina ima opština Tivat (1,641 ha) i Budva (5,215 ha). Najviše obradivih površina na Crnogorskom primorju imaju opštine Ulcinj (4,532 ha) i opština Bar (2,767 ha), a najmanje površine imaju opštine Tivat (163 ha) i opština Kotor (384 ha) i Budva (384 ha). Najviše površina pod voćnjacima imaju opštine Bar (2,217 ha) i opština Budva (305 ha). Vinograda imaju najviše livada imaju opštine Kotor (1,788 ha) i opština Ulcinj (1,469 ha).

Turistički razvoj vrši značajan uticaj na poljoprivredu, tako da će usled stalnog povećanja turističkog prometa ona morati da se orijentiše na tržišnu proizvodnju, što će dalje pozitivno uticati na intenzifikaciju poljoprivredne proizvodnje, zaustavljanje migracionih kretanja i podizanje životnog standarda seoskog stanovništva. Uporedo sa razvojem turizma lokalna poljoprivreda će morati da se u većoj meri prilagođava potrebama turističke potrošnje. U ukupnoj turističkoj potrošnji poljoprivrednih proizvoda naročito je značajno učešće povrtarstva, voćarstva i vinogradarstva. Ovakva struktura potrošnje dovodi do preorijentacije poljoprivredne proizvodnje na razvoj pomenutih grana. Osim toga, turizam utiče i na poboljšanje kvaliteta proizvoda, čime se rentabilnost poljoprivredne proizvodnje povećava, jer se proizvodi roba veće vrednosti.

Potreba za velikim površinama je veoma izražena karakteristika poljoprivrede, u čemu se ona bitno razlikuje od industrije a samo donekle od turizma. Međutim, sa ovog stanovišta poljoprivreda donekle ne dolazi u koliziju sa turizmom, jer se znatni delovi poljoprivrednih površina (pašnjaci i dr.) nalaze u sastavu prirodnog ambijenta i aktivno sudeluju kao elemenat pejzaža, dajući mu nekim predelima i specifično obeležje.

"Polazeći od relativno velikog a sasvim nedovoljno korišćenog prirodnog bogatstva, posebno za razvoj nekih grana poljoprivredne proizvodnje, s jedne, te izuzetne koncentracije turističkih resursa, s druge strane; vrednujući, uz to, činjenicu da je razvoj poljoprivrede (sa ribarstvom) u naglašenoj međuzavisnosti sa turističkom potrošnjom, mena nikakve sumnje da je opredeljenje na dinamiziranje turističkog, istovremena orijentacija i na intenziviranje razvoja poljoprivredne proizvodnje" (Uskoković, 2000.).

"Olakšano je dokazati da turizam Crnogorskog primorja, posredstvom potrošnje domaćih i inostranih turista, apsorbuje značajne količine poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i pića, predstavljajući na taj način ekonomski vrlo interesantan kanal prodaje ovih proizvoda" (Uskoković, 2000.).

"Koristeći zvanične statističke podatke o maksimalnom godišnjem obimu prometa od ukupno 10.8 miliona noćenja (dana boravka) u 1987. godini, uz to i procenjujući da se u "vilama i vikendicama" i kroz sezonsku zaposlenost istovremeno ostvarivalo još oko 30% od navedenog registrovanog obima, aproksimiramo da je turizam imao godišnju realizaciju od oko 14 miliona noćenja (dana boravka)" (Uskoković, 2000.).

Mada se s pravom govori o razlikama u količini i strukturi dnevne potrošnje od strane različitih segmenata tražnje (domaćih ili stranih, mladih ili starih i sl.), prihvatajući iskustvene normative o obimu potrošnje hrane i pića (nešto su viši od potrošnje u domicilu), procenili smo da je za navedeni promet od 14 miliona dana boravka bio vezan sledeći konzum važnijih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda (stanje 1987. godine) dat u sledećoj tabeli

Tabela 76. Konzum važnijih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda

Proizvodi	Količina
- meso, riba (sveže i/ili prerađivane)	5,600 tona
- brašno (hleb, ostale prerađevine)	6,300 tona
- povrće	14,000 tona
- voće	3,500 tona
- jaja	25,200,000 komada
- mleko	4,200,000 litara
- vino, pivo i dr.	7,000,000 litara

Izvor: B. Uskoković, Marketing-menadžment u turizmu Crne Gore, Podgorica, 2000.

"Očigledno je da se radi o obimnim plasmanima navedenih proizvoda putem turističke potrošnje. Srećna je okolnost da se značajan deo navedenih proizvoda može obezbediti u lokalnoj ili regionalnoj proizvodnji, odnosno unutar Crne Gore. Određeni proizvodi se objektivno moraju obezbedjivati iz šireg područja, pokatkad i uvozom. Primerom navodimo da je jednogodišnja proizvodnja jaja u Crnoj Gori krajem osamdesetih godina iznosila oko 100 miliona komada, što znači da je turizam indukovao potrošnju, ako apstrahujemo moguće nabavke izvan Republike, od oko 1/4"(Uskoković, 2000.).

"Vredno je istaći i činjenicu da se od procenjenog turističkog konzuma hrane i pića, oko 35% izvozilo, tj. devizno plasiralo. Imajući u vidu novu državnu političku kartu na tlu prethodne Jugoslavije, izdvajanje više republika u samostalne države, ovaj rezultat bi iznosio oko 50%. Posebno treba istaći da se zahvaljujući plasmanu kroz ugostiteljstvo, navedeni proizvodi prodaju po višestruko povoljnijim cenama – postižu se 3-4 puta više cene od nivoa koji je dostižan direktnom prodajom. Pored toga, kroz turističko ugostiteljstvo konzumiraju se i oni poljoprivredni proizvodi, koji zbog zasićenosti emitivnih tržišta ili problema vezanih za teškoće eventualnog transporta ili, pak, drugih ograničenja, ne bi imali šansu plasmana na širem, posebno inostranom tržištu" (Uskoković, 2000.).

"Pored značaja kvalitetnog snabdevanja turističkih destinacija hranom i pićem proizvedenih u lokalnom i (ili regionalnom području), poseban je zahtev da proizvođači budu usmereni na maksimiranju proizvodnje specijaliteta sa područja Crnogorskog primorja i Crne Gore, na primer: durmitorskog kajmaka, njeguškog pršuta i sira, kastradine, jagnjetine, ribe (dimljene i sveže), visokokvalitetnih vina i lozove rakije, piva i dr"(Uskoković, 2000.).

"Jedan od dokaza da poljoprivreda i turizam u Republici ne "komuniciraju" na pravi način je svakako činjenica da je sasvim zapostavljen razvoj seoskog turizma, uprkos izuzetnim uslovima koji postoje. Pored mnoštva pitorskih seoskih naselja na različitim nadmorskim visinama, ona su poslednjih godina opskrbljena potrebnom infrastrukturom, što sve omogućava ugodnost boravka uz bavljenje različitim oblicima rekreacije" (Uskoković, 2000.).

Uvidjajući realne mogućnosti kvalitetnog direktnog povezivanja poljoprivrede i turizma u okviru seoskih domaćinstava (na selima), Ministarstvo poljoprivrede Crne Gore je sredinom devedesetih godina pokrenulo odgovarajući projekat razvoja seoskog turizma, utvrđujući više ogledno-uglednih modela poljoprivredno- turističkih (mešovitih) gazdinstava (u zaledju Ulcinja). Očekivati je da će implementacija ovog projekta biti podržana stimulativnim merama ekonomske politike (povoljno kreditiranje za nužnu rekonstrukciju objekata, poreske olakšice, pomoć u vođenju promotivnih aktivnosti i dr.). Pokazuje se, da turizam mora u većoj meri koristiti generičku snagu poljoprivrede, obezbedjujući na taj način veću diferenciranost ponude, odnosno kompleksnost, integralnost, turističkog proizvoda Crnogorskog primorja.

Ako, je pak, reč o materijalnim elementima koji su predmetom prodaje u okviru turističkih mesta – o hrani i dr., treba istaći mnogostruko povoljnije kondicije prodaje nego kada se ovi proizvodi direktno "vidljivo" plasiraju van lokalnih područja, posebno van granica pojedinih zemalja. Reč je o činjenici da se plasmanom ovih roba kroz turističku potrošnju (ugostiteljstvo) ostvaruju višestruko povoljnije cene od plasmana direktnim izvozom (u proseku 4 puta povoljnije cene, a po poljoprivrednim proizvodima:

svinjsko meso 2.3 puta; mleko 3.4 puta; jaja 6.7 puta; sveže povrće 2.3 puta; vino 1.8 puta, mineralna voda 5.7 puta itd.), uz to se i prodaju proizvodi koji objektivno ne bi imali prodaju na spoljnjem, vanlokalnom, tržištu iz razloga konkurentnosti ili, pak, nižeg kvaliteta. Ako imamo u vidu činjenicu da prehrambeni proizvodi značajno učestvuju u vrednosti fizičke potrošnje, odnosno da turizam znači, pored ostalog obiman plasman poljoprivrednih proizvoda, onda je na njega pogrešno, suviše usko, gledati samo kao na uslužnu delatnost. Očito, reč je o simbiozi, zajedničkom životu ugostiteljstva i poljoprivrede, takodje i brojnih drugih delatnosti.

Zbog niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti i nerešenog pitanja finansiranja, proširenja materijalne osnove rada, u poljoprivredi su mala investiciona ulaganja, posebno u izgradnji agrarne infrastrukture sistema za navodnjavanje, uređenje poljoprivrednih površina. Mnogo se očekivalo od realizacije projekta Regionalnog razvoja poljoprivrede. Međutim, skoro u potpunosti su izostala domaća sredstva koja su trebala da iznose 40.0% vrednosti zajma, odnosno 40 miliona dolara. Pored toga, značajni deo investicionih sredstava iz kredita Svetske banke neracionalno je utrošen. Značajan deo sredstava namenjen individualnom sektoru utrošen je u nepoljoprivredne svrhe. Deo međunarodnog kredita (iako u odnosu na ukupna sredstva mala), zbog uvođenja sankcija, ostao je neiskorišćen.

Nepovoljan ekonomski položaj poljoprivrednih proizvođača usmerio je veći deo njihove aktivnosti na rešavanje problema tekuće reprodukcije, zbog čega je pažnja nedovoljno usmerena na pitanje razvoja. Preporuka da se učešće poljoprivrede u ukupnim investicijama poveća na nivo njenog učešća u stvaranju društvenog proizvoda nije ostvare. Investicije u poljoprivredi ostale su veoma skromne – svega 2,0% od ukupnih investicija.

U posmatranom periodu, od 1991.-1996. godine, investiciona ulaganja bila su veoma minimalna, a pojedinih godina nije bilo uloženo u poljoprivredi i ribarstvu, kao recimo u 1991., 1995. i 1996. godine. Naime, u navedenom vremenskom periodu (1991.-1996.), u opštini Budva nije uopšte bilo uloženi investicija u poljoprivredni i ribarstvu. U ostalim opštinama Crnogorskog primorja, kao, radi primera, u opštinama: Tivat i Kotor, uloženi investicija u osnovna sredstva bilo je samo u 1992. godini, i to veoma skromna sredstva.

U odnosu na sve opštine Crnogorskog primorja, najmanje uloženi investicija u osnovna sredstva u poljoprivredi i ribarstvu bilo je u opštini Herceg Novi (52,000 dinara) i opštini Ulcinj, u 1991. godini (13,000 dinara) i u 1996. godini (30,000 dinara).

Na agregatnu tražnju agrarnih proizvoda i njenu strukturu uticaće porast broja stanovnika, promena ekonomske strukture stanovništva, porast broja turista i turistička tražnja, tražnja pojedinih proizvoda van Crne Gore u Jugoslaviji i izvozne mogućnosti, odnosno tražnja na pojedinim tržištima Sveta.

Povećanje broja stanovnika će se nastaviti, verovatno usporenom stopom rasta, oko 0.6% godišnje. U narednom periodu ova stopa porasta stanovništva će možda biti još niža s obzirom na to da je demografska reprodukcija seoskog stanovništva sve manja zbog izrazitog starenja i demografskog gašenja domaćinstva. U selu još uvek živi veći deo stanovništva, mada poljoprivredno stanovništvo jedva dostiže oko 12% ukupnog broja stanovnika.

U narednom periodu, ne može se očekivati porast realnog dohotka, bar ne osetniji, a u budžetu porodice glavna stavka će, kao i zadnje par godina, biti hrana. Najveća tražnja će biti za osnovnim prehrambenim proizvodima (hleb, mleko, masnoće – biljne i

životinjske, šećer, krompir, pasulj, zeleno povrće) gde je inače nizak dohodovni elasticitet. Za proizvodima višeg standarda (meso i preradjevine, mlečne preradjevine, pića i dr.), gde je viši dohodovni elasticitet, tražnja će biti manja.

Turistička tražnja ima značajnu ulogu u ukupnoj tražnji, a standardi tražnje su znatno viši od ukupne tražnje na domaćem tržištu. Preračunat broj noćenja turista na uslovnu jedinicu – "godina-turista", to bi bilo kao jedan grad od oko trideset hiljada stanovnika sa tražnjom po jedinici umnoženim koeficijentom 3. U ukupnoj masi tražnje to čini oko 23-28%. Uključivanjem u ukupnu tražnju, turistička tražnja, povećava ukupnu tražnju za oko 1.8%, pa je stopa povećanja ukupne agregatne tražnje u Crnoj Gori procenjena na oko 3.2%.

Ovde treba imati u vidu da se veći deo turističke tražnje (sem povrća) obezbeđuje sa područja van Crne Gore. Osim toga, u vrednosnom izrazu Crna Gora je deficitarna za oko 20% tražnje. Uključujući ovde i turističku tražnju deficit je, dakle, znatno veći.

Ovaj, uslovno rečeno domaćoj tražnji, treba pridodati izvoz poljoprivrednih proizvoda u druge krajeve Jugoslavije i druge države. Ne postoje egzaktni podaci o međuseljlačkom i medjurepubličkom prometu, ali se može smatrati da je pozitivan saldo kod ovčijeg i jagnječeg mesa, povrća ranog i kasnog, groždja, vina, citrusnog voća, smokve. U izvozu u druge države i do sada su bili zastupljeni određeni proizvodi: ovčije i jagnjeće meso, vino, rakija, lekovito bilje, šumski plodovi – pečurke, mada postoje uslovi za znatno veći asortiman privrednih i prehrambenih proizvoda.

Tržišna analiza prehrambenih proizvoda, pored analize proizvodnje, podrazumeva i analizu prometa* i tražnje za pojedinim proizvodima, u konkretnom slučaju ribe i preradjevina od ribe. Posmatrano preko prometa ribe i ribljih konzervi u trgovini na malo, u periodu 1990.-1995. godine, može se izvesti zaključak da je veoma značajno smanjena potrošnja morske ribe, kao i ribljih konzervi. Razlozi ovakvog stanja mogu se potražiti, pre svega, u činjenici da je, u istom periodu, smanjena ukupna ponuda ribe i ribljih konzervi u Crnoj Gori, odnosno Crnogorskom primorju, a mada ne u tolikoj meri koliko je smanjena njihova potrošnja. Pri tome treba imati u vidu i dejstvo nekih drugih faktora, kao što su: neekonomski (navike potrošača i njihove preferencije u potrošnji ribe) i ekonomski (dohodak potrošača), cene ribe i ribljih preradjevina i cene komplementarnih proizvoda – preostalih vrsta mesa (pilećeg, jagnječeg, telećeg, ćurećeg itd.). Ipak, mišljenja smo da u ovom slučaju prednost treba dati ekonomskim, u odnosu na neekonomske faktore potrošnje ribe i njihovih preradjevina, jer je poznato da je u toku 1990. godine ostvaren promet ribe od 454 t, da bi 1996. godine iznosio 121 t.

Sigurno da u ovom periodu nije bilo značajnih promena u navikama potrošača i njihovim preferencijama prema ribljeme mesu i preradjevinama, posebno ako se imaju u vidu ustaljene navike u potrošnji ribe na Crnogorskom primorju, već su cene ribe i dohodak potrošača uticali da se prilikom donošenja odluke o kupovini mesa potrošači na Primorju i u Crnoj Gori radije odlučuju za jeftinije vrste mesa, odnosno supstituisanje ribljeg manje skupim vrstama mesa.

Tabela 77. Promet ribe i ribljih konzervi (1990.-1995) u tonama

	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.
Ukupno	454	456	298	387	258	121

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore, za odgovarajuće godine

* Promet ribe se tretira kao realizovana tražnja, odnosno tržišna potrošnja ribe i preradjevina

Ako se stave u odnos ponuda i ostvareni promet ribe i ribljih preradjevina, dolazimo do zaključka da jedino na početku analiziranog perioda (1990.), Crna Gora nije bila u stanju da podmiri potrebe svojih građana u ovim proizvodima izražene preko trgovinskih organizacija.

Značaj turizma kao jednog od osnovnih pravaca minulog, sadašnjeg i budućeg dugoročnog razvoja Crnogorskog primorja, proizlazi iz realne potrebe i mogućnosti potpunije valorizacije izdašnih turističko-rekreacionih resursa, izvanrednog značaja u zapošljavanju i stabilizaciji demografskih kretanja, snažne utkanosti turizma u društveno-ekonomsku strukturu, osobito platno bilansnih pogodnosti, te njegovog blagotvornog uticaja na unapredjenje broja vanprivrednih aktivnosti u receptivnom području i dr.

Opređenje na kontinuirani dinamični razvoj turizma zasnovano je i na činjenici da je u pitanju aktivnost koja ima jasnu zakonitost stalne ekspanzije inostrane i domaće turističke tražnje kao posledice stalnog rasta društvenog proizvoda, životnog standarda, promena u socio-ekonomskoj strukturi stanovništva, permanentnog povećanja slobodnog vremena, stepena urbanizacije, motorizacije, sve veće savladanosti prostora itd. Sva dosadašnja globalna istraživanja, ekspandiranja tražnje na Crnogorskom primorju, jasno pokazuju da, posmatrano u dugom roku, ona umnogome prevazilazi mogućnosti snaženja turističke ponude, što, naravno, ne isključuje već naglašava potrebu brižljive obrade turističkog tržišta, svih njegovih segmenata, s ciljem formiranja što kvalitetnijeg turističkog proizvoda, uspešnog vođenja politike cena, adekvatnih kanala prodaje, te selektivnijeg izbora sredstava propagande.

Bitna komponenta kvalitetnog turističkog razvoja je snabdevnost receptivnih turističkih područja poljoprivredno-prehrambenim proizvodima. Samim tim, govorimo o izvanrednom uticaju turizma na razvoj poljoprivrede. To je sasvim očigledno iako je uticaj turizma na razvoj poljoprivrede poseban s obzirom na činjenicu da poljoprivredni proizvodi po pravilu direktno ne čine turističku potrošnju već bivaju koišćeni posredstvom trgovinskih organizacija, prehrambene industrije, ili preko "tehnologije" u kuhinjama različitih turističkih objekata itd.

Istraživanja pokazuju da značajan deo turističke potrošnje u krajnjem čini ishrana. Naime, u vrednosti dnevnog pansiona čak do 40% su poljoprivredno-prehrambenih proizvodi, a do 15% ukupne turističke potrošnje se nakon prve transakcije sliva u poljoprivredu.

Notorna je činjenica da poljoprivredno-prehrambene proizvode prilikom turističkog boravka koriste manje-više u jednakoj meri kako domaći tako i inostrani turisti, kako korisnici usluga u kampovima, tako u drugim vrstama smeštajnih objekata. Ove su potrebe uslovljene fizičkim mogućnostima konzuma potrošača (turiste), formirane su kon nivoa dohotka kojeg su turisti dostigli, pa je, čini se, ispravno prihvatiti isti normativ potrošnje poljoprivrednih proizvoda s ciljem da se ilustruje turistički konzum ovih proizvoda na području Crnogorskog primorja.

Tabela 78. Učešće poljoprivrednog stanovništva Crnogorskog primorja u ukupnom*
u %, u 1981. i 1991. godini

Opština	Godina	Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom u %
Bar	1981.	11.0
	1991.	4.0
Budva	1981.	1.0
	1991.	1.0
Kotor	1981.	2.0
	1991.	1.0
Tivat	1981.	1.0
	1991.	1.0
Ulcinj	1981.	21.0
	1991.	6.0
Herceg Novi	1981.	2.0
	1991.	1.0

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore 1997. godine, Podgorica, 1997.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, u 1981. i 1991. godini, u opštinama Crnogorskog primorja, učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom, od 1981. do 1991. godine, drastično se smanjuje u pojedinim opštinama Crnogorskog primorja. Naime, visoko smanjivanje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom zapaža se u opštini Bar, sa 11.0% (1981.) na 4.0% (1991.), kao i u opštini Ulcinj sa 21.0% (1981.) na 6.0% (1991.). Smanjivanje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnom smanjuje se i u drugim opštinama Crnogorskog primorja, kao u opštini Kotor i Herceg Novi sa 2.0% (1981.) na 1.0% (1991.), izuzev u opštini Budva u kome je učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom nepromenjen, naime, procentualno učešće je nepromenljivo (1.0%).

Tabela 79. Učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu u opštinama
Crnogorskog primorja u 1995. i 1996. godini u %

Opština	Godina	Učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom proiz.
Bar	1995.	10.0
	1996.	5.7
Budva	1995.	3.4
	1996.	1.9
Kotor	1995.	13.9
	1996.	10.5
Tivat	1995.	7.2
	1996.	5.9
Ulcinj	1995.	36.5
	1996.	31.0
Herceg Novi	1995.	11.0
	1996.	6.5

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore 1997. godine, Podgorica, decembar 1997. god.

* Podatak o učešću poljoprivrednog stanovništva u ukupnom dat je na osnovu metodologije popisa 1981 i 1992. g.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se, da se, učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu u opštinama Crnogorskog primorja, u odnosu na 1995. godinu, u 1996. godini, učešće se smanjuje. Naime, najveće smanjivanje učešća poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu je u opštini Ulcinj, tj. sa 36.5% (1995.) na 31.0% (1996.), i u opštini Kotor, sa 13.9% (1995.) na 10.5% (1996.). Takodje, i u drgim opštinama Crnogorskog primorja, učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu u navedenim godinama (1995. i 1996.), smanjuje se, kao u opštinama: Bar sa 10.0% (1995.) na 5.7% (1996.); Budva sa 3.4% (1995.) na 1.9% (1996.); Tivat sa 7.2% (1995.) na 5.9% (1996.), i u opštini Herceg Novi sa 11.0% (1995.) na 6.5% (1996.).

Dakle, najmanje učešće u ukupnom društvenom proizvodu imale su opštine: Budva i Tivat. Najviše učešća poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu imale su opštine Ulcinj i Kotor.

Tabela 80. Poljoprivredna površina prema kategorijama korišćenja u 1995.-'96. g.

		Poljopri vred. površ	Obradiva površina					Pašnjaci	Bare, trsci i ribnjac
			svega	oranice i baš	voćnjac i	vinogra di	livade		
Bar	1995.	19,449	5,826	2,767	2,217	250	592	13,614	9
	1996.	19,449	5,826	2,764	2,218	245	599	13,614	9
Budva	1995.	5,215	1,317	384	305	29	599	3,853	45
	1996.	5,215	1,317	384	305	29	599	3,853	45
Kotor	1995.	5,652	2,851	348	640	75	1,788	2,801	-
	1996.	5,652	2,851	348	640	75	1,788	2,801	-
Tivat	1995.	1,618	1,220	164	524	104	428	397	1
	1996.	1,641	1,243	163	530	102	448	397	1
Ulcinj	1995.	11,945	6,849	4,532	755	93	1,469	4,655	441
	1996.	11,945	6,849	4,532	755	93	1,469	4,655	441
H. Novi	1995.	8,866	2,365	771	720	111	763	6,498	3
	1996.	8,866	2,365	771	720	111	763	6,498	3

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. godine.

Najnegativniji proces u razvoju poljoprivrede ogleda se smanjenju stočnog fonda. Naime, u poslednjih 10 – 15 godina zabeležen je pad broja svih vrsta stoke (sem živine po proceni). Ako je verovati podacima iz popisa između dva popisa smanjio se broj goveda za 24%, ovaca za 69%, konja za 87%, svinja za 17% i živine za 43%. Ako su podaci tačni, onda su oni alarmantni. S obzirom na postojeću strukturu ukupnih i poljoprivrednih površina, u kojoj dominiraju livade i pašnjaci, Crna Gora predstavlja područje koje svoje zemljišne potencijale može jedino iskoristiti kroz ekstenzivni način stočarenja, pre svega kroz povećanje broja grla u svim regionima. Međutim, smanjenje broja grla stoke u odnosu na broj stanovnika i u odnosu na zemljišni potencijal. Ako se ovome dodaju podaci o prosečnim prinosima mleka i mesa po grlu (koji su se neznatno povećali a inače su veoma niski), onda je jasno da je stočarstvo veoma nerazvijeno i da zaostaje. Ako se zna da je stočarstvo najvažnija grana poljoprivrede, i ono je glavni indikator razvijenosti poljoprivrede, jasan je zaključak da je čitava poljoprivreda slabo razvijena i da stagnira. Smanjenje broja grla stoke ne odražava se negativno samo na proizvodnju mesa i mleka, čime se povećava deficit u zadovoljenju potreba ovim

osnovnim namirnicama, već i na ostale grane poljoprivrede i prehrambenu industriju kao i na čitavi biljni i životinjski svet, plodnost i očuvanje zemljišta.

Podaci o kretanju stočnog fonda još više zabrinjavaju što se to dešava u periodu velike privredne i društvene krize – ratnog okruženja i opasnosti od neredovnog snadevanja, drastičnog pada dohotka stanovništva; u vreme kada postoji oko 60.000 otvoreno nezaposlenih i oko 25,000 radnika na prinudnim odmorima, bez većih izgleda da će ubrzo ili uopšte doći do radnog mesta; i napokon, kada je posedovanje krave, u sigurnosnom i materijalnom smislu, postalo statusni simbol prosečne porodice.

Tabela 81. Oranična površina po načinu korišćenja u 1995. i 1996. g.

		Orani. i bašte	Zasijane površine					cveće	rasad nici	ugari i neobrad jene oranice
			Ukup.	Žitari.	industr ijsko bilje	povrtn o bilje	stočno krmno bilje			
Bar	1995.	2,767	1,674	615	20	686	171	-	-	1,093
	1996.	2,764	1,690	576	20	892	202	-	-	1,074
Budva	1995.	384	247	6	-	195	46	-	-	137
	1996.	384	248	6	-	196	46	-	-	136
Kotor	1995.	348	260	41	-	143	76	3	-	85
	1996.	348	222	25	-	131	66	3	-	123
Tivat	1995.	164	93	10	-	78	5	12	-	59
	1996.	163	93	10	-	78	5	11	-	59
Ulcinj	1995.	4,532	3,791	2,119	3	1,044	625	-	-	741
	1996.	4,532	4,040	1,960	5	1,195	880	-	-	492
H. Novi	1995.	771	143	1	-	117	25	11	9	608
	1996.	771	112	1	-	92	19	11	9	639

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. god.

Tabela 82. Poljoprivredna gazdinstva i stočni fond u Crnogorskom primorju 1981. i 1991., pregled po opštinama

	Ukupan broj			Ukupan broj stoke				
	Godina	Domaći nstva	Poljop. gazdin.	Konja	Goveda	Ovaca	Svinja	Živine
Crna Gora	1981.	142,999		21,075	151,381	565,161	20,196	426,313
	1991.	163,901	58,431	11,263	122,366	334,045	17,319	298,194
Bar	1981.	8,755		236	3,499	10,476	935	29,029
	1991.	10,702	3,145	99	2,451	3,740	669	16,787
Budva	1981.	2,733		62	250	316	107	2,485
	1991.	3,818	344	7	142	196	30	1,684
Kotor	1981.	6,283		347	1,447	2,379	886	13,209
	1991.	6,850	786	62	968	1,471	636	6,894
Tivat	1981.	2,745		23	176	172	155	4,988
	1991.	3,518	167	1	116	52	110	1,626
Ulcinj	1981.	4,864		296	3,232	13,224	362	15,509
	1991.	9,994	2,249	50	2,854	8,326	274	16,154
H. Novi	1981.	7,176		130	1,354	2,218	449	15,735
	1991.	8,749	796	64	988	1,176	341	7,356

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1981. i 1991. g., RZS CG

Imajući u vidu sve što se dešavalo u poslednjih 10 – 15 godina, može se zaključiti da je poljoprivreda zadržala iste, pretežno negativne karakteristike, iz prethodnog perioda, a to su: neorganizovanost i to kako proizvodnje tako i otkupa, trgovine, usitnjenost poseda i slaba ekonomska moć poljoprivrednih gazdinstva, mali stočni fond i niski prinosi kod skoro svih grana i kultura osim kod groždja i ranog povrća i voća. Iz ovakvog stanja u poljoprivredi proizlazi nizak društveni status poljoprivrednih proizvođača i kao posledica toga nezainteresovanost mladih za selo i poljoprivredu, odnosno visoka motivanost da se oni napuste. Otuda, nedostatak radne snage ugrožit će primarnu proizvodnju u budućnosti, jer je povećanje primarne proizvodnje u najvećoj meri zavisno od povećanja domaćinstava koja će se baviti poljoprivredom i povećanja sposobne i zainteresovane radne snage u domaćinstva koja se bave poljoprivrednom proizvodnjom.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, na području šest opština Crnogorskog primorja ima 134,687 stalno nastanjenih stanovnika. Obim sadašnje i projektovane proizvodnje najznačajnijih vrsta voća i groždja, daje se u sledećem tabelarnom pregledu. Iz istog se vidi da su najznačajniji centri proizvodnje voća i groždja opština Ulcinj i Bar.

Tabela 83. Bilans proizvodnje i potrošnje povrća, voća i groždja za opštine Crnogorskog primorja (1991. g.) u tonama

Opštine	Bar	Budva	Kotor	Tivat	Ulcinj	H. Novi
<u>Proizvodnja</u>						
Krompir	3680	149	250	120	440	150
Ostalo povrće	7200	1830	1,935	735	10485	2475
Voće i groždje	8375	697	4051	914	1180	1367
<u>Potrošnja</u>						
Krompir	1866	586	1106	557	983	1350
Ostalo povrće	2914	981	1879	947	1672	1296
Voće i groždje	2057	693	1327	669	1180	1620
<u>Razlika (+/-)</u>						
Krompir	+1814	- 437	-0856	- 437	- 543	- 1200
Ostalo povrće	+4286	+849	+56	- 212	+8813	- 179
Voće i groždje	+6318	+4	"2724	+245	+17622	- 253

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1992.

Podaci iz datog pregleda pokazuju da izuzev opštine Bar sve ostale imaju deficit u krompiru, a opština Tivat i u ostalim povrtarskim proizvodima. Potrošnja je po stanovniku: krompir 50 kg, ostalo povrće 85 kg, voće i groždje 60 kg (prosečna potrošnja u Jugoslaviji). Voće i groždje je suficitarno izuzev opštine H. Novi. Za potrebe svog

stalnog stanovništva (13,971 tona), ali se i to mora uzeti uslovno, jer se gro ovoga odnosi na lubenicu, kupus, paradajz i papriku i isti su vezani za uži period – sezonu (nema preradivačkih kapaciteta). Računa se da oko 2,600 tona ostalog povrća apsorbuje turistička potrošnja, a da oko 11,000 tona uglavnom lubenice i kupusnjača se sa ovog područja eksportuje u druga područja. Voće i groždje, posebno citrusi imaju određeni suficit u odnosu na ono što može potrošiti ovo područje. Kod ovih proizvoda situacija je povoljnija i zbog toga što su na ovom području locirani preradivački kapaciteti (DD Primorka – Bar i Agroulcinj – Ulcinj), koji vrše preradu voća (maslina, nar, mandarina, pomorandža i dr.), dok se groždje značajno preradjuje u vino i rakiju na individualnom sektoru. Računa se da od 24,600 tona voća i groždja koja ostane nakon potrošnje stalnog stanovništva i gostiju u turističkoj sezoni, oko 80% se preradi, a ostalo se komercijalizuje na drugim tržištima širom Jugoslavije.

Tabela 84. Bilans proizvodnje i potrošnje važnijih voćarskih proizvoda
(u 000 kg/lit.) u 1991. godini

Pokazatelji		Maslina	Citrus	Vinova loza			Aktindija
	ulje	plod		groždje	vino	rakija	
Programirana proizvodnja	1590	2500	13344	1733	793	120	3900

Pokazatelji		Maslina	Citrus	Vinova loza			Aktindija
	ulje	plod		groždje	vino	rakija	
<u>Potrošnja</u>							
1. lokalna razlika	2025	1350	2700	1350	2025	270	675
	- 435	+1150	+1063 5	+383	- 1233	- 150	+3225
2. lokalna+turistička	2775	1850	-	1850	2775	370	-
razlika	- 1185	+650	-	- 117	- 1983	- 470	-

Godišnja proizvodnja je određena na osnovi: po stanovniku (turisti), maslinovo ulje 15 l, plodovi maslina 10 kg, plodovi citrusa 20 kg, groždje 10 kg, vino 15 l, lozova rakija 2 l i plodovi aktinidija 5 kg.

Povrće. – Povrtarska proizvodnja na Crnogorskom primorju ima izuzetno povoljne klimatske, a donekle i zemljišne uslove. Međutim, ograničenost ukupnog prostora u ovoj regiji (širenje turističkih kapaciteta, infrastrukturnih objekata, razvoja određenih industrijskih grana i dr.) je faktor sa kojim se mora računati u opredeljenjima razvoja povrtarske proizvodnje. No i pored toga, povrtarstvo kao najintenzivniji način korišćenja zemljišta imaće na ovom prostoru svoj značajan udeo u poljoprivredi.

Primorski region ima relativno ujednačene agroekološke uslove za gajenje povrća, ali područja Ulcinja i Bara raspolažu sa nešto više poljoprivrednog zemljišta pogodnog za gajenje povrća, od ostalih opština, i u njima povrtarstvo ima veći značaj. Na ovim površinama godišnje se ostvari oko 40,000 tona raznog povrća. Međutim, u strukturi

zasejanih površina pod povrćem, značajne kulture su krompir, luk, paprika, paradajz, dinja i lubenica (Ulcinj) i razne vrste kupusnjača.

Tabela 85. Površine pod povrćem u primorskom delu Crne Gore (1991./93.)

Vrsta povrća	Bar	Budva	Tivat	Ulcinj	Kotor	H. Novi
Krompir	463.0	35.0	22.0	88.0	50.0	25.0
Mrkva	3.3	4.3	1.3	1.8	9.0	9.7
luk crni	84.0	20.0	10.0	33.3	30.0	12.0
luk beli	58.0	8.3	1.3	26.6	3.0	6.0
Boranija	9.0	8.0	2.0	70.0	5.3	6.0
Grašak	4.0	5.0	2.0	-	4.0	4.0
kupus i kelj	39.7	27.0	8.4	53.7	30.0	47.7
Paradajz	78.0	25.0	14.3	76.0	26.0	41.0
Paprika	17.0	6.3	3.0	63.0	5.0	5.0
Krastavac	7.0	9.6	2.5	30.0	6.0	12.8
dinja i lubeni	12.0	-	1.0	310.0	7.3	1.0
Ostalo	89.0	7.0	3.0	33.4	7.0	2.0
Ukupno	864.0	155.5	69.1	785.1	182.6	172.2

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1994. g.

Na ukupnim površinama od 2,285.5 ha koje su zasejene povrćem, značajnija proizvodnja se ostvaruje na površinama pod krompirom, kupusom, paprikom, paradajzom i lubenicom. Ove kulture se gaje na okućnicama uglavnom na privatnom sektoru uz nezatno vodjenje računa o plodoredu jer su površine pogodne za povrće limitirajući faktor. Sortiment krompira uglavnom se svodi na rane i srednje rane sorte: jerla, ostara, rezi i dr. Kupus i kelj takodje se gaje na ovom području sa kraćom vegetacijom (rana – zimska proizvodnja i za jesen). Poznatije sorte kupusa su: Ditmar, Kopenhački i Srpski Melez, a kelja: Advent Boner, Forbote, Gvozdena glava i dr. Paprika se gaji uglavnom u Ulcinjskom i Barskom polju. Najzastupnije sorte paprike su: Šarok Šari, Kurtovska kapija, Palanačka babura i dr. Paradajz i lubenica takodje se gaje u većem obimu na lokalitetima kao i paprika. Poznatije sorte paradajza su: Hibrid Mi 10, 13, Bizon, Novosadski jabučar, Karmelo i dr., a lubenice: Mramorska, Šuger bejbi, Rosa, Krimsom i dr.

Na osnovu stanja, raspoloživih površina na terenu intenzivna povrtarska proizvodnja moguća je na području opština Ulcinj (Ulcinjsko polje 70 ha, Štoj 270 ha) Bar (Barsko polje 50 ha), Budva (Buljarica 15 ha, Lučice 5 ha) i Herceg Novi (Sutorinsko polje 7 ha).

Tabela 86. Pregled otkupa i prodaje poljoprivrednih proizvoda u opštinama
Crnogorskog primorja u 1999. i 2000. godini

- u hilj. dinara

Opština	Godina	Ukupno	Otkup poljoprivrednih proizvoda od individualnih proizvodjača	Prodaja proizvoda poljop. preduzeća i zemjoradničkih zadruga
Bar	1999.	6,115	6,115	-
	2000 ⁺	403	305	98
Budva	1999.	-	-	-
	2000.	-	-	-
Kotor	1999.	-	-	-
	2000.	38	36	2
Tivat	1999.	726	-	726
	2000.	272	-	272
Ulcinj	1999.	-	-	-
	2000.	-	-	-
H. Novi	1999.	1,762	375	1,387
	2000.	197	45	152

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Prema navedenim statističkim podacima, iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se, da je otkup poljoprivrednih proizvoda od individualnih proizvođača najviši je bio u opštinama: Bar i Herceg Novi, a najmanji u opštini Kotor, dok za druge opštine Crnogorskog primorja (Budva, Tivat i Ulcinj) nema statističkih podataka.

Prodaja proizvoda poljoprivrednih preduzeća i zemljoradničkih zadruga najviša je bila u Herceg Novom i Tivtu, a najmanjau Kotoru i Baru. Za opštine: Ulcinj i Budva ne postoje statistički podaci.

INDUSTRIJA

Prvi industrijski kapacitet na Crnogorskom primorju radjen je za vojne potrebe. Boka Kotorska je predstavljala isturenu vojnu strategijsku bazu Austro-Ugarske, koja je trebalo da joj posluži za dalje nadiranje na Balkan. U toj bazi 1889. g. otpočela je gradnja Remontnog zavoda u Tivtu (poznatog pod imenom "Arsenal"), koji se kroz čitave dve decenije postepeno kompletirao za obavljanje remonta i održavanje jedinica Austro-Ugarske mornarice. U periodu između dva rata "Arsenal" je bio jedino vojno remonto brodogradilište u kome je obavljen remont svih torpiljera, koji su dobijeni od austrougarske mornarice, i svih razarača kojima je Jugoslavija onda raspolagala.

Postojanje i razvoj ovog preduzeća imalo je mnogostrano pozitivan uticaj na razvoj Tivta i ostalih naselja Boke. Ono je omogućilo izmenu ekonomske strukture stanovništva ovog područja i načina njegova života, a mnogo je doprinelo širenju Tivta i rešavanju

⁺ Podaci za 2000. godinu su u hiljadama DEM.

njegovih komunalnih, stambenih i ostalih problema. Dalji razvoj industrije usledilo je u prvoj deceniji ovoga veka, kada je inicijativom domaćeg i stranog kapitala oformljeno nekoliko preduzeća. U tim godinama, pored aktivnosti na osposobljavanju Remontnog zavoda u Tivtu, Austrijanci su podigli manje radionice za održavanje podvodnog oružja i hidroaviona u Djenovićima. Italijanske ekipe inženjera i tehničara ispitivale su prirodna bogatstva ovog područja, a Barsko železničko društvo oformilo je više gradilišta za izgradnju luke i uskokolosečne železničke pruge Bar – Virpazar.

U 1907. g. braća Mardešići sa ostrva Visa izgradili su fabriku za konzerviranje ribe u Bijeloj, a godinu dana kasnije, oslanjajući se na veoma izdašna i kvalitetna nalazišta sirovina, otpočele su proizvodnju; Prva bokeška glinena industrija DSOJ u Krtolima i Račica DSOJ za glinenu industriju u Tivtu. Najzad, u 1908.g. proradila je Bokeška štamparija u Kotoru, koja nakon oslobođenja posluje pod imenom "A. Paltašić". Ona je onda, a uglavnom i danas, služila za podmirivanje lokalnih potreba. Fabrika za preradu ribe u Bijeloj imala je kapacitet 240 tona godišnje, ali se on, zbog smanjenog ulova ribe, u godinama pred drugi svetski rat često koristio i ispod 50%. Prosečna proizvodnja iznosila je 90 – 100 tona. Za vreme rata fabrika je delimično oštećena i onesposobljena za rad, pa je u posleratnim godinama (1949., 1951.) putem rekonstrukcije obnovljena i proširena na 410 tona. Za osnivanje Prve bokeške glinene industrije u Krtolima korišćen je udruženi kapital. Njegova početna veličina iznosila je 200,000, a u 1919. g. povećala se na 1,000,000 kruna. Tim kapitalom izgradjena je žičana železnica za prevoz gline od majdana do mesta prerade i nabavljena oprema iz Austrije, kojom je preduzeće osposobljeno za proizvodnju 4.2 miliona komada opeke i oko 50 vrsta raznih punih i šupljih izradjevina od gline (Petranović, 1970.).

Ciglane je neprekidno radila do 1948. g. kada su postrojenja demontirana i prenesena u ciglanu Lazine kod Danilovgrada, navodno zbog iscrpljenosti kvalitetne sirovine i dotrajalosti postrojenja. Početni kapital "Račice" iznosio je 288,000 kruna. Za ono vreme to je bilo tehnički veoma uredjeno preduzeće. Neka postrojenja koja su onda izradjena još danas funkcionišu i, kroz rekonstrukciju koja se priprema, tek treba da se zamene. Godišnja proizvodnja kretala se do 4 miliona komada punih i šupljih opeka, kanalica, površnica i drugih proizvoda. Taj obim proizvodnje sve do nedavno nije se znatnije menjao (Petranović, 1970.).

Najveći objekat podignut u ovom periodu jeste solana u Ulcinjskom polju. Odluku o njenoj izgradnji donela je Monopolska uprava bivše Jugoslavije da bi ublažila oskudicu u soli i potpunije se zadovoljile domaće potrebe, koje su u velikoj meri podmirivane iz uvoza. Za izbor lokacija nije bilo mnogo alternativa, jer su neiskorišćene ravne površine vodonepropusnog terena, podesnog za izgradnju ekonamične solane, bile jako ograničene. Ulcinjsko polje odgovaralo je zbog svog prostranstva, povoljnih meteoroloških prilika i zadovoljavajućeg stepena slanosti mora. Radovi na izgradnji solane počeli su 1928. a dovršeni 1934. godine. Solana je zahvatila površinu od 8,412,000 m² (od koje na Zogajsko blato otpada 1.8 miliona) i ne samo onda nego je i danas jedna od najvećih na Jadranu. Ukupni troškovi njene izgradnje (za otkup terena, terenske radove, gradnju objekta, vodovoda, nasipa, električne centrale, plovnog parka i sl) iznosili su oko 55 miliona ondašnjih dinara, dakle sredstva koja su po veličini nekoliko puta premačivala prosek kapitala koji je onda imalo jedno jugoslovensko industrijsko preduzeće (Petranović, 1970.).

Kapacitet solane projektovan je na 35,000 t/g, ali sve do drugog svetskog rata tolika proizvodnja nije postignuta ni u jednoj godini. U početnoj, 1935. godini proizvedeno je 5,000 tona soli, a u 1939. godini 13,930 tona. Nekoliko godina ranije (1926. g.) braća Vučkovići podigli su fabriku sapuna u Kotoru. Kapacitet postrojenja iznosio je 1,200 t/g, ali je on samo delimično korišćen. U 1939. godini proizvedeno je svega 411 tona sapuna, od kojeg je veći deo plasiran u zemlji, dok su manje količine izvožene u Albaniju i Grčku (Petranović, 1970.).

Preduzeće je u 1932. godini nabavilo kompletna postrojenja za ekstrakciju maslinovih koštica i rafineriju sirovog biljnog ulja, a 1938. i 1939. g. kupljena su postrojenja za proizvodnju glicerina iz sapunske podlušine. Postrojenja za proizvodnju glicerina stavljena su u pogon još pre rata, dok je autoklava za razredjivanje masnoća kompletirana i stavljena u rad tek po oslobodjenju, 1946. godine.

Najrazvijenija grana industrije bila je prehrambena industrija. Pored već pomenute fabrike za konzerviranje ribe u Bijeloj, određeno vreme između dva rata radile su: mala industrija maslinovog ulja Dimitrija Lazovića u Baru, Fabrika za konzerviranje voća "Diva" u Djenovićima i radionica leda u Kotoru. Od 1927. godine u Baru postoji i Fabrika maslinova ulja vlasništvo braće Marića, koja u svom sastavu ima tri pogona: uljaru, rafineriju i ekstrakciju. Preduzeće je u godinama krize zapalo u finansijske teškoće i postalo nesposobno da uredno odgovara obavezama po osnovu uzetih kredita za njenu izgradnju. Saniranje je izvršeno pretvaranjem u akcionarsko društvo, ali samo privremeno, jer je 1937. godine, zbog ponovljenih teškoća, palo pod sekvestar Hipotekarne banke sa Cetinja. U 1939. g. izbio je požar i skoro je sasvim uništeno (Petranović, 1970.).

U Boki Kotorskoj postojala su i dva pogona drvne industrije: Pilana u Risnu i Radionica nameštaja "Lada" u Kotoru. Pilana u Risnu izgrađena je 1928., a 1929. godine otpočela je rad. Podignuta je radi korišćenja grahovskih šuma, koje je posredstvom beogradskog industrijalca Pavla Vojinovića kupilo od privatnih vlasnika "DD za eksploataciju drva" u Zagrebu, čiji je glavni predstavnik bio londonski bankar V. Friman. Međutim, stvarno iskorišćavanje šuma i vlasništvo nad pilanom imalo je "Jadransko šumsko DD" koje je osnovano u Dubrovniku 1928. g. Pilana u Risnu bila je najveća pilana u Crnoj Gori. Sa šumskim kompleksom u Grahovu bila je povezana žičarom dugom 6 km i šumskom železnicom u dužini od 8 km. Bilo je zaposleno oko 840 radnika. Rezana gradnja izvožena je pretežno u Italiju i Španiju, a ogrevno drvo u Italiju i Dalmaciju. Iskorišćavanje šuma i rad pilane prekinuti su u vreme krize 1931. godine.

Radionicu nameštaja "Lada" u Kotoru osnovao je gvoždjarski trgovac A. Smit 1930. g. sa početnim kapitalom od 50,000 dinara. Prosečna godišnja proizvodnja u vremenu od 1937. do 1940. godine iznosila je 90-120 spavaćih soba i 20-50 kuhinja. Fabrika se drvetom snabdevala iz Slovenije, Hrvatske i Bosne, a u godinama rada i sa Pilane u Risnu. Izvori snabdevanja u unutrašnjosti Crne Gore malo su korišćeni zbog loše saobraćajne povezanosti (Petranović, 1970.).

Od interesa je da se pomene i odećna radionica glavnog intendantskog skladišta mornarice sa sedištem u Tivtu, iz koje je u posleratnom periodu izrasla industrija modne konfekcije Jadran u Perastu. Radionica je počela rad 1924. godine skromnim sredstvima koja su se sastojala iz 8 šivaćih mašina i jedne specijalke, a zapošljavala je 13 radnika. Najveću proizvodnu sposobnost imala je u godinama 1927 – 1931. kada je zapošljavala 56-68 radnika. Krajem 1936. godine radionica je preseljena u Perast, u zgradu u kojoj se i

danas nalazi. Tamo je uz konfekciju formirano i odeljenje za izradu obuće i pletioničarsko odeljenje (Petranović, 1970.).

U Crnoj Gori je 1930. g. bilo 10 električnih centrala, od kojih su 6 locirane na Crnogorskom primorju (Kotor, H. Novi, Zelenika. Risan. Bar i Tivat). Sve su, izuzev one u Baru (1913.), podignute u vremenu od 1922. do 1929. g. Zbog malih kapaciteta i upotrebe skupih goriva, troškovi proizvodnje po kilovat – času bili su visoki, pa je prodajna cena koja se na toj osnovi formira (8 – 15 din. po kv/h) destimulativno delovala na njeno veće korišćenje u ndustriji (Petranović, 1970.).

Razvoj industrije na Crnogorskom primorju u velikoj meri može da se identifikuje sa razvojem industrije u ukupnoj Crnoj Gori, jer je to bio njen industrijski razvijeniji dio. Od ukupno 15 industrijskih preduzeća (bez električnih centrala), koliko ih je bilo 1939. g. u Crnoj Gori, sedam je bilo smešteno u priobalnom delu. Ili, od pet industrijskih grana tri su bile u celini locirane u Primorju. Time je industrija kontinentalnog dela prekično bila svedena samo na nekoliko manjih preduzeća primarne prerade drvne i prehrambene industrije (Petranović, 1970.).

Industrija i rudarstvo su od završetka II svetskog rata do danas predstavljali dominantnu oblast u privrednoj strukturi Crne Gore, a industrijalizacija osnovno razvojno opredeljenje. Udeo industrije u formiranju društvenog proizvoda je za period od 1952. g. tj., za 40 godina, povećan za 36.6 struktura poena (od 7.4% u 1952. na 44% u 1992. g.). Tokom čitavog ovog perioda industrija je bila glavni oslonac razvoja, kako u pogledu rasta društvenog proizvoda, tako i u pogledu povećanja zaposlenosti stanovništva (Studija: Razvoj Crne Gore do 2000. godine, IDEI, Podgorica, 1996.).

Razvoj industrije bio je pretežno zasnovan, bar u pogledu investicionih ulaganja, na razvoj energetsko – metalurških grana, ali je takodje bitno uticao i na razvoj drugih delatnosti, kao i na promenu socijalne strukture i nekih osnovnih demografskih struktura. Ukupan broj zaposlenih u industriji povećan je sa 4,926 u 1952. na oko 49,000 u 1988. godini, da bi kasnije, zbog poznatih razloga, značajnije opao (na oko 35,000 u 1992. g.). Investicije u industriji su bile pretežno usmerene na kapitalno – intenzivne grane, te nisu ostvareni očekivani efekti naročito u zapošljavanju stanovništva. Kao rezultat takvih investicionih ulaganja značajnije je povećana proizvodnja u energetici, crnoj i obojenoj metalurgiji, a manjim delom i u ostalim granama industrije (Studija: Razvoj Crne Gore do 2000. godine, IDEI, Podgorica, 1996.).

Oskudnost akumulacije i njena pretežna usmerenost na energetsko – metalurške grane i saobraćajnu infrastrukturu nije, ostavljala prostora za brži razvoj ostalih grana, za disperziju privrede, za brži rast zaposlenosti i dohotka. Zbog toga su proizašli i brojni privredno – razvojni problemi, ali je, neosporno, ipak stvorena materijalno – proizvodna osnovica za bržu diverzifikaciju industrije, za širenje lepeze njene strukture na sopstvenoj materijalnoj osnovici.

U periodu 1982. – 1994. g. nisu ostvarena predviđena kretanja u industriji, kao ni u ukupnoj privredi Crne Gore. Ova veoma dinamična privredna oblast, na dugovremenim visokim prosečnim stopama rasta, koje su u periodu 1947 – 1977. iznosile čak 13,7% prosečno godišnje (u stalnim cenama 1972. g.) od sredine 80 –ih godina, praktično stagnira, a poslednjih godina značajnije opada. Maksimalni nivo ukupnog društvenog proizvoda u industriji Crne Gore ostvaren je u 1986. g., a nakon toga su istražena retrogradna kretanja (Studija: Razvoj Crne Gore do 2000. godine, IDEI, Podgorica, 1996.).

Tabela 87. Dinamika kretanja u industriji (godišnje stope rasta – pada)

	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.
Industr. proizvod	1.8	-16.6	-13.2	-20.0	-42.4	-8.3
Društveni proizv.	2.0	-17.3	-9.6	-22.3	-39.8	-

Izvor: Studija: Razvoj Crne Gore do 2000. godine, IDEI,
Ekonomski fakultet, Podgorica, 1996.

Potrebno je istaći da su godišnje stope imale negativan trend skoro u svim godinama druge polovine protekle decenije, tj. i u vremenu kada nije bilo ekonomske blokade naše zemlje. Takav trend zabrinjava, bez obzira na političke prilike i događaje koji su prethodili razbijanju SFRJ. S obzirom na strukturu industrije Crne Gore i njenu relativno veliku zavisnost od privrednih tokova u okruženju, niske i negativne stope ne iznenadjuju, tim pre što je industrija Crne Gore tako koncipirana da više zadovoljava dinamičniji rast privrede šireg prostora. Visoka uvozna zavisnost bila je presudna za pogubne efekte sankcija na njen razvoj, posledično, i na razvoj privrede Crne Gore u celini. U toj situaciji normalno je bilo očekivati da se razvoj industrije Crne Gore potpuno zaustavi. Do toga ipak nije došlo, iako neke industrijske grane zbog zastarele opreme, druge zbog nedostatka uvoznih materijala i iz drugih razloga, jedva održavaju kakav – takav kontinuitet proizvodnog procesa, sa minimalnim korišćenjem raspoloživih kapaciteta. Neke industrijske grane su drastično smanjile obim proizvodnje i koriste svoje kapacitete do 20%, a jedan broj kapaciteta je prestao sa radom.

Sada u industriji (i privredi u celini) Crne Gore i Primorja, kao i privredi SR Jugoslavije u celini, zaposlene koji ne mogu biti dovoljno angažovani u procesu proizvodnje i rada, najvećim delom zadržavaju u radnom odnosu, a njihovo odsustvo tretira se kao tzv. “prinudni odmor”. Ukupan obim industrijske proizvodnje, posmatran preko ukupnog indeksa industrijske proizvodnje, u 1994. godini u odnosu na 1989. g. iznosi svega 30.7%, a broj radnika u istom periodu je takodje smanjen na oko 68% (od čega veliki broj povremeno odlazi na prinudne odmоре).

Tokom proteklih desetak godina veliki broj industrijskih kapaciteta je prestao sa radom ili je potpuno ugašena njihova proizvodnja. Razlozi za prekid rada ovih kapaciteta su različiti, počev od izuzetno niske efikasnosti određene proizvodnje, problema plasmana na tržištu, pogrešne lokacije i problema u obezbeđivanju kvalitetne sirovine i dr. Ti kapaciteti koji su potpuno prestali sa radom ili su ugašeni, među ostalome je i Fabrika cigle i blokova u Tivtu, kapaciteta 10,000,000 knf/god. Pored navedenih postoji još čitav niz preduzeća i manjih pogona koji u ovom vremenu ne rade ili rade povremeno i sa veoma malim obimom godišnje proizvodnje.

S obzirom da industrija učestvuje sa oko 50% u formiranju ukupnog društvenog proizvoda Crne Gore, da osnovna sredstva ukupne privrede učestvuju sa više od 50%. da je u industriji zaposleno nešto iznad 40% ukupnog broja zaposlenih u društvenoj privredi i sl., nužno je posvetiti posebnu pažnju razvoju ove delatnosti u narednom periodu. Učešće industrije u strukturi privrede, samo po sebi, nameće potrebu razmatranja mogućnosti koje ova delatnost sa postojećim proizvodnim potencijalom može pružiti boljem privredjivanju i budućem razvoju, posebno u sadšnjim brojnim teškoćama i ograničenjima. Na ovakav pristup obavezuje i činjenica da efekti koji se ostvaruju u industriji Crne Gore, posmatrano preko društvenog proizvoda ostvarivanog i u periodu

pre razbijanja prethodne Jugoslavije, kao i sadašnjoj SRJ, značajnije zaostaju za onima koji su se ostvarivali ili se ostvaruju u ovoj delatnosti na širim prostorima.

Tabela 88. Opšti pregled razvoja industrije (1994.– 1996.)

Godina	Broj jedinica	Zaposleno osoblje	Aktivno stanovn sredstava po nabav. vrednosti u hilj. din.	Investicije u hiljada din. ¹	Indeks proizvodnje 1973=100	Društveni proizvod ²	Neto produkt
						u hiljada din.	
1994.	148	39,340	4,467,837	23,165	67	335,383	208,601
1995.	159	38,922	8,640,812	40,073	66	701,334	531,493
1996.	171	38,998	15,320,026	223,260	98	1,179,056	798,718

1) podaci se odnose na ukupnu vrednost fizički ostvarenih investicija u tekućim cenama, bez obzira kada je njihova isplata izvršena. 2) Društveni proizvod i neto produkt dati su po principu čistih delatnosti, u tekućim cenama.

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

U cilju sagledavanja relativnih podataka o stanju u industriji i brodogradnji u opštinama Crnogorskog primorja izvršeno je snimanje u samim preduzećima na bazi intervjua sa odgovornim ljudima. Kod snimanja stanja nije se ulazilo u apsolutnu tehnološko – tehničku i ekonomsko – finansijsku analizu preduzeća, nego se baziralo na elementarnim podacima koji mogu da posluže kao ocene postojećeg stanja. Industrijska proizvodnja (prerada) i brodogradnja imaju značajno učešće u stvaranju društvenog proizvoda u opštinama Crnogorskog primorja, što ukazuje na značaj ove grane za dosadašnji privredni razvoj ovog područja.

Tabela 89. Učešće industrije u društvenom proizvodu Crne Gore i Crnogorskog primorja

Opština	1989. g.	1991. g.
Herceg Novi	40.9	23.0
Kotor	22.1	26.8
Tivat	6.8	11.7
Budva	7.4	9.7
Bar	10.8	3.4
Ulcinj	29.3	42.9
Crna Gora	45.2	36.4

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1992.

U zoni Crnogorskog primorja posluje ukupno 17 preduzeća, 2 brodogradilišta, 5 industrijskih pekara (Pekara u Baru posluje u sastavu Primorke) i 2 prekookeanske kompanije. Učešće industrije u društvenom proizvodu Crnogorskog primorja u 1989. i 1991. godini, u nekim opštinama se smanjuje, a u nekim drugim opštinama se povećava.

Naime, do smanjivanja učešća industrije u društvenom proizvodu Crnogorskog primorja, za razliku od 1989. godine, u 1991. godini, u opštini Herceg Novi smanjuje se na 23.0%, u opštini Bar na 3.4%, a povećava se učešće u opštinama: Kotor (26.8%), Ulcinj (42.9%), Budva (9.7%) i u opštini Tivat (11.7%).

Dakle, učešće industrije u društvenom proizvodu Crnogorskog primorja u 1989. godini, najveće učešće imala je opština Herceg Novi (40.9%) i opština Ulcinj (29.3%), a najmanje opštine: Tivat (6.8%), Budva (7.4%), Bar (10.8%) i Kotor (22.1%). U 1991. godini najviše učešća industrije u društvenom proizvodu Crnogorskog primorja imale su opštine: Ulcinj (42.9%), Kotor (26.8%) i Herceg Novi (23.0%).

Što se tiče pregleda preduzeća po opštinama i granama poslovanja (tabela 108) na Crnogorskom primorju, u industriji, najviše preduzeća ima opština Kotor (4), zatim Herceg Novi, Bar i Ulcinj (2), a najmanje Tivat i Budva (1). Dakle, u industriji Crnogorskog primorja ima 12 preduzeća. Brodoremantna preduzeća ima 2, i to u Herceg Novom i Tivtu, po jedan. Pekara ima ukupno 5, po jedna u opštinama: Herceg Novi, Kotor, Budva, Bar i Ulcinj. Prekookeanska preduzeća, odnosno kompanija ima 2, i to u Kotoru (1) i Baru (1). Industrijskih preduzeća u poljoprivredi Crnogorskog primorja ima 2, i to u Kotoru (1) i Ulcinju (1). U gradjevinarstvu ima 3 industrijskih preduzeća, i to: Herceg Novi (1), Budva (1) i Ulcinj (1).

Osnovni pokazatelji privrednog razvoja u 1991. godine, na Crnogorskom primorju, što se tiče društvenog proizvoda po stanovniku, u hiljadama (tekuće cene), u proseku je iznosio 663,000 dinara, a najviše u opštini Bar (1,037,000), zatim u opštini Budva (800,000), Kotor (786,000) i Herceg Novi (626,000), a najmanje u opštini Ulcinj (275,000) i Tivat (451,000). Prosečno učešće industrije u društvenom proizvodu na Crnogorskom primorju iznosio je 19.7%, najviše u opštini Ulcinj (42.9%), Kotoru (26.8%) i Herceg Novom (23.9%). Najmanje učešća industrije u društvenom proizvodu imale su opštine: Bar (3.4%), Budva (9.6%) i Tivat (11.7%). Učešće poljoprivrede u društvenom proizvodu Crnogorskog primorja u 1991. godini u proseku iznosio je 4.3%, najviši je bio u Ulcinju (11.6%), Kotoru (5.9%) i Herceg Novom (3.8%), a najmanji u opštinama: Budva (0.0%) i Tivat (1.7%), Bar (2.8%).

Učešće ostalih delatnosti u društvenom proizvodu u 1991. godini u proseku na Crnogorskom primorju iznosio je 75.9%. Najveće učešće ostalih delatnosti u društvenom proizvodu imale su opštine: Bar (93.8%), Budva (89.7%) i Tivat (86.6%), a najmanje učešće imale su opštine: Ulcinj (45.5%), Kotor (67.3%) i Herceg Novi (72.3%). Osnovna sredstva po zaposlenom u proseku na Crnogorskom primorju iznosio je 22337 hiljada dinara. Najviša osnovna sredstva po zaposlenom imale su opštine: Budva (26,419 hilj. din.), Bar (25,239 hilj. din.), Kotor (25,973 hilj. din.) i Ulcinj (22,569 hilj. din.), a najmanje opštine: Tivat (14,041 hilj. din.) i Herceg Novi (19,783 hilj. din.). Promet u trgovini na malo u 1991. godini u proseku na Primorju iznosio je 3,139 hilj. din. Najviše prometa u trgovini na malo imale su opštine Herceg Novi (4,434 hilj. din.), Tivat (3,737 hilj. din.) i Kotor (3,717 hilj. din.), a najmanje u opštinama Ulcinj (1,649 hilj. din.).

Tabela 90. Pregled preduzeća po opštinama i granama poslovanja

Grana	H. Novi	Tivat	Kotor	Budva	Bar	Ulcinj	Ukupno
Industrija	2	1	4	1	2	2	12
Poljoprivreda	-	-	1	-	-	1	2
Gradjevinarstvo	1	-	-	1	-	1	3
Brodo./remont	1	1	-	-	-	-	2
Pekare	1	-	1	1	1	1	5
Prekooke. komp	-	-	1	-	1	-	2

Napomena: U analizi nisu obuhvaćene privredne grane koje su obrađene u ostalim delovima programa, trgovina i ostale uslužne delatnosti.

Razvoj industrije bio je pretežno zasnovan, bar u pogledu investicionih ulaganja, na razvoj energetske-metalurških grana, ali je takodje bitno uticao i na razvoj drugih delatnosti, kao i na promenu socijalne strukture i nekih osnovnih demografskih struktura. Investicije u industriji su bile pretežno usmerene na kapitalno-intenzivne grane, te nisu ostvareni očekivani efekti naročito u zapošljavanju stanovništva. Kao rezultat takvih investicionih ulaganja značajnije je povećana proizvodnja u energetici, crnoj i obojenoj metalurgiji, a manjim delom i u ostalim granama industrije. Oskudnost akumulacije i njena pretežna usmerenost na energetske-metalurške grane i saobraćajnu infrastrukturu nije, naime, ostavljala prostora za brži rast zaposlenosti i dohotka. Zbog toga su proizašli i brojni privredno-razvojni problemi, ali je, neosporno, ipak stvorena materijalno-proizvodna osnovica za bržu diverzifikaciju industrije, za širenje lepeze njene strukture na sopstvenoj materijalnoj osnovici.

Ostvarene investicije u osnovna sredstva u industriji i rudarstvu na Crnogorskom primorju u periodu od 1991.-1996. godine, bila su najviše uložena u opštinama: Bar (219,336,000 dinara), Budva (69,532.00 dinara), Kotor (34,473,000 dinara) i Ulcinj (21,922,000 dinara). Ove investicije bile su uložene tokom 1992. godine. Najmanje uloženi investicija u opštinama Crnogorskog primorja, bilo je u Tivtu (70,000 dinara), Budvi (9,000 dinara). U pojedinim opštinama nije bilo uopšte uloženi investicija tokom 1991. i 1995. godine, kao što je, radi primera opština Budva i Ulcinj.

Stagnacija privrednih kretanja započela je zaoštavanjem političke krize u prethodnoj Jugoslaviji i pripremama pojedinih republika za secesiju i "razdruživanje" postojeće privredne i državne strukture. Relativno velika zavisnost industrije od privrednih tokova u okruženju, niske i negativne stope ne iznenađuju, tim pre što je industrija Crnogorskog primorja tako koncipirana da više zadovoljava dinamičniji rast privrede šireg prostora.

SAOBRAĆAJ I VEZE

Putna mreža i automobilske vozne park osnovne su komponente drumskog saobraćaja. Njihovom analizom može da se sagleda stepen razvitka drumskog saobraćaja i ocenjeni u kojoj meri se on javlja kao faktor privrednog i društvenog razvitka Crnogorskog primorja.

Treba napomenuti da je ovde, kao i na drugim teritorijama gde je izostala izgradnja mreže železničkih pruga, drumski saobraćaj glavni nosilac suvozemnog transporta. Čak i tamo gde postoje i drugi oblici savremenog povezivanja, drumski saobraćaj, zbog svoje pogodnosti, ima sve veći značaj potencira sve veća dekoncentracija turističke aktivnosti i disperzija privrede.

Primorske opštine zahvataju 11.5% ukupne crnogorske teritorije. Na tom prostoru ima 700 km, koliko je imala Crna Gora u 1966. godini. Globalni odnosi ovih veličina dovoljno su indikativni za ocenu relativne razvijenosti putne mreže ovog područja u odnosu na ukupnu putnu mrežu Crne Gore. Međutim, na bazi njih još ne možemo da ocenimo stepen izgradjenosti mreže, njen prostorni raspored, povezanost sa susednim područjima i druga obeležja, koja treba poznavati da bi se stvorio zaključak o njenoj uskladenosti sa potrebama privrede. Podaci sadržani u narednoj tabeli daju osnov za delimičan odgovor na neka od ovih pitanja.

Tabela 91. Dužina putne mreže na 100 km² površine na 1,000 stanovnika na Crnogorskom primorju

Područje	Stanovni. u 1,000	Površina u km ²	Duž. putne mreže u km	Dužina mreže	
				na 100 km ² površine	na 1,000 stanovnika
Crna Gora	519	18,839	2,754	20	5.3
Crnog.prim.	88.6	1,591	700	44	7.9
Bar	25.9	598	183	30.6	7.0
Budva	5.2	122	71.3	58.8	13.7
Herceg Novi	16.0	235	120.5	51.3	7.5
Kotor	17.6	335	181.0	54.0	10.3
Tivat	6.4	46	77.2	168.0	12.0
Ulcinj	17.5	255	66.8	26.2	3.8

Dužina puteva na 100 km² površine u priobalnom području je dva puta veća nego u ukupnoj Crnoj Gori. U odnosu na stanovništvo, ona je zbog veće gustine naseljenosti na obali mora, samo za 50% razvijenija. Gustina putne mreže u Crnogorskom primorju identična je onoj u Dalmaciji (41.8). Razmeštaj puteva po opštinama je veoma različit. U privredno razvijenijem severnom i srednjem delu Primorja mreža je gušća i više odgovara potrebama privrede nego u južnoj. Ulcinj je sa najmanjom dužinom puteva, iako ima skoro pet puta veću teritoriju od Tivta i dva puta veću od Budve.

Periferni smeštaj područja i njegov uzdužni obalni položaj daju posebno obeležje kategorizaciji puteva prema njihovom značaju. Pojedine kategorije u strukturi putne mreže imaju udela veoma različite od onih u ukupnoj Crnoj Gori.

Tabela 92. Dužina puteva I, II, III i IV reda na Crnogorskom primorju

	Crna Gora		Crnogorsko primorje	
	Dužina u km	%	Dužina u km	%
Putevi I reda	611	22	192.4	27.5
Putevi II reda	505	18	35.8	5
Putevi III reda	302	11	28.8	4
Putevi IV reda	1,366	49	442.3	63.5

Na svakih 100 km² površine priobalnog područja dolazi 12.1 km puta prvog reda, 2.2 km puta drugog reda i 1.8 km puta trećeg reda. Gustina putne mreže prvog reda u Crnogorskom primorju je skoro tri puta veća nego u Crnoj Gori. Čitavom dužinom obale od Sutorina do Ulcinja i prema unutrašnjosti od Petrovca do Vranjine ide put prvog reda. To je najvećim delom trasa Jadranske magistrale, kojom se gotovo sva naselja na obali povezuju sa drugim područjima i na čije se korišćenje razvoj privrede ovog područja u najvećoj meri oslanja.

Putevi drugog i trećeg reda povezuju Crnogorsko primorje sa bližim zaledjem i preko ovoga sa severnim i severoistočnim delom Crne Gore. Putevi četvrtog reda u ukupnoj putnoj mreži učestvuju sa 63%, ili u odnosu na površinu imaju skoro 2.7 puta veću gustinu od crnogorskog proseka. Iz takvih odnosa trebalo bi da se zaključi da je deo putne mreže, na koji se razvoj privrede užih (opštinskih) područja oslanja, daleko razvijeniji.

Najopštiji uvid u stanje mreže pokazuje da su gotovo svi putevi, i oni koji povezuju manja naselja na ovom području, svrstani u četvrtu kategoriju. Mnogi od njih imaju samo lokalni značaj i korektnom primenom propisa trebalo bi ih razvrstati kao puteve van kategorije.

Dužina asfaltnih puteva u Primorju iznosi 228 km ili 32.6%, od ukupne putne mreže područja. Elemente savremenog puta ima, samo 157 km puta Jadranske magistrale, koliko otpada na dionicu koja prolazi ovim područjem. Ostalih 70 km odnosi se na već dotrajali asfaltni zastor puta Bar – Ulcinj i deo saobraćajnica drugog reda, koje Primorje povezuje sa užim zaledjem.

Imajući u vidu minimalnu intenzivnost investicija u saobraćajne kapacitete i duge rokove povraćaja ulaganja, možemo utvrditi da će opravdanost i efikasnost saobraćajnih investicija, merena putem kriterijuma društvene rentabilnosti, direktno zavisiti od validnosti strategije, pravaca i prioriteta u razvoju saobraćaja.

U posmatranom vremenskom periodu od 1991.-1996. godine, najviše uložених investicija u osnovna sredstva u saobraćaju i vezama na Crnogorskom primorju bilo je tokom 1992., 1995. i 1996. godine u pojedinim opštinama Crnogorskog primorja. Naime, u tom pogledu, po pitanju uložених investicija, imala je opština Bar i Kotor, tj. obe opštine imale su najviše uložених investicija u 1992., 1995. i 1996. godini. Maksimalan iznos uložених investicija bilo je u Baru tokom 1992. godine (71,142,000 dinara), i u Kotoru, u 1996. godini (70,252,000 dinara).

Minimalne investicije uložene su u opštinama: Ulcinj, Tivat i Budva. Naime, u Ulcinju nije uopšte bilo uložених sredstava u 1991. i 1992. godini. Takodje, u Tivtu nije bilo uopšte uloženo u 1991. i 1992. godini, kao i u Budvi i Herceg Novom, u 1992. godini, nije bilo uopšte uložених investicija u saobraćaju i vezama.

Dakle, analizirajući ukupne ostvarene investicije u posmatranom vremenskom periodu, po opštinama Crnogorskog primorja, može se zaključiti, da je vrlo malo investicionih sredstava uloženo u saobraćaju i vezama.

U periodu nakon II svetskog rata, izletničkim turama bavile su se turističke agencije: "Atlas" iz Dubrovnika na relaciji Dubrovnik-Kotor (celodnevni izlet), "Rose turist" i "Boka turist" iz Herceg Novog koje su imali poludnevne izlete za Kotor, Rose i Žanjic, kao i "Montenegroexpres" iz Budve koji je održavao jednodnevne izlete za Ulcinj i Kotor i poludnevne izlete za Bigovo. Broj prevezenih izletnika moguće je pratiti kroz ostvareni promet u lukama na Crnogorskom primorju, koji je statistički iskazan kao broj putnika, jer se izletnici statistički posebno ne evidentiraju, a poznato je da se promet putnika ostvarivao samo u luci Bar, koja za ovu svrhu nije posmatrana. Ovi podaci prikazani su u sledećoj tabeli.

Tabela 93. Promet izletnika u lukama Crnogorskog primorja

Luka	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.	1989.	1990.	1991.	1992.
Budva	12,983	350,28	-	29,205	15,281	26,872	28,283	-	-
H.Novi	79,870	156,018	115,786	75,325	17,670	23,062	16,834	2,170	-
Kotor	26,119	70,885	163,680	16,824	21,151	1,262	400	9	-
Tivat	20,760	36,828	16,481	20,895	10,825	1,791	541	22,672	2,292
Ulcinj	596	296	-	12,214	46	1,383	256	-	-
Zelenika	3,272	5,465	457	135	11,237	4,957	9,996	4,638	35
Ukupno	143,600	304,520	296,464	154,598	76,219	59,327	56,310	29,489	2,327

Iz gornje tabele se može zaključiti sledeće:

- postoji nagli pad broja učesnika u izletničkim putovanjima od 1987.god. što je posledica promena u društveno-ekonomskom sistemu i s tim u vezi drugačijeg načina organizovanja izletničkih putovanja i ukidanja izletničkih linija Dubrovnik – Kotor,
- smanjivanje broja učesnika u izletničkim putovanjima posledica je i ratne situacije u okruženju,
- luke H. Novi i Budva ostvarile su promet kao odredišne luke, a Kotor kao ciljna luka
- osnovni motivi učesnika izletničkih putovanja su kupanje, što se vidi po ostvarenom prometu H. Novog (izlet na Žanjic, Rose, Mamulu) i razgledanje kulturnog nasledja što se vidi po stvarenom prometu u luci Kotor.

Tabela 94. Promet u morskim lukama u 1993. i 1994.godini

	prispeli brodovi		promet putnika			promet robe u hiljadama			
	broj	hiljad e BRT	ukupn o	Otputo valo	prispel o	ukupno	utovar	od toga izvoz tranzit	istovar
Ukupno CG 1993.	18,053	9,922	8,121	109	8	109	11	11	98
Bar	5,936	3,744	2,192	101	2	101	4	4	97
H. Novi	-	-	-	2	-	2	2	2	0.5
Kotor	2,600	510	2,090	-	2	0.0	0.0	0.0	-
Tivat	8,675	5,196	3,479	-	3	0.0	0.0	0.0	0.0
Zelenika	842	472	370	6	0,5	6	5	5	1
Ukupno CG 1994.	4,770	195	57,583	33,690	23,893	8.4	7.5	7.5	0.9
Bar	525	147	41,507	25,611	15,896	1.0	0.9	0.9	0.0
H. Novi	1,394	16	-	-	-	3.3	2.5	2.5	0.8
Kotor	1,488	15	8,471	3,630	4,841	-	-	-	-
Tivat	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zelenika	1,362	15	7,605	4,449	3,156	4.1	4.1	4.1	0.1

Izvor: SGRCG, Podgorica, 1995.

Tabela 95. Promet u morskim lukama Crnogorskog primorja u 1995. i 1996. godini

	prispeli brodovi		promet putnika			promet robe u hiljadama				
	broj	hiljade BRT	ukupno	otput ovalo	prispelo	ukupno	utovar	od toga izvoz tranzit	istovar	od toga izvoz tranzit
Ukupno CG 1995.	2679	866	121586	66107	55479	94560	29378	29375	65182	65176
Bar	819	866	113241	61535	51706	73678	23047	23044	50631	50625
H. Novi	34	832	4248	2189	2059	-	-	-	-	-
Kotor	48	2	919	465	454	-	-	-	-	-
Tivat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zelenika	1778	30	3178	1918	1260	20882	6331	6331	14551	14551
Ukupno CG 1996.	2347	2517	109348	51318	58030	1537	303	285	1234	1211
Bar	994	2254	100756	45736	55020	1400	294	276	1106	1104
H. Novi	79	48	4469	2154	2315	-	-	-	-	-
Kotor	34	22	623	318	305	4,4	-	-	4,4	4,4
Tivat	2	2	-	-	-	5,1	-	-	5,1	5,1
Zelenika	1236	191	3500	3100	390	122	9,1	9,1	119	98

Izvor: SGRCG, Podgorica, 1997.

U periodu 1981 – 1990. god. promet nautičkih plovila rastao je po prosečnoj godišnjoj stopi od 7.8% a lica po stopi od 16%. Ovaj rast, za oba pokazatelja, veći je od rasta prometa turista u Crnoj Gori za 2 – 2.5 puta. U prethodnoj deceniji (1970 – 1980. g.) prosečna godišnja stopa nautičkih plovila u Crnoj Gori iznosila je 9.2%. Izvestan pad prosečne godišnje stope rasta prometa nautičkih plovila u periodu 1981. do 1990. god. u odnosu na period 1970 – 1980. god. objašnjavamo relativno niskom bazom ovog perioda. No, u oba posmatrana perioda, Kotor je iskazao visoko učešće u prometu nautičkih plovila, u prvom (1970 – 1980. g.) od 26.74% do 46.38%, a u drugom (1981 – 1990. g.) od 40% do 84%. To potvrđuje opravdanost izgradnje Nautičkog Turističkog Centra u Kotoru kao najvišeg ranga nautičke turističke ponude.

Tabela 96. Promet turista u periodu 1981 – 1990. g. u lukama Crnogorskog primorja

Godina	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.	1989.	1990.
Br. naut turista	1,009	173	1,007	1,422	2,328	1,947	2,539	3,083	3,458	3,760

Izvor: Statistički Bilten br. 1896 – SZS, 1990.

Analizom iznetih podataka zapaža se konstantan rast broja nautičkih turista po prosečnoj godišnjoj stopi od 16%. Dvostruko veća prosečna stopa rasta nautičkih turista, u odnosu na prosečnu stopu rasta prometa nautičkih plovila, govori o tendenciji dolazaka plovila većih dimenzija i to znači i većih potrošača. Sa aspekta nautičke ponude neobično je važan preovladjujući smer kretanja nautičkih plovila. U periodu 1970. – 1984. god. preovladjujući smer kretanja nautičkih plovila (74.28%) bio je sever-jug, što znači da su

u crnogorske luke doplovljavala nautička plovila iz neke od luka severno od Crnogorske obale. Od 1985. god. nakon izgradnje 16 novih marina na hrvatskoj obali, smer kretanja nautičkih plovila postao je obrnut tj. jug-sever, što znači da je Crnogorska obala više nego u prethodnom periodu, dobila na značaju **kontakt** obale, u odnosu na plovila koja dolaze iz Mediterana, što podrazumeva nešto drugačiju organizaciju i prihvatanje plovila.

Struktura nautičkih plovila po zastavi pripadnosti u luci Kotor, kao reprezentativnom uzorku, u desetogodišnjem periodu posmatranja:

Tabela 97. Učešće pojedinih zastava u strukturi prometa nautičkih plovila u luci Kotor

Zastava	Učešće u ukupnom prometu plovila (%)
Njemačka	25.29
Italija	17.27
V. Britanija	11.80
Austrija	10.00
Francuska	9.46

Izvor: M. Pasinović, Mjesto i uloga nautičkog turizma u turističkoj ponudi Crne Gore, Zbornik Fakulteta za pomorstvo, 7-8, Kotor, 1981/82.

Gotovo $\frac{3}{4}$ prometa nautičkih plovila čine zastave zemalja jake nacionalne valute, što ima poseban značaj u strukturi prihoda koji se ostvaruju u turizmu. Struktura potrošnje nautičkih turista u Crnoj gori, Zbog nedostataka odgovarajuće ponude, pre svega one vezane za marine, iskazivala je atipičnu sliku. Naime, od 26-32% potrošnje nautičkih turista u Crnoj Gori odnosilo se na takse zadobijanja plovidbene dozvole, lučke takse, privez i slično, što je za 6 do 8 puta više nego u zemljama razvijene nautičke ponude.

Prosečna dnevna iskorišćenost raspoloživih kapaciteta operativne obale iznosila je između 10 i 15% što je takodje posledica mogućnosti dobijanja samo jednostavnih usluga i neorganizovanost ponude. Promet nautičkih plovila ostvaruje se u finansijskom smislu tokom čitave godine (plaćanje veza, održavanje i dr.), a fizički se realizuje pretežno tokom letnjih meseci, od čega na prostoru Crnogorskog primorja avgust mesec učestvuje sa 36-48% od ukupno ostvarenog prometa nautičkih plovila, što je veoma značajno sa aspekta ostvarivanja turističkog prometa kada ovaj počinje da opada. Radi sagledavanja veličine i obima turističke ponude u pojedinačnim poznatim turističkim centrima poslužiće sledeći podaci: Kan raspolaže sa 3,879 vezova, područje Venecije sa 6,885 vezova, Ibiza sa 2,269 vezova, itd.

Uporednom analizom konkurentskih zemalja približne motivske vrednosti i Dubrovačke obale, njenog kopnenog dela približne dužine kao što je Crnogorska obala, sa već izgrađenih 915 vezova u dve marine i osam turističkih lučica i planiranih 1690 vezova, moguće je sagledati mesto Crne Gore u nautičkoj turističkoj ponudi. Veoma je indikativno istaći područje Francuske Mediteranske obale na prostoru od ušća Rone do Španske granice, poznato kao Languedoc-Roussillon, na kome je izgrađeno 19 turističkih luka na prostoru od oko 200 km, neuporedivo manje atraktivnom od Crnogorske obale. Bivša Jugoslavenska obala zahvatala je $\frac{1}{4}$ evropske Mediteranske obale a ostvarivala je svega 4% prometa nautičkih plovila na Mediteranu, dok je Crnogorska obala ostvarivala svega 0.44% tog prometa (podaci za 1982. god.), a to je jedno plovilo po kilometru obale.

ŽELEZNIČKI SAOBRAĆAJ

Jedan od najvažnijih ciljeva buduće saobraćajne politike u Crnoj Gori treba da bude brža modernizacija železničkog saobraćaja i samim tim reafirmacija uloge železnice u ukupnom saobraćajnom sistemu. Brojna istraživanja inostranih i naših naučnih instituta i pojedinih autora potvrdila su da železnica ima značajne prednosti u kontinentalnom saobraćaju, naravno železnica na visokom tehničkom, tehnološkom i ekonomsko-poslovnom nivou.

Kod masovnih prevoza, na srednja i duža rastojanja, železnica je istovremeno i znatno jeftiniji, energetski štedljiviji i ekološki čistiji prevoznik od drumskog saobraćaja, kao glavnog konkurenta. Sve komparativne analize (uzevši u obzir osnovne negativne efekte saobraćaja na životnu sredinu: zagađivanje vazduha i terena, buku i zauzimanje prostora – zelenih površina) pokazuje da je činjenica od naročitog značaja sa aspekta Crne Gore kao ekološke države.

Tabela 98. Železničke pruge i stanice u periodu od 1992. do 1996. godine

	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Stvarna dužina pruge u km	250	250	250	250	250
Normalni kolosek	250	250	250	250	250
Ukupan broj stanica ¹	47	47	47	47	47
Normalni kolosek	47	47	47	47	47

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica 1997. godine

Da bi železnica u saobraćajnom sistemu Crne Gore moglo da ostvari ulogu koja joj objektivno pripada, mora osavremeniti svoje kapacitete, organizaciju rada i poslovnu politiku. Zato svestrana modernizacija treba da bude osnovni pravac razvoja crnogorske železnice u narednom periodu. Ona je preduslov za poboljšanje kvaliteta prevoznih usluga i približavanje njegovog nivoa standardima koje već ostvaruju železnice u razvijenim evropskim zemljama. S obzirom na postojeće stanje u železničkom saobraćaju Crne Gore, prioritet u njegovom razvoju u modernizaciji treba da ima železnička mreža. Do kraja veka neophodno je revitalizovati postojeće pruge:

1. Gostun – Bar (deo pruge Beograd – Bar u Crnoj Gori) i
2. Podgorica - Nikšić

Železnička pruga od Gostuna do Bara predstavlja deo magistralne pruge Beograd – Bar, koja ima jugoslovenski i međunarodni značaj (E – 79 Budimpešta-Subotica-Beograd trasa magistrale E-85-Bar). Ova pruga je jedina funkcionalna veza između Luke Bar (po mnogo čemu najznačajnije privredne organizacije u okviru kompleksa pomorske privrede) i Srednje Evrope. U crnogorsku železničku infrastrukturu nije se ozbiljnije ulagao u poslednjih desetak godina, što je dovelo do ubrzanog propadanja kapaciteta i povećanja iznosa potrebnih sredstava za revitalizaciju. Zbog toga što ima ogroman značaj za privredu Crne Gore nužno je što pre izvršiti glavne opravke (remont) pruge Gostun – Bar, a docnije i njenu kompleksnu modernizaciju. Pored aktivnosti za revitalizaciju same

pruge u narednom periodu neophodno je preduzeti mere za realizaciju projekta kojim se predviđa povezivanje najšireg gravitacionog područja pruge Beograd-Bar sa Italijom. Kompletne kompozicije vozova specijalnim brodovima bi se transportovale iz Bara i obrnuto, da bi Crna Gora i SRJ obezbedile pristup na tržište južne i srednje Italije, odnosno Zapadne Evrope. Italija bi se vrlo racionalno povezala sa SRJ, zemljama Srednje Evrope i tržištem bivše Sovjetske imperije.

Pruga Podgorica – Nikšić (dužina 57 km) je u najgorem stanju, u takvom da ukoliko se remont ubrzo ne obavi predstoji njeno zatvaranje za dalji saobraćaj, a to bi imalo višestruke negativne posledice za crnogorsku privredu, posebno za Kombinat aluminijuma (KAP), Rudnika boksita i Nikšićku Železaru. Zanimljivo je da je od poslednjeg remonta prošlo više od 30 godina, a da je novi kapitalni remont pruge Podgorica – Nikšić trebalo obaviti još pre šest godina. Eventualno obustavljenje saobraćaja na ovoj pruzi vremenom bi uslovalo izgradnju još jedne trake puta Nikšić-Podgorica, porast troškova transporta za privredu, porast ekoloških troškova i veće izdatke za nabavku tečnih goriva, što nije u interesu Crne Gore i njenog privrednog razvoja. U sklopu revitalizacije potrebno je izvršiti i elektrifikaciju pruge Podgorica-Nikšić. Posebna pažnja treba da bude posvećena opremanju pruga sa savremenim signalno-sigurnosnim uređajima, kontaktnoj mreži za saobraćaj elektro-lokomotivama i telekomunikacionoj tehnici (ovi uređaji ugrađeni su još 1977. god. pa je njihov radni vek pri kraju), kao i uvođenju savremene informatičke opreme u cilju dostizanja visokog stepena informatičke opreme u cilju dostizanja visokog stepena automatizacije saobraćajnih procesa.

Pri sagledavanju dugoročnog razvoja šelezničke mreže Crne Gore (posle 2000. godine) uočava se i potreba za izgradnjom dve nove pruge:

- Pljevlja – Prijepolje i
- Mateševo – Peć.

Realizacijom ovih projekata došlo bi do racionalnog i konzistentnog proširenja železničke mreže, koje bi generisalo narastanje robnih i putničkih tokova prugom Beograd-Bar, a time i veće korišćenje kapaciteta Luke Bar. Vučni i prevozni kapaciteti JP Železnice Crne Gore su izuzetno u lošem stanju. Stepenn njihove imobilnosti po pojedinim vrstama i danima kreće se od 40.0% do 90.0%, kao posledica vremenske i funkcionalne dotrajalosti. U sledećem periodu nužno je osigurati kvalitetnije održavanje lokomotivskog parka, kako bi se smanjio procenat njegove imobilnosti. Sem toga, veličinu i strukturu prevoznih kapaciteta treba prilagoditi zahtevima tržišta i, u budućnosti, poboljšanim tehničkim standardima infrastrukture. Osobita pažnja mora se pokloniti prilagođavanju teretnih prevoznih kapaciteta standardima tehnologije integralnog transporta. U narednom razdoblju neophodno je znatno unaprediti saradnju između javnih železničkih preduzeća Crne Gore i Srbije (JP Železnice Crne Gore i JŽTP Beograd), jer je pruga Beograd – Bar jedinstven tehničko – tehnološki transportni pravac. Isto tako, JP Železnice Crne Gore i Luka Bar moraju uspostaviti sadržajniju i produktivniju saradnju, zbog toga što pruga Beograd-Bar i Luka Bar predstavljaju jedinstven šelezničko – lučki kompleks.

DRUMSKI SAOBRAĆAJ

Uloga drumskog saobraćaja u saobraćajnom sistemu Crne Gore i u narednom periodu biće najznačajnija, ali je merama saobraćajne politike potrebno obezbediti da njegova cena koštanja obuhvati sve troškove koje ova grana objektivno uzrokuje, uključujući i “eksterne” troškove zagađivanja životne sredine. Tako bi se u Crnoj Gori, kao ekološkoj državi, pozicija ove grane u saobraćajnom sistemu gradila u ravnopravnim uslovima privredjivanja, a u skladu sa merilima tržišne konkurentnosti i kvaliteta prevoznih usluga.

Tabela 99. Kategorizovani putevi i mostovi u periodu od 1992. do 1996. godine

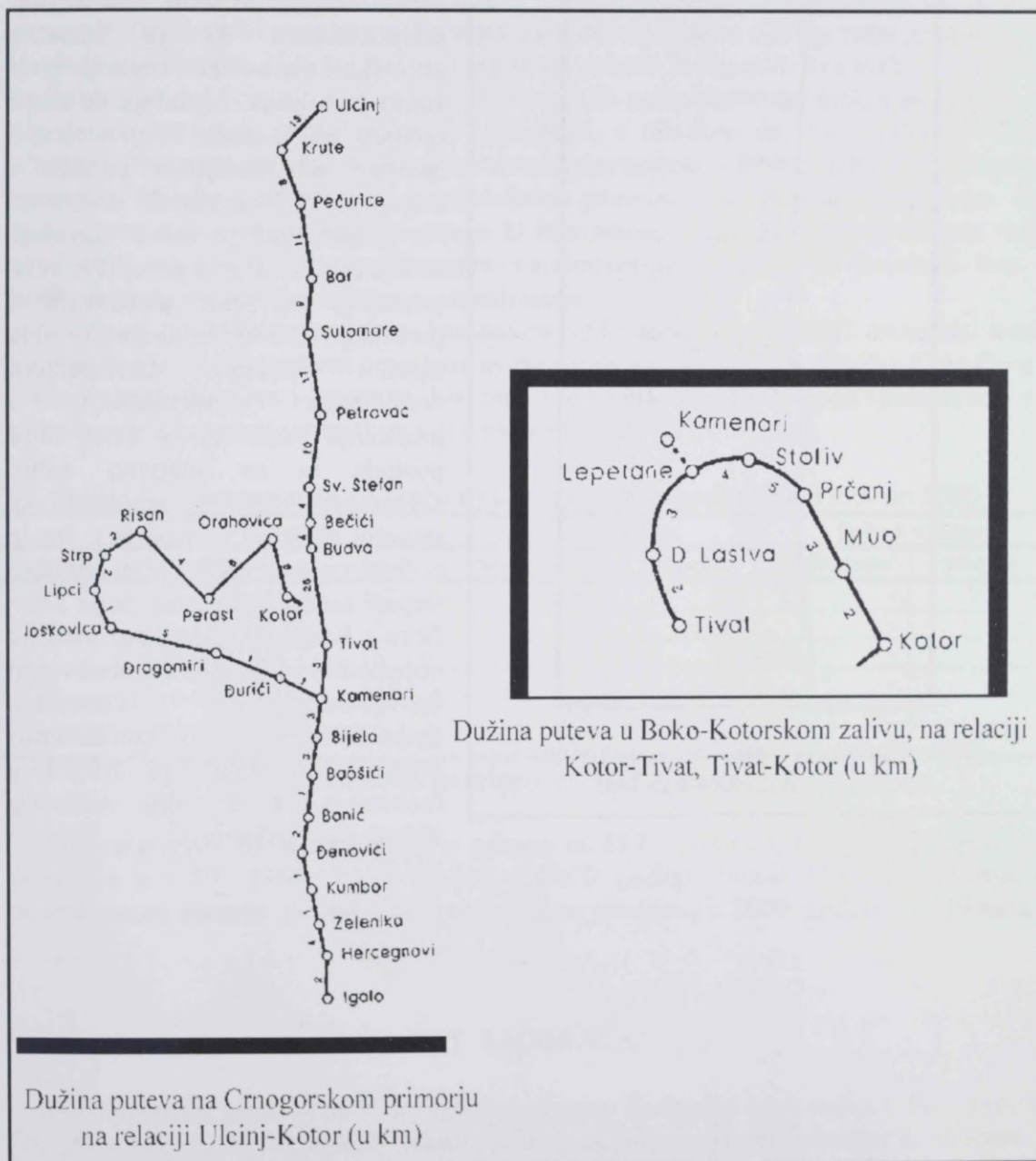
	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Putevi ukupno u km	6146	6767	6794	6927	6928
Po vrstama kolovoza					
Savremeni kolovoz	3545	3889	3970	4059	4123
Asfalt	3545	3889	3970	4059	4123
Tucanik	1754	1933	1878	1922	1859
Zemljani i neprosecni put	847	945	946	946	946

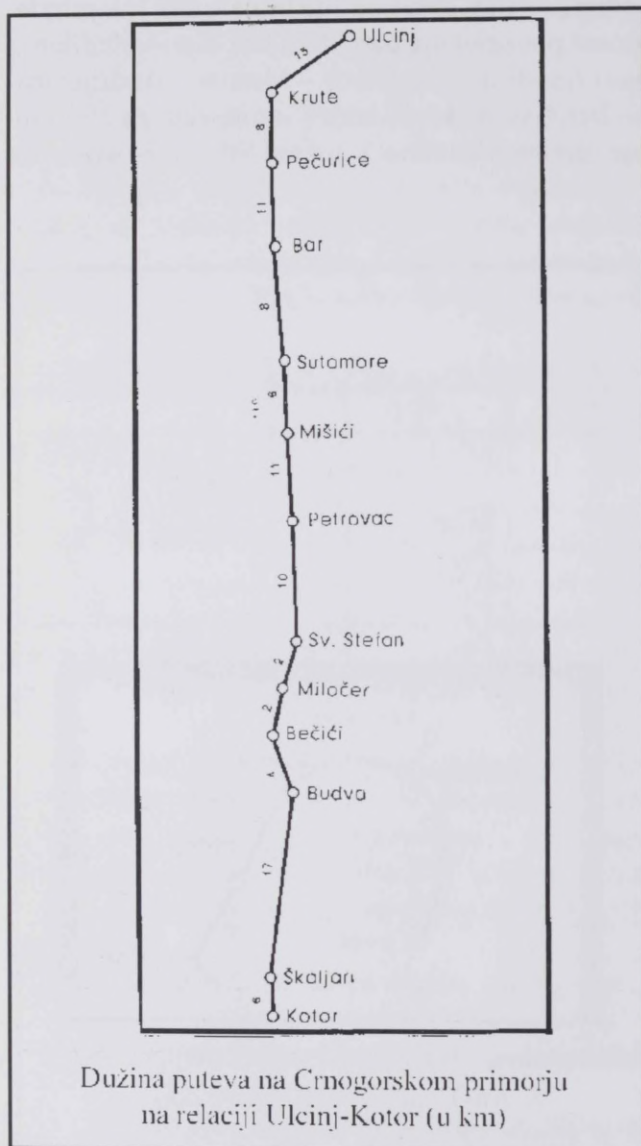
Izvor. Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. godine

U strategiji razvoja drumskog saobraćaja prioritetni cilj je modernizacija i proširenje putne mreže, čija realizacija bi doprinela eksternom otvaranju područja Crne Gore i boljoj unutrašnjoj (inter-regionalnoj i intraregionalnoj) povezanosti, tj. saobraćajnoj homogenizaciji prostora Republike. U sklopu modernizacije i proširenja putne mreže, kao strateškog opredeljenja i preduslova dinamiziranja privrednog razvoja Crne Gore treba predvideti.

- redovno i investiciono održavanje putne mreže i sanaciju veštačkih infrastrukturnih objekata (mostova, tunela, nadvožnjaka, podvožnjaka i vijadukta) u cilju očuvanja funkcionalnosti putne infrastrukture i bezbednog odvijanja saobraćaja;
- modernizaciju i proširenje mreže seoskih puteva, zbog oživljavanja ruralnih područja i smanjenja pritiska seoskog stanovništva na gradove, te očuvanje poljoprivrednog proizvođačkog potencijala i povećanja zanemarene poljoprivredne proizvodnje;
- modernizaciju i proširenje mreže lokalnih puteva (naglasak će biti na tzv. lakoj modernizaciji, tj. na obezbedjenju asfaltnog zastora na postojećoj ili nešto poboljšanoj podlozi tih puteva);
- modernizaciju (laku) i proširenje mreže regionalnih puteva (izgradnja nekoliko puteva: Cetinje-Čevo-Nikšić, Šavnik – preko Semolja i Morače – Podgorica i Žabljak-Nikšić-Risan);
- modernizaciju Jadranske magistrale kroz razne vrste intervencija koje će zadovoljiti očekivane zahteve saobraćaja i omogućiti poželjni nivo saobraćajne usluge;
- izgradnju dva autoputa u saradnji sa Srbijom;

1. Beograd – južni Jadran, odnosno Bar, kao deo međunarodne magistrale Baltik – Jadran, uz mogućnost povezivanja trajektom Bar-Bari sa Italijom,
2. Niš – Priština – Peć – Čakor (granica Crne Gore) – Murina – Andrijevića – Mateševica – Podgorica – Bar, kao najkraća veza (u proseku, za 123 km kraća u odnosu na druge pravce) istočne i južne Srbije, Kosova sa Crnogorskim primorjem.

Izgradnja ovih autoputeva uslovila bi intenziviranje robnih i putničkih tokova ka Luci Bar, što je od posebnog značaja za dugoročni razvoj kompleksa pomorske privrede. Naravno, u periodu do 2000. godine nije moguće realizovati ovako krupne projekte, čak ni pod pretpostavkom da je trenutna politička i ekonomska situacija kudi kamo povoljnija. Izgradnja se mora odvijati po fazama, a njen tempo zavisiće od nastajućih potreba i raspoloživih finansijskih sredstava. Na primer, kad je reč o izgradnji autoputa Niš – Bar, u prvoj fazi bi se pristupilo najvećem poduhvatu – probijanju 3.950 m dugog tunela ispod Čakora. Ostvarenjem predviđene modernizacije i proširenja putne mreže Crne Gore postigla bi se relativno dobra savladanost prostora, znatno bi se smanjili troškovi transporta i, što je posebno važno, veoma bi se povećao stepen saobraćajne integracije Crne Gore i Srbije. U narednom periodu neophodno je izvršiti sveobuhvatnu transformaciju (vlasničku, upravljačku i organizacionu) preduzeća iz delokruga drumskog saobraćaja, a u cilju njihovog efikasnijeg poslovanja.

VAZDUŠNI SAOBRAĆAJ

Razvoj vazdušnog saobraćaja do 2000. god., i duže, treba da bude usmeren na intenziviranje saobraćaja na postojećim vazdušnim pristaništima u Crnoj Gori. Imajući u vidu činjenicu da su u proteklom periodu izgradjeni relativno moderni aerodromi u Podgorici, Tivtu i Beranama, čiji je raspored veoma dobar jer pokrivaju sva tri crnogorska regiona: primorski, središnji i severni, možemo konstatovati da je broj osnovnih (primarnih) aerodroma dovoljan za naredne godine i da ne treba graditi nova vazdušna pristaništa. U nešto daljoj perspektivi valjalo bi izgraditi dva mala aerodroma, na Žablaku i u Ulcinju, za prihvatanje i opremu malih poslovnih i turističkih aviona, te za obavljanje sportskih vazduhoplovnih aktivnosti, s obzirom da nisu potrebna velika ulaganja. Postojeće aerodromske infrastrukturne kapacitete i opremu treba uskladjivati sa razvojem tehnike i tehnologije u vazdušnom prevozu i sa stvarnim potrebama, što podrazumeva povremene modernizacije. U tom smislu aerodrom u Tivtu što pre valja osposobiti za rad noću, instaliranjem najmodernijih uređaja za kontrolu leta i postavljanjem neophodne svetlosne signalizacije.

Delatnost novoosnovane Avio-kompanije "Montenegro Airlines" treba da bude komplementarna postojećem programu avio-saobraćaja na linijama između Crne Gore i njenog okruženja. Ova kompanija, kao mali prevoznik, morala bi da se specijalizuje za prevoz putnika vezane turističkim segmentima tržišta.

Tabela 100. Promet putnika i robe na aerodromima u periodu od 1995. do 2000.g.

godina	Putnici		Roba u tonama		Pošta u tonama	
	otputovali	prispeli	otpremljeno	prispelo	otpremljeno	prispelo
1995.	163,418	162,498	140	369	-	-
1996.	149,733	147,518	190	7,950	-	-
1997.	197,340	189,946	103	777	-	-
1998.	241,525	234,852	161	208	-	-
1999.	172,068	169,367	144	183	-	-
2000.	354,716	343,016	319	191	-	-

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Promet putnika na aerodromima, u odnosu na 1995. godinu (163,418) postepeno se povećava u 1997., 1998., da bi taj broj u 2000. godini iznosio 354,716. Takođe, u posmatranom periodu, promet robe se postepeno povećava u 2000. godini, na 319 tona.

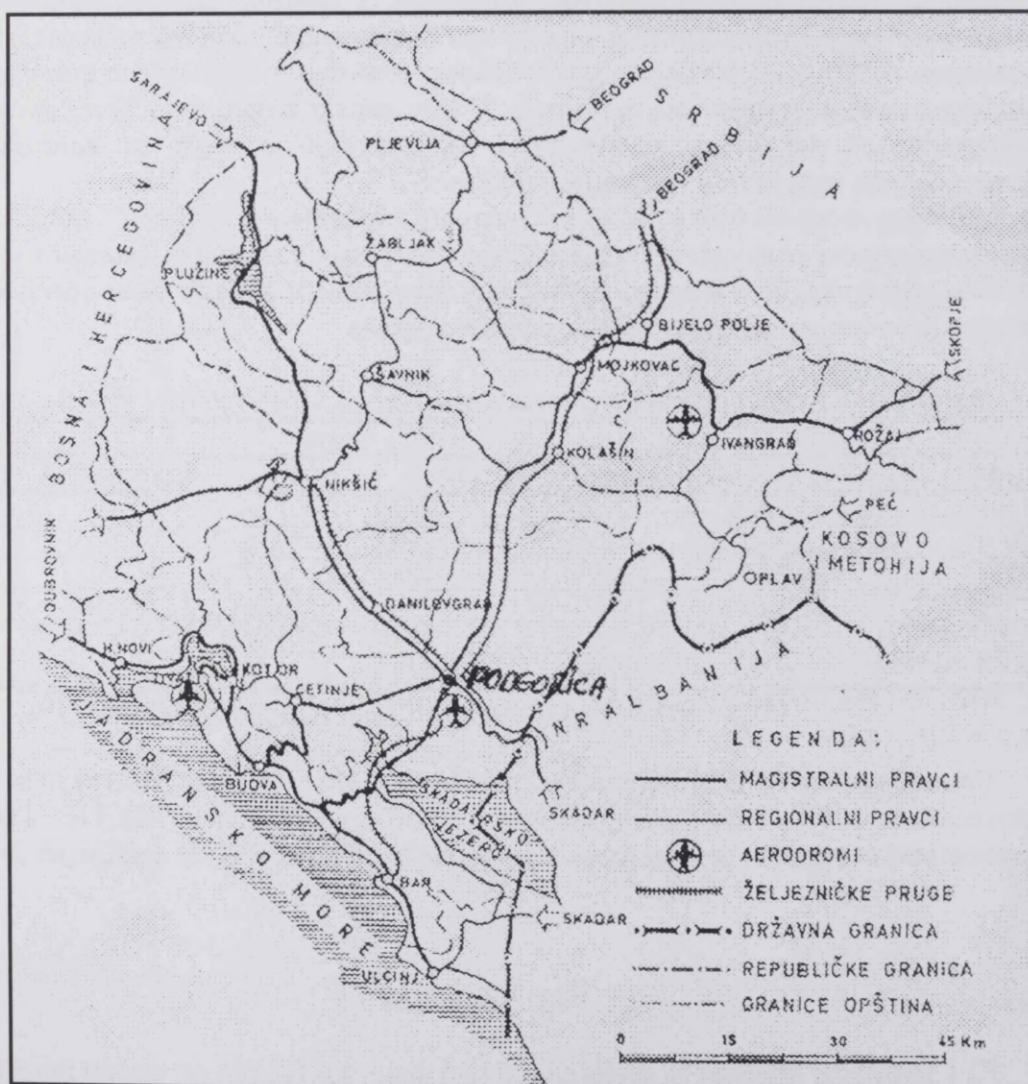
PTT SAOBRAĆAJ

PTT saobraćaj predstavlja bitan element ukupne društvene i privredne infrastrukture. On je jedan od najznačajnijih faktora efikasnog odvijanja reproduktivnih procesa i funkcionisanja društvenih službi. PTT sistem Crne Gore u stvari je deo velikog jugoslovenskog sistema, koji je integrisan u svetski sistem pošta i telekomunikacija.

U narednom periodu razvoja PTT sistema treba posvetiti naročitu pažnju. Ovo se odnosi kako na proširenje PTT mreže tako i na njenu modernizaciju. Poštansku mrežu

neophodno je znatno bolje organizovati i tehničko-tehnološki osposobiti za redovno; sigurno i brzo opslužavanje. Osnovni pravci razvoja poštanskog saobraćaja treba da budu:

- proširenje i razvoj poštanske mreže u cilju njenog približavanja korisnicima usluga;
- modernizacija i automatizacija procesa rada na svim poštanskim šalterima u cilju podizanja kvaliteta na viši nivo;
- veća informatizacija rada u poštama;
- uvođenje racionalnih oblika transporta poštanskih pošiljka, primenom konternerizacije, organizacijom poštanskog voza i noćnog avionskog poštanskog saobraćaja u cilju skraćivanja vremena prenosa poštanskih pošiljka u unutrašnjem i međunarodnom poštanskom saobraćaju;

Mreža kategorisanih puteva na Crnogorskom primorju i Crnoj Gori

- uvođenje novih usluga (ubrzana pošta, elektronska pošta, elektronski prenos novca, kompjuterska pošta, videoteks usluge) i cilju proširenja i osavremenjavanja asortimana;

- ostvarenje najracionalnijih jedinica poštanske mreže u slabo naseljenim područjima (šalterske i pomoćne pošte, ugovorne pošte, pokretne pošte i izdvojeni šalteri).

Glavni pravci dugoročnog razvoja telekomunikacija treba da budu:

- dalje proširivanje telefonske mreže uz postupnu digitalizaciju,
- prelazak na primenu optičke tehnologije na magistralnim pravcima,
- poboljšanje postojećih i postepeno uvođenje novih usluga u javnu telekomunikacionu mrežu (faksimil, teleteks – zbog širenja teleteks pa i telefaks službe doći će do znatno sporijeg rasta telegrafске mreže, videotekst, i dr.),
- razvoj sistema za prenos podataka za potrebe informacionih službi (Jugoslovenska paketska mreža – JUPAK),
- izgradnja pejdžing i mobilne telefonske mreže (realizacija veze između pejdžinga i mobilne telefonije kao ideal modernih telekomunikacija),
- razvoj ruralnih telekomunikacija primenom digitalnog radio – telefonskog sistema, što je izuzetno važno za brdsko – planinske krajeve Crne Gore u kojima je decenijama prisutna tendencija depopulacije,
- stvaranje ISDN-a (digitalne mreže integrisanih službi), što je krajnji cilj dugoročnog razvoja telekomunikacija.

Posebno je važno istaći da je telekomunikacione mreže, u tom kontekstu, za Crnu Goru, a s obzirom na njen geografski položaj, od naročitog značaja sledeći telekomunikacioni pravci:

- Beograd – Podgorica – Italija, i
- Beograd – Podgorica – Bar – Krf.

POMORSKA PRIVREDA

Crnogorska trgovačka flota (prevashodno se odnosi na brodarska preduzeća “Jugooceanija” – Kotor i “Prekoookeanska plovidba” – Bar trenutno (na dan 05. 11. 1994 godine) ima sledeće karakteristike.

U odnosu na stanje naše flote koje je bilo pre uvođenja sankcija flota je smanjena za 169,418 DWT (7 brodova) koji su imali prosečnu starost od oko 17.3 godina. Skoro cela flota (sa neznatnim izuzecima) nalazila se vezana u lukama širom sveta, u “zarobljenom” ili “poluzarobljenom” stanju. Neaktivnost flote izaziva akumulaciju troškova (trenutno su troškovi flote oko 4,000 \$/dan) koji opterećuju brod i pogoršavaju njihovo tehničko stanje, s obzirom da je tretman održavanja koji primaju nedovoljan. Brodovi zbog stalne nade da će biti reaktivirani nisu izvršili generalne konzervacije uredjaja i sistema koje su neophodne za brodove koji se namjeravaju držati van eksploatacije neko vreme i zbog toga će biti potrebno dosta novca i truda za njeno ponovno reaktiviranje. Pri tom reaktiviranju treba očekivati dosta skrivenih troškova vezanih u prvom redu za stanje tankova, cevovoda, ležajeva, motora itd.

Tabela 101. Stanje flote

	Jugooceanija – Kotor	Prekookeanska plovidba – Bar	Ukupno
Broj brodova	17	17	34
Nosivost DWT	579,412	294,854	874,266
BRT	329,353	184,685	514,038
NRT	214,462	119,252	333,714
Svega pogona	141,600 KW (192,000 KS)	99,544 KW (135,250 KS)	241,144 KW (327,250 KS)
Tržišna vrednost flote	106.54 mil.	90.1 mil.	196.75 mil.
Procena ukupnih dugovanja	34 mil.	39 mil.	73 mil.
Prosečna starost flote	16.1 god.	14.07 god.	15.41 god.

U prvom redu potrebno je izanalizirati pravce i mogućnosti aktiviranja i rehabilitacije postojeće flote. U šarenilu mogućnosti koje su postojale na tržištu (stvaranje “joint ventures” sa privatnim ili državnim brodarima iz inostranstva, prodaja flote uz dobijanje sredstava koja bi se držala na zamrznutom računu ali uz obezbedjenje njihove plovidbe sa našom posadom na njima, nalaženje partnera koji bi na našoj i svojoj floti delio vlasništvo 51%:49% tako da brodovi izbegnu sankcije ...), izgleda da je izabrana varijanta koja našu flotu najviše košta, a to je da je neaktivna.

S obzirom da je linijsko povezivanje zemalja strateška važnost za svaku zemlju zbog njene spoljnotrgovinske razmene, nema sumnje da će i naša zemlja, pre ili kasnije, svesna takve činjenice tražiti mogućnosti tog linijskog povezivanja. U ovom delu postoji i jedan hendikep koji se odnosi na nepostojanje ni tradicije ni iskustva u linijskom transportu kod naših brodara, budući da je te poslove za bivšu Jugoslaviju obavljala “Jugolinija” i da su, kako naši brodari tako i naše luke, u velikom delu bile neangažovane u linijskom transportu. Iako su i “Jugooceanija” i “Prekookeanska” u nekom periodu svog postojanja održavale pojedine linije, može se reći da to nisu bile linije u klasičnom smislu. S tim u vezi poseban problem predstavlja naše kašnjenje u tehnologiji linijskog prevoza u pogledu brodova a isto tako i u tehnologiji transporta, kao i nenaviknutost naše privrede na kontejnerski transport.

Za tretman koji će naše brodarstvo dobiti u odnosu na linijski prevoz bitna je procena o kretanju izvoza i uvoza koji će naša privreda ostvariti preko naših luka. U tom delu postoje krajnje suprotne procene od onih koje govore da pravac preko crnogorskih luka neće biti konkurentan pravcima Beograd-Solun, Beograd-Trst, dunavskom pravcu i da će vrlo mali deo tereta ići našim lukama, do onih koji predviđaju veoma brzi i ogromni razvoj naših luka, prvenstveno luke Bar. Bez obzira na to kojim će se to projekcijom ostvarivati, mala je verovatnoća da će u skoroj budućnosti naše luke biti povezivane sa većim i udaljenijim svetskim lukama zbog više razloga. Prvi razlog leži u činjenici da se takve linije s obzirom na robnu razmenu sa “odnosnim” područjima i veličinu brodova koji su optimalni za veća rastojanja, najverovatnije ne bi isplatile. Sa druge strane, postojanje velikog broja linija iz severnojadranskih luka stvara mogućnosti uključivanja postojećih luka u njihov “itinerary” ili čak osnivanje “feeder” servisa koji bi povezivali naše luke sa recimo Trstom, Ankonom, Pirejom itd.

To znači da se najlogičniji i najekonomičniji model linijskog povezivanja naših luka sa svetom sastoji prvenstveno u njihovom uključivanju na već postojeće transatlanske i

transpaciifičke linije koje završavaju u severnojadranskim lukama (Trst, Kopar, Rijeka, Ankona ...), a zatim i kroz organizovanje “feeder” servisa koji bi terete manjim brodovima transportovao iz i ka našim lukama iz većih mediteranskih luka. Tek u slučaju pojave većeg obima prometa sa nekim od naših prekomorskih spoljnotrgovačkih partnera opravdano bi bilo otvoriti svoje linije.

Mreža puteva na Crnogorskom primorju prema vrsti kolovoza

Sve ovo govori da će, iako postoji interes zajednice za linijskim povezivanjem naše obale sa svetom taj interes moći da se zadovolji bez većih ulaganja u razvoj našeg brodarstva. Isto tako u delu razvoja linijskog brodarstva neophodno je analizirati i stvoriti pretpostavke kontejnerskog transporta tereta koji u ovom delu ima dominaciju. Ukoliko se linijski transport kako u lukama tako i kod izvoznika/uvoznika i špeditera, ne bude kontejnerizovano neće moći uhvatiti priključak sa međunarodnim robnim tokovima. U ovom delu ne treba očekivati ni brzi ni preveliki razvoj ali je jasno da jedna organizovana infrastruktura u brodskom, špediterskom i u lučkom delu nedostaje privredi našeg zaledja.

Sa druge strane, u slobodnom (“tramperskom”) brodarstvu države tradicionalno pokazuje manju zainteresovanost. Može se takav stav očekivati i ubuduće i od naše zajednice s obzirom da investicije u brodarstvu srazmerno uloženom kapitalu zapošljavaju vrlo mali broj ljudi, a u situaciju velike nezaposlenosti, investiciona i razvojna politika se usmeravaju ka projektima koji zapošljavaju veću radnu snagu. Kao što je napred navedeno razvoj ovog oblika brodarstva zavisice u najvećoj meri od uspešnosti spašavanja naše postojeće flote i to kako zbog akumulacije koju ona ostvaruje,

tako i zbog njene vrednosti koja će poslužiti kao hipotekarna garancija za dobijanje kredita za njen razvoj. Spašeni deo flote bi najverovatnije nastavio da egzistira na slobodnom tržištu.

U delu industrijskog brodarstva koji se s obzirom na još nerešene probleme svojinske transformacije uglavnom može posmatrati kao državni, u našem okruženju ne postoje tako veliki proizvođači izvozno/uvozno orjentisani koji bi osećali potrebu i imali mogućnosti da kupovinom plovila obezbede sebi niže i stabilnije transportne troškove. Prodor privatnog kapitala na ovom tržištu izgleda verovatan s obzirom na akumulaciju koju pomorci (i znanja i kapitala) ostvaruju ploveći po morima. Međutim, ova se akumulacija da sada nije pojavila na tržištu, prvenstveno zbog nejasnih puteva svojinske transformacije naše privrede i nepoverenja u fiskalni sistem, ali i zbog velikog dela akumuliranog kapitala koji je zavezan u staroj štednji.

Privatni kapital koji nije ostvaren u brodarstvu i koji se eventualno može privući zbog profita ali i zbog imidža i reputacije koju brodarstvo uživa, još uvek nije privučen zbog rizika koji brodarstvo nosi, nepoznavanja osnovnih mehanizma brodarskog poslovanja i tržišta, nepostojanja ekspertne infrastrukture itd.

Sasvim je za očekivati da će prodor privatnog kapitala uskoro desiti i to prvenstveno nakon otvaranja trgovine sa Italijom, Grčkom, Egiptom. Prvi dugoročni trgovački poslovi i mogućnosti razervacije tereta biće velika atrakcija za ulaganje privatnog kapitala u brodarstvo, bilo kroz kupovinu na tržištu polovnih brodova ili kroz njihovo uzimanje u dugoročne najmove. U analizi mogućnosti razvoja našeg brodarstva neophodno je posvetiti pažnju i nekim novim pravcima koji do sada nisu dobijali neophodan tretman. To su u prvom redu odnosi na našu obalnu plovidbu (kabotažu).

Ovaj deo je posebno značajan u delu svoje kompatibilnosti sa turističkom orijentacijom naše obale. Tu se, zanemarujući izletničko brodarstvo koje je sezonskog karaktera i koje se skromno pojavljuju je kroz iskorišćavanje rekonstrukcionih manjih brodova, nameće i ideja oživljavanja putničkog transporta duž naše obale.

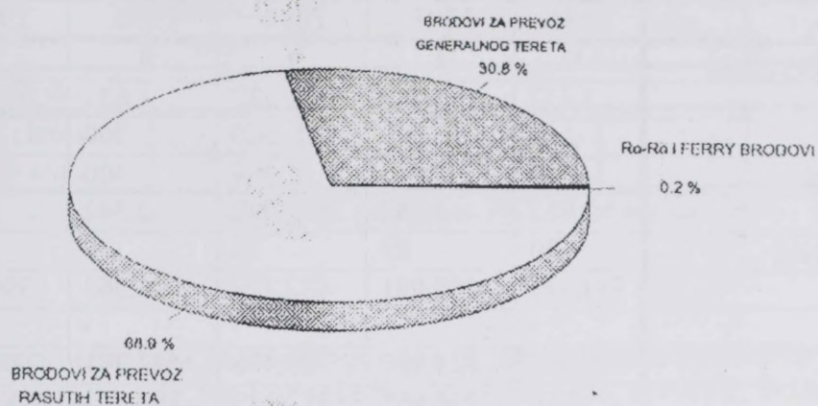
Brodarski putnički prevoz izgubio je trku sa avionskim na dužim relacijama a na kraćim sa drumskim, zbog svoje manje i ekonomičnosti i brzine. Svoju konkurentnost održao je samo na kraćim relacijama u poručjima arhipelaga, zaliva i ostrvskih zemalja. Njegovo oživljavanje prvenstveno je moguće u Bokotorskom zalivu, gde bi se povezala najveća naselja plovnim jedinicama (brzim katamaranima, hidrogliserima ...). Ovakva linija bi osim putničkog svakako imala i turistički značaj.

Tabela 102. Utrošak osnovnih sirovina u industriji-brodogradnji u periodu od 1992. do 1996.

	jedinica mere	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Brodogradnja						
proizvodnja crne metalurgije	tona	1,014	5	-	-	232
rezana gradja	m ³	84	3	-	-	80

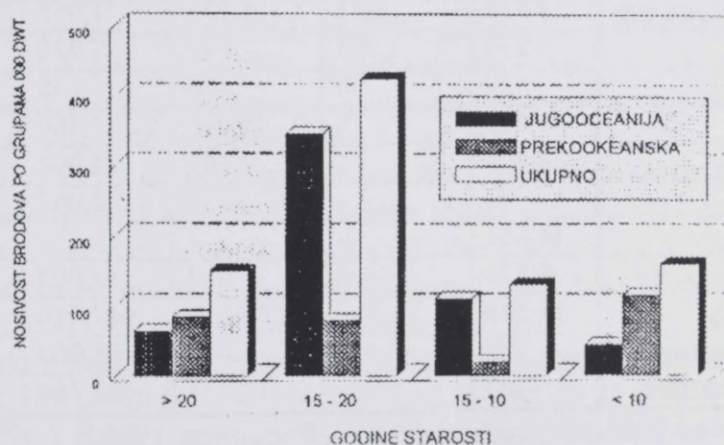
Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. g.

DISTRIBUCIJA FLOTE PREMA TIPU BRODOVA

Analiza flote po starosnoj strukturi prikazana je na sljedećem dijagramu.

DISTRIBUCIJA FLOTE PO STAROSTI

STRUKTURA FLOTE PO VELIČINI BRODOVA

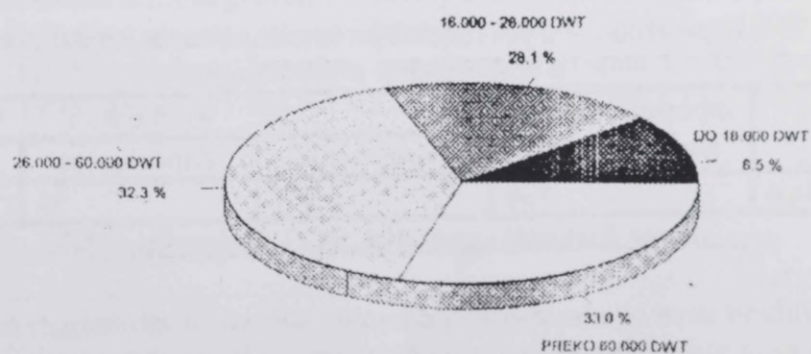

Tabela 103. Sredstva i rad pomorskih brodarskih preduzeća u periodu od 1992. do 1996. godine

	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
<u>Putnički brodovi-broj</u>	1	1	1	1	1
BRT	1,637	1,637	1,637	1,637	2,437
Putnička mesta	560	560	560	560	560
Nosivost u tonama	400	400	400	400	400
KW	2,882	2,882	2,882	2,582	2,907
<u>Teretni brodovi-broj</u>	30	29	26	30	27
BRT	533,745	489,091	432,329	406,363	390,347
Putnička mesta	-	-	-	-	-
DWT	890,007	824,880	723,473	682,741	609,349
KW	259,18	236,667	213,139	198,509	181,126
Prevezeni putnici	11,500	6,283	6,425	30,353	23,786
Prevozna roba u hilj. tona	3,508	1,283	-	-	2,180
Izvoz	0,7	-	-	-	5,8
Uvoz	172	-	-	-	11
<u>Prevoz među stranim lukama</u>	3,736	1,283	-	-	2,163
Ukupno osoblja u radnim org	1,959	1,853	1,131	1,063	1,387
Pomorski saobraćaj	1,839	1,763	991	925	1,168
Ostale delatnosti	120	90	140	138	219
Ukupan prihod	39,205	-	88,016	271,560	338,197
Prihod od saobraćaja	22,859	-	1,587	124,064	164,072
od prevoza putnika	77	-	970	112,064	6,389
od prevoza robe	14,551	-	-	-	50,726
ostali prihodi od saobraćaja	8,231	-	617	12,000	106,957
Prihod van saobraćaja	16,346	-	76,429	147,516	174,125
Devizni prihod u dinarima	136	-	7,000	85,000	129,002
Devizni rashodi u dinarima	103	-	17,021	22,764	191,505

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Tabela 104. Zaposleno osoblje i indeksi proizvodnje, zaposlenosti i produktivnosti u brodogradnji u 1996. godini

	zaposleno osoblje godišnji prosek	I n d e k s i		
		proizvodnja	Zaposlenost	produktivnost
Brodogradnja	826	961	94	1022

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Tabela 105. Industrijski proizvodi – Brodogradnja u periodu 1997. god.

	jedinice mere	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.
Brodogradnja						
remont i tekuće održavanje	hilj. ef. č	378	51	24	33	317

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Ukupan broj brodova Jugooceanije (Kotor) i Prekookeanske plovidbe (Bar) imali su 34 brodova, nosivosti 874,266 DWT, sa 514,038 BRT i 233,714 NRT. Tržišna vrednost flote iznosila je 196.75 miliona dolara.

Trgovačka flota Jugooceanije u Kotoru (na dan 05. 11. 1994. godine) imala je 17 brodova, nosivosti 579, 412 DWT, sa 329,353 BRT i 214,462 NRT. U odnosu na Jugooceaniju (Kotor), Prekookeanska plovidba u Baru imala je isti broj brodova, ali sa manjom tonažom. Naime, nosivost brodova Prekookeanske plovidbe (Bar) imala je 294,854 DWT, sa 184,685 BRT i 119,252 NRT.

Utrošak osnovnih sirovina u industriji-brodogradnji u periodu od 1992. do 1996. godine, beleži smanjivanje, počevši od 1992. godine, i to u proizvodnji crne metalurgije, sa 1,014 tona (1992.), da bi u 1993. godini iznosila 5 tona, i u 1996. godini (232 tona).

Utrošak osnovnih sirovina, rezane gradje, takodje se smanjuje sa 84 m³ (1992.), na 3 m³ (1993.), da bi u 1996. godini dostigla 80 m³.

U periodu od 1992. do 1996. godine broj BRT ostaje konstantan (1992.), osim u 1996. godini, kada dostiže 2,437 BRT. Putnička mesta u brodovima pomorskih brodarskih preduzeća u navedenom periodu ostaje isti (560), takodje, i nosivost (400 tona). Broj teretnih brodova se smanjuje sa 30 (1992.) na 27 (1996.). Takodje, smanjuje se i broj BRT sa 533,745 (1992.) na 390,347 (1996.).

U brodarskim preduzećima Crnogorskog primorja smanjuje se i broj osoblja, sa 1959. (1992.) na 1,387 (1996.). Povećava se prihod saobraćaja sa (22,859) u 1992. godini, na 164,072 (1996.). Raste i devizni prihod u dinarima, sa 136 (1992.) na 129,002 (1996.).

Godišnji prosek zaposlenog osoblja u brodogradnji u 1996. godini iznosio je 826 radnika, sa indeksom proizvodnje (961), zaposlenost (94) i produktivnost (1,022).

Industrijski proizvodi u brodogradnji u 1996. godini karakteriše pad u proizvodnji. U brodogradnji, smanjuje se remont i tekuće održavanje sa 378 hilj. ef. č. u 1992. godini, na 317 hilj. ef. č. (1996.). Naime, drastično smanjivanje remanta i tekućeg održavanja zabeleženo je u 1993. godini (51 hilj. ef. č.), 24 hilj. ef. č. (1994.), i u 1995. godini (33 hilj. ef. č.).

Plovila registrovana u matičnim lukama Crngorskog primorja

Broj i veličina registrovanih brodova i plovni objekata odnosi se na brodove i plovne objekte: čije su luke pripadnosti Bar odnosno Kotor, koji za vez koriste neku od luka na Crnogorskom primorju, a kada je reč o dokovima Brodogradilište u Bijeloj. Ovi

parametri imaju izuzetan značaj sa prostornog aspekta korišćenja dela izgrađene obale u fizičkom smislu ali i u smislu posebnih zahteva za infrastrukturom, zavisno od namene broda. Sa ekonomskog aspekta tj. sa aspekta ekonomske valorizacije broja i veličine registrovanih brodova, kao vida izvora prihoda namenjenih razvoju i zaštiti Crnogorskog primorja, treba imati u vidu dva parametra tj. **brt** kao obračunsku jedinicu čime bi se dokovi Brodogradilišta u Bijelej doveli u ravnopravan položaj sa ostalim plovnim objektima-brodovima, srazmerno veličini odnosno zapremini koja se izražava u **brt**. Namena broda treba da bude jedan od parametara za obračun prihoda po osnovu korišćenja priobalne zone. Analiza broja registrovanih čamaca na području nadležnih lučkih organa za istraživanu zonu priobalnog prostora ima dva osnovna razloga. Prvi, u smislu prostornog korišćenja morskog dobra, postojećih uslova (mandrača i marina) i na toj osnovi planirane izgradnje odgovarajuće nautičke infrastrukture. Drugi, vezan za ekonomsku valorizaciju prostora morskog dobra koji se koristi za vez i prihvat čamaca, odnosno njihovo čuvanje. Bez obzira na svrhu, činjenica je da je broj čamaca na Crnogorskom primorju u poslednjih 15 godina raste po visokoj prosečnoj godišnjoj stopi od 16%, što nameće potrebu obezbeđivanja prostornih uslova za smeštaj, izvlačenje i suhi vez čamaca. Navedeni podatak ukazuje i na potrebu da se planiranim marinama obezbedi smeštaj za određeni broj čamaca domicila kao "kompenzaciju" za "oduzeti" deo obale (veza) ali i kao element bolje iskorišćenosti prostora u marinama, u delovima koji obezbeđuju uslove za mali gaz plovila.

U ekonomskom smislu 6.128 registrovanih čamaca na području Crnogorskog primorja, posebno 229 registrovanih za privredne svrhe, govori o značajnom potencijalu i jednom od izvora finansiranja morskog dobra, njegovog programa razvoja i zaštite. Neophodno je pri tome izvršiti diferencijaciju prema nameni, odnosno svrsi korišćenja čamca, kako bi se shodno tome diferencirale i obaveze plaćanja po osnovu korišćenja morskog dobra.

Tabela 106. Registrovani čamci po nameni u ispostavama lučkih kapetanija Bar i Kotor (1994. god)

Lučka kapetanija	Broj registrovanih čamaca po nameni			
	za sport i rasonodu	za privredne svrhe	za upravne svrhe	Ukupno
Bar	631	64	7	702
Ulcinj	365	40	7	412
Budva	965	40	-	1,005
Kotor	1,191	21	-	1,212
H. Novi	962	19	-	981
Zelenika	679	20	-	699
Tivat	1,092	25	-	1,117
Ukupno	5,885	229	14	6,128

Izvor: Prema podacima lučke kapetanije Bar i Kotor

Promena broja registrovanih čamaca i učešća po sedištima lučkih kapetanija i ispostava za period 1980 – 1994. godine, vidi se sa narednog tabelarnog pregleda.

Tabela 107. Promena broja registrovanih čamaca i učešća po sedištima lučkih kapetanija i ispostava za period 1980 – 1994. g.

Lučka kapetanija	Ukupan broj registrovanih čamaca				
	1980.	učešće u %	1994.	učešće u %	povećanje 1980/94 u %
Bar	234	9.29	702	11.45	300
Ulcinj	171	6.79	412	6.72	240
Budva	478	18.97	1,005	16.40	210
Kotor	580	23.02	1,212	19.78	208
H. Novi	487	19.32	1,680	27.42	344
Tivat	570	22.61	1,117	18.23	195
Crnog.prim	2,520	100.00	6,128	100.00	243

Izvor. Prema podacima lučke kapetanije u Baru i Kotoru

U okviru naznačenih faktora ponude odvijao se promet nautičkih plovila kako se to vidi iz sledeće tabele:

Tabela 108. Promet nautičkih plovila u periodu 1981. – 1989. u Crnogorskom primorju i učešće Kotora (KO) u tom prometu

Godina	Broj plovila		
	Crnogorsko prim.	KO	%
1981.	437	174	40
1982.	239	132	55
1983.	408	213	58
1984.	522	298	57
1985.	582	203	35
1986.	769	428	55
1987.	921	580	60
1988.	985	473	48
1989.	1,079	905	84

Izvor: Statistički bilten br. 1896 – SS, 1990.

U posmatranom periodu promet nautičkih plovila iskazivao je konstantan rast, izuzev u 1982. godini kada je, zbog radova na sanaciji operativnih obala oštećenih u zemljotresu 1979. god., ovaj promet iskazao pad. U periodu 1981. – 1990. god., promet nautičkih plovila rastao je po prosečnoj godišnjoj stopi od 7.8% a niža po stopi od 16%. Ovaj rast, oba pokazatelja, veći je od rasta prometa turista u Crnoj Gori za 2 – 2.5 puta. U prethodnoj deceniji (1970 – 1980.) prosečna godišnja stopa rasta nautičkih plovila u Crnoj Gori iznosila je 9.2%. Izvestan pad prosečne godišnje stope rasta prometa nautičkih plovila u periodu 1981. – 1990. u odnosu na period 1970. – 1980., objašnjavamo relativno niskom bazom ovog perioda.

Tabela 109. Promet u morskim lukama Crnogorskog primorja tokom 1996., 1999. i 2000. god.

		Prispeli brodovi			Promet putnika		
		Godina	Broj	Hilj. NRT	Ukupno	Otputovalo	Prispelo
Luka	Ukupno	1996.	2,347	2,517	109,348	51,318	58,030
Bar			994	2,254	100,756	45,736	55,020
H. Novi			79	48	4,469	2,154	2,315
Kotor			34	22	623	318	305
Tivat			2	2	-	-	-
Zelenika			1,236	191	3,500	3,110	390
Luka	Ukupno	1999.	980	2,871	52,180	23,833	2,841
Bar			760	2,232	52,167	23,827	2,834
H. Novi			90	92	13	6	7
Kotor			-	-	-	-	-
Tivat			4	3	-	-	-
Zelenika			126	542	-	-	-
Luka	Ukupno	2000.	1,342	2,613	68,475	32,686	35,789
Bar			1,031	2,023	68,114	32,371	35,743
H. Novi			128	137	361	315	46
Kotor			-	-	-	-	-
Tivat			9	15	-	-	-
Zelenika			174	438	-	-	-

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, u analiziranom periodu, najveći broj prispeli brodova zabeleženo je u 1996. godini (2,347), kao i u 2000. godini (1,342). Najmanji broj prispeli brodova beleži se u 1999. godini. U posmatranom periodu, najveći promet putnika ostvaren je u 1996. god. (109,348), a najmanji u 1999. god. (52.180). Najveći broj prispeli brodova beleži se u lukama: Bar i Zelenika.

Tabela 110. Broj zaposlenih radnika u pomorskim brogarskim preduzećima na Crnogorskom primorju u periodu od 1996. do 2000. godine.

	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Zaposleni	1,387	1,012	1,097	944	721
Pomorski saobraćaj	1,168	1,001	887	740	616
Ostale delatnosti	219	11	210	101	105

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

U analiziranom petogodišnjem periodu, najveći broj zaposlenih radnika u pomorskim preduzećima bio je u 1996. godini (1,387), da bi se broj zaposlenih smanjio u 1998. (1,097) i u 2000. godini (721). U pomorskom saobraćaju najveći broj zaposlenih registrovano je u 1996. (1,168) i u 1997. godini (1,001), da bi se taj broj smanjio u 2000. godini (616). Takođe, i u ostalim delatnostima pomorsko brogarskih preduzeća, broj radnika se smanjuje u 2000. godini (105).

TRGOVINA

Kao vrlo racionalna rešenja, a ujedno nužna za razvoj pratećih delatnosti, moguća su: prodaja putem kataloga, sa dopunjenim monografskim podacima, i prodaja putem automata. Oba vida, mnogo primenjivana i u nas i masovnije od drugih, imaju snažan uticaj ne samo na potpunije snabdevanje stanovništva već i na celokupni privredni razvoj. Oni, kao savremeni metodi prodaje, mnogo doprinese širenju potrošnje povezivanju više sredina-grad-sela i širih područja. Oni, ujedno, omogućavaju punu obaveštenost potrošača i kontakte, tj. nove odnose trgovine sa potrošačem. Potrebe potrošača se kroz vidove kupoprodaje šire, a time i potrošnja, što se reperkutuje na povećanje robnog prometa i obima proizvodnje. Za sada se realno predviđa da se u jednom doglednom periodu razviju i usavrše svi pomenuti moderni oblici maloprodaje. Osnovne činjenice koje pri tom treba respektovati, kao izraz naših materijalnih uslova za razvoj trgovine moraju se uvažavati kao neminovnost koje se temelje na osnovnim, postojećim mogućnostima privrednog razvoja čitavog Crnogorskog primorja. Pri tome, treba dati adekvatno mesto i prostor pojedinom modernom vidu na odnosnom području, tj. u svim opštinama. Prioritet u organizaciji savremene trgovine treba dati području Budve sa Sv. Stefanom i Miločerom, a zatim Baru i Ulcinju, mada se moraju uvažavati određeni jedinstveni standardi za čitavo Crnogorsko primorje, u skladu sa urbanim rešenjem.

Modernizacija opreme trgovinske mreže nužno inicira modernizaciju organizacije poslovanja i aplikaciju tehničkih dostignuća u ovoj oblasti, što treba da sledi i stručnost kadrova. Svakako da rashladni uređaji zauzimaju vidno mesto, pored izgradnje novih prodajnih i skladišnih objekata i adaptiranja savremenih uređaja za trgovinu i trgovinsku uslužnu delatnost, namenjenu turistima i potrošačima uopšte.

Upravo, dinamika porasta ukupne potrošnje, koja će trpeti izvesne prateće promene usled pomeranja u dinamici ukupnog privrednog rasta, nužno nameće da se zbog sezonskog karaktera potrošnje napravi veliki rashladni lanac, sa centralnom hladnjačom u Baru. U ostalim mestima: Ulcinju, Budvi, Kotoru, Tivtu i H. Novom isturene enklave bi mogle da obezbede čuvanje i manipulisanje velikih količina i širokog asortimana roba. Pri tome bi najveće lagerovanje roba namenjeno lokalnoj potrošnji, kao i gro posebnih artikala i sva kvarljiva roba koja se izvozi i uvozi preko Luke, bila uskladištena u Baru.

Krajem osamdesetih i tokom devedesetih godina, jugoslovenska preduzeća posluju u okolnostima drastičnih promena u megaokolini. Naime, otvoren je proces sveobuhvatne tranzicije društveno-ekonomskog sistema, desila se radikalna promena političke karte južnoslovenskog prostora-praćena erupcijom ratnih sukoba, dramatisovano je negativno kretanje osnovnih makroekonomskih agregata, uz izuzetno snažne, čak jedinstvene, hiperinflacione udare, rigidne ekonomske sankcije OUN itd. Dramatika dešavanja u megaokolini je, prirodno, indukovala i strategijske promene u operativnoj sredini privrednih subjekata. S obzirom, na pozicioniranost trgovine u sistemu društvene reprodukcije te promene su drastično ispoljene u operativnoj sredini privrednih subjekata. S obzirom, na pozicioniranost trgovine u sistemu društvene reprodukcije te promene su drastično ispoljene u operativnoj sredini trgovinskih preduzeća. Tako, aktuelni prometni milje karakteriše:

- Izuzetno snažna konkurencija subjekata razudjenih sa stanovišta matične grane delatnosti i vlasničkog oblika. Konkurencija ima i jake elemente nelojalne konkurencije;
- Reduciranje platežne moći finalnih potrošača, uzrokovanog drastičnim padom životnog standarda;
- Pad proizvodnih sposobnosti nosilaca proizvodne funkcije;
- Dokiranje tražnje na tržištu reprodukcioni dobara, kao rezultat reduciranja tražnje za finalnim proizvodima, pada proizvodnih sposobnosti, proizvođača i investicionog zatišja;
- Kontrakcija finansijskog potencijala proizvođača, što uzrokuje odsustvo mogućnosti kreditiranja trgovinskih subjekata itd.
- Suženost domicilnog prostora trgovanja, pod uticajem dejstva političkog faktora-prekranje političke karte;
- Suspenzija inostranih izvora snabdevanja i mogućnosti plasmana, uslijed ekonomskih sankcija OUN itd.

Posebno ističemo, da je proces tranzicije društveno-ekonomskog sistema indukovao dve veoma bitne strategijske promene u trgovinskoj delatnosti i to:

- Intenzivno ekspanziranje trgovinskih preduzeća utemeljenih na privatnom kapitalu, što je pojačalo konkurenciju u prometnom ambijentu;
- Turbulencije u internoj sredini društvene trgovine - "odmrzavanje" elemenata dubinske strukture, prvenstveno organizacione kulture, moći i njihovog međujodnosa. Sljedstveno promenama u prometnom miljeu i internoj sredini, društvena trgovina se nalazi u procesu sveobuhvatne transformacije.

Dakle, čitava jugoslovenska privreda, a time i trgovinska delatnost se nalazi u okolnostima diskontinuiteta, pri čemu diskontinuitet treba tumačiti kao nedostatak kontinuiteta u prostoru i vremenu. Osnovni statistički indikatori trgovinske delatnosti u intervalu diskontinuiteta dati su u narednoj tabeli:

Tabela 111. Osnovni pokazatelji trgovine

	1989.	1991.	1992.	1993.
a) Trgovina na veliko				
- broj zaposlenih	3,901	4,352	3,842	2,793
b) Trgovina na malo				
- broj zaposlenih	11,514	12,179	9,783	6,632
- broj preduzeća	59	430	90	-
- broj prodavnica	2,551	2,904	2,347	1,494

Izvor: RZS, Statistički godišnjak, Podgorica, 1994

Iz prezentiranog pregleda, uočljiva je izražena fluktuacija osnovnih indikatora, što je i razumljivo za period diskontinuiteta. Poslednji raspoloživi izvedeni pokazatelji detaljističke mreže dati su u sledećem pregledu:

Tabela 112. Izvedeni indikatori maloprodaje (podaci 1989. godine)

	Broj prodavnica	Prodajni prostor u m ²		
		Ukupno	Po prodavnici	Po radniku
Klasična prodavnica	1,023	81,689	68	23
Robna kuća	22	36,989	1,681	36
Samousluga	117	25,275	143	15
Kiosk	233	1,726	7	5
Pumpa za gorivo	27	2,241	61	8
Ukupno:	1,612	147,920	92	25

Izvor: RZS; Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1994

Potrebno je naglasiti, da u navedenoj tabeli nije ostvaren potpuni obuhvat detaljističke mreže u Crnoj Gori. Prostornu dimenziju maloprodajne mreže ilustruje naredni pregled:

Tabela 113. Prostorna disperzija maloprodajne mreže na Crnogorskom primorju–1989. g.

Opština	Broj prodavnica	Prodajni prostor u m ²		
		Ukupno	Po prodavnicama	Po stanovniku
Bar	157	23,546	154.9	0.63
Budva	67	8,547	127.6	0.73
Kotor	99	11,134	112.4	0.50
Tivat	56	6,948	124.1	0.61
Ulcinj	81	10,396	128.3	0.43
H. Novi	135	19,750	145.3	0.72
Primorski pojas	590	80,321	136.1	0.60
Danilovgrad	55	2,506	45.6	0.17
Nikšić	155	12,239	78.9	0.16
Podgorica	266	28,693	107.9	0.19
Cetinje	49	2,195	46.8	0.11
Središnji deo	525	45,733	87.1	0.17
Berane	233	9,330	40.0	0.20
Bijelo Polje	147	10,570	71.9	0.19
Žabljak	22	3,043	138.3	0.62
Kolašin	50	2,166	43.3	0.19
Mojkovac	26	904	34.8	0.08
Plav	48	2,477	51.6	0.13
Plužine	19	731	38.5	0.14
Pljevlja	67	3,201	47.8	0.08
Rožaje	59	4,178	72.5	0.19
Šavnik	21	866	41.2	0.23
Severni deo	692	37,566	54.3	0.17
Crna Gora	1,807	163,620	90.5	0.27

Izvor: RZS; Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1994.

Najveća gustina detaljističke mreže postoji u primorskoj subregiji Crne Gore, što je i razumljivo jer se radi o turistički receptivnom području. Na osnovu veličine prodavnice, možemo zaključiti da u ovom području postoje i najkvalitetniji maloprodajni objekti. Očigledno, najslabije performanse ima detaljistička mreža u severnom delu Republike, te možemo zaključiti da su u delu prostorne strukture maloprodaje nastavljani raniji trendovi. Kako posmatrani period obuhvata interval dosokntiuniteta, sa jako izraženom fluidnošću prometnog miljea, potrebno je istaći da prethodno saopšteni podaci imaju reduciranu upotrebnu vrednost. Naime, nije obezbedjena potpuna obuhvatnost fizičkih pokazatelja, pogotovo narastajuće privatne trgovine. Primerom navodimo, da je formativna snaga trgovine u ukupnom društvenom proizvodu Crne Gore u vremenu 1990-1992. godina, zvanično identifikovana na 21-24%, mada je realno bila veća. U vremenu tranzicije društveno-ekonomskog sistema, jasno su profilisana dva segmenta trgovine: društvena i privatna trgovina. Odnos ova dva segmenta trgovine relativno pouzdano ilustruju naredni podaci:

Tabela 114. Odnos društvene i privatne trgovine – 1994. godine

	Društvena	Privatna	Ukupno
Broj preduzeća	132	8,287	8,554
Broj prodavnica	2,347	4,014	6,361
Prodajni prostor u m ²	206,536	120,420	326,956
Veličina prodavnice	88	30	51
Skladišni prostor	252,260	26,000	278,260

Izvor: Ministarstvo trgovine Republike Crne Gore

Razvoj privatne trgovine, znatno je poboljšao kvalitet maloprodajnog servisa. Naime, broj stanovnika na jednu prodavnicu reduciran je na 96.7 a prodajni prostor po stanovniku povećan je na 0.53 m². Ekspanzija privatne trgovine, nakon ukidanja svojinskog monizma generisana je niskim tzv. ulaznim barijerama, prvenstveno niskim učešćem postojanog u ukupnoj strukturi kapitala. Zahvaljujući svojoj preduzetničkoj snazi, privatna trgovina intenzivno potiskuje društvenu trgovinu, naročito u sferi maloprodaje. Osnovni elementi njene preduzetničke moći su: visoka fleksibilnost posebno u uslovima otešanog snabdevanja i plasman. kratki kanali odlučivanja, snažan motivacioni naboj, ponašanje saglasno principima trgovinskog marketinga, korišćenje povoljnosti koje pruža ukupan socio-ekonomski interregnum itd.

Sa navedenim performansama, privatna trgovina je već preuzula, veću dominantnu, ulogu u odvijanju detaljističke funkcije, u okolnostima globalne kontrakcije maloprodajnog prometa. Ona je, nesumnjivo, dala veliki doprinos intenziviranju konkurencije u prometnom miljeu, poboljšanju ponude u uslovima sveopšte recesije i primerenoj prostornoj disperziji detaljističke mreže. U relativno kratkom roku, privatna trgovina agresivno prekriva prostor sekundarnih zona trgovanja – približavajući se nosiocima finalne tražnje. U poslednje vreme, ona se usmerava i prema tržišno najatraktivnijim lokacijama, često pretvarajući pojedine ulice u linijske šoping centre.

Tabela 115. Trgovina na malo i otkup po opštinama Crnogorskog primorja u 1994. i 1995. g.

	Godina	Trgovina na malo			otkup u hilj. dinara	
		b o j prodavn.	promet u hilj. din.	promet po stanovnik	ukupno	društveni sektor
Bar	1994.	106	12,016	0.31	213	-
	1995.	120	43,931	1.11	647	187
Budva	1994.	46	9,420	0.75	-	-
	1995.	30	29,496	2.34	-	-
Kotor	1994.	48	6,595	0.29	276	-
	1995.	57	26,436	1.18	697	-
Tivat	1994.	46	4,346	0.34	-	-
	1995.	34	16,005	1.25	-	-
Ulcinj	1994.	34	5,180	0.74	1,309	1,270
	1995.	24	18,467	0.74	1,309	1,270
H. Novi	1994.	140	18,054	0.61	197	63
	1995.	127	47,675	1.61	228	76

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Privatnu trgovinu karakteriše izuzetna atomiziranost, nedovoljan ekonomski potencijal, te niska stabilnost poslovanja. Otuda je i odredjeni broj registrovanih preduzeća van funkcije, odnosno postoji izražena fluktuacija broja prodavnica. Materijalno – tehnička osnova privatne trgovine još uvek nije dovoljno razvijena, što ilustruje mala prosečna veličina prodavnice. Na radikalne promene u makro i mikro klimi, društvena trgovina nije adekvatno strateški reagovala. Sljedstveno tome, njenu stvarnost karakteriše duboka kriza, indukovana na kompatibilnošću dosadašnje poslovne strategije i obeležja sadašnje strateške situacije prometnog ambijenta, te odredjenim merama ekonomske politike društva.

Naime, intenziviranje konkurencije, pojavom privatne trgovine i reduciranjem trgovinskog potencijala domadjeg tržišta, dokida probitačnost doskorašnje poslovne paradigme sadržane u kvazi monopolskom ponašanju pod patronatom svojinskog monopola. Tranzicija društveno – ekonomskog sistema “odmrzava” elemente dubinske strukture društvenih trgovinskih preduzeća i to: organizacione kulture – principi, vrednosti, norme – disperzije moći i strukture, što dovodi do: a) fluktuacije najsposobnijih kadrova prema privatnoj trgovini i gubitka resursa “ličnog kontakta”; b) izražene konfliktnosti ličnih ciljeva i ciljeva preduzeća, pogotovo u delu rukovodeće strukture i c) neefikasnih organizacionih konfiguracija, koje nisu kreirane na osnovu novih, situaciji primerenih, poslovnih strategija.

Novi prometni milje, sa jakim konkurentskim nabojem, transparentom čini enormnu prezaposenost u hereditiranim strukturama društvenih trgovinskih preduzeća. Primerom navodimo, da se predimenzioniranost ljudskog resursa procenjuje na oko 40-50%, što predstavlja izrazito opterećenje u okolnostima kontrakcija trgovinskog potencijala. Na drugoj strani, hiperinflacioni udar, te izuzetna opterećenja u sekundarnoj raspodeli su izraubovali finansijske potencijale društvene trgovine, koje su, inače, dugovremeno slabljenje neadekvatnim društveno – ekonomskim tretmanom čitave delatnosti. Gotovo

potpuni kolaps društvena trgovina doživljava u drugoj polovini 1993. god. kada joj mere države amputiraju obrtna sredstva u robnom obliku.

Da le, suprastrukturu društvene trgovine čini materijalno-tehnička osnova i predimenzioniran ljudski potencijal, posebno nižeg kvalifikacionog profila, bez strategijskog imputa – obrtnih sredstava i sa reduciranim, ionako, nedostatnim visokostručnim ljudskim resursom. Interesantno je podsetiti, da je i sam promet, tokom 1993. god. drastično preusmeren sa tržišne institucije (trgovine) na sindikalne organizacije. Sljedstveno prethodno rečenom, od ukupnog broja pravnih lica koji su tokom 1994. god. bili neprekidno nelikvidni (399 subjekata), 2/3 su bila trgovinska preduzeća. Imajući u vidu trend ekspanzije privatne trgovine i agoniju društvene trgovine, možemo sumirati da se prometne funkcije dominantno odvijaju preko malih nezavisnih preduzeća sa nevelikim ekonomskim potencijama i nedovoljno razvijenom materijalno – tehničkom osnovom, dok je znatan deo trgovinske suprastrukture, koja je u posedu društvene trgovine, izvan funkcije ili se, pak, nedovoljno koristi. Razumljivo, takvo stanje aktuelne stvarnosti ima negativne posledice po kvalitet vršenja funkcija robnog prometa. Takvo stanje trgovine, kao tržišne i marketing institucije, je sasvim izvesno i jedan od ključnih faktora stvaranja snažne tzv. sive komponente u ukupnoj morfologiji tržišta. Siva komponenta, sa svojim atributima nelojalne konkurencije, špekulativnih radnji, sužene protočnosti snabdevanja i plasmana i sl., jednostavno popunjava vakuum nefunkcionalnosti legalnih tržišnih institucija.

Broj zaposlenih u trgovini na veliko u periodu od 1989. do 1993. godine beleži pad, od 3,901 zaposlenih (1989.) na 2,793 zaposlenih (1993.), tj. broj zaposlenih radnika u trgovini na veliko se smanjuje za 1,108 radnika.

Takodje, se smanjuje i broj zaposlenih radnika u trgovini na malo, sa 11,514 radnika (1989.) na 6,632 radnika (1993.), kao i broj preduzeća se smanjuje sa 59 (1989.) na 90 (1992.). Takodje, se smanjuje i broj prodavnica na malo sa 2,551 (1989.) na 1,494 (1993.), tj. smanjivanje iznosi 1,057.

U 1989. godini ukupan broj prodavnica iznosio je 1,612, od toga, najviše je bilo klasičnih prodavnica (1,023), zatim kioska (233), samoposluga (117), pumpe za gorivo (27) i robnih kuća (22). Ukupan prodajni prostor, u 1989. godini, iznosio je 147,920 m². Od toga, najviše prodajnog prostora po prodavnici dolazi na robne kuće, i to 1,681 m², zatim na samoposluge 143 m², klasične prodavnice 68 m², pumpe za gorivo 61 m², a najmanje prostora dolazi za kioske, i to 7 m². Površina prodajnog prostora po radniku imale su robne kuće 36 m², zatim klasične prodavnice 23 m², samoposluge 15 m², pumpe za gorivo 8 m², a najmanje prodajni prostor za kioske, od 5 m².

Prostorna disperzija maloprodajne mreže na Crnogorskom primorju u 1989. godini, u odnosu na središnji i severni deo Crne Gore bio je različit. Naime, ukupan broj prodavnica u 1989. godini na Crnogorskom primorju iznosio je 590, u odnosu na središnji deo koji je imao 525 prodavnica i severni deo Crne Gore, navedene godine imao je 692 prodavnica. Ukupan broj prodavnica u Crnu Goru bilo je 1,807.

Dakle, od tri navedena regiona Crne Gore, u severnom delu je bilo više prodavnica, u odnosu na Primorski i središnji deo. Prodajni prostor na Crnogorskom primorju iznosio je 80,321 m² za razliku od središnjeg (45,733 m²) i severnog dela (37,566 m²). Dakle, više prodajnog prostora imalo je Crnogorsko primorje, u odnosu na središnji i severni deo Crne Gore. Takodje, Crnogorsko primorje ima više prodajnog prostora po prodavnici (131.1 m²), u odnosu na središnji deo (87.1 m²) i severni deo (54.3 m²). Prodajni prostor

po stanovniku je takodje veći na Crnogorskom primorju (0.60 m^2), u odnosu na središnji deo (0.17 m^2) i severni deo (0.17 m^2).

Tabela 116. Promet u trgovini na malo po stanovniku Crnogorskog primorja u 1995. godini

- u hiljadama dinara		
Opština	Godina	Promet u trgovini na malo po stanovniku
Bar	1995.	1.11
Budva	1995.	2.34
Kotor	1995.	1.18
Tivat	1995.	1.25
Ulcinj	1995.	0.74
Herceg Novi	1995.	1.61

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore, 1997., Podgorica, decembar, 1997. g.

U 1995. godini, od šest opština Crnogorskog primorja, promet u trgovini na malo po stanovniku je bio viši u opštinama: Budva (2.34 hilj. din.) i opštini Herceg Novi (1.61 hilj. din.), a najniži u opštinama: Ulcinj (0.74 hilj. din), Bar (1.11 hilj. din.), Kotor (1.18 hilj. din.) i Tivat (1.25 hilj. din.).

Odnos društvene i privatne trgovine u 1994. godini karakteriše se velikim razlikama. Naime, broj privatnih trgovinskih preduzeća, prodavnica, prodajni prostor, veličina prodavnice i skladišni prostor se razlikuje od društvenog.

U 1994. godini broj društvenih trgovinskih preduzeća iznosi je 132, u odnosu na broj privatnih trgovinskih preduzeća, kojih je bilo, navedene godine, svega 8,287, tj. ukupno 8,554 preduzeća. Broj društvenih trgovinskih prodavnica iznosio je 2,347, u odnosu na privatne prodavnice čiji je broj iznosio 4,014 prodavnica, ili, ukupno 6,361 prodavnica. Razlika u broju privatnih i društvenih prodavnica iznosi 1,667 prodavnica. Takodje, postoji velika razlika između broja preduzeća trgovinske delatnosti, koji iznosi 8,155 preduzeća.

Prodajni prostor društvene trgovine iznosi $206,536 \text{ m}^2$, a u privatnom sektoru iznosi $120,420 \text{ m}^2$. Razlika između privatnog i društvenog sektora trgovinskog prodajnog prostora iznosi $86,116 \text{ m}^2$. Dakle, površina prodajnog prostora, u odnosu na društveni sektor je veoma nizak. Veličina prodavnice je veća u društvenom (88 m^2) u odnosu na privatni sektor trgovine (30 m^2). Razlika iznosi 58 m^2 . Skladišni prostor je manji u privatnom trgovinskom sektoru ($26,000 \text{ m}^2$), u odnosu na društveni sektor ($262,260 \text{ m}^2$).

Broj prodavnica na malo na Crnogorskom primorju u 1994. i 1995. godini je bio različit. Naime, veći broj prodavnica je bilo tokom 1994. godine. U ovoj godini, najviše broj prodavnica bilo je u Budvi, Tivtu, Ulcinju i Herceg Novom. Promet trgovine na malo bio je veći u 1995. godini, kao i promet po stanovniku. Što se tiče otkupa, on je bio minimalan u društvenom sektoru, u odnosu na ukupan otkup (u hilj. din.).

Tabela 117. Trgovina na malo u opštinama Crnogorskog primorja u 1998. i 1999. god.

Trgovina na mali				
Opština	Godina	Br. prodavnica	Promet u hilj. din.	Promet po stanovniku
Bar	1998.	57	118,643	2.93
	1999.	75	179,851	4.40
Budva	1998.	28	88,697	6.84
	1999.	27	159,754	12.20
Kotor	1998.	40	27,428	3.78
	1999.	40	147,998	6.63
Tivat	1998.	12	28,568	2.22
	1999.	11	36,794	2.85
Ulcinj	1998.	29	56,473	2.20
	1999.	32	98,879	3.81
H. Novi	1998.	90	112,898	3.74
	1999.	92	182,279	6.01

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, u navedenim godinama, najveći broj prodavnica imale su opštine: Herceg Novi i Bar, a najmanji broj, opštine: Tivat, Budva i Ulcinj.

Promet po stanovniku je najviši u opštinama: Budva, Kotor i Herceg Novi, a najmanji promet beleže opštine: Tivat, Ulcinj i Bar.

GRADJEVINARSTVO

Od sredine šezdesetih godina turizam na Crnogorskom primorju ima tretman jednog od osnovnih pravaca privrednog razvoja, a što znači da se nastojao obezbediti njegov dinamičniji razvoj u odnosu na prosek ukupne privrede. Opredeljenje je bazirano na raspoloživom bogatstvu turističko-rekreacionih potencijala, zatim, posledičnim značajnim ekonomskim delovanjima turizma na rast društvenog proizvoda, aktivnost ekonomskih odnosa sa inostranstvom, ravnomeran razmeštaj proizvodnih snaga i homogenizaciju privrednog prostora.

Uprkos željama za obezbedjenjem kontinuiranog uspona, tokom minule dve i po decenije dolazilo je do zastoja, pa i padova, kako u rastu kapaciteta, tako i u kretanju turističkog prometa na Crnogorskom primorju. Katkad je stagnacija bila uslovljena neadekvatnim merama ekonomske (turisticke) politike, kao posledica konjuktturnih kretanja tražnje, štetnog dejstva zemljotresa iz aprila 1979. godine, dugovremeno neepovoljnog dejstva ekonomske a poslednjih godina i političke krize i dr. Imajući sve to u vidu, izvesno je da turizam nije u proteklom periodu uvek zaslužen nosio atribut "osnovni" pravac razvoja Crnogorskog primorja.

Uz pretpostavku postojanja atraktivnih elemenata ponude, smeštajni objekti su značajna komponenta turističkog proizvoda. Oni, u najvećoj meri rezultiraju obim prometa, tada i ostale, posledične, ekonomske efekte. Nezadovoljavajući obim ponude smeštaja u odnosu na prihvatne potencijale prostora uslovljavao je dinamično širenje

kapaciteta, povećanje fizičkog prometa turista i dr. Sve je to imalo za posledicu disproporciju u ponudi, tj. dominaciju substandardnih struktura u ponudi itd.

Kako pokazuje tabelarni pregled kapaciteta smeštaja na Crnogorskom primorju, vršni kapaciteti smeštaja bili su obezbeđeni 1988. godine – 143,879 ležaja. Nakon toga dolazi do drastičnog pada ponude u nekim vrstama komplementarnog smeštaja, posebno u okviru domaćinstava (privatne sobe). Svedeni obim ponude smeštajnih kapaciteta razultiran je isključivo produbljavanjem društveno-ekonomske krize u zemlji, što je imalo za posledicu pad tražnje, samim tim i manji (registrovan) obim ponude.

Tabela 118. Kapaciteti smeštaja po opštinama Crnogorskog primorja u periodu od 1988. do 1997. godine

Broj ležaja						
Opština	1988	%	1993.	%	1997.	%
Crna Gora, ukupno	148,411	100.0	85,802	100.0	93,996	100.0
Crnogorsko primorje, ukupno	143,879	96.9	81,177	94.6	89,427	95.1
Herceg Novi	27,430	18.5	22,197	25.9	21,892	29.3
Kotor	4,876	3.3	3,363	3.9	3,997	4.3
Tivat	8,468	5.7	7,165	8.4	8,708	9.3
Budva	40,268	27.1	25,548	29.8	29,185	31.0
Bar	27,942	18.8	8,568	10.0	9,261	9.9
Ulcinj	34,895	23.5	14,336	16.7	16,384	17.4

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore za 1989., 1994. i 1998. godine

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda o rasporedu kapaciteta smeštaja na Crnogorskom primorju, treba naglasiti izrazitu koncentrisanost ponude na Primorju. U 1988. godini je, prema zvaničnim podacima, na Crnogorskom primorju locirano je čak približno 97% ukupno raspoloživih kapaciteta smeštaja u Crnoj Gori. Niže učešće, od 95% sredinom 90-tih uslovljeno je znatnim padom ponude, rezultiranim nedovoljnom tražnjom.

Naime, tokom 1988. godine, najveći broj ležaja u smeštajnim kapacitetima Crnogorskog primorja imala je opština Budva (40,268), a najmanje opština Kotor (4,876). Tokom 1993. godine broj ležaja u smeštajnim kapacitetima po opštinama Crnogorskog primorja se smanjuju, kao recimo u Budvi (25,548), Baru (8,568), Kotoru, Tivtu, H. Novom i Ulcinju. Povećavanje broja ležaja dolazi tokom 1997. godine, i to najviše u opštinama: Budva (29,185), Herceg Novi (21,892) i Ulcinju (16,384), a najmanji broj ležaja je u opštinama: Kotor (3,997) i Tivat (8,708).

Teško je u ovom trenutku govoriti o realnom obimu i globalnoj strukturi kapaciteta smeštaja, tj. o odnosu osnovnih i komplementarnih kapaciteta i njihovom učešću u ukupno formiranoj ponudi. Pretpostavljajući dobru turističku sezonu, odnosnously kada turistička tražnja premašuje ponudu po svim vrstama smeštaja, mišljenja smo da bi ukupni kapaciteti ležaja, bez dodatne izgradnje, orijentaciono iznosili:

Tabela 119. Ukupni kapaciteti ležaja, bez dodatne izgradnje

Objekti	Ležaja	%
Osnovni objekti	37,500	23.8
Komplementarni objekti	120,000	76.2
Ukupno	157,500	100.0

Izvor: Dr Borislav Uskoković, Marketing-menadžment u turizmu Crne Gore, Podgorica, 2000.

Ovde je, reč o nivoima kapaciteta koji su po vrstama već bili dosegnuti tokom nekoloko poslednjih godina. Pri tome nisu bili obuhvaćeni preostali kapaciteti u okviru sekundarnog stanovanja (tzv. vile i vikendice, stanovi za odmor – deo koji nije registrovan za prihvatanje turističkog prometa), a što predstavlja svojevrsnu široku turističku materijalnu osnovu.

Prema popisu imovine 1991. godine, na Crnogorskom primorju locirano je 21.380 vila i vikendica, stanova za odmor, sa površinom od 1,171,000 m² što, aproksimativno, znači da se u ovoj vrsti smeštaja raspolagalo sa oko 120,000 ležaja (10 m² ležaji). Kao posledica prekretnosti državne karte na prostoru prethodne Jugoslavije, narastao je "pritisk", odnosno potreba izgradnje sekundarnog stanovanja ("vila i vikendica", ili stanova) duž Crnogorskog primorja. Poznato je da se jedan deo ovih kapaciteta uključuje u turističku ponudu, a preostali izvesno je intenzivno koristi od strane vlasnika, njihovih rođaka i prijatelja, pa i nelegalno izdaje turistima.

Sve što se može tvrditi je da postojeću disproporciju treba prevladati dinamičnijom izgradnjom osnovnih objekata na Crnogorskom primorju, što, ne znači da se zaustavi usmerena gradnja komplementarnih kapaciteta.

U sastavu osnovnih objekata, dominantno je učešće hotela "B" kategorije (56.0% u 1997. godini), zatim turističkih naselja (29.9%) itd. Tokom vremena, polazilo se od uverenja da kvalitetu prirodnih elemenata, ambijentalnim vrednostima, odgovara izgradnja navedenih objekata. Budući da je već obezbeđena široka osnova za odvijanje masovnog turizma, poslednjih godina je dominantno mišljenje da izuzetno visokim kvalitetima prirode prevashodno odgovaraju, isto tako, visoke kategorije hotelskih objekata. I suviše je, van pažnje izgradnja manjih hotelskih objekata i onih sa najvišim ali i sa nešto nižim standardom, posebno kada su u pitanju objekti tzv. sezonskog, kupališnog turizma. Nedostaje, nadalje, apartmanska hotelska ponuda za prihvatanje tzv. porodičnog turizma i dr.

Smeštaj u domaćinstvima (privatne sobe) je naglašeno dominantan u strukturi komplementarnih kapaciteta. U pojedinim godinama registrovano učešće ovog oblika smeštaja iznosi u komplementarnoj ponudi približno 60% (u ukupnim 45%), što ukazuje na potrebu brižljivog utvrđivanja standarda ovih kapaciteta (kategorizacije), obezbeđenje propagandne podrške, organizovanijeg uključivanja u kanale distribucije, korektnije vođenje politike cene i dr. S obzirom da predstavlja značajnu materijalnu osnovu turizma, nužno je ovom segmentu ponude obezbediti organizovaniji tržišni nastup, kvalitetnije ga pozicionirati na (inostranom) tržištu.

Kada je reč o ugostiteljstvu, treba imati u vidu da je sve slabija potražnja za klasičnim oblicima ugostiteljskih usluga kao što je puni pansion, pa čak i polupansion, što zahteva promene u strukturi ugostiteljskih kapaciteta.

Turistička suprastruktura na Crnogorskom primorju je već dostigla obim koji se mora respektovati. Međutim, očigledan je problem globalnog kvaliteta, odnosno dominantnost komplementarnih objekata, zatim nedostatnosti objekata visokog standarda, takodje i malih (hotelskih) jedinica, kao i još uvek nezadovoljavajuće diferencirane "vanpansionske" ponude i sl. Sve to govori da u narednom periodu s pažnjom treba otklanjati uočene disproporcionalnosti. Izvesno je da tranzicija sistema (privatizacija, veća inicijativnost) ide u prilog prevladavanju ovih problema.

Prethodni rezultati pokazuju nedovoljnu snagu domaćeg, lokalnog tržišta da, u datim uslovima, obezbedi uslove za efikasno angažovanje raspoloživih kapaciteta domicilne operative. Obimniji investicioni (gradjevinski) radovi mogu se na Crnogorskom primorju očekivati tek sa prevladavanjem vladajućeg perioda diskontinuiteta, odnosno nakon otklona bremena međunarodnih sankcija, i oživljavanjem ukupnih privrednih i drugih aktivnosti u ekonomski reintegrisanom prostoru prethodne Jugoslavije. Planirani razvoj turističkih centara na Crnogorskom primorju, bitno je unapredjena infrastruktura, izgradnja objekata standarda, izvesno će otvoriti široke mogućnosti angažovanja operative iz Primorja i Crne Gore.

Broj završenih stanova u okviru društvenog sektora, je sa 2,138 jedinica (130,000 m²) u 1986. godini opao na 1,024 stana (61,000 m²) u 1990. te na svega 212 jedinica (11,000 m²) u 1994. godini. Srećna je okolnost da retrogardni tok nije u tolikoj meri izražen u privatnom sektoru, budući da je proizvodnja od 2,938 stanova (237,000 m²) u 1986. godini opala na 1,592 stana (113,000 m²) u 1994. godini. Očigledno je kao posledica pada životnog standarda "malaskala" tražnja za stambenim prostorom, što je imalo za rezultat veliki broj nezavršenih stanova, čak oko 8,000 jedinica (oko 600,000 m²), u čemu učešće društvenog sektora ima nisko učešće ispod 10%.

I u ostvarene investicije u osnovna sredstva u gradjevinarstvu Crnogorskog primorja u periodu od 1991-1996. godine, vrlo malo je uloženo. Naime, u 1992. godini, najviše uloženi investicija u osnovna sredstva u gradjevinarstvu, bilo je u opštini: Bar (17,747,000 dinara) i Kotor (3,690,000 dinara).

Najmanje uloženi investicija u gradjevinarstvu na Crnogorskom primorju bilo je u opštinama: Tivat (uopšte nije investirano), Budva (uopšte nije investirano), Ulcinj (u toku 1992. g.) 394,000 dinara, Herceg Novi (u 1991. g.) 233,000 dinara.

Smirivanjem turbulentnih političkih prilika u makro okruženju, odnosno obezbedjenjem sasvim gostoljubivih uslova (stabilni uslovi privredjivanja i dr.), nesumnjiv je "dolazak" inokapitala, sa posebnim interesom za ulaganja u turističku privredu, projekte iz domena poslovanja slobodnih zona, pa i za izgradnju infrastrukturnih objekata (na bazi korišćenja koncesija).

Orijentacija na turizmu, turističko privredjivanje, ima za posledicu i neke otežavajuće, da ne kažemo negativne, okolnosti koje proizlaze iz same prirode turizma kao privredne delatnosti. Ovde je reč o činjenici da je turizam najvećim delom sezonska aktivnost; da zahteva izgradnju naglašeno skupe infrastrukture; da involvira visok kapitalni koeficijent zbog izgradnje hoteljerstva i infrastrukture; da ga karakteriše elastičnost tražnje, s jedne, a teškoće prilagodljivosti turističke ponude, s druge strane; da ga prate teškoće obezbedjenja kvalitetnih kadrova za rad na određeno vreme (u sezoni); da pokatkad prekomerna komercijalizacija turizma uzrokuje devastaciju prirodnih atraktivnosti i dr.

Tabela 120 Ostvarene investicije u osnovna sredstva u gradjevinarstvu na Crnogorskom primorju u periodu 1991-1996. godine*

u hiljada dinara

Opština	Godina	Ukupno**	Gradjevinarstvo
Bar	1991.	18,059	192
	1992.	577,947	17,747
	1995.	9,481	65
	1996.	23,091	3,192
Budva	1991.	12,215	-
	1992.	1,710,611	-
	1995.	11,314	-
	1996.	25,510	-
Kotor	1991.	14,002	731
	1992.	198,372	3,690
	1995.	17,341	212
	1996.	82,375	121
Tivat	1991.	2,983	-
	1992.	365,089	-
	1995.	593	-
	1996.	5,941	-
Ulcinj	1991.	13	-
	1992.	37,338	394
	1995.	4,072	-
	1996.	8,441	-
Herceg Novi	1991.	10,209	233
	1992.	103,958	-
	1995.	4,968	-
	1996.	19,104	-

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine, Podgorica, 1994. i 1997. god.

Problemi iz domena (ne) efikasnosti investicija mogu se, izmedju ostalog, rešavati izgradnjom objekata primerenih mogućnostima korisnika, objekata sa manje grandioznosti i sl., ali, ne sme se prenebregavati ni činjenica da su inicijalne investicije u hoteljerstvu i turističkoj infrastrukturi neminovna faza u razvoju turističke ponude, da su one sa razvojem ponude sve niže. Uz to, pogrešno je i neopravdano previdjati činjenicu dugovremenosti upotrebe osnovnih fondova turističke privrede, odnosno potrebu obnove turističkih objekata tek u drugom roku, što, posmatrano na dugi rok, ne znači natprosečna investiciona opterećenja sa ispod prosečnim ostvarenjem dohotka.

* Ukupne investicije Crne Gore veće su od zbira investicija rasporedjenih po opštinama za iznos nerasporedjenog dela koji za 1991. god. iznosi 280 hilj. dinara, a za 1992. god. iznosi 45,265 hilj. dinara. Društveni sector obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine.

** Ukupne ostvarene investicije Crne Gore veće su od zbira investicija rasporedjenih po opštinama za iznos nerasporedjenog dela koji za 1995. godini iznosi 5,746 hilj. dinara, a za 1996. godinu iznosi 39,290 hilj. din.

Kriterijumi uređenja prostora u turističkim područjima ne mogu biti "svojina" i podređeni isključivo uskim, trenutnim, ekonomskim zahtevima ugostiteljskih organizacija, već odraz kompleksnog turističkog i opšteg dugoročnog interesa. To, dakako, ne znači da se sme gubiti iz vida da urbanistička i arhitektonska koncepcija objekata koji su, ili će biti, materijalna baza turističkog ugostiteljstva na određenoj lokaciji, pa i izbor te lokacije, imaju veliki ishodišni uticaj na optimalnost privredjivanja. Pri tome, čini se osobito važnim obratiti pažnju na potrebu obezbeđenja kontinuiteta u izgradnji da bi se izbegle mogući konflikti na relaciji razvoj-prostor-interesi stanovništva (raspoloživi potencijali radne snage), uzrokovani investicionim aktivnostima.

U stvari, u mnogim slučajevima se ostalo po starom: neracionalno korišćenje prostora; neadekvatna izgradnja s obzirom na kvalitet i specifičnost sredine, agresivna izgradnja "vila i vikendica", izostala je očekivana orijentacija prema hortikulturnom uređenju u brojnim slučajevima; pojava kamenoloma bez osećaja za čuvanje pejzažnih vrednosti; pojave deponija smeća na mestima pogodnim za vidikovce itd.

Tabela 121. Trend kretanja broja ležaja turističkih kapaciteta smeštaja i turističkog prometa na Crnogorskom primorju u periodu od 1988. do 1997. godine.

Godina	Ukupno		Osnovni		Komplementarni	
	aps.	%	aps.	%	aps.	%
a) Kapaciteti smeštaja (broj ležaja)						
1988.	148,411	100.0	31,972	51.5	116,439	78.0
1997.	93,996	100.0	37,186	39.6	56,810	60.0
Prosečne godišnje stope rasta:						
1989.-1997.		-4.9		1.7		-7.7
b) Turistički promet (u 000 noćenja)						
1987.	10,824	100.0	7,060	65.2	3,764	34.8
1996.*	4,602	100.0	4,229	91.9	373	8.1
Prosečne godišnje stope rasta:						
1988.-1996.		-9.0		-5.5		-22.6

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine.

Kao što se vidi iz gornjeg tabelarnog pregleda, apsolutni broj ležaja na Crnogorskom primorju se smanjuje, sa 148,411 ležaja (1988.) na 93,996 ležaja (1997.), tj. za 54,415 ležaja.

U osnovnim kapacitetima smeštaja, apsolutni broj ležaja, se povećava sa 31,972 ležaja (1988.) na 37,186 ležaja (1997.) tj. povećanje broja ležaja iznosi 5,214 tj. 39.6%. Apsolutni broj ležaja u komplementarnim kapacitetima smeštaja smanjuje se sa 116,439 (1988.) na 56,810 ležaja (1997.), tj. za 59,629 ležaja, tj. 60.0%. Prosečne godišnje stope rasta broja ležaja su negativne u ukupnom, apsolutnom broju ležaja (-4.9%), kao i apsolutni broj ležaja u komplementarnim kapacitetima smeštaja (-7.7%), u periodu 1989.-1997. Turistički promet (u 000 noćenja) se smanjuje sa 10,824 noćenja (1987.) na 4,602

* U 1996. godini i naredni period promet iz bivših republika Jugoslavije je obuhvaćen u okviru ino-prometa. U 1996. godini čak 65% ino-prometa ostvarili su turisti iz bivših jugoslovenskih republika.

(1996.), tj. za 6,222 noćenja. Također, smanjivanje noćenja beleži se i kod osnovnih i komplemetarnih objekata smeštaja. Prosečne godišnje stope su negativne.

Tabela 122. Broj ležaja turističkih kapaciteta za smeštaj po vrstama i kategorijama objekata na Crnogorskom primorju, tokom 1988. i 1997. godine

Vrsta objekata kapaciteta	1988.	%	1997.	%
Ukupno	148,411	100.0	93,996	100.0
Osnovni, svega	31,972	21.5	37,186	39.6
Hoteli, ukupno	22,501	15.2	25,879	27.5
"L" i "A"	4,591	3.1	4,729	5.0
"B"	17,319	11.7	20,830	22.2
"C" i "D"	591	0.4	320	0.3
Turistička naselja	8,759	5.9	11,131	11.8
Ostalo	712	0.5	176	0.2
Komplementarni, svega	116,439	78.5	56,810	60.4
Banjska i klim. lečilišta	3,153	2.1	3,026	3.2
Radnička odmarališta	10,091	6.8	6,669	7.1
Dečja i omlad. odmarališta	13,444	9.1	9,031	9.6
Kamp-tereni	24,049	16.2	18,492	19.7
Privatne sobe	65,702	44.3	19,592	20.8

Izvor: SGJ i Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda uočava se drastičan pad broja ležaja turističkih kapaciteta za smeštaj po vrstama i kategorijama objekata sa 148,411 ležaja (1988.) na 93,996 (1997.), tj. smanjivanje broja ležaja iznosi 54,415, tj. za desetogodišnji period (1988. do 1997. g.). Kod osnovnih objekata smeštaja (31,972 ležaja), a najveći broj ležaja je u hotelima "C" i "D" kategorije (591 ležaja), zatim, hotelima "L" i "A" kategorije (4,591 ležaja), a najveći broj ležaja zabeležen je u hotelima "B" kategorije (17,319 ležaja). Kod komplementarnih turističkih objekata smeštaja, najmanji broj ležaja ima u banjskim i klimatskim lečilištima (3,153 ležaja), a najviše privatne sobe (65,702 ležaja). Tokom 1997. godine, najveći broj ležaja bilo je kod osnovnih turističkih objekata (37,186), bilo je najmanji broj ležaja u hotelima "B" kategorije (20,839). Kod komplementarnih objekata, tokom 1997. godine, najmanji broj ležaja registrovano je u banjskim i klimatskim lečilištima (3,026 ležaja), a najviši broj imali su privatne sobe (19,592).

Tabela 123. Broj ležaja u smeštajnim turističkim kapacitetima Crnogorskog primorja u periodu od 1989. do 1999.g.

Godina	Ukupno	%	Osnovni	%	- broj ležaja	
					Komplemen	%
1989.	131,912	100.0	33,770	25.6	98,142	74.4
1990.	137,082	100.0	34,492	25.2	102,590	74.8
1991.*	94,910	100.0	31,116	32.8	63,794	67.2
1992.	85,571	100.0	33,871	39.6	51,700	60.4
1993.	81,177	100.0	29,618	36.5	51,559	63.5
1994.	88,235	100.0	29,913	33.9	58,322	66.1
1995.	92,552	100.0	36,355	39.2	56,300	60.8
1996.	92,655	100.0	36,591	39.5	56,064	60.5
1997.	93,996	100.0	37,186	39.6	56,810	60.4
1998.	90,187	100.0	37,244	41.3	52,943	58.7
1999.	75,484	100.0	36,630	48.5	38,854	51.5

Izvor: SGJ i dokumentacija Ministarstva turizma RCG.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, ukupan broj ležaja u smeštajnim turističkim kapacitetima Crnogorskog primorja drastično se smanjuje sa 131,912 ležaja (1989.), na 75,484 (1999.) tj. za 56,428 ležaja. Naime, smanjivanje broja ležaja počinje od 1990. godine (137,082 ležaja), da bi se broj ležaja smanjio najviše u 1999. godini.

Broj ležaja u osnovnim smeštajnim turističkim kapacitetima se povećava sa 33,770 ležaja (1989.) na 36,630 ležaja (1999.) tj. sa 25,6% na 48,5%. Kod komplementarnih smeštajnih turističkih kapaciteta stanje je obrnuto. Naime, kod ovih objekata, dolazi do smanjivanja broja ležaja sa 98,142 (1989.) na 38,854 ležaja (1999.), tj. sa 74,4% (1989.) na 51,5% (1999.).

ZANATSTVO I KUĆNA RADINOST

Mala privreda predstavlja kompleks aktivnosti iz domena sitne proizvodnje i usluga, zanatstva i domaće radinosti. Razvoj novog privrednog sistema zasnovanog na privatnoj preduzetničkoj inicijativi, kreira pogodan milje za razvoj male privrede. Razvoj male privrede je jedan od temeljnih strategijskih pravaca imperativne diverzifikacije i tercijarizacije privrede Crnogorskog primorja i Crne Gore. Naime, osnovni elementi preduzetničkih potencijala malih preduzeća su:

- Inovativnost;
- Fleksibilnost, usled neposrednog prisustva na tržištu, kratkih kanala odlučivanja, pretežne orijentisanosti na radno-intenzivnu delatnost;
- Visok motivacioni naboj zaposlenih;
- Sposobnost poslovanja na rizičnim i nastabilnim tržištima;

* Duboka političko-ekonomska kriza u zemlji, najavljena krajem 80-tih godina, imala je za posledicu i manju ponudu turističkih smeštajnih kapaciteta, pa i kada su osnovni objekti u pitanju

- Mogućnost kompenziranja nedostataka veličine, razudjenim oblicima dobrovoljnih asocijacija.

Preduzetnička snaga malih preduzeća posebno dolazi do izražaja u okolnostima: intenzivnog naučno-tehničkog progresa, posebno razvoja informacione tehnologije i sistema veza; afirmacije modularne produkcije; atomizirane segmentacije tržišta; prostorne disperzije tražnje; postojanje velikih sistema, koji otvaraju prostore za nastanak malih firmi.

Mala privreda i zanatstvo, u osnovi imaju trajnu i privremenu ulogu. Korpus trajne uloge obuhvata: proizvodnju sa specifičnim zahtevima nosilaca tražnje, građevinsko zanatstvo, pružanje usluga privredi, servisiranje potreba domaćinstva i pojedinaca. Privremenu ulogu čini: produkcija deficitarnih proizvoda široke potrošnje, prerada suficitarnih dobara, kooperacija sa velikim industrijskim i drugim subjektima. Sledstveno prethodno rečenom, kreiran je scenario, osnovnih, stratejskih pravaca razvoja male privrede u Crnoj Gori i Primorju za period do 2000. godine.

- Generalni pravac razvoja male privrede je orijentacija na pružanje usluga i produkciju proizvoda koji su namenjeni specifičnim zahtevima potrošača. Megatrend diferenciranja proizvoda, tačnije razudjivanja tržišnih segmenata sa specifičnim motivima i težnjama potrošača, te difuzije finalne tražnje, kreira pogodan milje razvoja "malog biznisa".

- Specifičan pravac razvoja, pogotovo zanatstva i domaće radinosti, je "kreativna" produkcija umetničko-folklornog profila. Tražnju za ovim proizvodima indukuje razvoj turizma na prostoru Crnogorskog primorja. Na drugoj strani, prirodno bogatstvo nemetalima (primer ukrasnog kamena i drveta), olakšano obezbeđuje potrebne materijalne inpute za organizovanje navedene produkcije.

- Posebno interesantan pravac razvoja male privrede je građevinsko zanatstvo. Kompozicija raspoloživih resursa Crne Gore – bogatstvo nemetalima i brojnost ljudskog resursa, inače, profilise građevinarstvo kao jedan od osnovnih pravaca razvoja Republike i Primorja.

- Mala privreda je kompatibilna sa velikim proizvodnim i uslužnim sistemima, te je poseban stratejski pravac razvoja zasnovan na kooperaciji sa industrijskim i drugim proizvođačima u delu pružanja servisa za opremu i modifikacije standardnih proizvoda specifičnim zahtevima kupaca, kao i u domenu snabdevanja velikih subjekata potrošnim delovima i materijalima.

- Mala proizvodnja može se afirmisati i u delu prerade suficitarnih proizvoda, odnosno proizvodnje nekih artikala sa tradicionalnim crnogorskim imidžom, kao što su: alkoholna pića, suhomesnati proizvodi, mlječni proizvodi, sušena i marinirana riba i sl., proizvedeni na tradicionalan ("domaći") način. Sasvim je sigurno da se kroz malu proizvodnju može znatno više valorizovati potencijal Crne Gore i Crnogorskog primorja u domenu ranog voća i povrća.

- Diverzifikacija privrede, utemeljena na preduzetničkoj inicijativi, rezultiraće i proizvodnjom standardnih proizvoda (recima, prehrambenih artikala) u malim kapacitetima. Nadalje, prirodni potencijali Crne Gore i Primorja su značajni realni izvori rasta razvoja sakupljačke privrede u formi domaće radinosti – sakupljanje šumskih plodova i ljekovitog bilja, te njihova prerada u malim pogonima.

Tranzicija društveno-ekonomskog sistema u nas, postojeći resursi i potencijali Primorja, te preduzetničke inicijative i mogućnosti malih preduzeća, afirmišu značajnu

ulogu male privrede u perspektivnom razvoju Primorja. Mala privreda označava promenu kvaliteta socio-ekonomskog razvoja Crne Gore u pravcu implementacije koncepta tzv. preduzetničke ekonomije, afirmisanog u razvijenim zemljama.

Sadašnje stanje zanatstva teško je definisati, s obzirom da su raspoloživi statistički podaci pretežno rezultat grubih procena, jer postoje velike slabosti u evidenciji zanatskih subjekata. Tokom više decenijskog perioda, subjekti društvenog proizvoda zanatstva su, kroz proces svog okrupnjavanja, izrastali u kategoriju industrijskih organizacija. Inače, u vremenu izgradnje socijalističkog produkcionog odnosa, zanatstvo nije dalo adekvatan doprinos diversifikaciji privredne strukture Crne Gore, zadovoljavanju potreba stanovništva i rešavanju problema nezaposlenosti, iako je cena radnog mesta u zanatstvu bila deset puta niža od cene radnog mesta u industrijskoj delatnosti.

Tabela 124. Osnovni indikatori zanatstva u periodu d 1988. do 1992. g.

	1988.	1989.	1990.	1991.	1992.
Učešće u društvenom proizvodu %	0.03	0.03	0.01	0.01	0.01
Broj zanatskih preduzeća	40	31	56	73	139
Broj zaposlenih radnika	3,450	3,109	1,401	893	1,332
Broj radnika po jednom preduzeću	86.3	100.2	25.0	12.2	9.6

Izvor: RSZ, Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1994.

U periodu diskontinuiteta, tj. vremena tranzicije društveno-ekonomskog sistema, smanjuje se formativna snaga zanatstva u ukupnom društvenom proizvodu Crne Gore. Sa napuštanjem svojinskog monizma, povećava se broj zanatskih preduzeća. Jednostavno, zanatstvo postaje oblast u kojoj se sve više angažuje privatni kapital, kroz osnivanje privatnih zanatskih preduzeća. U posmatranom periodu, drastično je smanjen kvantum angažovanog ljudskog resursa u zanatstvu. To se može objasniti činjenicom da su brojna društvena zanatska preduzeća, koja su imala relativno veći broj zaposlenih, sve više prerastala u kategoriju industrijskih preduzeća, dok su novoformirana privatna preduzeća angažovala znatno manji broj radnika.

Sledstveno tome, radikalno je smanjena prosečna veličina zanatskog preduzeća, merena brojem zaposlenih. Od ukupnog broja zaposlenih u zanatstvu, preko dve trećine je angažovano u domenu proizvodnog zanatstva. Međutim, razvoj privatne preduzetničke aktivnosti stalno povećava broj zanatskih subjekata i kvantum angažovanog ljudskog resursa u delu ličnih i drugih usluga. Što se tiče tehničke opremljenosti zanatskih subjekata, možemo reći da ona nije na nivou primerenom mestu i ulozi zanatstva u ukupnom socio-ekonomskom razvoju. Primerom navodimo, da je sredinom osamdesetih godina prosečna veličina poslovnog prostora društvenog proizvodnog zanatstva, po organizacionoj jedinici, iznosila svega 46 m², a privatnih zanatskih radnji 12.5 m².

Nadalje, opremljenost i funkcionalnost poslovnog prostora u delu ličnih i drugih usluga je varirala, zavisno od mikrolokacije zanatskih radnji. Naime, zanatske radnje u centralnim zonama gradskih naselja bile su relativno dobro opremljene, dok su periferne zone ili, pak, ruralni pojas imale sasvim neuslovne zanatske radnje. Snaženjem privatne inicijative povećava se nivo tehničke opremljenosti zanatskih subjekata, naročito u delu pružanja servisnih usluga za metalne i elektro proizvode. Na kraju možemo sumirati, da su osnovni atributi zanatstva u Crnoj Gori sledeći:

- Formativna snaga zanatstva u svim makroekonomskim agragatima, kao što su društveni proizvod, investicije i zaposlenost, nije primerena mestu i ulozi ove delatnosti u razvoju savremene privrede;

- Veličina angažovanog ljudskog resursa u zanatstvu nije srazmerna demografskim tokovima, iako je cena radnog mesta u ovoj delatnosti znatno niža u odnosu na industriju;

- Zanatske usluge i opravke raznih proizvoda angažuje 82% ukupnog broja zaposlenih radnika u ovoj delatnosti (u 1993. god. i delu ličnih usluga zaposlena su svega 224 radnika);

- Tehnička opremljenost zanatskih subjekata nije na adekvatnom nivou, što se negativno održava na kvalitet zanatske usluge i na pokazatelje kvaliteta ekonomije zanatskih subjekata;

- Sa socio-ekonomskim razvojem, potreba za odredjenim zanatima se sve više dokida, dok se indukuje tražnja za novim zanatskim uslugama.

Tabela 125. Radnici i časovi rada u 1995. god. (društveni sektor)

	preduzeće	ukupno	Prosečan br. radnika u zanats. Delatnostima			Časovi rada ukup.zanats.r adnika u hilj.
			uproizvodn ji	admin. i teh.	nezanat.usl ugama	
Zanatstvo i lične usluge	34	940	783	133	24	1,678
Zanatske usluge i opravke	22	750	616	114	20	1,359
Izrada i opravka matel. Proizvoda	9	541	445	76	20	946
Izrada i opravka elekt. Proizvoda	9	25	18	7	-	47
Izrada predmeta od drveta	1	28	20	8	-	32
Izrada predmeta od tekstila	1	120	100	20	-	270
Izrada predmeta od kože	2	7	7	-	-	12
Izrada raznovrs. Proizvoda	1	29	26	3	-	52
Lične usluge	12	190	167	19	4	319

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Iz tabelarnog pregleda proizlazi da je u 1995. god. u društvenom sektoru bilo ukupno – 91 preduzeće sa ukupnim brojem radnika u zanatskim delatnostima od 2,630 a u proizvodnji je bilo svega – 2,182 radnika, dok je u administraciji radilo 380 radnika, i u nezanatskim delatnostima svega 68 radnika, i ukupan broj časova – 4,715.

Zanatskim uslugama ne mogu biti zadovoljne ni lokalne potrebe niti one nastale na osnovu povećanja turističkog prometa. Iz toga proizlazi da ono predstavlja prepreku za ostvarenje veće vanpansionske potrošnje turista i za kompletiranje odgovarajuće turističke ponude. Programom razvoja uslužnog zanatstva predviđena je izgradnja auto-servisa i poslovnog prostora za deficitarne zanatske delatnosti.

Savremeni turizam usmerava na razvijanje tehničke usluge koje su karakteristične za održavanje ugostiteljskih objekata, motornih vozila, sredstva za održavanje puteva itd.

Kompletiranje specifične turističke ponude uslovljava potrebu za razvojem, kako zanatstva za potrebe stanovništva i delom turista, tako i zanatstva koje bi svoj razvoj zasnivalo pretežno na zadovoljavanje potreba turista. Tu su prvenstveno individualni uslužni zanati. Crnogorsko primorje je ugradio svoje specifičnosti kroz ostvarenja zanatske i domaće radinosti čime je ostvareno i odgovarajuće uslove boravka u sopstvenom ambijentu. Podsticanje domaće radinosti je značajno, posebno proizvodnja predmeta šire potrošnje. Proizvodnju treba orjentisati na atraktivne predmete sa folklornim motivima Crnogorskog primorja, suvenire, odjevne predmete i ukrasne stavri. Postepeno razvoj domaće radinosti prerasta u šire zahvate i omogućava izvesna zaposlenja. Uključenje individualne proizvodnje u dopunske delatnosti je veoma unosno i korisno za proizvođače. Poznati oblici ručnog rada kao što su pletenje, tkanje, vezenje, štrikanje, kao i proizvodnja pojedinih predmeta od drveta, i ostali ukrasni predmeti koji služe za obogaćivanje i ulepšavanje kućnog inventara.

Da bi se turista saživio sa kulturnim posebnostima Crnogorskog primorja mora se više učiniti na organizaciji proizvodnje i prodaje suvenira i predmeta domaće radinosti, što je do sada bilo moguće realizovati samo sredinom leta. Prodajom suvenira će se omogućiti i veći promet, postići će se ekonomski efekti i omogućiti zapošljavanje. Zavisno od turističke potrošnje i strukture turističke posete, pojedini klasični zanati proizvodnog karaktera imaju egzistencione vrednosti, zahvaljujući sve većoj potražnji predmeta domaće radinosti i suvenira.

Uz mogućnosti održavanja umetničkih zanata i domaće radinosti javlja se velika potreba za obedinjavanje kompletnih zanatskih vrednosti na Crnogorskom primorju.

U posmatranom periodu (1991-1996. g.), samo u dve opštine Crnogorskog primorja uložene su minimalne investicije u zanatstvu, i to samo u 1991. godini. Naime, u opštini Kotor (280,000 dinara) što se vidi iz narednog tabelarnog pregleda.

Osnovni indikatori zanatstva, između ostalog, ogledaju se u učešću u društvenom proizvodu, broj zanatskih preduzeća, broj zaposlenih radnika i broj radnika po jednom preduzeću. Naime, u posmatranom periodu od 1988. do 1992. godine, najveće učešće zanatstva u društvenom proizvodu bio je u 1988. i 1989. godini (0.03%), da bi se procentualno učešće smanjilo u 1990., 1991. i 1992. godini (0.01%).

Broj zanatskih preduzeća raste od 1988. godine (40), na 139 preduzeća u 1992. godini, mada je u prethodnim godinama bio manji broj zanatskih preduzeća, kao recimo u 1989. godini (31), u 1990. godini (56) i u 1991. godini (73). Broj zaposlenih radnika se smanjuje sa 3,450 (1988.) na 1,332 radnika u 1992. godini. Najveće smanjivanje broja zaposlenih zanatskih radnika bilo je u 1990. godini (1,401), a pogotovo u 1991. godini (893 radnika).

Broj radnika po jednom preduzeću, u posmatranom periodu, najviši je bio u 1989. godini (100.2), zatim, u 1988. godini (86.3), da bi se naglo smanjio u 1990. godini (25.0), zatim još više u 1991. godini (12.2) i u 1992. godini (9.6).

Najviši broj radnika u društvenom sektoru, u 1995. godini, bilo je zaposleno u zanatstvu i ličnim uslugama u 34 preduzeća sa 940 radnika, sa ukupnim brojem časova rada u zanatstvu od 1,678 hiljada. Zanatske usluge i opravke obavljena su u 22 preduzeća sa 750 radnika i ukupnim brojem časova rada u zanatstvu od 1,359 hiljada. Za lične usluge, u 1995. godini bilo je 12 preduzeća sa 190 radnika, sa ukupnim brojem radnih časova od 319 hiljada.

Prosečan broj radnika u zanatskim delatnostima u procesu proizvodnje bilo je 783 radnika, u administraciji 133, i nezanatskim uslugama 24 radnika. Broj radnika u proizvodnji ličnih usluga bilo je 167 radnika, sa ukupnim brojem radnih časova od 319.

Tabela 126. Ostvarene investicije u osnovna sredstva u zanatstvu na Crnogorskom primorju u periodu 1991.-1996. godine*

Opština	Godina	Ukupno**	Zanatstvo
Bar	1991.	18,059	44
	1992.	577,947	-
	1995.	9,481	-
	1996.	23,091	-
Budva	1991.	12,215	-
	1992.	1,710,611	-
	1995.	11,314	-
	1996.	25,510	-
Kotor	1991.	14,002	280
	1992.	198,372	-
	1995.	17,341	-
	1996.	82,375	-
Tivat	1991.	2,983	-
	1992.	365,089	-
	1995.	593	-
	1996.	5,941	-
Ulcinj	1991.	13	-
	1992.	37,338	-
	1995.	4,072	-
	1996.	8,441	-
Herceg Novi	1991.	10,209	-
	1992.	103,958	-
	1995.	4,968	-
	1996.	19,104	-

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore, za odnosne godine, Podgorica, 1994. i 1997. g.

Iz tabelarnog pregleda proizlazi da je u 1995. godini u društvenom sektoru bilo ukupno – 91 preduzeća sa ukupnim brojem radnika u zanatskim delatnostima od 2,630, a u proizvodnji je bilo svega – 2,182 radnika, dok je u administraciji radilo 380 radnika, i u nezanatskim delatnostima svega 68 radnika, i ukupan broj časova – 4,715.

* Ukupne investicije Crne Gore veće su od zbira investicija raspoređenih po opštinama za iznos neraspoređenog dela koji za 1991. god. iznosi 280 hilj. dinara, a za 1992. god. iznosi 45,265 hilj. dinara. Društveni sektor obuhvata i zadružni i mešoviti oblik svojine.

** Ukupne ostvarene investicije Crne Gore veće su od zbira investicija raspoređenih po opštinama za iznos neraspoređenog dela koji za 1995. godini iznosi 5,746 hilj. dinara, a za 1996. godinu iznosi 39,290 hilj. dinara.

Vrednosti su date u dinarima koji su važili u godini na koju se podaci odnose.

VIII. DRUŠTVENO – JAVNI EFEKTI TURIZMA

8. 1. DEMOGRAFSKA KRETANJA I URBANIZACIJA

Demografska kretanja su praćena promenama u starosnoj strukturi stanovništva, svrstanog u velike starosne grupe po opštinama. Moguće je zapaziti da je u svim posmatranim opštinama Crnogorskog primorja, s izuzetkom Ulcinja, učešće stanovništva do 19 godina niže nego što je u proseku Crne Gore.

Poseban aspekt promena, nastalih u strukturi stanovništva, čine pomeranja stanovništva u radnoj dobi i aktivnog stanovništva po opštinama Crnogorskog primorja. Izneseni podaci, ipak, govore da postoje rezerve radne snage na posmatranom području.

Za ocenu mogućnosti razvoja turističke ponude (smeštajnih kapaciteta) značajan je i broj domaćinstava na području opština Crnogorskog primorja. Promene u tom pogledu se vide, naime, brzi rast domaćinstava u primorskim opštinama prati apsolutan pad njihovog broja u opštinama srednje i severne regije Crne Gore, zbog uticaja turizma na zapošljavanju stanovništva. Karakterističan je podatak o tendenciji opadanja prosečnog broja članova po domaćinstvu i, s izuzetkom Ulcinja, niža prosečna veličina domaćinstava u odnosu na prosek Crne Gore.

Dinamika kretanja broja stanovnika imala je različita regionalna obeležja, što je dovelo do pozitivnih i negativnih uticaja na ukupan razvoj, pa i razvoj turizma u pojedinim delovima. Najizraženiji negativan uticaj imaju neuravnotežena regionalna i lokalna migraciona kretanja. Celokupna teritorija Crne Gore predstavlja emigraciono područje, koje je u periodu od 1953. do 1991. godine ostalo bez 104,000 stanovnika. Ovim procesom posebno je zahvaćen Severni region Crne Gore, koji poseduje obirnu i kvalitetnu prirodnu osnovu za budući razvoj turizma.

Unutrašnje migracije na relacijama region-region i selo-grad uzrokovale su tri naročito izražene negativne pojave, koje se reflektuju kako u ukupnom društveno-ekonomskom, tako i u turističkom razvoju: 1) velika koncentracija nezaposlene mlade i stručne radne snage u gradovima; 2) znatno povećanje nivoa urbanizacije koji je sa 21.3% u 1948. godini porastao na 59.3% u 1991. godini; 3) nedostatak radno sposobnog stanovništva i stručnih kadrova u nekim područjima sa resursima koji omogućavaju ekološki kvalitetan, održiv i integralan razvoj, naročito turizma, poljoprivrede i domaće radinosti.

Rešenje za ove probleme treba tražiti u intenzivnoj revitalizaciji ruralnih područja kroz: stimulisanje robne tržišne poljoprivredne proizvodnje i jačanje ekonomske moći sela, izgradnju neophodne infrastrukture, veća ulaganja u turističku infra i suprastrukturu, čvršće prostorno i funkcionalno povezivanje turističke privrede i drugih komplementarnih delatnosti i dr. posebnu pažnju treba posvetiti podizanju nivoa opšte i turističke kulture stanovništva receptivnih područja, čime bi se deo značajan doprinos poboljšanju kvaliteta prostora i usluga.

Crnogorsko primorje raspolaže zadovoljavajućim kontingentom radno sposobnog stanovništva, što čini značajnu razvojnu polugu za sve privredne delatnosti, pa i turizma.

Turistička privreda predstavlja kompleks radno intenzivnih delatnosti. S obzirom na raspoložive demografske radne potencijale, posebno ženskih segmenata stanovništva je

jedan od veoma bitnih razloga da se turizam Crnogorskog primorja svrstava u prioritete razvoja. Lokalno stanovništvo, kao i stanovništvo iz drugih regiona Crne Gore sve više angažuje u turističkoj privredi. Čak ni neophodna sezonska zaposlenost ne mora značiti emigracije radne snage izvan regije Crne Gore, s obzirom da se sezonska radna mesta moguće u najvećoj meri obezbediti radnu snagu iz demografskog potencijala same Crne Gore, tj. kontingenta izdržavanog stanovništva, lica sa ličnim prihodima, aktivnog poljoprivrednog stanovništva itd. Specifične kvalifikacije samo retko su razlog potrebnog angažovanja radne snage izvan regionalnog područja.

Ne umanjujući značaj ostalih, ovde polazimo od pretpostavke da je stanovništvo odlučujući činilac i motorna snaga razvoja jer je glavni elemenat proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Kada je reč o dinamici kretanja ukupnog stanovništva Crne Gore treba reći da ona rezultira iz dva pravca: prirodnog i mehaničkog (migracionog). U periodu koji posmatramo (1971-1991.) stanovništvo Crne Gore ostvarilo je povećanje sa 530,000 u 1971. na 615,000 u 1991. godine za oko 32,000 stanovnika. U ovom dvadesetogodišnjem periodu izdvajaju se dva perioda, prvi 1971-1981. gde je dinamika rasta ukupnog stanovništva nešto brža u odnosu na period (1981-1991.) što pokazuje ii stope rasta svedena na 0.5% godišnje. Kretanje ukupnog stanovništva po navedenoj godišnjoj stopi rezultat je pada nataliteta koji je otpočeo od sedamdesetih godina, kao i smanjenjem mortaliteta stanovništva, dok su migraciona kretanja imala udela pre svega u medjuregionalnim migracijama i migracijama između pojedinih opština Crnogorskog primorja. Naime, migracije sa severnog i središnjeg regiona Crne Gore u pravcu Crnogorskog primorja su uglavnom pod uticajem razvoja turističke delatnosti.

Za Crnu Goru sa aspekta migracija, može se reći da je emigraciono područje. Ovo potvrđuje negativni migracioni saldo, koji, istina, pokazuje tendenciju smirivanja. U minuloj deceniji negativni migracioni saldo je iznosio preko 2,500 stanovnika godišnje, da bi 1991. godine pao na oko 150 stanovnika, a u 1992. godini radi se o pozitivnom saldu preseljavanja od oko 3,500 lica, što je posledica ratnih dejstva i poznatog egzodusa stanovništva iz bivših republika Jugoslavije.

U kretanju stanovništva evidentne su regionalne razlike, kako u pogledu tempa rasta, tako i u promenama osnovnih struktura.

Tabela 127. Dinamika i regionalna struktura stanovništva Crne Gore po popisima (1971., 1981. i 1991.)

Regioni	1971.	%	1981.	%	1991.	%
Primorski deo	96,851	18.29	115,771	19.81	134,687	21.89
Središnji deo	202,708	38.28	239,571	41.00	218,592	35.94
Severni deo	230,045	43.44	228,968	39.13	261,756	42.16
Crna Gora	529,604	100.00	584,310	100.00	615,035	100.00

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore za 1972., 1982. i 1992. godinu

Tabelarni pregled jasno ilustruje veoma izražena regionalna pomeranja stanovništva Crne Gore, čime se potvrđuje i činjenica da prirodno kretanje nije jedini faktor broja i strukture stanovništva na određenom području. Evidentno je, da usljed ovih pomeranja, dolazi do pražnjenja stanovništva iz severnog područja uz veoma izraženu koncentraciju na Crnogorskom primorju, pod uticajem razvoja turizma na ovom području.

U traženju uzroka ovakvih demografskih kretanja treba poći od međuzavisnosti između regionalne strukture privrede i stanovništva.

U odnosu na 1971. godinu (96,851 stanovnika) stanovništvo Crnogorskog primorja u 1981. godini dostiže broj od 115,771 stanovnika ili 19.81%, i u ovom desetogodišnjem periodu (1971-1981.) stanovništvo Primorja povećava se za 18,920 stanovnika. U 1991. godini broj stanovnika na Crnogorskom primorju dostiže 134,687 ili 21.89%, tj. u odnosu na 1981. godinu stanovništvo se u 1991. godini povećalo za 18,916 stanovnika. Dakle, u periodu od 1971. do 1991. godine, stanovništvo na Crnogorskom primorju povećalo se za 37,836 stanovnika.

Uz ostvarene rezultate u razvoju, severno područje je i dalje nerazvijeno, a razlika u razvoju se ne smanjuje već povećava, dobrim delom i zbog samih migracionih kretanja, jer područje napuštaju mlađi, najvitalniji, i po pravilu najobrazovaniji segmenti stanovništva.

Demografska kretanja u imigracionim opštinama Crnogorskog primorja, dovela su, međutim, do niza negativnih implikacija, od pritiska na zapošljavanje i njegovo ekstenzivno kretanje do negativnih posljedica u oblasti stanovanja, opterećenja infrastrukture i dr.

Poznato je da je starosna struktura uslovljena prvenstveno biološkim, ali i društveno-ekonomskim činiocima. Upravo pod dejstvom ovih faktora izmenjena je i situacija kod ovog bitnog demografskog obeležja. Zapaža se smanjenje udela mlade generacije uz povećanje sredovečnih starosnih grupa i starog stanovništva.

Radi razumevanja dinamike promena daje se tabelarni pregled starosne strukture stanovništva Crnogorskog primorja i Crne Gore, po starosnim grupama:

Tabela 128. Stanovništvo Crnogorskog primorja i Crne Gore
po starosnim grupama – popis 1991. godine

- u %

Region	0-19	20-29	30-39	40-59	60 i više	ukupno
Primorski deo	27.70	15.00	17.30	26.00	14.00	100.00
Središnji deo	37.88	17.83	18.00	12.35	13.90	100.00
Severni deo	35.80	17.37	13.65	20.29	12.89	100.00

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore, za 1992. g. Podgorica, decembar, 1992. godine

Iz prethodnog tabelarnog pregleda uočava se da Crnogorsko primorje ima još uvek najnepovoljniju starosnu strukturu stanovništva, što se vidi iz relativno niskog udela mladog stanovništva, dok je udeo starog stanovništva na Crnogorskom primorju veoma značajan. Takođe, uočava se i tendencija starenja stanovništva u srednjem delu Crne Gore. To se može reći i za severni deo Crne Gore, što je negativni produkt prethodno navedenih migracionih kretanja.

Kao svojevrsan problem javlja se problem raseljenih lica i njihovog zbrinjavanja. Taj problem je danas i te kako izražen što ilustruje i broj od preko 40.000 imigranata sa teritorija bivših jugoslovenskih republika. Problem je kako zbrinuti ova lica, obezbediti njihovu aktivnost, s obzirom na opšti pad proizvodnje i aktivnosti. Ovaj problem ističemo jer je realnost, i biće prisutan zasigurno još izvesno vreme, a od uticaja je na demografske tokove na Primorju i u Crnoj Gori.

Crnogorsko primorje participira u zaposlenosti sa 23.4%. Na Primorju se ne iskazuje paradoksalna situacija između zaposlenosti i nezaposlenosti, bilo da se meri apsolutnim ili relevantnim pokazateljima. U njemu je stopa zaposlenosti od 30%, ali je zato stopa nezaposlenosti daleko manja i iznosi 12.5%. Crnogorsko primorje u ukupnoj zaposlenosti Republike Crne Gore participira sa 23.4%, a u ukupnoj nezaposlenosti sa svega 13.5%.

Valja ukazati na činjenicu da u privrednoj strukturi Primorja dominiraju tri privredne oblasti: turizam i ugostiteljstvo, saobraćaj i trgovina. One ostvaruju oko 70% ukupnog društvenog proizvoda i 61% ukupne zaposlenosti u privredi (Razvoj Crne Gore do 2000. godine, Ekonomski fakultet, IDEI, Podgorica, 1996.).

Crnogorsko primorje ostvaruje 125.9% vrednosti osnovnih sredstava po glavi stanovnika republičkog proseka. Taj odnos u društvenom proizvodu samo je nešto povoljniji i iznosi 127.7%. Za razliku od toga, Crnogorsko primorje pokazuje ne tako malu prednost u domenu životnog standarda stanovništva. Ostvareni promet u trgovini na malo po stanovniku u Primorju iznosi 153.2% republičkog proseka, broj stanovnika na jednog lekara iznosi 167.2% republičkog proseka. Prema ovim i drugim parametrima, koji reprezentuju životni standard stanovništva, Crnogorsko primorje iskazuje prednost u odnosu na središnji region Crne Gore u proseku za 40-60% (Razvoj Crne Gore do 2000. godine, Ekonomski fakultet, IDEI, Podgorica, 1996.).

Šansa za razvoj Crnogorskog primorja ne iscrpljuje se samo u turizmu, Opština Bar, kao velika primorska luka, pored te funkcije ima šansu da se razvije i kao svojevrsan industrijski centar Crnogorskog primorja i šire. Razvoj industrije u njoj se prevashodno treba vezivati za lučki kompleks i montažu industrijskih komponenti i uređaja, proizvodnju specijalizovanih sirovina i razvoj drugih proizvodnih i komercijalnih aktivnosti koje su vezane za slobodnu carinsku zonu.

Dinamičan društveno-ekonomski razvoj Crnogorskog primorja u proteklom periodu bio je praćen i odgovarajućim procesima migratornih kretanja i koncentracijom stanovništva u većim ili manjim urbanim i gradskim centrima. Oba procesa bila su u neposrednoj vezi sa intenzivnom deagrarizacijom, s jedne, i ubrzanom industrijalizacijom, s druge strane. Stoga se i proces polarizacije na relaciji selo-grad odvijao veoma intenzivno, uslovljavajući znatno veće nejednakosti i disproporcije od onih na nivou subregiona. Potvrdu za intenzivan proces koncentracije stanovništva nalazimo kako u relativno visokom porastu gradskog u ukupnom stanovništvu, zatim pod uticajem razvoja turizma na Primorju, tako i u intenzivnim migratornim kretanjima i velikom broju nezaposlenih radnika u poslednjih 15 tak godina. Mada je intenzivan proces migratornih kretanja i koncentracija stanovništva, u najvećoj meri, bio ekonomski motivisan, on je imao stihijan karakter, i kao takav je bio neefikasan.

Intenzitet strukturnih promena stanovništva udela gradskog u ukupnom stanovništvu bio je prilično različit u pojedinim subregionima Crne Gore. U tom pogledu Crnogorsko primorje je zabeležilo 52.6% udeo gradskog u ukupnom stanovništvu koje se nalazi blizu republičkog proseka (50%). Treba istaći da su subregionalne razlike Crne Gore, dobrim delom, uslovljene i odgovarajućim migratornim kretanjima stanovništva iz severnog subregiona u gradske centre Crnogorskog primorja. Samo u razdoblju od 1961-1981. godine severni subregion je zabeležio negativan migracioni saldo od oko 65,000 stanovnika, dok su središnji subregion i Crnogorsko primorje ostvarili pozitivan migracioni saldo od oko 40,000 stanovnika.

Ostvarivanje veće mase ukupnog društvenog proizvoda i deviznog priliva, pre svega, vezano za dalji i ubrzani razvoj turizma na Crnogorskom primorju.

Tabela 129. Učešće stanovništva u ukupnom stanovništvu
Crnogorskog primorja u 1981. i 1991. godine

Opština	Godina	- u %	
		Učešće aktivnog stanovništva u ukupnom	
Bar	1981.	35.0	
	1991.	37.0	
Budva	1981.	40.0	
	1991.	44.2	
Kotor	1981.	38.0	
	1991.	41.0	
Tivat	1981.	37.0	
	1991.	40.0	
Ulcinj	1981.	30.0	
	1991.	29.0	
Herceg Novi	1981.	39.0	
	1991.	41.0	

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore 1997, Podgorica, decembar, 1997. g.

U 1981. i 1991. godini, učešće aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu Crnogorskog primorja, u pet opština se povećava, u odnosu na opštinu Ulcinj, gde se učešće smanjuje za 1,0%.

Naime, u jedanaestogodišnjem periodu (1981-1991.), učešće aktivnog stanovništva u ukupnom u opštini Bar se povećava za 2.0%, u opštini Budva za 4.02%, u opštini Kotor za 3.0%, u opštini Tivat za 3.0% i u opštini Herceg Novi za 2.0%.

Na povećavanju učešće aktivnog stanovništva u ukupnom, na Crnogorskom primorju najviše je uticao turizam i ugostiteljstvo kao najvažnije privredne delatnosti u svim navedenim opštinama Primorja.

Imajući u vidu okolnost da problemi zapošljavanja predstavljaju veliku brigu Crnogorskog primorja, jasno je da orijentacija na turističko privredjivanje može predstavljati osobito važan faktor u nastojanjima prevladavanja ovog krupnog društveno-ekonomskog problema. Značaj proizlazi iz činjenice dominantnog učešća ljudskog rada, tj. relativno slabog rasta produktivnosti u pružanju čitavog spektra turističkih usluga. Budući da turizam predstavlja izrazitu radno-intenzivnu delatnost sa posledicom na snažno uključivanje u proces rada dela demografskih potencijala. Zapošljavanjem u turističkoj privredi, to pokazuje primer Crnogorskog primorja, eliminiše se potreba za raseljavanjem – ekonomskom emigracijom, čime se snažno doprinosi stabilizaciji demografskih tokova. Štaviše, Crnogorsko primorje, kao područje intenzivno razvijenog turizma postaje privlačno za imigrante, nudeći radnu angažovanost uz sasvim zadovoljavajuće, čak natprosečne, radne i životne uslove. Posebno je naravno, pitanje uspešnosti obezbeđivanja kvalitetnih kadrova za rad u ovom kompleksnom sistemu ponude usluga i produkata.

Impulsiranju razvoja manje razvijenih usluga i produkata, kada se razvojem turizma kompenzira zaostalost u industrijskom razvoju. Zahvaljujući dinamiziranju razvoja

turizma, poznato je, Crnogorsko primorje je, pored ostalog, od emigracionog postalo imigraciono područje, uz to i prostor u kojem se ostvaruje natprosečan društveni proizvod.

Sve aktuelniji problem razvoja turističke privrede, posebno ugostiteljstva, je stepen identifikacije radnika sa preduzećem. Naime, najveći deo domicilnog stanovništva u receptivnom području, odnosno Crnogorskom primorju obezbeđuje svoju egzistenciju iz više izvora (pored ostalog izdavanjem soba i dr.), što, ponekad, može imati za posledicu "rastrgnutost" i niži nivo identifikacije sa svojim preduzećem. A to se tada negativno odražava na učinak, s obzirom da identifikacija pretpostavlja čvrstu spojenost radnika sa interesima i potrebama preduzeća. Nasuprot, ako radnik oseća preduzeće kao deo svog bića, poistovećuje se njim, prihvata ga kao svoj dom, onda je to snažan motivacioni faktor angažovanja u procesu rada. Uzroke većeg ili manjeg stepena identifikacije treba brižljivo izučavati polazeći od uslova rada, obezbeđenosti ličnog standarda, ostalih socio-ekonomskih faktora.

Osobito veliku teškoću u naporima prevladavanja nerešenih kadrovskih problema predstavlja neizbežna, sezonska zaposlenost. Angažovanost radne snage u periodu 4-5 meseci stvara teškoće njihovog obrazovanja, blagoremenog okupljanja, stimulacije rada, ponašanja u stilu "od danas do sutra" i dr., što sve rezultira (ne) kvalitet pruženih usluga.

Kada je reč o rešavanju problema sezonskog zapošljavanja, potrebno je insistirati na saradnji zimskog i letnjeg turizma, na angažovanju studenata, na dopunskom angažovanju lica sa ličnim prihodima (penzionerima i sl.), kao i drugim licima iz radno-sposobnog kontingenta stanovništva, uz pretpostavku njihove brižljive prethodne pripreme za rad na odredjenim poslovima.

Navedene teškoće imaju odraza u izrazitoj fluktuaciji zaposlenog osoblja u turizmu. Niti jedna grana delatnosti nema tako izražen stapan fluktuacije, a to je nedaća koja traži rešenje u obezbeđenju većeg stepena stalnosti radnog angažovanja, te uspešnije prevladavanje problema koji proizlaze iz neadekvatnosti odnosa prema radu.

Osvrćući se na problem zaposlenosti u turističkoj privredi moramo uvek imati na umu da svaki kontakt zaposlenih zahteva maksimalan stepen sposobnosti, ne samo neophodnog za radno mesto već i opštih znanja neophodnih za komunikaciju sa turistima (kao što je znanje stranog jezika, poznavanje osnovnih karakteristika turističkog razvoja mesta i regije radi davanja neophodnih informacija turistima itd.).

Postojeće stanje strukture kadrova prema stepenu stručnog obrazovanja u turizmu i ugostiteljstvu, kao stožerima privredjivanja u predmetnoj oblasti, nije zadovoljavajuće. Evidentno je, naime, nisko učešće visokoobrazovanih lica (3.4%) i pored činjenice da ovde postoji široko područje za kreativno angažovanje kadrova sa visokom školskom spremom. Na ovakav zaključak upućuje totalna izloženost delovanju tržišta, sve veća složenost upravljanja i rukovodjenja, internacionalizacije rada i komuniciranje putem savremenih informacionih sistema itd.

U 1988. godini od ukupno 10,981 zaposlenih u (društvenom) sektoru ugostiteljstva i turizma bilo je 364 lica sa fakultetskom spremom (od čega najviše iz struke koje nisu ekonomske ili turističke), dok je po sistematizacijama radnih mesta trebalo 462 zaposlena. Dakle, 98 radnih mesta za koje se tražila fakultetska sprema ili nisu bila popunjena ili su ta mesta zauzimala radnici sa nižim stepenom školske spreme od tražene.

Uvažavajući činjenicu da Crnogorsko primorje tradicionalno ima probleme u domenu zapošljavanja, tj. poželjnijeg korišćenja ljudskih potencijala, delotvornost turizma se posebno dokazuje i u domenu obezbedjenja, stalnih i sezonskih, radnih mesta.

Učešće stalno zaposlenih u ugostiteljstvu (sa posjedovanjem) je tokom minulog perioda u ukupnoj privredi iznosilo: 8.9% u 1979.; 9.9% u 1978.; 9.7% u 1988.; 8.9% u 1995., te 9.3% u 1998. godini. Stanje je i povoljnije, za oko 30%, kada se uzima i sezonska zaposlenost. Posebno je pitanje realnosti obuhvata broja zaposlenih u turizmu, s obzirom na veliko, a neregistrovano radno angažovanje u velikom delu turističke ponude (malo ugostiteljstvo, angažovanje u domaćoj radinosti i dr.).

Dinamika i struktura zaposlenih u ugostiteljstvu po vrstama poslovnih jedinica, sa svoje strane pokazuje tok turističkog razvoja na Crnogorskom primorju. Očigledno je dinamičan uspon zaposlenosti u predmetnoj oblasti nakon 1965. godine, da bi nakon dostizanja maksimalnog nivoa od oko 17.00 radnika u 1988. godini, kao rezultat delovanja sveukupne krize, došlo do stagnacije, pa i blagog smanjenja broja zaposlenih. Održavanje relativno velikog broja zaposlenih u ugostiteljstvu, i pored izuzetno niskog stepena korišćenja kapaciteta tokom poslednjih godina, treba tumačiti očekivanjem da će resursna osnova turističke privrede biti rehabilitovana u najskorije vreme.

Najveća zaposlenost ostvaruje se, prirodno, u hoteljerstvu (59% u 1978. ali, svega 43% u 1997. godini), mada je evidentno da izrastaju ostale poslovne jedinice organizovane u okviru tzv. malog biznisa. Dugovremeno investiciono zatišje u hoteljerstvu je, razumljivo, bitno smanjilo njegovu formativnu snagu u zaposlenosti ugostiteljstva. Sa pokretanjem vala investicija hoteljerstvo će i nadalje predstavljati najuticajniji činilac u obezbedjenju radnih mesta u predmetnoj oblasti.

Tabela 130. Radnici u ugostiteljstvu po vrstama poslovnih jedinica
u periodu od 1978. do 1997. godine.

- stanje na dan 30. septembra, za odnosne godine

	1978.		1988.		1997.	
	aps.	%	aps.	%	Aps.	%
Hoteli	6,450	59	7,638	44	7,434	43
Turistička naselja	479	4	1,254	7	487	3
Pansioni	-	-	68	-	-	-
Moteli i prenoćišta	375	3	270	2	188	1
Banjska i klimat. lečil.	38	-	1,471	8	1,083	6
Odmarališta	959	9	905	5	474	3
Restorani	1,002	9	2,270	13	2,828	16
Gostionice i krčme	40	-	207	1	26	-
Kafane	712	7	1,169	7	1,201	7
Barovi	5	-	285	2	676	4
Bifei	655	6	596	3	560	3
Ostale ugos. jedinice i direkcije	203	2	1,335	8	2,268	13
Svega radnika	10,918	100	17,513	100	17,225	100

Izvor: SGJ, SGCG za odnosne godine.

Sredinom devedesetih godina, tačnije, 1996. godine, osnovni rezultati privredjivanja ugostiteljskih preduzeća nepovoljniji su od proseka ukupne privrede. Naime, mada je učešće u kapitalu ukupne privrede iznosilo 11.9%, učešće u prihodima je sasvim neadekvatno iznoseći svega 4.2%, a u dobiti i bitno niže-svega 1.4%; niža je i prosečna ekonomičnost poslovanja (za tri procentna poena) itd.

Tabela 131. Prosečna veličina zemljišnog poseda sa zemljom na Crnogorskom primorju (1991. g.)

Broj domaćinstava	Prosečna veličina (ha)	Broj domaćinstava	Prosečna veličina (ha)
Prosek 1971 – 1981.		Prosek 1981 – 1991.	
9,733	3.71	8,486	3.34

Izvor: Statistički godišnjak RCG za 1992, Podgorica, 1992

Kao što se vidi, iz gornjeg tabelarnog pregleda, na Crnogorskom primorju u periodu između 1971-1981. godine broj domaćinstava (9,733) se smanjuje u periodu između 1981-1991. godine za 1,247, tj. u tom periodu broj domaćinstava na Crnogorskom primorju iznosio je 8,486 (1981-1991. godine)

Sela na Crnogorskom primorju su doživela zaista burnu transformaciju u posleratnom razvoju. To je prvenstveno uslovljeno naglim razvojem turizma. Mnoga od ovih sela, koja su jedva životarila na obali, odjednom su se pretvorila u veoma urbanizovana naselja. To se prvenstveno odnosi na naselja koja su imala povoljnu lokaciju za razvoj turizma. Mnoga od ovih naselja izgubila su sve tragove klasičnog sela i mogu se svrstati u tipično gradska naselja. Druga grupa naselja nalaze se na prelazu iz seoskih u gradska. To znači da su po svom sastavu stanovništva mešovita. To su mahom naselja koja su i dalje zadržala određena obeležja sela, ali se dosta brzo transformišu, naročito u pogledu tempa urbanizacije. Ova naselja su pretežno locirana uz turističke centre i na pogodnijim mestima za razvoj turističke privrede. Ona su se počela nešto kasnije transformisati od prethodno naznačenih naselja i otuda u njihovom sastavu prisustvo mešovityh domaćinstava. Modifikaciju unosi specifičnost turističke privrede. Naime, turistička privreda daje poseban pečat strukturi stanovništva, a njeno sezonsko obeležje utiče na dinamičan život omladine u toku leta, a relativno monotoniju u toku zimskog perioda. Ako se turizam bude razvijao dosadašnjim tempom i ova naselja će se postepeno pretvarati u razvijene urbanističke celine, odnosno u tipična naselja gradskog tipa.

Na Crnogorskom primorju postoji veliki broj seoskih naselja koja su se u posleratnom periodu permanentno praznila stanovništvom, tj. stanovništvo iz ovih naselja je punilo turistička središta duž Crnogorskog primorja. To su mahom naselja koja su udaljenija od obale i ona koja su smeštena na nepristupačnim mestima za razvoj turizma. Neka od ovih naselja su izumrla, tj. prema popisima stanovništva iz 1981. i 1991. godine u njima nema stanovništva. To su Podbabac, Čučke i Brda u Budvanskoj opštini. Prema dosadašnjoj tendenciji u razvoju stanovništva, logično je očekivati da u ovoj opštini odumiru i sela Kuljače, Stanišići, Ilijino brdo, Novoselje, Čami Do, Čelobrd, Krstac itd.

Medju selima koja smanjuju broj stanovnika na Crnogorskom primorju postoje i ona koja su zadržala određene kontegente stanovništva i koja ga ne smanjuju rapidno. Ova sela imaju šanse da ožive ako se turizam bude intenzivnije razvijao i ako se budu realizovale mere koje se planiraju u pogledu razvoja poljoprivrede na Crnogorskom

primorju. Ovo je realno očekivati ako se ima u vidu činjenica da će se širiti zona turističkih naselja.

U posebnu grupu seoskih naselja na Crnogorskom primorju mogu se ubrojiti veći broj sela koja su locirana u gravitacionom području Ulcinja i manji broj u okolini Bara. To su, u stvari, seoska naselja čije stanovništvo pretežno egzistira od prihoda sa poljoprivrednog gazdinstva (Gornji i Donji Štoj, Darza, Kruta, Griješe, itd.).

8. 2. OBRAZOVANJE

Ako turizam predstavlja skup odnosa i pojava vezanih za promenu stalnog mesta boravka turista, uključujući i usluge radi zadovoljenja potreba nastalih tim kretanjem, logično je da se i obrazovanje kadrova za potrebe turizma, odnosno zadovoljenja potreba turista, mora posmatrati sa aspekta turističke potražnje i interdisciplinarnog karaktera fenomena turizma.

Razume se teško je naći primere u praksi kada je reč o obrazovanju kadrova za potrebe turizma i ugostiteljstva u kojima je ostvarena koordinacija oba navedena aspekta. Češće je praksa da je turistička potražnja prethodila modelu i nivou obrazovanja.

Na model obrazovanja svoj nesporni uticaj imaju politika i sistemi obrazovanja koji često predstavljaju rigidan okvir koji ne dozvoljava da u potpunosti dodju do izražaja zahtevi potražnje u smislu profilacije kadrova, kao ni specifičnosti obrazovnog profila.

Razvoj turizma i širenje heterogenih zahteva potrošača-turista, usmerili su obrazovanje kadrova u turizmu i ugostiteljstvu u horizontalnom i u vertikalnom smeru. U prvom je reč o širenju različitih profila obrazovanja a u drugom o podizanju nivoa tog obrazovanja kao izraz složenosti i integralnosti turističkih usluga.

Sve je ovo uticalo da se u okviru preduzeća koja pružaju usluge turistima (prevoznika, hotelska, odmarališta, ski centri, prodavnice, turoperator i dr.), razviju specifični poslovi, njih 57, koji zahtevaju određenu vrstu i nivo obrazovanja (npr. menadžer parka za rekreaciju, specijalista za stimulaciju putovanja, analitičar turističke politike, itd.). Drugim rečima "pritisak" na asortiman usluga održava se širenjem lepeze znanja i zanimanja u turizmu. Reč je o novim zanimanjima i specijalnostima, pored već tradicionalnih, ali ne i o konačnom spisku tih zanimanja.

Nesumnjivo da nova zanimanja u turizmu imaju svoj odraz i na povećanje broja zaposlenih u turizmu i njemu komplementarnim granama i delatnostima u kojima već radi svaki sedmi zaposleni u svetu. Taj će trend pratiti pozitivna turistička kretanja koja su u poslednjih pet decenija, samo 1991. godine zabeležila negativnu stopu u međunarodnim kretanjima.

Turizam je do sada svoju konkurentnost na domaćem i inostranom tržištu, kao i ukupni razvoj i poslovanje, bazirao velikim delom na jeftinoj radnoj snazi. Uslovi tržišnog privredjivanja neminovno će zahtevati značajnije kvalitativne pomake koji neće biti mogući bez određenih promena najbolje govore podaci o sadašnjoj kadrovskoj strukturi (kvalifikacionoj i obrazovnoj), koja je nepovoljna ne samo u odnosu na perspektivno već i na postojeće stanje.

Za analizu postojećeg stanja kvalifikacione i obrazovne strukture zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu koristićemo registrovano stanje na dan 31. 12. 1993. godine.

Tabela 132. Kvalifikaciona i obrazovna struktura zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu na Crnogorskom primorju na dan 31. 12. 1993. godine

Školska sprema	Br. zaposlenih u turizmu i ugosti.	Učešće u %	Br. zaposlenih u privredi	Učešće u %
Bez škole i od I-III raz. osn. škole	131	1.60	2,524	2.56
Od IV-VII raz. osn. škole	206	2.52	3,831	3.88
Osnovna škola	1,149	14.05	15,828	16.04
I-IV stepen usmerenog obrazovanja	597	7.30	8,717	8.83
Srednja škola	5,293	64.73	57,889	58.66
Više škole	442	5.40	3,563	3.61
Visoke škole	12	0.14	99	0.10
Fakulteti	347	4.24	6,220	6.30
Akademija	-	-	-	-
Ukupno zaposlenih	8,177	100.00	98,676	100.00

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore, Podgorica, 1999.

Analizom navedenih podataka zapaža se da 90.20% zaposlenih u turizmu i ugostiteljstvu Crnogorskog primorja ima srednju i nižu školsku spremu, dok je taj procenat u privredi 89.97%. Sa visokom školskom spremom zaposleni u turizmu i ugostiteljstvu participiraju sa 4.24%, dok ta participacija u privredi iznosi 6.30%. Među zaposlenim u hotelijerstvu Crnogorskog primorja, koliko nam je bilo dostupno našem saznanju, sa visokim obrazovanjem iz hotelijerstva, radi 4 radnika. U gotovo svim, turizmu komplementarnim delatnostima i granama, kadrovi sa visokoškolskim obrazovanjem participiraju sa većim procentom od onog sa kojim participiraju u turizmu i ugostiteljstvu.

Nije teško izvesti zaključak o kakvom se kvalitetu turističkog proizvoda radi, o njegovoj kreaciji i servisu, u kom oni sa nižom spremom učestvuju sa većim procentom u strukturi zaposlenih od njemu komplementarnih grana i delatnosti. Ovo tim pre što se u turizmu i ugostiteljstvu najveći broj poslova obavlja ručnim radom (62.2%), a u privredi u celini 41.2%.

Jasno je da kvalifikaciona i obrazovna struktura u turizmu i ugostiteljstvu imaju odlučujuću ulogu u kreiranju i plasmanu turističkog proizvoda. Otuda i zahtevi da kadrovi u turizmu imaju određeni nivo opšte kulture, kao i kulturu rada i ponašanja.

Sa 4.24% zaposlenih sa visokom školskom spremom u turizmu Crnogorskog primorja, koliko direktno učestvuje u kreaciji i servisu turističkog proizvoda, nije moguće očekivati i visokokvalitetan proizvod. Uz to, među visokoobrazovanim retki su oni koji imaju visoko obrazovanje iz oblasti turizma i još redji oni sa sličnim obrazovanjem iz oblasti hotelijerstva.

Tabela 133. Zaposleni posredstvom zavoda za zapošljavanje¹ na Crnogorskom primorju

Godina	Zaposleni
1988.	938
1989.	559
1990.	425
1991.	245
1992.	475
1993.	220
1994.	365
1995.	478
1996.	614
Ukupno:	4,319

1) Mesečni prosek

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Tabela 134. Prosečan broj lica koja su tražila zaposlenje Crnogorskom primorju

Godina	ukupno	žene	NKV,PKV NSS	KV i VKV	VSS, VŠ SSS
1992.	64,632	35,277	25,211	15,728	21,663
1993.	62,818	36,618	25,106	15,826	21,886
1994.	58,188	34,601	22,663	14,902	20,623
1995.	59,045	34,762	22,962	15,379	50,704
1996.	60,225	35,852	23,322	15,946	20,957

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.

Što se tiče zaposlenosti prema stepenu stručnog obrazovanja i delatnostima u ugostiteljstvu i turizmu, tokom 1993. godine (stanje 31. 12.), od ukupno 8,177 radnika najveći broj zaposlenih bili su kvalifikovani radnici, a najmanji broj lica bili su sa nižim stručnim obrazovanjem (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.).

Zaposleni prema stepenu stručne spreme predviđene za obavljanje određenih poslova i zadataka u ugostiteljstvu i turizmu tokom 1993. godine (stanje 31. 12.), bio je sledeći: od ukupnog broja zaposlenih (8,177), najveći broj radnika bili su kvalifikovani (2,806), a najmanji broj činili su polukvalifikovani radnici (274) (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.).

Godišnji prosek zaposlenih prema polu po granama delatnosti u ugostiteljstvu i turizmu (stanje 31. mart i 30. septembar) u 1996. godini iznosio je ukupno 8,534 radnika. Od tog broja, u ugostiteljstvu je bilo zaposleno svega 8,101 radnika, a u turističkom posredovanju – svega 433 radnika (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.).

Navedene indikacije ukazuju na osobite mogućnosti zapošljavanja demografskih radnih potencijala na Crnogorskom primorju, a pretvaranje nezaposlene radne snage koja se javlja kao potrošač narodnog dohotka u snagu koja će biti i njegov kreator, jeste jedan od osnovnih ciljeva u narednom razvojnem periodu.

8. 3. KULTURA

Kao integralni deo životnog standarda i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, razvoj oblasti kulture treba da se odvija permanentno i prema utvrdjenim prioritetima. Relano je očekivati da će se ubuduće stalno povećati potražnja za uslugama kulturnih delatnosti, kao i promena strukture ukupnih potreba, pa će tržišta aktivnosti u oblasti kulture za naredni period biti usmerena na:

- razvijanje kulture kao sastavnog dela rada i svake životne sredine, jačanje osnovnih poluga kulturnog života, sadržajnjeg korišćenja slobodnog vremena, kultivisanje i humanizaciju radnog i životnog ambijenta;
- ostvarivanje politike dugoročnog razvoja koja mora početi od prava svakog člana zajednice na kulturu, kao jedne od osnovnih nacionalnih orijentacija, kao uspešnosti smanjivanja suprotnosti između pojedinih oblasti društvenog života, transformacije postojeće institucionalne strukture, porasta raznovrsnih kulturnih potreba; njihove slojevitosti i raznolike kvantitativno - kvalitativne rasprostranjenosti po raznim smerovima društvene strukture i geografskog regiona i dr.;
- stabilizovanje i neophodno proširivanje materijalne i institucionalne osnove kulturnog života i stvaranja sve povoljnijih uslova za razvoj kulturnih delatnosti i servisa mreže kulture u preduzećima, javnim ustanovama, mesnim zajednicama i pojedinim regionima;
- širenje i sadržajno obogaćivanje kulturno-umjetničkog amaterizma putem kulturno-umjetničkih društva, kulturno-prosvetnih zajednica, kulturnih centara, organizacija i udruženja, škola, biblioteka i čitaonica, domova kulture, radničkih universiteta.

U razvijanju i afirmaciji nacionalne kulture i kulture naroda i narodnosti Primorja veliki značaj imaće razvijanje izdavačke delatnosti i njeno osposobljavanje za stalno praćenje i podsticanje stvaralaštva, posebno u oblasti književnosti, kulture istorije i valorizacije kulturnog nasledja i drugih dela od fundamentalnog značaja za razvitak crnogorske kulture i kulture pripadnika naroda i narodnosti koji žive na Primorju. Izdavačka delatnost će se i dalje razvijati u gradskim centrima Primorja.

Unapredjenje pozorišnog, filmskog, likovnog i muzičkog života, bibliotekarstva, kinifikacije i stvaranja uslova za širenje amaterizma, takodje će predstavljati značajni pravac aktivnosti u dugoročnom intervalu. U tom pravcu pristupiće se adaptaciji i izgradnji potrebnog smeštajnog prostora, adaptacija domova kulture na Primorju, otvaranju novih galerija i široj prezentaciji vrhunskih dostignuća u likovnom stvaralaštvu, iznalaženju raznovrsnih oblika stimulacije mladih likovnih umetnika i sl. U razvoju vrhunskih kulturnih sadržaja prednjačiće Herceg Novi, Kotor, Budva i Bar u obogaćivanju kulturnih sadržaja preko pokretnih oblika kulturnih aktivnosti.

U narednom periodu posvetiće se posebna pažnja razvoju sistema informisanja na Primorju u cilju boljeg i svrstanijeg informisanja stanovništva. Podstićaće se i stvarati uslovi za svestraniji razvoj Radio-televizije u svim primorskim opštinama, kao institucija od posebnog značaja za Primorje, kako sa stanovišta razvijanja i obogaćivanja informativnog sistema i obezbeđivanja blagovremene i celovitije informacije stanovništva Crnogorskog primorja.

Kotor je sedište Pomorskog muzeja Crne Gore, a grad Perast Muzeja grada Perasta. U celini Kotor je jedinstven srednjovekovni, a njegovo okruženje, posebno Perast, najveći barokni spomenik. Činjenica da Kotor i njegovo područje poseduje 39% nepokretnog i oko 60% pokretnog spomeničkog fonda Republike Crne Gore, preporučila ga je listu Svetske kulturne baštine, a retke i neponovljive prirodne vrednosti na listu Svetske prirodne baštine UNESCO-a i 30 najlepših zaliva sveta.

U Kotoru imaju sedište i još tri universitetske jedinice, Zavod za biologiju mora, Fakultet za pomorstvo i Fakultet za turizam i hoteljerstvo. Ovo je značajno i zbog racionalizacije i boljeg korišćenja kadrova i prostora.

Sa aspekta studentskog standarda, donacijom kapetana Boža Dabinovića, adaptirana je zgrada za biblioteku koja raspolaže sa preko 15,000 knjiga, pomorskih i turističkih sadržaja. Izgrađen je i Studentski dom sa oko 220 kreveta u kategoriji koja obezbeđuje njegovo izdavanje za potrebe turista tokom letnjih meseci.

Za potrebe sedmične praktične nastave studenata Fakulteta za turizam i hoteljerstvo, Kotor raspolaže sa 4 hotela ukupnog kapaciteta 1,250 kreveta. Zavod za rehabilitaciju kapaciteta 440 kreveta i sa tri turističke agencije. Kotor je poznat po mnogim kulturnim i zabavnim manifestacijama i celogodišnjem turizmu u kome participiraju izletnici.

8. 4. SOCIJALNA KONSTELACIJA

Učešće društvenog proizvoda pojedinih opština u društvenom proizvodu ukupne privrede Crne Gore, znatno se izmenilo u 1998. u odnosu na ostvareni društveni proizvod u 1989. godini, što je prikazano u sledećoj tabeli.

Tabela 135. Društveni proizvod i njegova struktura po opštinama
Crnogorskog primorja u 1989. i 1998. godini

- tekuće cene u hiljad. din

Opštine	Društveni proizvod		Struktura		1998.
	1989.	1998.	1989.	1998.	1989.
Bar	231,017	454,846	6.0	7.64	1.27
Budva	113,495	211,455	2.97	3.56	1.20
Kotor	419,770	987,475	10.96	16.60	1.51
Tivat	24,965	61,826	0.65	1.03	1.58
Ulcinj	77,158	63,002	2.01	1.05	0.52
H. Novi	172,939	269,816	4.51	4.53	1.00
Ukupno	1,039,344	2,068,420	27.10	34.41	7.08

Izvor: Statistički godišnjaci Crne Gore za 1990. i 1999. godinu

Najveće povećanje učešća ostvareno je u opštinama: Kotor, Bar, Herceg Novi i Budva; a najveće zaostajanje u opštinama: Tivat i Ulcinj.

Gotovo istu sliku razvijenosti pojedinih opština daje nam društveni proizvod po stanovniku. Naime, za mjerenje stepena razvijenosti nekog područja koristi se više pokazatelja od kojih se najčešće primenjuju: društveni proizvod po stanovniku; vrednost

osnovnih sredstava po zaposlenom; broj lekara, automobila, telefonskih priključaka i dr. na 1,000 stanovnika; putevi sa savremenom podlogom u odnosu na dužinu ukupnih puteva; promet u trgovini na malo po stanovniku itd. Međutim, najveću specifičnu težinu, odnosno ponder, za merenje stepena razvijenosti ima društveni proizvod po stanovniku, koji ušestvuje sa preko 50% u ukupnoj ponderisanoj masi svih pokazatelja. Polazeći od činjenice da većina ostalih pokazatelja zavisi od veličine društvenog proizvoda, prihvatljivo je da se društveni proizvod po stanovniku uzme kao osnovni, a možda i jedini pokazatelj za merenje stepena razvijenosti nekog područja.

Tabela 136. Društveni proizvod po opštinama Crnogorskog primorja u 1989. i 1998. god

Opštine	1989.				1998.				1998 ----- 1989
	Društ. proizvod u mil \$	%	Broj stanovnika	Društ. proizv. po stan	Društ. proizvod u mil \$	%	Broj stanovnika	Društ. proizv. po stan	
Bar	84.4	6.00	36,466	2,446.0	60.1	7.64	40,600	1,480.3	60.4
Budva	41.8	2.97	10,986	3,810.4	27.9	3.56	12,980	2,146	56.4
Kotor	154.2	10.96	22,073	6,986.9	130.5	16.60	22,350	5,848.2	83.9
Tivat	9.1	0.65	10,951	831.1	8.1	1.03	12,875	628.9	75.7
Ulcinj	28.3	2.01	23,715	1,194.1	8.3	1.05	25,705	323.0	27.1
H. Novi	63.5	4.51	26,841	2,369.4	35.6	4.53	30,190	1,178.8	49.7
Ukupno	381.3	27.10	131,034	17,637.9	270.5	34.41	144,700	9,673.8	58.8

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore za 1990. i 1999. godinu

Ovi pokazatelji ukazuju da društveni proizvod u Republici u 1998. godini iznosio je 52.3% ostvarenog društvenog proizvoda u odnosu na 1989. godinu. Iznad tog republičkog proseka su opštine: Kotor (83.9), Tivat (75.7), Bar (60.4), Budva (56.4) i Herceg Novi (49.7); a znatno ispod proseka je opština Ulcinj (27.1). Društveni proizvod Crnogorskog primorja u 1998. godini iznosio je 158.8%.

Isti redosled opština po nivou razvijenosti daje nam i sledeći tabelarni pregled:

Tabela 137. Društveni proizvod po opštinama Crnogorskog primorja u 1998. godini
- organizacioni princip, tekuće cene

Opštine	Društveni proizvod u hilj. din.	Broj stanovnika	Društveni proizvod po stanovniku	U odnosu na republički prosek
Bar	454,846	40,600	11,203	122.5
Budva	211,455	12,980	16,291	178.2
Kotor	987,475	22,350	44,182	483.2
Tivat	61,826	12,875	4,802	52.5
Ulcinj	63,002	25,705	2,451	26.8
H. Novi	269,816	30,190	8,937	97.7
Ukupno	5,048,420	144,700	87,866	100.0

Izvor: Statistički godišnjak Crne Gore za 1999. godinu

Iz prethodnog pregleda proizlazi sledeći tabelarni pregled:

Tabela 138. Rang razvijenosti opština Crnogorskog primorja u 1998. godini
(mereno društvenim proizvodom po stanovniku)

Crna Gora	100.0
Kotor	483.2
Budva	178.2
Bar	122.5
Herceg Novi	97.9
Tivat	52.5
Ulcinj	26.8

I pored očekivanja da se jaz između najrazvijenih i najmanje razvijenih opština Crnogorskog primorja povećava, ipak iznenađuje izrazito visok rang opštine Kotor (483.4) u odnosu na republički prosek koji su opredelila sa dobrim poslovanjem dva najveća preduzeća u ovoj opštini – "Jugopetrol" i "Jugooceanija". Naime, u 1998. godini pomorska privreda, koju opredeljuje "Jugooceanija" Kotor, ostvarila je 33,7% veći obim usluga u odnosu na 1997. godinu. Međutim, u 1999. godini obim pomorskih usluga u odnosu na 1998. je manji za 51.6%, što ukazuje da će rang ove opštine u 1999. godini po tom osnovu biti znatno niži. Zbog toga, kada se upoređuje najnerazvijenija opština sa najrazvijenijom na Crnogorskom primorju, realnije je upoređivanje stepena najnerazvijenije opštine Ulcinj sa dostignutim stepenom razvoja drugih razvijenih opština na Crnogorskom primorju, kao što su Kotor, Budva, Bar, Herceg Novi i Tivat. Ali i u tom slučaju razlike su ogromne, kao recimo stepen razvoja opštine Kotor (483.2) prema opštini Ulcinj (26.8) iznosi 18.02 tj. preko 18 puta, ili stepan razvijenosti opštine Budva (178.2) prema opštini Ulcinj (26.8) iznosi 6.64, tj. preko 6 puta.

Gospa od Škrpelja i Sv. Nikola

To znači da su nepovoljni uslovi privredjivanja i subjektivne slabosti u prethodnih desetak godina imali različit odraz na privredne subjekte u pojedinim opštinama, tj. u opštini Ulcinj i donekle u opštini Tivat (52.5). Ta činjenica upozorava da bi državni organi koji imaju u vidu i ovu činjenicu, kako bi otpočeo proces smanjivanja regionalnih-opštinskih razlika i time politika ravnomernijeg razvoja republike što više došla do izražaja. Naravno, da i privredni subjekti, boljom organizacijom i većom radnom disciplinom, moraju znatno više doprineti ostvarivanju tog cilja. Turizam predstavlja moćan faktor regionalnog razvoja, s obzirom da se kretanjem ljudi, turističkom potrošnjom, ostvaruje preliivanje dohotka iz razvijenog (emitovnog) u, najčešće, nerazvijeno (receptivno) turističko područje, čime se impulsira razvoj manje razvijenih regiona (opština). Na taj način se ostvaruje određena kompenzacija za zaostalost u razvoju, odnosno niveliše, uravnoteža, razmeštaj proizvodnih snaga. Retke su delatnosti slične turizmu koje pružaju nerazvijenim područjima mogućnost relativno brzog uključivanja u podelu rada u okviru najšireg prostora, pri čemu im je obezbeđen gotovo ravnopravan odnos razmene.

Važno je istaći, da opredeljenje na razvoj turizma ne treba prihvatiti kao posledicu pomanjkanja alternativa razvoja, već da je u pitanju izbor pravaca razvoja koji objektivno obezbeđuje brojnim nerazvijenim područjima najbolju poziciju u privrednom mozaiku nacionalne ekonomije i/ili šireg prostora. Pokušaji impulsiranja razvoja, započinjanja pozitivnog kumulativnog efekta, pokadkad i nasilnom industrijalizacijom, tj. proizvodnjom roba sekundarnog sektora, nije u brojnim slučajevima dalo zadovoljavajuće rezultate. najbolji primer što turistički razvoj doprinosi nerazvijenim područjima je svakako Crnogorsko primorje gde pojedine opštine, uže prostorne celine, ostvaruju natprosečne privredne rezultate u izrazu društvenog proizvoda i dr.

Nezaposlenost i racionalno korišćenje radne snage, jedno je od najtežih i najsloženijih društvenih, ekonomskih i političkih pitanja kojim se suočava naše društvo. Ovaj problem ne samo što je u poslednjih 5-6 godina dostigao alarmantne razmere, već i zbog toga što su, uzimajući u obzir ukupnu situaciju u privredi i društvu, mogućnosti za njegovo rešavanje veoma ograničene. U posleratnom periodu zaposlenost i nezaposlenost u Crnoj Gori prošle su kroz nekoliko karakterističnih perioda-faza. Na početku posleratnog perioda zaposlenost su bile male. U prvoj fazi, tj. periodu od 1952. do 1964. godine, ostvarena je visoka stopa rasta sa tendencijom povećanja, zaposlenost je značajno povećana, dok je nezaposlenost, iako je povećana nekoliko puta i dalje ostala mala.

U ovom periodu može se čak govoriti o nedostatku radne snage svih profila i zanimanja. U drugom periodu 1965 – 1968. godine (period sprovođenja privredne reforme), zaposlenost praktično stagnira, a nezaposlenost postepeno raste. Da zaposlenost ne poraste znatno više u ovom periodu pomogle su migracije naših radnika u inostranstvo koje su bile intenzivne. Vreme od 1969. do 1989. godine predstavlja posebnu fazu. U njoj je zabeležen novi paralelen rastući trend zaposlenosti i nezaposlenosti. Zaposlenost je povećana sa 75,116 na 168,000, tj. za čitavih 93,000 ili 2.2 puta. Uporedo sa ovim trendom zabeležen je i rast nezaposlenosti, ali je ona rasla znatno brže. Nezaposlenost je povećana sa 6,490 na 46,451 odnosno za 40,050, ili preko sedam puta. Od 1990. do 1994., nastupa nova još teža faza. Praktično po prvi put u posleratnom periodu zaposlenost je značajnije smanjena, a nezaposlenost je nastavila da se povećava dostigavši cifru od 64,000 (u 1992.). U naredne dve godine (1993. i 1994.), teško je reći

šta se stvarno dešava sa nezaposlenošću. Prema zvaničnim podacima nezaposlenost se smanjila prvo na 62,818 (u 1993.), a potom na 58,188 (u 1994.).

Tabela 139. Osnovni pokazatelji stapana razvijenosti u 1999. i 2000. god.

Opština	Godina	Društ. proizvod po stano. - tekuće cene u hilj. din.	Učešće indust. u ukup. društ. proizv.	Učešće poljop. u ukup. društ. proiz.	Učešće ostalih delat. u ukup. društve. proizvod	Osnovna sredstva po zapos. nabavna vrednost u hilj. din	Promet u trgovini na malo po stan. u hilj. din	Učešće zapos. u ukup. stanovništ.
Bar	1999.	43.	5.6	3.3	91.0	2,500.8	4.40	19.6
	2000 ⁺	2,297.1	9.1	7.9	83.0	157,629.5	-	19.6
Budva	1999.	34.0	12.4	2.7	84.9	1,962.2	12.20	29.6
	2000.	3,477.1	13.3	0.8	86.0	118,177.1	-	29.9
Kotor	1999.	23.5	14.1	4.0	81.8	1,770.4	6.63	25.0
	2000.	2,374.0	13.4	3.7	82.9	109,099.1	-	23.4
Tivat	1999.	12.5	23.8	4.8	71.4	914.0	2.85	12.1
	2000.	998.4	213.4	5.9	70.4	58,848.5	-	12.7
Ulcinj	1999.	10.9	17.8	36.0	46.3	1,391.8	3.81	11.1
	2000.	936.5	22.5	38.1	39.4	133,868.3	-	11.1
H. Novi	1999.	15.2	23.7	6.8	69.4	1,047.9	6.01	18.6
	2000.	1,728.2	31.0	6.5	62.5	68,062.1	-	19.1

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 2001.

Iz gornjeg tabelarnog pregleda, vidi se, da je veći društveni proizvod po stanovniku u opštinama: Budva, Kotor, Bar i Herceg Novi, a najmanji u opštinama: Ulcinj i Tivat.

Učešće industrije u ukupnom društvenom proizvodu veći je u opštinama: Tivat i Herceg Novi, a najmanji u opštinama: Bar, Budva, Kotor i Ulcinj.

Učešće poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu veći je u opštinama: Ulcinj i Bar, a najmanji u opštinama: Budva, Kotor, Tivat i Herceg Novi.

Promet u trgovini na malo po stanovniku veći je u opštinama: Budva, Kotor i Herceg Novi, a najmanji u opštinama: Ulcinj, Tivat i Bar. Učešće zaposlenih u ukupnom stanovništvu veći je u opštinama: Budva, Kotor, Bar i Herceg Novi, a najmanji u opštinama: Ulcinj i Tivat.

⁺ 2000. godina je izražena u DM.

Da se problem nezaposlenosti u posljednje dve godine sasvim zaoštrio govore podaci o tzv. tehno-ekonomskim viškovima i o radnicima na prinudnim odmorima. Naime, u zavničnoj statistici, u nezaposlene nisu uvršteni tehnoekonomski viškovi koji postoje u preduzećima niti radnici na tzv. prinudnim odmorima. Sama činjenica da se sredinom 1994. godine, na prinudnim odmorima nalazilo oko 25,000 radnika, kao i to da se nije napravio oštiri rez u "čišćenju" viškova zaposlenih u vanprivredi, sama po sebi govori da su tehnoekonomski viškovi značajni. U poslednjih 4-5 godina, jedini pozitivan pomak u ovoj oblasti ogleda se u značajnom rastu zaposlenosti u privrednom sektoru. Međutim, privatni sektor, i pored činjenice što zapošljava znatno više radnika nego što to pokazuju oficijelne brojke, još uvek nije dovoljno snažan da nadoknadi drastičan pad nezaposlenosti u društvenom-državnom sektoru (koji od 1987. do 1991. godine iznosi 24,000) i da prihvati deo mladih koji po prvi put traže zaposlenje. Štaviše, posmatrano kroz oficijelne podatke o kretanju zapošljavanja u ovom sektoru, jasno se zapaža da je u poslednje tri godine i privatni sektor zapao u teškoće. Naime, posle buma zapošljavanja u 1991. godini, kada je zaposlenost u njemu povećana za 6,200 radnika, u naredne dve godine zaposlenost u ovom sektoru porasla za svega 1,800 radnika. Ovi podaci značajni su ne samo sa stanovišta praćenja broja zaposlenih u ovom trenutku već još više zbog razmatranja mogućnosti i perspektiva zapošljavanja u ovom sektoru. Pored toga što je problem nezaposlenosti, mereno brojem nezaposlenosti i stopom nezaposlenosti, poprimio velike razmere, i ostali pokazatelji ukazuju da se ovaj problem sve više zaoštava i da poprima za društvo teško podnošljive razmere. Stopa nezaposlenosti⁺ u Crnoj Gori bi poslednjih nekoliko godina iznosila oko 30%, što je za 7-8 indeksnih poena više nego što je bila u zapadnim zemljama na vrhuncu velike ekonomske krize 30-ih godina. S druge strane, stopa zaposlenosti stanovništva iznosila je svega 23%, što je dva puta manje nego u razvijenim zemljama.

Tabela 140. Subopštinski centri

Opština	Subopštinski centri
Herceg Novi	Bijela, Sutomore, Kruševica
Kotor	Risan, Radanovići, Dragalj
Tivat	Radovići
Budva	Petrovac
Bar	Sutomore, Virpazar, Ostros
Ulcinj	Vladimir

Izvor: "Prostorni plan Cnre Gore", Titograd, 1984, str. 383.

Situaciju čini težom i složenijom dužina čekanja na posao u 1993. godini, 43% nezaposlenih na posao čeka 3 i više godina, dok daljih 34% na posao čeka između 1 –3 godine. Ako bi se primenila definicije razvijenih zemalja o teškoj ili hroničnoj nezaposlenosti u Crnoj Gori 66% nezaposlenih bi se svrstalo u ovu kategoriju, što znači

⁺ Stopa nezaposlenosti računata je na način što se broj lica koja traže zaposlenje stavlja u odnos sa brojem ukupno zaposlenih i broja lica koja traže zaposlenje.

da je zaista reč o teškom i dugoročnom problemu. U razvijenim zemljama ovaj procenat u poslednje vreme retko prelazi 10 – 15%.

Drugu bitnu karakteristiku nezaposlenih čini starosna i obrazovna struktura i njene promene. U periodu 50-tih godina pa do sredine 60-tih godina, u nezaposlenost u Crnoj Gori visoko je prevladavao kontingent mlade radne snage, nekvalifikovani koji po prvi put traži zaposlenje. Radilo se pretežno o mladima koji su napuštali selo i tražili zaposlenje u gradu. Od sredine 60-tih pa sve do početka 90-tih godina, kategorija mladih koji po prvi put traže zaposlenje sve je bila brojnija i raslo je njeno učešće u strukturi nezaposlenih. Medjutim, u okviru ove strukture događale su se značajne promene. Medju mladima nezaposlenim sve je više bilo onih koji su imali diplomu neke škole. Medju nezaposlenim, vremenom se povećava broj i učešće mladih sa višim nivoima obrazovanja. Ovakva kretanja, iako suprotna od onoga što se dešava u razvijenim zemljama, kod nas je lako objasniti. Kako je rastao demografski pritisak babz boom generacija koje su po raznim osnovama bile motivisane da se školuju, a u nemogućnosti da nadju zaposlenje, rastao je pritisak na škole – prvo srednje, a potom više i fakultete, tako da se pojava masovne otvorene nezaposlenosti prolongiralo i disperziralo na više nivoa obrazovanja. Ostali oblici nezaposlenosti, odnosno kategorije nezaposlenih – oni koji dobrovoljno napuštaju posao i prijavljaju se kao nezaposleni, frikcizno nezaposleni, strukturno nezaposleni pa i oni koji su ostali bez posla zbog stečaja i nestajanja firmi, činili su mali procenat ukupne nezaposlenosti. Ova iz razloga što je postojala mala profesionalna i regionalna mobilnost radne snage, što je tehnički-tehnološki razvoj bio veoma spor i što zbog smanjenja privredne aktivnosti, proizvodne orijentacije i sl. nije bilo dozvoljeno otpuštanje radnika.

Tek u poslednjih 5-6 godina, sa početkom sprovođenja privredne reforme, ovaj oblik nezaposlenosti počinje da se povećava. Pred kraj 80-tih i na početak 90-tih godina, nezaposlenim mladim pridružuju se radnici sa stažom, tj. kategorija radnika koji su zbog stečaja ili likvidacije preduzeća ostali bez posla. Kao rezultat značajnog priliva ove kategorije radnika, došlo je do promene u starosnoj i obrazovnoj strukturi nezaposlenih. Tako npr. 1993. godine, procenat nezaposlenih koji su bez staža i prvi put traže zaposlenje pao je na 53%. Realno je očekivati da se procesom vlasničke, proizvodne i upravljačke transformacije preduzeća i dalje zaoštravati problem nezaposlenosti radnika. Kvantitativno i sektorski posmatrano, o mogućnostima zapošljavanja u Crnoj Gori može se govoriti samo u opštim naznakama. Ovo zbog toga što već nekoliko godina ne postoji ni jedan realni pokazatelj na strani tražnje na osnovu kojeg bi se mogla dati iole pouzdanija prognoza.

Kretanje zaposlenosti i nezaposlenosti u budućem kratkoročnom i srednjoročnom periodu zavisiće, na jednoj strani, od ponude radne snage, a na drugoj od potražnje. Ponudu radne snage moguće je prilično pouzdano proceniti. Iako je ponuda kroz demografski priliv i migracije selo-grad prešla svoj zenit i počela da smanjuje, to stanje neće imati skoro nikakvog uticaja na ponudu radne snage do 2000. godine. Ako se kategorije mladih dodaju i izbeglice koje u ovom periodu ulaze u radnu dob od kojih će najveći broj njih ostati u Crnoj Gori, u narednom srednjoročnom periodu (pa znatno duže) ponuda mlade radne snage biće stabilna i obilna. Drugi izvor ponude radne snage biće tehnno-ekonomski viškovi kojih će se privreda i vanprivreda osloboditi ako se intenzivira vlasnička, upravljačka i proizvodna transformacija. Rast ponude radne snage po ovom osnovu zavisiće od brzine i dubine njene transformacije. Za očekivati ja da se

po ovom osnovu u narednih 5-6 godina ponuda radne snage poveća za daljih 10 do 15.000. Treći potencijalni izvor ponude radne snage su latentno nezaposleni u privatnom sektoru poljoprivrede i obeshrabreni među kojima je najviše ženske radne snage u gradskim familijama koje posle završetka radjanja i podizanje dece žele da se zaposle kako bi pomogli porodičnom budžetu i nastavile karijeru. Migracije izvan Crne Gore, kao jedan od faktora koji može da utiče na smanjenje ponude radne snage, ne može se računati u značajnijem opsegu zbog restrikcije koje su zemlje imigracije nametnule i jake konkurencije iz zemalja u razvoju i istočnoevropskih zemalja. Povećanje zaposlenosti moguće je ostvariti u poljoprivredi, ali ne toliko u smislu smanjenja broja registrovanih nezaposlenih, koliko u smislu zadržavanja mladih potencijalnih migranata na selu i u poljoprivredi. Po mogućnostima za povećanje zaposlenosti, sigurno je na prvom mestu tzv. sektor male privrede – malih i srednjih preduzeća. Pod ovim podrazumevamo široku lepezu delatnosti u svim sektorima i granama od zanatskih i trgovinskih radnji, turističkih usluga, raznih agencija i biroa za pružanje svih vrsta usluga.

Tabela 141. Stanovništvo prema migracionim obeležjima – Popis 1991. godine-

	Ukupno	Od rodjenja stanuje u isto mestu	Doseљeno u naselje stalnog stanovanja								
			Sa područja			Godine					
			iste opštine	druge opštine	druge SR-SAP	1940 i pre	1941 - 1945	1946 - 1960	1961 - 1970	1971 - 1980	1981 - 1991
Ukupn	615035	357597	101708	99171	51815	8004	3791	42651	49960	63040	62435
Bar	37321	19814	5882	6607	4426	424	207	2002	3074	4371	4938
Budva	11717	5076	958	3279	2165	84	25	519	1121	1759	2157
Kotor	22410	11266	2922	5284	2692	437	184	1730	2002	2280	2934
Tivat	11429	5534	632	3176	2053	128	60	725	918	1836	1905
Ulcinj	24217	17269	3320	2233	1203	299	116	806	1106	1497	1753
H. Novi	27593	12170	3139	4739	7328	336	146	1796	2903	4102	4738

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. g.

Kada, pak, govorimo o potrebi dinamičkog porasta ukupne zaposlenosti, ne možemo biti motivisani "čisto" ekonomskim razlozima i zaobići problem: kako da se u društvenoj podeli rada, izvan rada u porodici, obezbedi potpunije korišćenje radnih potencijala **ženskog stanovništva**, s ciljem da se time značajno potpomogne i proces prevladavanja tradicionalne podređenosti položaja žene u odnosu na muškarca. Posebnost na koju ukazujemo jeste u tome da proces emancipacije žene može biti više ili manje dinamičan zavisno od izbora osnovnih pravaca razvoja materijalne osnove društva, odnosno od toga kojoj se privrednoj delatnosti pridaje prioritetan značaj u razvoju. Kada želimo povećati ukupni stepen zaposlenosti, a posebno ženskih segmenata stanovništva, s ciljem da ispunimo bitan uslov za postizanje većeg stepena njene emancipacije, mora se brižljivo voditi računa o izboru pravca razvoja. Sadašnje učešće žena u ukupnoj zaposlenosti, po pojedinim delatnostima i granama, najbolje ilustruje u kojim aktivnostima se formiraju psiho-fizičkim predispozicijama žene odgovarajuća radna mesta. Tako je, u 1996. godini (stanje 31. mart i 30. septembar) godišnji proseki učešća žena u ukupnom broju zaposlenih u ugostiteljstvu i turizmu iznosilo 50.0%, odnosno u ugostiteljstvu 49.8%, tj. turističkom posredovanju 54.5%. Godišnji proseki učešća žena u broju zaposlenih u privrednim delatnostima iznosilo je na Crnogorskom primorju 38.08% i vanprivredi 57.36% (Statistički godišnjak RCG, Podgorica, 1997.).

Sagledavajući ostvarene rezultate o učešću žena u ukupnoj zaposlenosti, po pojedinim delatnostima i granama, saznajemo bitne uzroke usporenog odvijanja procesa emancipacije žena na Crnogorskom primorju, odnosno Crnoj Gori. O usporenom odvijanju procesa emancipacije žene, odnosno njihovom zapošljavanju govori sledeći podatak. Naime, u 1985. g. učešće žena u ukupnoj zaposlenosti iznosilo je 35%, u broju zaposlenih u privredi 31%, vanprivredi 52%; u industriji 32%, elektroprivredi 16.2%, crnoj metalurgiji 8.9%, tekstilu 83%, građevinarstvu 8.6%, saobraćaju 12.5%, trgovini 50%, u ugostiteljstvu 54% itd (Uskoković, 1988.).

Tabela 142. Lica na privremenom radu u inostranstvu prema stručnoj spremi i polu

– Popis 1991. godine –

	Pol			Sastav u %		
	svega	muški	ženski	svega	muški	ženski
<i>Ukupno</i>	12,988	9,175	3,813	100.0	100.0	100.0
Bez školske spreme	352	170	182	2.7	1.9	4.8
1-3 razreda osn. škole	158	102	56	1.2	1.1	1.5
4-7 razreda osn. škole	1,655	1,053	602	12.7	11.5	15.8
Osnovno obrazovanje	4,611	3,283	1,328	35.5	35.8	34.8
Srednje obrazovanje	3,725	2,957	768	28.7	32.2	20.1
Škole za KV i VKV radnike i ostali struč. kadar	750	644	106	5.8	7.0	2.8
Gimnazija	292	223	69	2.2	2.4	1.8
Srednje škole za stručni kadar	1,094	877	217	8.4	9.6	5.7
Srednje usmereno obrazovanje	1,589	1,213	376	12.2	13.2	9.9
Više obrazovanje	440	359	81	3.4	3.9	2.1
Visoko obrazovanje	457	333	124	3.5	3.6	3.3
Nepoznato	1,590	918	672	12.2	10.0	17.6

Ako turizam posmatramo kao kompleks brojnih međuzavisnih delatnosti privrede i neprivrede, tada njegov značaj umnogome prevazilazi sadašnje učešće ugostiteljstva i turizma u ukupnoj zaposlenosti. U turizmu Crne Gore stalno je zaposleno preko 13.000, a sa sezonskom radnom snagom oko 17,000 radnika. Time ova privredna grana ostvaruje učešće od oko 7% u ukupnoj zaposlenosti i 9-10% zaposlenih u privredi. Međutim, dodavanjem broja zaposlenih u privatnom sektoru, naročito u segmentu ugostiteljstva koji se zadnjih godina intenzivno širi, udeo ove grane privrede se znatno povećava. Sudeći po brojnim kvantitativnim i kvalitativnim pokazateljima kadrovska politika u ovoj privrednoj grani imala je ekstenzivni stihijski karakter. To je proisteklo iz pogrešnog pristupa obrazovnom procesu i kadrovskoj selekciji, a rezultiralo je brojnim negativnim obeležjima u sferi kvalifikacione strukture, osposobljavanja i usavršavanja kadrova, utvrđivanja potrebnih profila, motivacije rada, promocije proizvoda i dr. Sve se to reflektovalo kroz smanjenu produktivnost rada i efikasnost privredjivanja, kao i niži kvalitet turističkog proizvoda.

Tabela 143. Zaposlenost prema stepenu stručnog obrazovanja (1988. u %)

	Ukupno	VS	VŠ	S	N	VKV	KV	PK	NK
Ukupno zaposl.	100	8.9	6.4	22.7	4.8	5.9	28.3	7.8	15.2
Priv. delatnost	100	5.1	3.6	20.5	4.6	6.8	33.6	8.9	16.9
Vanpr. delatno.	100	24.7	18.4	32.4	4.9	2.2	6.5	2.6	8.3
Ugost. i turiz.	100	3.4	5.7	16.8	4.1	11.9	36.3	5.6	16.2

Izvor: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996-2010), IEN, Beograd, mart 1996

Očita je nepovoljna kadrovska struktura u turističkoj privredi, naročito u poredjenju sa neprivredom. Učešće KV, PK i NK kadrova od oko 58% nespojivo je sa savremenim tendencijama na turističkom tržištu. Koje u prvi plan ističu kvalitet proizvoda i usluga. Nepovoljnost kadrovskog stanja posebno se ogleda u nedostatku kadrova sa visokom spremom za savremenu organizaciju rada, finansije, strateški menadžment i marketing u turizmu. Takođe je izražen problem i sa aspekta starosne strukture (svega 12% mladih ljudi). Izloženi i drugi kadrovski problemi nameću potrebu brižljivog i dugoročnijeg rešavanja ovog, za budući razvoj turizma, veoma značajnog pitanja. Prvi i osnovni zadatak treba da bude razbijanje postojećeg "začaranog kruga" na relacijama: manuelnost-neadekvatna obrazovna i kvalifikaciona struktura – niska intelektualnost – slaba efikasnost i produktivnost – nedovoljan profesionalizam – slaba motivisanost – loša promocija i dr. Na temelju programiranog razvoja kapaciteta ponude, kretanja turističkog prometa – godišnjeg stepena iskorišćenosti i odgovarajućih standarda zaposlenosti (Uskoković, 1988.), broj zaposlenog osoblja u turizmu bi se kretao sledećom dinamikom:

Tabela 144. Dinamika zaposlenosti

Godina	Ukupno	Stalno	Sezonski	Prosečno
1978.	30,000	14,000	16,000	20,000
1980.	25,000	13,000	12,000	17,000
1985.	40,000	81,000	20,000	25,000
2000.	65,000	35,000	30,000	45,000

Izvor: Dr Borislav Uskoković, Turizam Crne Gore, Titograd – Nikšić, 1988.

Samo u direktnom, prosečnom, zaposlenošću od oko 45,000 lica u 2000. godini, polazeći pri tome od stope ekonomske aktivnosti stanovništva od oko 45% u ovoj oblasti, dobijamo za rezultat da oko 100,000 stanovnika može zasnivati svoju egzistenciju radom u turističkoj privredi, a to je približno oko 15% očekivanog ukupnog broja stanovnika u Crnoj Gori (2000. godine) ostvarajući naravno, zadovoljavajući nivo društvenog proizvoda od oko 3,000 USD (2000. godine), uz brojne druge nematerijalne vrednosti koje proizlaze iz društvenog razvoja (Uskoković, 1988.).

Što se tiče granskog učešća, zaposlenost u ugostiteljstvu (i turističkom posredovanju) društvenog sektora, logično obezbeđuje najznačajniju ulogu (u prosečnoj zaposlenosti): sa 9,000 zaposlenih u 1978. godini, dostizanjem obima od oko 13,000 lica u 1985, da bi u kasnijem periodu, rastući po stopi od 3.8%, zaposlenost u ovoj delatnosti dostigla nivo od oko 22,000 lica (u 2000. godini) (Uskoković, 1988.).

Tabela 145. Zaposleni prema polu po granama delatnosti u ugostiteljstvu i turizmu
- godišnji prosek – Stanje 31. mart i 30. septembar 1996. g.

	U k u p n o						Ž e n e		
	godišnji prosek	mart	Septem bar	godišnji prosek	mart	septemb ar	% žena u ukupnom br. zaposl		
							godišnji prosek	mart	septemb ar
Ugost.i turiz.	8,534	7,892	9,177	4,270	3,992	4,547			
Ugosti.	8,101	7,472	8,731	4,034	3,750	4,318	49.8	50.2	49.5
Turist. posred.	433	420	446	236	242	229	54.5	57.6	51.4

Izvor: Statistički godišnjak RCG, Podgorica, decembar 1997. godine

Krajnja svrha ubrzanog razvoja proizvodnih snaga i njegovih ekonomskih efekata treba da se, iskaže u što potpunijem zadovoljenju materijalnih i duhovnih potreba svih članova društva. Što se tiče subregionalnih razlika u oblasti zdravstva, raspoloživi podaci govore o tome da se položaj severnog subregiona u odnosu na republički prosek poboljšao i to sa 50.1% u 1970. na 61.5% u 1985. godini, dok je subregion zabeležio osetan pad s 142.1% na 104.5% a južni osetno poboljšanje sa 131.5% na 167,2%.

Južni subregion je, dakle, ostvario značajnu prednost s obzirom da mu je broj stanovnika na jednog lekara za 1.6 puta manji od republičkog proseka i središnjeg subregiona, a 2.7 puta manji od severnog subregiona. I po svim relativnim parametrima životnog standarda stanovništva južni subregion pokazuje veliku prednost u odnosu na središnji, a izuzetno veliku u odnosu na severni subregion.

U tom pogledu, severni subregion je u razdoblju od 1970-1985. godine poboljšao svoju relativnu poziciju u odnosu na republički prosek, koja se kreće od 44.4% mereno pokazateljem broja stanovnika na jedan automobil, do 64% mereno ostvarenim prometom u trgovini na malo po stanovniku.

IX. MULTIPLIKATIVNI EFEKTI RAZVOJA TURIZMA

Najobuhvatniji prikaz primene teorije multiplikatora u oblasti turizma dat je u radu američkog autora Clementa. Clement je pošao od toga da novac primljen od stranih turista - na bazi prodaje turističkih usluga - cirkuliše u okviru privrede konkretne turističke zemlje i da napravi 13-14 transakcija pre nego što nestane kroz uvoz proizvoda i usluga iz te zemlje. Pri tome nastaju dodatni efekti za privredu turističkih zemalja. Po mišljenju autora, u toku jedne godine prihodi od stranih turista prodju kroz 5-6 transakcija, tj. obrnu se između 3.2 do 3.5 puta u privredama zemalja Dalekog istoka i Pacifika pre nego što nestanu iz tih zemalja na bazi uvoza proizvoda i usluga, tj. postepenog odliva (Unković, 1992.).

Teorija multiplikatora primenjena je prvenstveno na sektoru zaposlenosti, a kasnije pri analizi investicija. Ona se u novije vreme koristi i u drugim oblastima privrednog procesa. Za turizam je značajno da se teorija multiplikatora upotrebljava kao metod analize i na sektoru potrošnje (Kabiljo, 1980.).

Multiplikator u turizmu služi za sagledavanje kumulativnih efekata povećanja potrošnje na formiranje ukupnog dohotka. Teorija multiplikatora i koeficijenti multiplikacije objašnjavaju tokove cirkulacije dodatne potrošnje. Isto tako, u konkretnim istraživanjima multiplikator pruža informacije o kvantitativnim i kvalitativnim efektima, kao i o brzini cirkulacije potrošnje kojom se ostvaruju ti efekti (Kabiljo, 1980.).

Već u prvom krugu turistička potrošnja u našoj zemlji raspodeljuje se na ugostiteljstvo (60%), saobraćaj (20%), trgovini (15%) i druge učesnike u formiranju turističke ponude (5%). Sledeći krug potrošnje sredstava ostvarenih turizmom obuhvata veći broj delatnosti (Stanković, 1990.).

Polaznu osnovu za utvrđivanje dejstva turizma na privredne delatnosti i značaja za privredni razvitak svakog turističkog područja predstavlja analiza turističke potrošnje. Veličina struktura turističke potrošnje je osnovni pokazatelj uticaja turizma na razvitak pojedinih delatnosti. Pošto se ne raspolaze posebnim podacima o stvarnoj veličini i strukturi turističke potrošnje, jer se ona simultano ostvaruje sa potrošnjom stalnog stanovništva, najčešće se rezultati anketnih istraživanja koriste za izvođenje, ocenu, ovih veličina. Sasvim orijentaciono neposredna turistička potrošnja u Jugoslaviji izgleda ovako:

Tabeal 146. Neposredna turistička potrošnja u Jugoslaviji

Delatnost	Inostrani turisti (%)	Domaći turisti (%)
Ugostiteljstvo	59.6	52.6
Saobraćaj	19.8	28.1
Trgovina	13.9	7.1
Putničke agencije	4.8	5.0
Komunalna delatnosti	1.9	7.2
Ukupno	100.0	100.0

Izvor: B. Uskoković, Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore, Titograd, 1975.

Ova struktura, utvrđena pre nekoliko godina, se svakako nešto promenila sa porastom prosečne dnevne turističke potrošnje. Struktura potrošnje objektivno je različita po pojedinim područjima, što je posledica različitosti organizacije turističke ponude.

Sledećim pregledom to ilustrujemo, a istovremeno se približavamo davanju ocene o strukturi turističke potrošnje Crnogorskog primorja:

Tabela 147. Ocena o strukturi turističke potrošnje na Crnogorskom primorju

- u % -

	Herceg Novi	Budva	Ulcinj
Ukupno	100.0	100.0	100.0
Smeštaj, ishrana, piće	76.2	74.8	84.0
Namirnice u trgovini	2.1	4.7	3.0
Lokal. saobra. i gorivo	3.5	6.3	4.9
Izleti, priredbe	7.4	4.8	3.4
Suveniri i ostala roba	10.8	9.5	3.8

Izvor: B. Uskoković, Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore, Titograd, 1975.

Turistička potrošnja se najznačajnijim svojim delom neposredno realizuje u ugostiteljstvu. Oko 70% potrošnje ostvaruje se u ugostiteljstvu i turističkom posredovanju, 10% u korišćenju usluga lokalnog i regionalnog saobraćaja, 15% u trgovini i, konačno, 5% korišćenjem različitih komunalnih, kulturno-zabavnih i ostalih usluga.

Naime, polazeći od rezultata dosadašnjih terenskih istraživanja, različitih sekundarnih izvora informacija, strukturu turističke potrošnje smo ocenili kako sledi: 60% ugostiteljstvo i turističko posredovanje, 20% saobraćaj, 15% trgovina, 5% komunalna privreda. Razlike u strukturi su posledica pre svega nešto nižeg kvaliteta formirane turističke ponude. Sa rastom kapaciteta i boljom organizacijom trgovina, sporta, zabave, organizacijom izleta itd., smanjivaće se relativno učešće ugostiteljstva u strukturi turističke potrošnje. Na taj način će se ostvariti približavanje globalnim odnosima u potrošnji, tj. strukturi u kojoj će ugostiteljstvo učestvovati sa oko 50%, prevoz 25%, te ostala potrošnja 25% (Krapf, 1963.).

Ovako formirana struktura javlja se kao odraz većeg kvaliteta turističkog proizvoda zato mora i predstavljati jedan od ciljeva budućeg turističkog razvoja Crnogorskog primorja. Polazeći od napred rečenog dajemo ocenu, naravno indikativnu, sadašnje strukture turističke potrošnje na Crnogorskom primorju:

Tabela 148. Sadašnja struktura turističke potrošnje na Crnogorskom primorju

- u % -

- ugostiteljstvo (smeštaj, hrana, piće)	70
- saobraćaj (lokalni, regionalni)	10
- trgovina	10
- komunalna delatnost i ostalo	10

Izvor: B. Uskoković, Turizam kao faktor privrednog razvoja Crne Gore, Titograd, 1975.

Ovom strukturom obuhvatamo turističku potrošnju na prostoru Crnogorskog primorja a ne strukturu ukupne potrošnje turista. Time je obuhvaćen samo deo saobraćaja koji se realizuje na prostoru Crnogorskog primorja. Struktura se znatno razlikuje kod inostranih od strukture potrošnje domaćih turista. Međutim, kako se radi o gruboj proceni, najbolje je izražavati prosečnošću. Nagli pad turističkog prometa u 1979. god. uzrokovan zemljotresom ima za logičnu posledicu pad ukupne potrošnje i ostalih ekonomskih agregata: za približno oko 70% u 1979, odnosno oko 20-25% u 1980. god. Veći realni obim potrošnje od ostvarenog u 1978. god. ostvario se tek 1983-1984. god da bi u 1985. god. rezultati i značajnije prevazišli nivo iz rekordne 1978. god. Kretanje prometa, njihova struktura, postepeni rast dnevne potrošnje kao posledice većeg izdvajanja za zadovoljenje turističkih potreba, rezultiraće sledeću dinamiku turističke potrošnje, deviznog priliva, odnosno društvenog proizvoda:

Tabela 149. Kretanje turističke potrošnje

Godina	Turistička potrošnja		Društveni proizvod u mlrd. dinara
	Ukupno u, lrd. din	Devizni priliv u mil. \$	
1986.	100.0	88	55.0
2000.	250.0	400	150.0
Stope rasta 1987/2000	6.8	11.4	7.4

Izvor: B. Uskoković, Turizam Crne Gore, Evolutivne i perspektivne promjene, "Univerzitetska riječ", Nikšić, 1988.

Polazeći od utvrdjenog rasta društvenog proizvoda ukupne privrede (Studija: "Projekcija dugoročnog razvoja SR Crne Gore do 2000. godine", IDEI, Titograd, 1982. god.), te činjenice da se oko 50-60% ukupne turističke potrošnje uključuje u kategoriju društvenog proizvoda, dobijamo direktni uticaj turizma na privrednu strukturu Crne Gore.

1980.	7,7%
2000.	13,0%

Ovde je potrebno istaći da se u prostoru Primorja, oko 95% turističke potrošnje (i društvenog proizvoda) ostvaruje zahvaljujući potrošnji inostranih turista i turista iz bivših jugoslovenskih republika, a da je savim mali udeo, oko 5% indukovani preraspodelom društvenog proizvoda unutar Crne Gore. To znači da je turizam Crnogorskog primorja izvanredno snažan generator društvenog proizvoda, računajući pri tome samo sa njegovim direktnim efektima.

Pored direktnog uticaja na rast društvenog proizvoda u delatnostima turističke privrede, turizam svojim visokim multiplikativnim dejstvom stvara veoma značajno dodatno tržište za razvoj poljoprivrede, industrije, građevinarstva, trgovine, brojnih drugih delatnosti. A to znači da turistička potrošnja u svom direktnom i indirektnom godišnjem efektu na području Crnogorskog primorja, za prethodno dati program razvoja, može rezultirati izvanredno veliki obim društvenog proizvoda, značajno presudjujući tokove opšteg društveno-ekonomskog dugoročnog razvoja Republike.

Potrebno je i posebno ukazati na veliki značaj deviznog turističkog priliva na bilans ekonomskih odnosa Crne Gore sa inostranstvom odnosno na njegovu sve značajniju

ulogu u pokriću hroničnog deficita spoljno-trgovinskog bilansa. U granskoj strukturi neposredne turističke potrošnje dominantno je učešće izdataka za smeštaj i ishranu (ugostiteljstvo) sa oko 70%, zatim kupovina u trgovini od oko 15%, saobraćaja sa oko 10%, te izdatka za izlete, priredbe, različite usluge 5%. Sa razvojem ponude struktura potrošnje postaje razudjenija dobijajući u kvalitetu. Učešće ugostiteljskih usluga će logično bivati sve niže – do nivoa 59 – 60% u 2000. godini (Uskoković, 1988.).

Već smo ukazali na presudnost uticaja turističke potrošnje na razvoj ugostiteljstva i turističkog posredovanja na Primorju. Čak oko 85% društvenog proizvoda u ovoj oblasti potiče iz turističke potrošnje. Tokom daljeg razvoja, s obzirom na očekivanu veću dinamičnost turističkog prometa od porasta lične potrošnje stalnog stanovništva Primorja, društveni proizvod delatnosti ugostiteljstva (i posredovanja), će sve više poticati iz turističke potrošnje, aproksimativno do nivoa od 90% (Uskoković, 1988.).

Društveni proizvod ukupne privrede opadao je, u posmatranom periodu (1986-1990.), prosečno godišnje po stopi od 2.8%. Takvom kretanju su najviše "doprineli" industrija sa prosečnim godišnjim padom od 3.4%, trgovina sa 3.9% i turizam i ugostiteljstvo sa 5.3%. Ukupan broj zaposlenih je povećavan prosečno godišnje za 0.7% i to u privredi 0.5%, a u vanprivredi 1.6%. To ukazuje da je i u posmatranom periodu (1986-1990.), bio nastavljen dugovremeni odliv stanovništva iz poljoprivrede i sa sela i time postupno formirana socio – ekonomska struktura stanovništva koja nema oslonca u stepenu razvijenosti materijalne osnove. Povećalo se opterećenje privrede, naglo su opadale investicije u odnosu na društveni proizvod (i do 5.4%), obezvređivana je domaća valuta i opadao je životni standard. Sve to govori o lošim privrednim kretanjima, tj. o nastavku ekonomske krize koja je počela da se vidno ispoljava početkom osamdesetih godina, a sve više došla je do izražaja u poslednjim godinama posmatranog perioda (1986-1990.).

Poseban doprinos privrednom razvoju turizam je dao kroz ostvarenje deviznog priliva, zaposlenost, izvoz roba i usluga, te brojne multiplikativne uticaje na druge privredne grane i društvene delatnosti, a osobito na razvoj obrazovanja i kulture.

Sve do 1990. god. bila je prisutna tendencija povećanja generatorske funkcije turizma. Nakon toga usledile su poznate teškoće koje su uzrokovale osetan pad turističkog prometa (naročito inostranog), a time i smanjenje razvojne uloge ove privredne grane.

Neposredno je da turizam, s obzirom na uložena sredstava i izgrađene smeštajne kapacitete, može dati značajniji doprinos privrednom rastu. Nedovoljnost takvog uticaja posledica je negativnog delovanja niza faktora: neadekvatne mere na makro planu (niske izvozne stimulacije, visoki doprinosi i porezi, nerealan kurs dinara i dr.), disparitet u cenama repromaterijala i turističkih usluga, nerešeni vitalni segmenti turističke infrastrukture, dugogodišnja ekonomska i politička kriza, raspad prethodne Jugoslavije, uvodjenje sankcija, itd.

Međutim, činjenica da je ekonomski položaj ove privredne grane bio znatno povoljniji u periodu do 1990. god. ukazuje na mogućnosti njene reafirmacije, naravno u znatno normalnijem i stabilnijem političkom i ekonomskom miljeu. Brzina i efikasnost povratka turizma na pozicije snažnog generatora privrednog razvoja biće u direktnoj zavisnosti od uspešnosti sprovođenja mera ekonomske politike u ovoj oblasti, kao i eliminacije brojnih pragova ograničenja internog i eksternog karaktera. Značajan stimulans jačanju razvojne uloge turizma može dati viši stepen integralnosti u razvoju ove i njoj komplementarnih grana privrede (naročito poljoprivrede i pomorske privrede), te veći ekološki bonitet

prostora. S toga, zaštita, revitalizacija, unapredjenje i racionalno korišćenje resursa treba da bude centralno razvojno pitanje.

Budući da u Crnoj Gori postoji, kao odraz nezadovoljavajućeg kvaliteta ukupne ponude, relativno niska prosečna dnevna turistička potrošnja, treba računati sa njenim povećanjem, s obzirom na neočekivano obezbedjenje znatno većeg kvaliteta ponude. Reč je, pre svega, o rastu potrošnje u vanpansionu, odnosno korišćenju usluga izvan zadovoljavanja osnovnih potreba (u trgovini, ugostiteljstvu, kulturno-zabavnim aktivnostima, sportu, rekreacija, izletima i dr.).

Tabela 150. Globalna procena inostrane turističke potrošnje

Godina	ukupno (mln. USD)	prosečno dnevno (USD)
1989.	130	43
2000.	170	45
2010.	390	60

Izvor: Studija: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996-2010), Beograd, 1996.

Nakon napora da se dostigne godišnji nivo potrošnje inoturista od oko 170 mln. USD u 2000. god., nadalje se, kao rezultat bitno većeg tržišnog udela, odnosno kontinuiranog rasta fizičkog prometa i njegove kvalitetnije strukture, te sadržajno sve povoljnije strukturane potrošnje, može očekivati ostvarenje njenog rasta po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 8.5% (2001- 2010. god.). Radi ilustracije navodimo da bi u periodu 1990-2010. god. bila ostvarena godišnja stopa rasta ino-potrošnje od približno 5.5%.

Grubo procenjujući, ukupna godišnja turistička potrošnja će iznositi oko 700 mln. USD u 2010. god., što znači da bi potrošnja domaćih turista iznosila oko 44% njenog ukupnog obima. S obzirom na vrlo visok neto devizni efekat od preko 90%, očigledan je budući izuzetno važan doprinos deviznog turističkog priliva u odvijanju ekonomskih odnosa Crne Gore sa inostranstvom.

Kako je ukupna turistička potrošnja procenjena na iznos od oko 700 mln. USD, pri čemu društveni proizvod čini oko 60% njenog obima, očigledno je da se u ovom privrednom kompleksu može, pod pretpostavljenim uslovima, ostvariti per capita društveni proizvod od cca 3,750 USD u 2010. god. Čini se, dakle, realnom pretpostavka da će turizam, svojim neposrednim učincima na broj radnih mesta i srazmerno tome na ostvareni društveni proizvod.

9. 1. STRATEŠKE ZONE I REGIONALNI ASPEKTI RAZVOJA

Herceg-Novljanska zona

1. Lokacije Zlatna Luka, Mala Gora, uvala Veslo

Navedene uvale se nižu u zoni guste šume, zaštićene jenda od druge, duboko zalazeći u kopno. Uvale su stenovite sa malim šljunkovitim žalima, veoma atraktivne za razvoj visokog turizma. Kompletna obala od Arze do Dobre Luke može da predstavlja lokalitete za izletnički turizam, kapaciteta oko 1.200 kupaca na dužini obale od 550 metara. Poseban akcenat dat je na uvali Veslo, koja je duboko uvučena u kopno tako da omogućava izgradnju veštačkog žala i kompleksa izletničke plaže.

Za uređenje plaže predvidja se izgradnja ponte na ponti od Vesla kako bi se omogućilo pristajanje turističkih čamaca i brodova iz Herceg Novog. Kako lokacija nije infrastrukturno opskrbljena potrebno je uvesti vodu i struju i obezbediti pristupnu saobraćajnicu. Lokalitet je veoma pogodan za izletnički turizam iz Herceg Novog, obzirom da Herceg Novi ima izraženi deficit u kupališnim i plažnim površinama.

Geografska karta Crnogorskog primorja

2. Lokacija Dobra Luka

Dobra Luka je orijentisana prema jugu, otvorena direktno ka pučini, što stvara izvanredne vizure ali u isto vreme i jak uticaj južnog vetra. Duboko je uvučena u kopno te svojim konfiguracijom omogućava izgradnju smeštajnih kapaciteta. Zaledje je obraslo makijom a obala je stenovita. Pristup lokaciji je obodnim putem od Pržna koji u zadnjem delu još nije asfaltiran. Dužina plaže Dobre Luke iznosi 250 metara, koja može da prihvati oko 375 kupaca. Posebne karakteristika Dobre Luke je da je veoma pogodna za organizaciju jedriličarskog sporta i takmičenja regata.

3. Lokacija Mamula

Ostrvo Mamula sa starom Austrijskom tvrđavom je najatraktivnija tačka Herceg Novog. Predviđena je za apartman kockarnicu. Ostrvo se nalazi u kanalu između Prevlake i Arze, bliže Arzi i predstavljaće izletničku destinaciju gostiju iz Herceg Novog i ostalih lokaliteta. Kupališna zona je stenovita i treba je urediti po normativu nb. 4, mada je predviđeno kupanje u bazenima obzirom da je dubina mora dosta velik. Planira se izgradnja i adaptacija tvrđave u 80 apartmana u kategoriji *de luxe*, dok je kapacitet plaže sa bazenima oko 420 kupaca. Za taj lokalitet predviđena je turistička linija koja bi ga svakodnevno povezivala sa Herceg Novim.

4. Lokacija Kobila

Lokacija Kobila nalazi se na kopnenom delu Topljanskog zaliva, na samom vrhu poluostrva Košat. Okrenuta je prema istoku. Pristup joj je obezbeđen asfaltnim putem od Vojne baze. Lokacija je veoma atraktivna, no obzirom na trenutnu situaciju ne predlaže se njeno uređenje u ovoj fazi već se ostavlja kao rezerva za kasnije.

5. Lokacija Njivice

To je lokacija sa izgrađenim turističkim kapacitetima HTP Boke. Orijentisana je prema istoku. Dužina plaže je 2,475 m i može da prihvati oko 4,240 kupaca. U Njivicama se predviđa izgradnja zaštićene bankine sa oskudnim sadržajem marine kao i uzgoj marikulture. Turistički objekti u zaledju treba da pretrpe rekonstrukciju u cilju podizanja kategorije. Lokacija je povezana asfaltnim putem iz Igala.

6. Lokacija Topaljski zaliv do Igala

Nalazi se u Topaljskom zalivu koji je najveći zaliv u Herceg Novom dužine oko 3,225 m. Okrenut je prema jugu sa malim dubinama mora. Prirodne lepote Topaljskog zaliva nisu velike jer je tlo muljevito, kako na obali tako i u vodi. Zaliv obiluje lekovitim blatom, za koje je potrebno izvršiti detaljna ispitivanja a zatim odrediti kapacitet lečilišta i broja gostiju koji bi se tu lečili. Plažu treba posebno zaštititi od neplanske gradnje koja je uzela maha. Plaža je velikog kapaciteta i može da prihvati i do 6,000 kupaca što je veoma značajno za turističku ponudu Herceg Novog.

Na delu prostora između autoputa i plaže planirana je izgradnja sportskog centra za ceo kompleks Herceg Novog. Sportski centar treba da sadrži prostor za otvorene sportove na kopnu, i objekat za zatvorene sportove sa bazenom i trim salama. Od sportova su predviđeni svi sportovi na vodi a od kopnenih tenis, odbojka, košarka, biciklizam i gadjanje lukom i strelom. U neposrednoj blizini, odmah preko autoputa, planiran je golf teren turnirskog tipa, u kompleksu Suturinskog polja, na površini od 70 ha. Sportski

centar Topaljskog zaliva i golf teren u Sutorinskom polju čine kompletnu ponudu za sport i rekreaciju Hercegovljanskog zaliva.

7. Lokacija Igalo

Pod tim lokalitetom podrazumeva se kompletna gradska obala od rijeke Sutorine do restorana Galeb koja je ujedno i šetalište i kupalište. Plažni deo obale je peskovit i na jednom delu je i izbetoniran tako da je omogućeno ugodno i bezbedno kupanje. Neuredjeni deo plaže-obale u Igalu od rijeke Sutorine do Instituta "Dr. Simo Milošević" treba urediti, oivičiti obalnim zidom i produžiti pešačku stazu. Prostor uz plažu treba obogatiti sadržajima za sport, zabavu i rekreaciju. Plažu treba urediti, a preostali deo obale u Igalu predstavljaju uredjena hotelska kupališta. Ovaj deo je neophodan dodatno urediti i zaštititi. Ukupna dužina obale je 1,500 m i može primiti 3,200 kupaca.

Tivatska zona

1. Lokacije Uvala Trašte, Uvala Maslina, Oblatna

Uvala Trašte sa svojim zalivima Maslina i Oblatna, koja se proteže od rta Kočišta do rta Pržno, predstavlja najatraktivniju zonu Tivatske opštine za razvoj turizma. I pored toga što su na rtu Kočište i na brdu uvale Trašte locirane zone posebne namene, uvalu Trašte treba razviti u turističke svrhe i to: u Uvalu Maslina organizovati plažu u dužini od 900 metara, koja će u zaledjini imati hotel sa 190 soba.

Uvala Trašte je orjentisana prema jugu, ima izvanrednu osunčanost ali i dosta jak južni vetar što daje posebnu atraktivnost za jedriličarske i ostale sportove na vodi. U Uvali Trašte treba izgraditi pontu za privez čamaca i organizaciju takmičenja za sportove na vodi. U zaledjini uvale Oblatna predvideti izgradnju sportskog centra sa terenima za tenis i dečje igralište, gde se u samom centru predvidja iznajmljivanje opreme i organizacija letnje škole, skijanja i ronjenja. Plaža je stenovita sem uvale Pržno, ali veoma pogodna za kupanje jer su dubine mora male. Zaledje plaže je šumovito i za sada potpuno nedevalvirano individualnom gradnjom. Pristup uvali je asfaltnim putem iz sela Radovića.

2. Lokacija Uvala Pržno, Plavi Horizont

Lokacija je jedna od najlepših uvala na ovom delu poluostrva Luštice, sa fino granulisanim oblutkom na vodi i na suvom, orjentisana ka jugu ali duboko uvučena u kopno. Na dnu uvale Pršno izgradjen je hotel Plavi Horizont za koji je potrebno izvršiti rekonsrukciju u cilju podizanja kategorije. Dužina plaže je 300 m što omogućava kapacitet od 900 kupaca.

Kotorska zona

U zalivu Boke Kotorske programom Morskog Dobra je analizirano 15 lokaliteta, a na otvorenom moru još 8 lokaliteta. Ukupna procena dužina obale pogodne za kupanje je 18,675 metara, na kojoj jednovremeno može da se kupa 22,500 kupaca. Normativi plaža

su u slučaju Kotorske regije modifikovani i prilagodjeni raspoloživoj površini obale od objekata do morske linije. Od novo izgrađenih smeštajnih kapaciteta predviđa se oko 6,064 soba odnosno oko 15,000 ležajeva.

Kotorski zaliv je idealan za održavanje nekoliko vrsta takmičenja u sportovima na vodi, a to su: motonautika, skijanje na vodi i jet-ski, veslanje na mirnim vodama u kajacima svih dimenzija, rekreativna i zabavna takmičenja tipa "Igre bez granica", spuštanje zmajevima i lakim avionima itd. Druga pogodnost je kombinacija primorskog i planinskog turizma, koja je jedinsvena u svetu. Blizina planina: Lovćena, Orjena i Vrmca, koje su planirane da se povežu sa žicama iz Kotora, Orahovca, Ljute, Risan Banje, Strpa i Prčnja, omogućava da se u jednom danu, skija na vodi i snegu i to u maju.

1. Lokacija Verige

Lokalitet je na najužem delu Boko Kotorskog zaliva. Ima svoj strateški i istorijski značaj, te to treba iskoristiti u turističke svrhe. Na samoj obali treba iskoristiti u turističke svrhe. Na samoj obali treba napraviti restoran na terasi i u prizemlju bazen sa pratećim sadržajima. Plaža nije posebno atraktivna, tako da je taj lokalitet namenjen kaveznom uzgoju lubina. Prostornim Planom Kotora planiran je uzgoj marikultura. Za kupanje je uređen deo obale prema Solivu tako što je nasut pesak, napravljena valobranska zaštita i formirano kupalište dužine 300 metara, sa kapacitetom od oko 250 kupaca.

1. Lokacija Stoliv

Donji Stoliv će prema Prostornom Planu planirati izgradnju sledećih sadržaja: hotel, zdravstveni turizam, vile, pansioni, domaća radinost, letnja pozornica, omladinska igrališta, tenis, bazen, hala za bočanje, ugostiteljstvo, trgovina, servisi. Broj ležajeva je 900. Uredjenje kupališne zone u Stolivu predviđeno je nasipanjem površine akvatorija 5 metara u širinu i formiranje prostora za plažu u dužini od 2,200 metara. Plaža će biti uređena kao Javna plaža sa kapacitetom od 3,300 kupaca.

U Gornjem Stolivu planirani sadržaji: Grad muzej, hotel, pansioni, vile u starim zgradama, sala za koncerte, letnja pozornica, ugostiteljstvo, tenis, jahanje, noćni klub. Broj ležajeva je 600. Gosti Gornjeg Stoliva će koristiti plaže u Donjem Stolivu.

2. Lokacija Markov rt

Jedna od najpoznatijih lokacija za zdravstveni turizam i rehabilitaciju. Ima posebno izgrađenu i uređenu plažu koju pretežno koriste gosti hotela. To je jedina do sada napravljena veštačka plaža u Kotoru i pokazala se kao veoma stabilna. Dužina plaže je 1,000 metara, sa kapacitetom od 2,000 kupaca. Od smeštajnih kapaciteta planiraju se: zdravstveni turizam, rekreacija, tenis, restorani. Broj ležajeva je 250.

3. Lokacija Uvala Verona

Predstavlja jedinu slobodnu lokaciju u Prčnju, dovoljno prostranu da se na njoj izgradi turistički kompleks sledećih sadržaja: marina, hotel marina, apartmani, školski centar, bazen, trgovina, servisi, marina klub. Na obalnom delu predviđena je izgradnja marine sa 150 vezova, kupališta i bazena. Predviđena je plaža od 570 metara, formirana na lukobranu marine, sa svim sadržajima koje ima ekskluzivna plaža, kapaciteta oko 870 kupaca. Bazen je olimpijski i povećaće kapacitet plaže za 250 kupaca. Postojeća vila porodice Verona ostaje u funkciji marine. Kapacitet kompleksa je 150 ležajeva.

Zona otvorenog mora

U predelu Donjeg Grblja planirana je nova turistička zona visoke kategorije po Prostornom planu Kotora, koja obrazuje osam turistički zasebni lokaliteta, koji po svojim sadržajima imaju potpuno raznovrsnu ponudu. Kako je obala stenovita, na nekim mestima potpuno odsečena prema moru, to je kupanje gostiju najviše orjentisano na bazene. Sportski centar je u lokalitetu uvale Nerina gde je predviđeno i sezonsko privezište. Lokalitet Donjeg Grblja ima nekoliko manjih uvala koje su posebna atrakcija lokaliteta, a to su:

1. Lokacija Bigova

Uvala Bigova orjentisana je na severozapad, duboko uvučena u kopno, zaštićena sa juga poluostrvom Trašte a sa desne strane kopnom Donjeg Grblja. Zbog svog položaja uvala Bigova je bila stara ribarska luka. Pristup uvali Bigova je omogućen asfaltnom saobraćajnicom koja je povezuje sa magistralnim auto-putem. Uvala Bigova je naseljeno mesto koje je u PP predviđeno sa više namena.

- a) Ribarsko naselje sa dugogodišnjom tradicijom u industrijskom ribolovu plave ribe;
- b) Konstatovano je lekovito blato-peloid, na dnu zaliva Bigove tako da se može planirati njegovo korišćenje u cilju razvoja zdravstvenog turizma;
- c) Zbog svog položaja veoma je pogodna za izgradnju marine, koja je takodje planirana ovim programom i uklopila bi se u kontekstu ribarske luke.

Zona I-plaže, predviđena je na desnom delu uvale koji je orjentisan ka zapadu. Plaža je kamenita, te ju je potrebno izgraditi. Dužina plaže je 900 m sa mogućim proširenjima i na njoj se kupao oko 1.280 kupaca.

U zoni II predviđeni su sadržaji manjih sportova na kopnu i objekti za sportove na vodi, a to su: jedrenje, ronjenje i jedrenje sa daskom. Zaliv Bigove je takodje veoma pogodan za održavanje motonautičkih takmičenja.

Zona III predviđa izgradnju smeštajnih kapaciteta i to: hotel sa 220 soba i 150 vila. Turističko naselje ovog kapaciteta bi se podiglo na desnom delu uvale i time bi povezalo sadašnje neplanski izgrađene objekte individualnih korisnika. Levi deo uvale predviđen je za izgradnju marine kapaciteta 488 vezova.

2. Lokacija rt Trašte i Sv. Nikola

Lokalitet turističkog kompleksa Svetog Nikole ima istureni položaj na poluostrvu Trašte sa orijentacijom na zapad, jugozapad i severozapad. Na kompletnom poluostrvu predviđena je ekskluzivna plaža, namenjena gostima kompleksa.

Zona I-je uređena stenovita obala koja ima posebno prirodno konfigurisane pljosnate stene, koje se spuštaju duboko u more. Atraktivnost plaže je u tome što svaka stena izgleda kao loža i separe za kupaće, čime je pružena izolovanost i intimnost gostima. Takva konfiguracija pruža mogućnost za maštovito rešenje plaže i sadržaja koje ona treba da ima. Dužina plaže je fleksibilna i sa izvesnim doradama može da bude duža od 200 m i da prihvati od 300 do 400 kupaca. Lokalitet Svetog Nikole je ciljna tačka u jedriličarskim regatama koje će se odvijati u uvali Trašte, tako da je potrebno izgraditi pontu na samom vrhu rta Trašte.

Zona III proteže se od kraja zona II do vrha Sv. Nikole na kome je planiran hotel sa 220 soba i 150 vila. Centralna zona je hotel sa svim sadržajima, dok su vile rasute po brdu Sv. Nikola sa leve i desne strane hotela.

3. Lokacija Žukova

Uvala Žukova je centar nekoliko manjih uvala koje gravitiraju ka njoj. Okrenuta je prema zapadu i za sada pristupačna seoskim makadam putem. Obala u delu Žukove još uvek je u blagom padu prema moru tako da je uređenje plaža potpuno izvodljivo. Uvala Žukova je zaštićena od udara vetra juga, tako da je moguća izgradnja i povećanje postojeće plaže.

Zona I – javna plaža, sa dužinom od 400 m i kapacitetom od 500 kupaca.

Zona II – kako se plaža stepenasto spušta ka moru, njeno uređenje je vezano za zonu II gde su i locirani glavni sadržaji plaže. Centar Žukova je predviđen za zdravstveno-rekreativni turizam tako da su i sportovi opredeljeni u tu namenu, trim staza, sprave za vežbanje, atletske staze itd. U sklopu centralnog objekta za rekreaciju i lečenje predviđeni su zatvoren bazen, kade sa blatom, toplom vodom, solarijumi.

Zona III – kompleks Žukova sačinjavaju smeštajni kapaciteti u zoni III koju obrazuju vile.

4. Lokacija Uvala Nerin

Položaj uvale Nerin je centralni u odnosu na lokalitet Donjeg Grblja tako da su sportski i zabavni sadržaji na njoj centralizovani. Okrenuta je prema zapadu i duboko uvučena u kopno. Uvalu Nerin formirao je Carevića potok koji je i danas jedna od živih bujica Donjeg Grblja. Sama uvala Nerin je nešto blaža i završava se manjom šljunkovitom plažom. Priobalni pojas na visini od 125-150 metara u odnosu na more je obrastao gustom makijom koja je nadvladala hrast i bor. Prilaz lokalitetu je za sada seoskim putem tako da se slobodno može reći da je lokalitet potpuno infrastrukturno neopremljen.

Na početku i kraju kupališno – stambene zone postavljene su ponte za privezivanje čamaca u sezoni. Dužina obale je oko 2.200 m, što ne znači da je to i dužina plaže. Pogodna zona za kupanje je 300 m dužine, koja može primiti oko 250 kupaca, obzirom da je to veoma uzak pojas uz same stene. Morske dubine su u zoni uvale Nerin dosta velike, od 30 – 45 m, tako da je atraktivnost lokaliteta baš u divljoj lepoti mora i prirode.

5. Lokacija Velika i Mala Krekavica

Prostire se od rta Platamun do Carevića potoka, ukupne dužine oko 5.300 m, dok je zona koja se obrađuje ok 400 m. Položaj i opis su identični kao kod Uvale Nerin, obzirom da je konfiguracija stena i visina obale ista. Prilaz lokaciji je takodje moguć manjim seoskim putem što praktično znači da je i ovaj deo Donjeg Grblja infrastrukturno potpuno neopremljen. Na dužini od 400 m, obzirom na širinu zona, bez većih intervencija moguće je smestiti oko 320 kupaca.

Budvanska zona

Na priobalnom delu Budvanske rivijere nalazi se oko 25 poznatih i 6 nepoznatih plaža. Dve najatraktivnije lokacije za razvoj planskog turizma Crnogorskog primorja su u Budvi a to su lokacije Jaz i lokacija Buljarica. Pored njih jedini hotel de luxe kategorije na Crnogorskom primorju, Sv. Stefan, je u Budvi. I pored velike preizgradjenosti samog grada Budve kao centra, Petrovca, Sv. Stefana i Miločera postoji još oko 12 plaža i lokacija na kojim je planirano da se razvije turizam visoke kategorije, a da one nisu narušene neplanskom gradnjom duž obale.

Lokacije na kojima je zoni morskog dobra potrebno samo intervenisati u smislu planiranja programa razvoja plaža su: plaža Mogren, Slovenska plaža, Ispod Spas, Bečići i plaže Miločer 1 i 2, Sv. Stefan 1 i 2, Perazića Do i Petrovac.

Lokacije koje su u potpunosti razmatrane za kompleksan razvoj turizma su sledeće: Jaz, Kamenovo, Drobni Pijesak, Reževići, Skoči Djevojka, Babac, Lučice i Buljarica.

Ukupan broj programski razmatranih lokacija za Opštinu Budvu je 35, sa dužinom plaža 17,330 m i kapacitetom od 65,190 kupaca.

Lokacija plaže Jaz spada u tri najveća potencijala Crnogorskog primorja i prva je u nizu a to su: Jaz, Buljarica i Velika Plaža sa Adom Bojanskom. Lokacija se prostire u Mrčevom polju kao zaledjini, kroz nju teče sezonska rečica Drenovštica, zaštićena je sa obe strasane brdima Straža i Grbalj. Podloga je srednjozrni šljunak u vodi i na obali, dok je u dubini pesak, što vodi da je divan tirkizan ton. Lokacija ima idealne uslove za razvoj jer nije devalvirana nelegalnom gradnjom, sada su samo privremeni objekti i kamp na terenu.

Planom uređenja kompleksa Jaz postavljene su tri zone u poprečnom smislu i to:

- Zona I – obuhvata plažu i kupališni deo,
- Zona II – obuhvata smeštajne kapacitete,
- Zona III – obuhvata rekreativne površine, golf igralište i vile male gustine.

Plaža je podeljena na:

- Lokacije Jaz 1 i 2 od rta Jaz do kraja Velike plaže i rta Vrančev Spič, dužine 1,450 m,
- Lokacija Jaz 3, od rta Vrančev Spič do tunela sa pontom dužine 1.180 m,
- Lokacija Ispod Spas dužine 100 m.

Programski, plaža je takodje podeljena prema prirodnim karakteristikama i mogućnostima razvoja i to:

- Jaz 1 i 2, je turističko naselje visoke kategorije sa više raznih namena, koje se proteže od Radanovića odnosno naselja i kombinata Servo Mihalj,
- Prva Zona I – su plaža i plažni sadržaji u širini od 50 metara,
- Druga Zona II – su komplementarni sadržaji plaže, mali sportovi, bazeni, akvaparkovi, igrališta za decu, rekreacija u parkovski uređenoj vegetaciji, medicinske usluge u širini od 500 metara.

- Treća Zona III – su smeštajni kapaciteti raznih vidova, rasporedjeni u sklopu Golf igrališta sa 18 rupa turnirskog tipa, na površini Mrčevog polja.

-

1. Lokacija Jaz 1 i 2

Zona I – plažni sadržaji su definisani kao ekskluzivne hotelske plaže. Dužina plaže je 1,480 m, kapacitet 8,700 gostiju. Plaža je podeljena po dužini na tri dela od po 500 m dužine. Prvi deo je planiran za nautičare, sa sportskim nautičkim klubom u sklopu Marine koja je uvučena u polje u pravcu reke Kućac, sa 550 vezova. Drugi deo je kupališni sadržaj, sa dečjim sportskim i zabavnim parkom, školama za vodene sportove, i kupališnim atrakcijama. Treći deo obale pripada najekskluzivnijem sadržaju uz "Beach hotel" sa bazenom, fontanama, centrom za ulepšavanje i fitness, noćnim klubom na vodi.

2. Lokacija Jaz 3 (Ispod Spas)

Plaža je kombinacija kamenite i šljunkovite što je veoma pogodno za proširenje kapaciteta plaže Jaz. Na delu rta Mogren, do ruševine stare tvrđave Sv. Anton, planirano je parkovsko uređenje prostora, izgradnja vidikovca – restorana sa sportskim klubom za zmajarenje i slobodno penjanje. Dužina plaže je 1,500 m. Ovaj lokalitet je pogodan za razvoj ronilačkih sportova.

3. Lokacija nove plaže "Spas"

Uredjenje nove plaže "Spas" (ispod tunela), u dužini od 80 m, je izletnička plaža. Na ovoj plaži je potrebno izgraditi pontu za pristajanje i privezivanje čamaca.

4. Lokacija Mogren 1

Lokacija se proteže od rta Mogren do Vidikovca hotela Avale. Prvi deo plaže je ekskluzivan i pripada hotelu Avala. Plaža je orjentisana prema jugoistoku. Zaštićena je brdom Spas koje je obraslo gustom borovom šumom. Pristupačnost plaži Mogren moguća je jedino iz hotela Avale. Na rtu Mogren nalazi se tvrđava Sv. Anton. Dužina plaže je 340 m, a broj kupaca 1,020.

Barska zona

Priobalno područje Bara je veoma razudjeno i ima oko 16 pešćanih uvala raznih veličina, koje su usled neplanske izgradnje prostorno degradirane i njihovo namensko korišćenje onemogućeno. Na Barskoj obali ima 14 lokaliteta plaža sa ukupnom dužinom od 8,100 metara na kojima može da se kupa oko 27,079 kupaca. Najposećenija je plaža Sutomore koja sa kapacitetom od 5,681 kupaca ne zadovoljava broj turista koji borave u Sutomoru u sezoni. Atraktivno poluostrvo Volujica na samom rtu zauzet je rezervoarima bazena i nafte što je onemogućilo izgradnju hotelskog kompleksa za koji je ta lokacija najpodobnija. Degradaciji prostora pridružuje se i otvorena deponija smeća na Volujici, na kojoj se smeće direktno baca na obalu ka moru.

1. Lokacija Uvala Perčin – Mali Raj

Dve male pešćane uvale koje razdvaja rt Stolac, zaledjinu uvale štiti masiv Dubovice tako da su one veoma atraktivne za ekskluzivni turizam i kupanje manje gustine. Plaže imaju dužinu od 300 metara, kapaciteta do 600 kupaca. Turistički aerodrom za lake avione predviđen je na Buljaričkom polju. Planski je lokalitet predviđen za turističku izgradnju.

2. Lokacija Uvala Čanj 1 i Čanj 2

Jedna od najboljih plaža Crnogorskog primorja je plaža Čanj, koju planski greben deli na Čanj 1 i Čanj 2. Plaža je granulisanog oblutka, krupnije dimenzije u vodi a sitnije na obali, sa dužinom Čanj 1 od 1,000 m, Čanj 2 – 800 m i ukupnim brojem kupaca od 9,000.

3. Lokacija Maljevik

Uvala Maljevik sa susednom uvalom, koju razdvaja rt Kličevac, je veoma pogodna za manje smeštajne kapacitete i kupališni turizam. Plaža je dužine 100 m i može da primi do 200 kupaca. U zoni Maljevika predviđena je izgradnja hotela sa 80 soba i žičara do vrha Kličevac i Golog Brda. U podvodnom delu Crnog rta nalaze se velike količine značajnih arheoloških iskopina.

4. Lokacija Crni rt

Crni rt sa zaledjem je veoma pogodna lokacija za razvoj sporta i rekreacije. Duž obale od uvale Čanj do Golog brda predviđena je izgradnja pešačke staze kao i organizacija raznih vidova sportskih takmičenja u sportskim klubovima. Plaža je dužine 50 m i na njoj može da boravi 250 kupaca. U predelu Crnog rta zbog izvanredne čistoće mora predložena je lokacija za uzgoj marikultura što će se u detaljnom planu raspodele površina definisati.

5. Lokacija Sutomore

Plaža Sutomore i Zlatna obala su plaže čije je uređenje potrebno uraditi prema predviđenom projektu. Na plaži Sutomore, uz sam rt Golog brda, predviđena je luka sa sadržajem marine. Dužina plaže je 1,250 m i kapacitet joj je 5,681 kupac, štiti ne zadovoljava potrebe grada Sutomora u sezoni.

6. Lokacija Zlatna obala

U produžetku Sutomora pruža se plaža Inex Zlatne obale koja je po kvalitetu peska i granulaciji ista kao i plaža Sutomora. Dužina plaže je 850 m, a kapacitet oko 3.400 kupaca. Plažu bi trebalo urediti prema projektu, sa produženjem prema rtu Ratac. Planskim dokumentom predviđen je razvoj turizma na tom lokalitetu.

7. Lokacija rt Ratac •

Lokacija sa veoma atraktivnim spomenikom kulture, koji bi mogao da se sa namenom rekonstruiše u naučni klub, klub arheologa, sa salom za konferencije i eksponate, manjim brojem apartmana i ugostiteljsko rekreativnim sadržajem. Poluostrvo je pošumljen, orjentisan na jugozapad. Obala je stenovita sa veoma pristupačnim stenama koje treba prilagoditi kupališnoj potrebi. Dužina plaže je 300 m, na njoj može da se kupa oko 300 kupaca.

8. Lokacija Žukotrlica, Crvena plaža

Plaža sa krupnim oblutkom, sa zaledjem borove šume. Dužina plaže je 1,000 m, sa kapacitetom za kupanje od 2,857 kupaca. Kod izliva reke Železnice predviđen je hotel kapaciteta 230 soba. Na Crvenoj plaži predviđa se i izgradnja pristanišne ponte dužine do 100 metara, za pristajanje turističkih plovila.

9. Lokacija Topolica

Topolica se proteže od rečice Železnice do luke Bar. Dužina plaže iznosi 500 metara, sa kapacitetom od 1,000 kupaca. Pored hotela Topolice planirana je izgradnja hotela sa 180 soba.

Marina Bar je za sada jedina marina koja je završena na nivou grubih građevinskih radova, kapaciteta je oko 850 vezova. U sklopu marine planiran je hotel sa oko 100 soba za smeštaj nautičara.

10. Lokacija Volujica, Bigovica

Kao jedna od alternativnih lokacija predlaže se lokacija na Volujici, uvala Bigovica. Lokacija je na poluostrvu Volujica, okrenuta ka zapadu i za sada je potpuno nepovezana sa Barom, ali prirodni potencijal je pogodan za izgradnju turističkog punkta. Plaše su kao i na celoj obali Volujice stenovite, u zaledjini sa šumama makije. Dužina obale predviđena za uređenje je 150 m, kapacitet je 340 kupaca. Predviđen je hotel sa 220 soba.

Ulcinjaska zona

Lokacija Velika plaža taj prirodni fenomen lepote i bogatstva je najveći prirodni resurs na čitavom Crnogorskom primorju. Prostornim Planom je namenjen turizmu, i takav sadržaj se planira i u programu i to po sledećem konceptu. Velika Plaža sa svojim pripadajućim zaledjem od 500 do 800 m je organizaciono i tematski podeljen na 7 grupacija sa prosečnom dužinom od po 2.000 metara po grupaciji. Grupacije su obeležene od "O" do "A", "B", "C", "D", "E" i "F". Zone su:

- I Zona – zaledje plaže zeleni tampon pojas,
- II Zona – hotelski objekti,
- III Zona – tematski sadržaji i servisi.

Kvalitet peska je takav da su njemu data lekovita svojstva, mineralni i još niz drugih elemenata korisnih za razvoj rekreativnog i lečilišnog turizma. Pesak se nalazi na obali i u vodi u dužini do 200 m. Posebna pogodnost Velike Plaže je veoma dug plitki pojas morske vode.

1. Grupacija "O"

Od Porta-Milene do dela gde su sada izgrađeni hoteli. Dužina zone je oko 2,000 m. Za tu zonu potrebno je upotpuniti ponudu hotela sledećim sadržajima. Uredjenje plaže predviđeno je po normativu kao javna plaža koji se odnosi na plaže pojedinačne dužine od 200 m. To znači da se u jednoj grupaciji ponavlja od 10 do 4 jedinica plaže. Uredjenje I zone zledja plaže je raznovrsno i podeljeno je takodje na 200 m do 500 m. U toj zoni se smenjuju zeleni pojas sa bazenom, zatim parkovski uredjen prostor sa otvorenim restoranom, zatim sportski tereni sa dečjim igralištima i ponovo zeleni parkovski pojas sa bazenom. Jedan restoran na 2,000 m je sasvim dovoljan, a u kraćim intervalima treba predvideti kaffe i barove sa ponudom pića i poslastičarskim proizvodima, ali njih ne više od 4. Dužina plaže je 2,000 m kapaciteta 9,090 kupaca. U slučaju grupacije "O" potrebno je urediti zonu II i zonu III.

Neizgrađeni deo Velike Plaže do autoputa i ušća reke Bojane odnosno rukavca. Površina lokaliteta je oko 720 ha, dužina 9 km, a širina do 800 m. Pojedinačna površina grupacija je do 120 ha, što je površina dovoljna da se razviju tematski sadržaji i ostavi veliki prostor pod parkovskim zaštitnim zelenilom.

- Grupacija "A" – Tema zone Sportsko selo, omladinsko naselje za sportove na vodi i kopnu,
- Grupacija "B" – Tema zone je Kongresno trgovački centar,
- Grupacija "C" – Tema zone je golf teren sa sadržajima,
- Grupacija "D" – Zabavni park tipa Orlando, Štrumf ili Desneland,
- Grupacija "E" – Ribarsko selo sa uzgajalištem i ribljom pijacom
- Grupacija "F" – Marina Bojane.

2. Lokacija Grupacija "A"

Tema grupacije je sportsko selo, omladinski turizam. Organizaciono, u prostoru planirani sadržaji su: atletski stadion sa svim terenima za sportove sa loptom, teniski centar za međunarodna takmičenja, plivački centar sa otvorenim i zatvorenim olimpijskim bazenima, škole jahanja i parkul za 6 konja, letačka škola sa manjim sportskim ultra lakim letilicama. U sklopu zone II predviđen je aeroklub sa letilištem, školom i većim brojem ultra lakih aviona za potrebe svih 7 grupacija. U kompleksu sportskih terena i stadiona provučena je biciklistička takmičarska staza.

U III zoni je smeštaj organizovan po principu olimpijskog sela sa objektima apartmanskog tipa od po 4 do 8 apartmana, kampovima, omladinskim hotelima, centralnim restoranima i centrom za snabdevanje i zabavu. Ima i: Rent a car, rent a plane, rent a house, rent a boat, rent a sailing ship. Kapacitet grupacije "A" je 1,300 soba i 2,000 kamp mesta.

Zona I za uredjenje plaže "A" su klubovi za nautičke sportove, skijanje, daske, jedrenje, sa školama i trening kursovima, rekviziti za iznajmljivanje, organizovani izleti i krstarenja, safari na Adi, posete zabavnom parku i ušću Bojane. Na sredini plaže izgraditi pontu za pristajanje brodova do 15 m. Postaviti splavove sa bifeom i splavove za iznajmljivanje rekvizita za sportove na vodi kao i za organizovanje takmičenja skijanja na vodi i motoskutera, itd. Dužina plaže je 1,500 m sa brojem kupaca od 6,818.

3. Lokacija grupacija "B"

Tema grupacije "B" je Kongresno trgovački centar sa pratećim sadržajima. Sadržaj ove grupacije je namenjen svim hotelima u Ulcinju, sa ciljem da se izgradnjom ovakvog centra omogućiti celogodišnje korišćenje kapaciteta smeštaja. Kongresno trgovački centar je lociran u zoni III grupacije i objedinjuje niz delatnosti i sadržaja pod jednim krovom. To je veoma razudjen i dinamičan objekat, organizovan tako da se na njemu mogu održavati seminari, kongresi, pozorišne i festivalske priredbe, kao i srtni skupovi i stručne radionice. Trgovački centar tj. "shopping center" je objekat namenjen trgovini, zabavi, ugostiteljstvu i rekreaciji.

U zoni II su smeštajni kapaciteti, sa manjim sportskim terenima i salama za fitnees, kao i zatvorenim bazenima i samim hotelima. U sklopu hotela planirani su sadržaji za zdravstveni turizam na osnovu resursa lekovitog blata i mineralne vode koji se nalaze u blizini Ulcinjske plaže.

U zoni I – plaže, potrebno je urediti plaže po normativu kao ekskluzivnu plažu i to u delu kongresnog turizma. Na plaži je izgrađena punta za pristajanje turističkih čamaca. Plaža je dužine 1,500 metara i brojem kupaca od 10,700.

4. Lokacija grupacija "C"

Tema grupacije "C" je golf igralište turnirskog tipa sa 18 rupa, na površini od 80 ha. To je najluksuznija grupacija hotelskog smeštaja od 580 soba po hotelu minimum, odnosno ukupno do 1,500 soba.

Zona III i Zona II su objedinjene i planirane u sklopu velikog igrališta golfa. Svi sadržaji: hoteli, klubska kuća, restorani, škole golfa i tenisa, teniski tereni, parkul sa konjima prking, veštačka jezera, uklopljeni su planski u površinu golf igrališta. Kompletna zona je izgrađena i kontrolisana.

Zona I plaže urediti po normativu kao ekskluzivnu plažu sa kontrolisanim pristupom. Na centralnom delu plaže izgraditi pontu za pristajanje plovila, zatim, na dubini do 5 metara veliki splav sa restoranom i noćnim klubom, i mogućnošću vezivanja plovila. Poželjno je usidrenje brodova restorana kao i pristajanje brodova za krstarenje u marini ušće Bojane. Na plaži su organizovane škole sportova na vodi u vidu klubova sa stalnim članovima. Takvi su: Golf klub, ronilački, jedriličarski, konjički, letački, jedriličarski sa vazdušnim letilicama, lovački klub. Klubovi su snabdeveni opremom za iznajmljivanje, vodičima i učiteljima pojedinačnih sportova. Dužina plaže je 2,250 m i broj kupaca oko 10,220. Planski je predviđena izgradnja hotelskih kapaciteta.

5. Lokacija grupacija "D"

Grupacija "D" je tematski planirana za izgradnju velikog Zabavnog parka kao što su Orlando, Desney land, Štrumpf i drugi u svetu. Kompletna grupacija je u funkciji Zabavnog parka, sa celogodišnjim korišćenjem. Zone II i III kao i zona IV sa druge strane auto-puta, deo su celine Zabavnog parka. Na delu s druge strane auto-puta predviđen je sportski aerodrom za lake letilice i helikoptere. Tu je i letački klub zone C. Zabavni park je kategorije vodenih parkova, kao i Zoo parkovi. Predviđeni su veliki akvarijum, vodeni kanali sa slatkom vodom, jezera sa barskim pticama itd. Korisna površina grupacije je do 90 ha. Ukupan kapacitet grupacije je predviđen na oko 1,500 soba i 2,500 kampova. Dužina plaže je 2,500 m, sa kapacitetom od 17,800 kupaca.

6. Lokacija grupacija "E"

Tematika grupacije "E" je Ribarsko selo, odnosno centar za ribarstvo, profesionalno i rekreativno. Koristi se Marina Ušće Bojane i punta koja je izgrađena u centru grupacije za pristajanje plovila.

Zona I – Plaža ima posebno uredjen deo za ribarenje, za plovila koji idu na slatkovodno ribarenje i pecanje na Bojanu, Skadarsko i Šasko Jezero. Drugi deo plaže urediti kao kupališnu zonu i za sportove na vodi. Dužina plaže je 1,000 metara sa kapacitetom kupaca do 7,900.

Zone II su smeštajni i ugostiteljski kapaciteti, sa manjim smeštajnim jedinicama. Predviđena je velika ribarnica i riblji restoran sa bazenom. U kontakt zoni obale i park šume predviđena je velika riblja kao i zelena pijaca.

U zoni III do auto puta i prema Solani predviđena su mrestilišta za uzgoj ribe kao i odredjenih vrsta marikultura, na površini od 60 ha.

7. Lokacija grupacija "F"

Tematika grupacije "F" je marina na Ušću Bojane, kapaciteta 637 vezova i druga marina uz obale reke, kao kompleks kapaciteta od 100 vezova pa nadalje.

Zona III. – Moglo bi se reći da će tu biti najprometniji deo cele zone Velike Plaže. Pored nautike, tu je preko puta auto-puta predviđen Ulcinjski aerodrom, nekadašnji poljoprivredni, autobuska stanica, stanica turističkog voza, veliki parking, safari vozila rent a car, jednom rečju saobraćajni centar za prilaz i odlazak sa Velike Plaže svim vidovima saobraćajnica.

Zona II. – Smeštajni kapaciteti su apartmanski objekti sa dva i više apartmana, centralnim objektom restorana, trgovine, zabave i recepcije. Kapacitet je 1400 soba u hotelima manjih kapaciteta, od po 100 do 200 soba. Jedan od hotela planiran je za zdravstveni turizam gde će se koristiti veliki resursni potencijali lekovitog blata, mineralne vode, kvarcnog peska i lužine. Posebno će biti kade sa kupkama u morskoj soli. Uz marinu je predviđen marina Hotel sa 80 do 100 soba, kao i svi potrebni sadržaji marine.

Zona I. – Uredjenje plaže je predviđeno u delu marine kod ušća rukavca Bojane. U delu mora na zoni "E" nije izgrađena punta jer se pristajanje obavlja uz dokove marine Bojana. Dužina plaže je 1,750 metara, kapacitet je 7,900 kupaca.

Lokacija ADA BOJANA

Kompletna Ada je najvredniji prirodni rezervat tipa nacionalnog parka, koji je uz veoma strogu, stručnu i naučnu analizu potrebno formirati u smislu lovišta sa uzgojem divljači, zatim uzgojališta konja odnosno formiranjem ergele koja bi snabdevala kompletno Primorje konjima za jahanje i takmičenja. Kompletna Ada treba da bude uredjena u smislu prokrčenih puteva, protivpožarne sigurnosti i snabdevenosti pitkom vodom, kao prirodni rezervat, centar za doživljaj prirodne faune i flore. Na Adi je ograđeno Lovište površine od 15 do 20 ha. Uzgajalište, ergela Bojana sa velikim parkulom otvorenim cele godine, prostire se na 4-5 ha. Ostali delovi Ade su delimično prokrčeni u cilju prolaza puta i ostavljeni prirodno za obilaske "Safari tura" koje će organizovati turističke organizacije u grupacijama, kao i izletničke ture.

Na reci Bojani koja je i granična reka, kada se bude dozvolio pogranični saobraćaj, izgradiće se manje pristanište za turističke brodove koji krstare od Herceg Novog do Skadarskog jezera.

Dužina plaže je 1,500 metara sa brojem kupaca oko 7,000.

9. 2. ZAŠTITA PRIRODE I ŽIVOTNE SREDINE

Pre tri decenije započet je rad na rešavanju problema zaštite Jadranskog područja i očuvanja sredine kroz projekat "Južni i Gornji Jadran" (1966-1972.) i nastavljen kroz projekat "Jadran III" (1972-1978.). Projekti su radjeni u okviru 4 republika na nivou Jugoslavije. Održano je i nekoliko Konferencija o zaštiti Jadrana (Opatija 1974., Hvar 1979., Budva 1986., Neum 1989.) a na osnovu svega toga sačinjen je "Dogovor o zaštiti od zagađivanja Jadranskog područja mora i kopna" između 4 republike (1980.) a 1981. je konstituisana medjurepublička komisija za koordinaciju. Razvile su se razne aktivnosti

u smislu donošenja i revizije zakonskih propisa te posebni republički zakoni o vodama, morskom dobru, o postupanju sa otpadnim materijalom itd.

U Crnoj Gori je po pitanju zaštite najviše radjeno u okviru programa Crnogorske Akademije Nauka i Umjetnosti (Odbor za zaštitu i unapredjenje životne sredine) koja je organizovala i dva naučna skupa (Herceg Novi 1976. i Titograd 1989.) – Ekološke aktuelnosti Crne Gore. Medjutim, na oba skupa problematika mora je bila nedovoljno i nekvalitetno zastupljena. Naučni radnici, po naučnim ustanovama, zaštititi mora takodje ne pridaju neku naročitu pažnju i retko je uzimaju u obradu (uglavnom naučnici iz Zavoda za biologiju mora – Kotor i Zavoda za suptropske kulture – Bar). Razlog tome nije nedostatak kvalitetnih kadrova, opreme ili ideja, nego nedostatak sredstava, komplikovanih i čak kontradiktornih zakona.

Medjunarodna saradnja Jugoslavije u vezi Jadranskog mora i zagađenja (sporazum sa Italijom, 1974.) vezana je kroz bilateralnu i regionalnu aktivnost kao i multilateralnu kroz Ujedinjene Nacije, posebno u okviru Mediterana. Iz toga su proistekle i obaveze jer smo mnoge medjunarodne konvencije i sporazume kao država potpisali ili ratifikovali, ali smo prepustili da ih svaka republika posebno izvršava. Najznačajnija saradnja sa Mediteranskim zemljama počela je ratifikovanjem "Barcelonske konvencije o zaštiti Mediterana od zagađenja" kao i pripadajućih protokola, uz koordinaciju koju sprovodi Program UN za sredinu (UNEP). Potpisnici Konvencije su počeli jedan od najvećih projekata za zaštitu mora "Mediteranski akcioni plan" (MAP). Pored ovoga ostvaruju se razne veze i sa drugim medjunarodnim organizacijama: sa FAO-m putem Savjeta za ribarstvo i Odeljenje za ribarstvo i zaštitu, sa UNESCO-m pored programa zaštite prirodnih i spomeničkih vrednosti, veza se ostvaruje i kroz program medjunarodne okeanografske komisije (IOC), posebno preko programa za koordinirano istraživanje Mediterana (CIM) i slično.

Sve ovo govori o velikim mogućnostima koje su praktično neiskorišćene u Crnoj Gori, o našem odsustvu iz tih programa ili nedovoljno angažovanosti čak i kad su u pitanju stipendije koje nam se nude za ovu oblast a da ne govorimo o mogućnostima sufinansiranja određenih programa ili odlazak na važne sednice i naučne skupove.

Svi privredni subjekti na moru, koji koriste ovaj svetski neponovljiv ambijent, u potpunosti se ne pridržavaju obaveza koje proizlaze iz Zakona o zaštiti čovekove sredine, Zakona o morskom dobru i sl. već sve svoje otpadne materije jednostavno ispuštaju u more.

Turizam je po korišćenju prostora i aktivnostima ipak najznačajnija delatnost na primorskim prostorima pa su i posledice njegovog uticaja na sredinu najznačajnije. Posebno ako se uračuna i ona ekspanzija u kućnoj radinosti, kampovima i drugim nekompetentnim objektima. Nautički turizam kao jedna od velikih mogućnosti nije kod nas još razvijen jer nisu rešene mnoge prateće funkcije i sadržaji u infrastrukturi. Tu takodje ne postoji neki usvojeni plan tako da može doći da nepopravljivih grašaka u skoroj budućnosti.

Očekuje se da razvoj ribarstva i marikulture takodje uskoro postanu problem u zaštiti, obzirom da se svugde ne pridržavamo zakonskih propisa o morskom dobru. Marikultura i ribarstvo nebi trebali da budu u kompetenciji sa turizmom i poljoprivredom. Ipak zbog litoralizacije obale, neadekvatne industrijalizacije i urbanizacije može da bude kočnica u ekspanziji ove veoma važne i perspektivne grane. Problemi preloma mogu se uskoro pojaviti kao opasnost zbog sve većeg prisustva raznih lovnih jedinica i zbog

protivzakonite upotrebe raznih lovnih alata uključujući i dinamit, upravo u područjima mreščenja najkvalitetnijih vrsta ribe.

Navedene aktivnosti su samo deo najznačajnijih, koje će već uskoro postati problematične po zaštitu prirode ukoliko se ne budu angažovali stručnjaci na njihovom rešavanju, od samog početka pa preko praćenja do pune i adekvatne valorizacije svetski neponovljivog prostora.

Polazeći od toga da je naša zemlja potpisnica raznih međunarodnih sporazuma i da će ih morati i ispoštovati ako želi postići uslove za uključenje u strategiju EEZ i program rada u zaštiti čovekove sredine mora se obavljati na saveznom nivou. Jedna od obaveza je i regulacija svih otpadnih voda iz primorskih gradova, koja mora da se sprovede do 2000-te godine. Svi veći investicioni planovi koji se želje izvesti uz pomoć međunarodne zajednice zavisice i od kvaliteta ekoloških studija. Turizam, industrijska delatnost, trgovina, saobraćaj, edukacija kadrova i naučno-istraživački rad moraju biti sinhronizovani sa razvojem, uskladjeni sa očuvanjem životne sredine da nebi postali kočnica tog razvoja a zanemarujući životnu sredinu, pa danas ulaže ogromna sredstva da ispravi te greške.

Ekološki prihvatljiva rešenja treba poveriti naučno-istraživačkim ustanovama koje treba pomoći kadrovski i opremom kako bi mogle da sprovedu kontinuirani monitoring kvaliteta voda (priobalnih, sanitarnih, industrijskih i sl). Poseban problem je bakteriološka neispravnost – eutrofikacija priobalnih voda izazvana različitim aktivnostima. Uz determinisanje baznih tačaka, posebno u Boki Kotorskoj i na području Bara, neophodno je izvršiti i katastar bazena i zagađivača u cilju preduzimanja efikasnih mera zaštite i pravilnog tretmana i dispozicije istih.

U Program rada trebalo bi uključiti i sistem prečišćavanja svih otpadnih voda u svim većim naseljima na Crnogorskom primorju. Odvodjenje na veće dubine nije uvek moguće sprovesti a u zatvorenim područjima sam recipijent je mali, kao i cirkulacija vode. Kao primer može se navesti pokušaj Kotora da iseljenjem i sakupljanjem urbanističkih voda odvede otpadne vode na veće dubine ali pod uslovima da su te vode prethodno tretirane i celokupno obuhvaćane.

Problem deponija otpada je sve aktuelniji u primorju zbog naglog širenja naselja i raznih drugih aktivnosti. Prikladjene i trajne lokacije je gotovo nemoguće pronaći i većina postojećih već ne može dalje da služi svojoj svrsi. Problem požara u priobalnom području je takodje izražen, posebno u letnjim mesecima. Programi zaštite koji su do sada sprovedjeni pokazali su se nekompletnim. Ovaj deo strategije neophodan je iz više razloga:

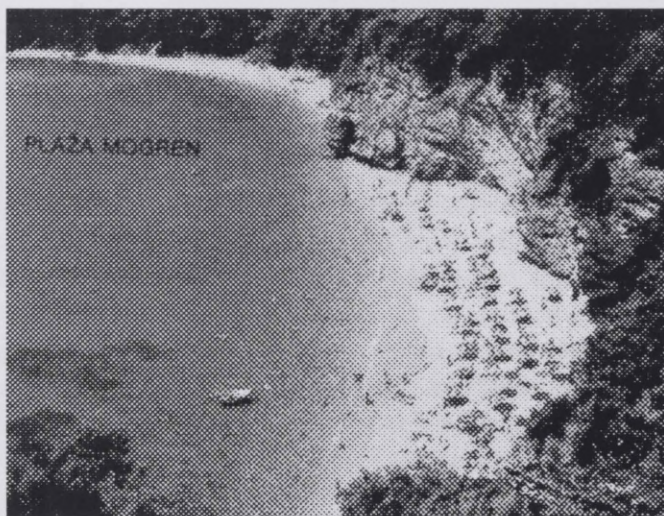
- da se preduprede eventualne greške koje se već dešavaju a koje mogu imati nepopravljive posledice za razvoj ribarstva i marikulture,
- da se sagledaju naše obaveze kao države prema međunarodnim sporazumima, takodje veoma bitnim za strategiju razvoja ribarstva i marikulture (Generalni savet za ribarstvo Mediterana pri FAO je doneo smernice i standarde kojima se treba rukovoditi u budućem razvoju,
- da se sagleda celokupna problematika vezana za razvoj ove i ostalih prirodnih grana, njihova kompetitivnosti, međuzavisnost i sl.

Geografski pejzaž u celini se brzo transformiše, a te transformacije su strukturne i funkcionalne prirode. Kompleksno je pitanje kako zaštititi prirodnu sredinu, ili još šire životnu sredinu, da ona ostane biološki zdrava, estetski lepa i za rekreaciju ugodna, a da

se ne uspori opšti društveni razvoj i porast životnog standarda ljudi. U planiranju zaštite prirode Crnogorskog primorja prioritet ima rejonizacija prostora prema potrebi zaštite. Treba izdvojiti one delove prirode i uticaja čoveka.

Naredni prostor je onaj na kojemu čovek živi i obrađuje ga, a u kojemu treba sačuvati fiziološki zdravu životnu sredinu. U takvoj sredini treba sprečiti zagađenje reljefa, tla, vode vazduha, biljnog sveta i sličnog, a time će biti zaštićen i čovek, kao deo prirode. Potrebno je shvatiti i to da izmena jednog elementa u eko-sistemu dovodi do promene celog sistema.

Zaštita reljefa ima za cilj da spreči narušavanje izgleda prirodnog prostora od strane čoveka. Međutim, često se nemilosrdno narušava skladan izgled reljefa, osobito izgradnjom saobraćajnica, eksploatacijom građevinskog materijala i rude. Uobičajena je pojava da se prilikom izgradnje puteva višak materijala oburvava niz padine. Tim je, često trajno, ili duži period, narušen skladan izgled reljefa, a napravljene su i velike štete poljoprivrednom zemljištu u okolini. Kamenolomi, na više mesta u Crnogorskom primorju (okolina Ulcinja, okolina Bara, Sutomora, Čanja, Grbaljskog polja, Brajića kod Budve i iznad Petrovca), predstavljaju vrlo uočljive rane u reljefu, napravljene neplanskim korišćenjem kamena. Slične neplanske uradjene promene u izgledu reljefa, a svakako je u tom pogledu najlošiji primer korišćenja šljunka i peska iz Dragaljskog polja, što se odvija već decenijama radi obavljanja građevinskih radova u Crnogorskom primorju.

Plaža Mogren

Posebno je aktuelno pitanje preduzimanja mera zaštite podzemnih oblika reljefa u kršu, osobito pećina. U Crnogorskom primorju je registrovano nekoliko pećina, kao i veliki broj jama i drugih speleoloških objekata. Mnoge pećine se odlikuju bogatstvom pećinskog nakita. Na žalost, posetioči pećina često lome pećinski nakit, pa se tako nanosi šteta izgledu pećina i umanjuje mogućnost njihove turističke valorizacije.

Na Crnogorskom primorju je izražena opšta ograničenost ravnica, sa dubljim ziratnim zemljištem. Povoljna je okolnost da se najveći deo ravničarskih zemljišta nalazi u Primorju, gde su i klimatske prilike najpovoljnije. Samo je u Crnogorskom primorju registrovano 47 aktivnih bujičnih vodotoka, koji vrše eroziju zemljišta na površini oko

320 km², ili 27% ukupne površine Primorja (Martinović, 1982.). Od poplava stradaju najkvalitetnija i najplodnija nizijska zemljišta. To su na prvom mestu zemljišta na mnogobrojnim poljima, odnosno ravnica na Crnogorskom primorju. Istakli smo već da je neophodno traženje načina da se produbi korito Bojane, regulišu vode Drinjače, kako bi se nivo Skadarskog jezera smanjio oko 3 m, a time bi se rešilo problem priobalne zone jezera i dobile nove velike površine zemljišta za intenzivnu poljoprivrednu obradu. Drugo područje koje zahvataju poplave jeste prostor oko Bojane.

Zagadjenje zemljišta od industrijskih objekata već danas predstavlja dosta izraženu pojavu. Mnogobrojni industrijski objekti na Crnogorskom primorju izgrađeni su na poljoprivrednim površinama. Oduzeta su tako poljoprivredi najkvalitetnije površine, a uz to i zemljište u okolini dovedeno je u opasnost da bude zagadjeno. Najveću opasnost predstavljaju industrijske otpadne vode. One zagadjuju podzemne vode, a tim i zemljište. Opasnost zagadjenja zemljišta od industrijskog otpada najveća je oko Ulcinjske solane.

U zaštiti prirode posebno mesto imaju mere zaštite šuma. Prema proceni očuvane šume zahtevaju 53% dok na devastirane šume gde je zabranjena seča. Tako je šumsko bogatstvo u velikoj meri postalo predmet stihijne eksploatacije i neracionalne prerade. Bez obzira na vlasništvo šume (privatna ili državna) neophodno je uspostaviti punu zaštitu i plansko korišćenje ovog najvažnijeg dela prirodne sredine. Eksploatacija lekovitog i aromatičnog bilja, koje je poslednjih godina vrlo intenzivna, mora biti planirana, u protivnom može doći da istrebljenja mnogih vrsta biljaka.

Proces zaštite flore i vegetacije, u cilju afirmacije ideje Crna Gora ekološka država, treba da bude zasnovan na temeljnim istraživanjima o stanju i zaštićenosti pojedinih vrsta posebno endemita, na neophodnosti proširenja spiska zakonski zaštićenih biljnih vrsta, i neophodne opšte svesti o značaju zaštite biljnog sveta.

Pre četrdeset godina sve reke Crne Gore, kao i Crnogorskog primorja bile su tako čiste da su spadale u najčistije reka u Evropi. Bojana se zagadjuje od otpadnih voda industrije i kanalizacije Skadra, zatim, nafte i naftnih derivata, pa je na delu graničnom između Crne Gore i Albanije bonitet vode 2-3. Ostale manje reke i rečice na Crnogorskom primorju i uopšte u Crnoj Gori očuvane su od zagadjenja. U kompleksu mera zaštite prirode u Crnogorskom primorju poseban tretman imaju podzemne vode. Krajevi krša u koje spada preko 82% Crne Gore imaju hidrološku specifičnost zbog krške cirkulacije podzemnih voda. Utvrđene podzemne hidrološke veze, između pojedinih ponora i vrela, pokazuju veliku razgranatost sistema kanala, kojima podzemne vode teku, mora postati stalna briga društva i svakog pojedinca. Samo će tako biti očuvana voda, prirodno dobro od prioritetnog značaja.

9. 3. FUNKCIONALNO-PROSTORNO INTEGRISANJE TURISTIČKE PRIVREDE

Primorski region, sa planiranim kapaciteom od oko 240,000 ležaja, diferencira se na sledeće priobalne zone:

- **Ulcinjaska zona** (85,000 ležaja) predstavlja najveće neizgrađeno receptivno područje za masovni razvoj turizma na širokom potezu obale i Velikoj Plaži. Ovu zonu treba tretirati kao jednu od najperspektivnijih za formiranje kvalitetne i raznolike rekreativno-zdravstvene ponude. Prostor oko ušća Bojane (Ada i 1,5 km Velike Plaže), u integraciji sa Šaskim i Skadarskim jezerom, daje šansu za podizanje kvaliteta ponude na nivo koji odgovara najprobirljivijim zahtevima tražnje (Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996-2010, Beograd, 1996.).

- **Barska zona** (35,000 ležaja) raspolaže potencijalima za razvoj stacionarnog-kupališnog, poslovnog, sportskog, zdravstveno-rekreativnog, nautičkog i tranzitnog turizma.

Dalju turističku izgradnju treba realizovati na neizgrađenom delu plaže u Čanju, sa strukturom ponude na znatno višem nivou od postojećeg. U gradskom prostoru, uz revitalizaciju i adekvatnu turističku adaptaciju Starog Bara, treba razvijati sve segmente karakteristične za turističku ponudu lučkih naselja, kako bi ovaj grad postao interesantna i atraktivna pomorsko-turistička luka sa slobodnom carinskom zonom. Pored toga, neophodno je ostvariti čvršću integraciju i viši stepen komplementarnosti sa zonom Skadarskog jezera i planinom Rumijom (Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996-2010, Beograd, 1996.).

- **Budvanska zona** (50,000 ležaja) obuhvata turistički najatraktivniji deo ovog regiona, sa brojnim i veoma kvalitetnim plažama. Obnovljena Budva, sa Sv. Stefanom i Miločerom, Kamenovom, ostrvom Sv. Nikola i plažom Jaz, treba da predstavlja centar ekskluzivnog turizma, inostranog pre svega, sa najvišim rangom kvaliteta turističke ponude. Ovaj cilj se može efikasno ostvariti prilagođavanjem postojeće ponude savremenim zahtevima tražnje, uvođenjem novih i kvalitetnijih sadržaja, kao i maksimalnom zaštitom prostora od neplanske gradnje.

Neizgrađene plaže – Luštica, Buljarica, Veliki i Mali Jaz treba opredeliti za formiranje visokokvalitetne ponude. Paštrovička i podlovcenska sela treba revitalizovati i uključiti u grupu ekskluzivne i klasične ruralne turističke ponude. Turističku ponudu ove zone treba povezati sa Cetinjem i Lovćenom (Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996-2010, Beograd, 1996.).

- **Bokokotroška zona** (65,000 ležaja) predstavlja složen prostorni sistem u okviru tri opštine – Kotor, Tivat i Herceg Novi. Posедуje značajnu pomorsku tradiciju, bogato kulturno-istorijsko nasleđe, brojne stare aglomeracije razmeštene duž obale i u neposrednom zaledju, prirodne resurse za razvoj različitih turističkih sadržaja. Na tim osnovima treba temeljiti opredeljenje za formiranje široke lepeze turističkog prometa – boravišnog, sportsko – manifestacionog, zdravstveno-rekreativnog, nautičkog, kulturnog, kongresnog i dr.

Grad Kotor, kao svetska kultura i prirodna vrednost, treba da bude sinonim moderno koncipirane valorizacije i trajne zaštite. Kao ekskluzivne zone treba razvijati lokalitete Mamula – Mirište – Žanjic, Pržno i Bigovo (Strategija razvoja turizma Crne Gore 1996-2010, Beograd, 1996.).

X. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Polazeći od predmeta i sadržaja turizma (kombinacije odnosa obezbedjenja produkta, usluga i pogodnosti turizma), olakšano je uočiti višeznačnost delovanja turizma na privredni razvoj Crnogorskog primorja. Za Primorje je od osobitog značaja pratiti ekonomske efekte turizma, koji se sastoje u sledećem:

- Neposrednom razvoju delatnosti iz kompleksa turističke privrede (turističkog ugostiteljstva, trgovine, saobraćaja, zanatstva, komunalne privrede), kada se pod uticajem turističke potrošnje u ovom segmentu privrede ostvaruje obiman društveni proizvod, zaposlenost i dr. Indirektno se, budući da obezbeđuju potrebne inpute turističkoj privredi, razvijaju brojne druge delatnosti. Reč je, pored ostalog, o uticaju na razvoj građevinarstva i industrije uslovljeno izgradnjom turističkih objekata, njihovim održavanjem, modernizacijom i rekonstrukcijom; zatim o efektima na razvoj poljoprivredno-prehrambene proizvodnje i dr., što sve delotvorno utiče na uspon ukupne privrede na lokalnom, regionalnom i/ili širem tržištu.

- Realizaciji značajnog deviznog priliva putem razvoja inostranog turizma, pri čemu je važno istaći da ova turistička potrošnja nije značajnije uslovljena uvozom (neto devizni efekat iznosi oko 90%). Ova okolnost je, naravno, od osobite važnosti za ekonomiju koja ima negativan saldo robne razmene sa inostranstvom, kao što je veoma često slučaj sa Crnom Gorom, budući da pozitivni saldo turističkog bilansa može obezbeđivati ukupno pozotivan spoljnotrgovinski bilans.

- Podsticanju razvoja manje razvijenih područja, kada se razvojem turizma kompenzira zaostalost u industrijskom razvoju. Zahvaljujući dinamiziranju razvoja turizma, poznato je, Crnogorsko primorje je, pored ostalog, od emigracionog postalo imigraciono područje, uz to i prostor u kome se ostvaruje natprosečan **per capita** društveni proizvod.

- Posebne pogodnosti treba videti u činjenici da se iz godine u godinu zakonomerno uvećava turistička tražnja, što omogućava plasman sve obimnijih (kvalitetnih) turističkih usluga. Uz to, treba istaći da se uključivanjem u turistički razvoj "turističke sirovine" (more, klimat, pejzaž i dr.) ne troše, već, štaviše, postoji realna mogućnost da se, uz pretpostavku da se kvalitetno izgrađuju elementi ponude, turistički prostor kultiviše, humanizuje.

Prihvatanje koncepta ubrzane industrijalizacije kao metoda razvoja, sa izvesnim zakašnjenjem – usvajanjem politike balansiranog razvoja – turizam, od sredine 60-tih godina prošlog veka, fungira kao jedan od osnovnih pravaca privrednog razvoja Crnogorskog primorja. Opređenje je utemeljeno na raskošnom bogatstvu prirodnih i stvorenih vrednosti; zatim na realnim mogućnostima plasmana turističkih usluga na domaćem i inostranom tržištu, odnosno posledičnim veoma značajnim ekonomskim učincima ovog segmenta privrede.

Uprkos željama za obezbedjenje kontinuiranog uspona, tokom minulog perioda dolazilo je do dinamičnog uspona ali i padova u razvoju turizma na Crnogorskom primorju. Katkad je "kriza rasta" bila uslovljena neadekvatnim merama ekonomske politike (posebno u domenu odvijanja proširene reprodukcije, tj. stimulacije investicionih ulaganja), ponekad su zastoji bili uzrokovani i kolebanjima tražnje, a posebno je štetno dejstvo zemljotresa (april 1979. godine), kao i dugovremena društveno-ekonomska kriza

(raspad SFRJ, sukobi, uvođenje međunarodnih sankcija, inflacija i pad životnog standarda u SRJ i dr.), rezultiralo usporavanje turističkog razvoja Republike. Imajući sve to u vidu, turizam tokom minulog razvoja nije, uprkos planskim očekivanjima, uvek zaslužio nosio atribut jednog od prioritarnih pravaca privrednog razvoja.

Uz ogradu da sledeći podaci ne govore celovito o ekonomskim učincima turizma, odnosno turističke privrede, ilustrujemo njegovu (tačnije oblasti "Ugostiteljstvo i turozam") formativnu snagu u ukupno ostvarenom društvenom proizvodu Crne Gore tokom dugog vremenskog perioda: 1965. oko 3%; 1970. – 5.7%; 1978. – 8.7%; 1988. – 7.9%; 1995. – 7.2%; te 2000. godine 5.0%.

Kao što se implicite vidi, u godinama normalnog poslovanja turizma (zemljotres iz aprila 1979. imao je za posledicu zaostajanje turizma, posebno inostranog, u nekoliko narednih godina, da bi od sredine 80-tih bilo nastavljeno uspešno poslovanje sve do eskaliranja duboke društveno ekonomske krize već od početka 90-tih godina), navedena privredna delatnost je dostigla realnu ekonomsku snagu u privredi Primorja "reda veličina" 8-9%. To, naglašavamo, nije ukupan efekat turizma na privredu Republike, budući da se njegov uticaj širi na brojne delatnosti privrede (trgovinu, saobraćaj, zanatstvo, komunalnu privredu, poljoprivredu, neke grane industrije i dr.).

Po sebi se razumiye da značaj turizma na privredni razvoj užih, opštinskih, područja ima bitno presudniju ulogu od republičkog proseka. Primerom navodimo da je u 1987. godini učešće delatnosti ugostiteljstva (sa turističkim posredovanjem) iznosilo po opštinama: u Budvi 52.8%, Ulcinju 41.4%, Tivtu 29.4%, Herceg Novom 22.9%, dok se u preostalim opštinama rezultat kretao u intervalu 1-9%. Kada se, pak ovim rezultatima pribroje učinci trgovine, proizlazi da ugostiteljstvo i trgovina imaju sledeću formativnu snagu u društvenom proizvodu opština: u Budvi 70%, Ulcinju 61.7%, Tivtu 59.9%, Herceg Novom 54.8% itd. Očigledno je da privrednu strukturu pojedinih opština umnogome karakteriše monokulturni, turistički razvoj, što, dakako, nije rezultiralo bilo kakve razvojne probleme. Naprotiv, zahvaljujući razvoju turizma, *per capita* društveni proizvod Budve, na primer, bezmalo tri puta premašuje prosek Republike.

Dinamika deviznog turističkog priliva (registrovane ino-turističke potrošnje) i njen uticaj na platni bilans, takodje ilustruju doprinos turizma ukupnom razvoju Crnogorskog primorja.

Praćenje dinamike deviznog turističkog priliva omogućava izvođenje zaključaka o usponima, stagnaciji i padovima (inostranog) turizma na Primorju (u milionima USD) : 0.4 u 1960. , 20.2 u 1970. , 75 u 1978. , 53 u 1980. , 144 u 1990. , 3.1 milion u 1999. godini.

Ne upuštajući se u detaljniju analizu dinamike i obima inostrane turističke potrošnje, apostrofiramo minimalne, inicijalne učinke tzv. Nevidljivog izvoza do 1960. godine, zatim dinamiziranje potrošnje početkom osamdesetih godina, nakon čega su ostvareni respektabilni rezultati i maksimalan obim ino-potrošnje od bezmalo 150 miliona USD, da bi, na žalost, kao posledica duboke krize na tlu prethodne Jugoslavije, Crna Gora bila *de facto* izbrisana sa turističke karte sveta. Očigledno, na kraju milenijuma, inostrani turizam Crnogorskog primorja se našao pred novim početkom – njegovi ekonomski efekti su sasvim približni vrednostima sa praga razvoja. Nadati se, međutim, da će turizam, pretpostavljajući kvalitetno upravljanje instrumentima marketinga, biti u roku od nekoliko narednih godina rehabilitovan i zadovoljavajuće repozicioniran na ino-turističkom tržištu.

Takodje se i uvidom u bilans izvoza roba i usluga može zaključiti o dinamici razvoja inostranog turizma, tj. o njegovim prvim koracima sve do početka 60-tih godina, kada je usledio dinamičan uspon do 1979. godine. Nakon višegodišnje vrlo uspešne restitucije materijalne osnove posle štetnog dejstva zemljotresa (april 1979.), do sredine 80-tih godina ostvarivan je dinamičan uspon deviznog priliva sa vršnim rezultatima. Usledile su, kao posledica bremenitih egzogenih faktora, mnoge "posne godine" u turističkom privredjivanju, što je, naravno, bila karakteristika razvoja i ostalih segmenata privrede.

Da je (inostrani) turizam moćan faktor razvoja Crnogorskog primorja, govori podatak da je u normalnim godinama poslovanja imao učešće u ukupnom izvozu roba i usluga između 20-33%, pri čemu je njegov devizni priliv dosežao nivo od 75-65% izvoza materijalnih dobara, dokazujući, dakle, da se specifičnim izvozom turističkih usluga može u dobroj meri kompenzirati ono što ne može biti ostvareno obimnijim izvozom materijalnih dobara.

Posebno treba istaći činjenicu da su konvertibilne devize činile gro, oko 95% ukupnog deviznog priliva, a što je posebno interesantno zbog uvozne orijentacije Crne Gore i Primorja prema zapadom i ostalim "konvertibilnim" tržištima.

Ne raspolaze se sa bilo kakvim podacima o deviznoj turističkoj potrošnji građana Crne Gore u inostranstvu, da bi se pravile aproksimacije o obimu "uvoza" turističkih usluga, samim tim i nije moguće sačiniti celovit turistički bilans. Naravno, sa dosta sigurnosti se može tvrditi da je turistička potrošnja naših građana u inostranstvu simbolična, što čini sasvim objektivnom trdnju da Crna Gora ima predmetni bilans naglašeno aktivan.

Uvažavajući činjenicu da Crna Gora ima probleme u domenu zapošljavanja, tj. poželjnijeg korišćenja ljudskih potencijala, delotvornost turizma se posebno dokazuje u domenu obezbedjenja, stalnih i sezonskih, radnih mesta.

Učešće stalno zaposlenih u ugostiteljstvu (sa posredovanjem) je tokom minulog perioda u ukupnoj privredi iznosilo: 5.1% u 1965. ; 8.9% u 1970. ; 9.9% u 1978. ; 9.7% u 1988. ; 8.9% u 1995. ; te 9.3% u 1998. godini. Naravno, stanje je i povoljnije, za oko 30% kada se uzme i sezonska zaposlenost.

Dinamika zaposlenosti u ugostiteljstvu, sa svoje strane pokazuje tok turističkog razvoja na Crnogorskom primorju. Očigledan je dinamičan uspon zaposlenosti u predmetnoj oblasti nakon 1965. godine, da bi nakon dostizanja nivoa od oko 17,500 zaposlenog osoblja u 1988. godini, kao rezultat delovanja sveukupne krize, došlo do stagnacije, pa i blagog smanjenja broja zaposlenih. Ali, u 1998. statistika registruje maksimalan broj od 18,275 radnika, koji broj je, međutim, iz poznatih razloga u narednoj godini sveden na 13,782 lica. Održavanje relativno velikog broja zaposlenih u ugostiteljstvu, i pored izuzetno niskog stepena korišćenja kapaciteta tokom poslednjih godina, treba tumačiti očekivanjem da će resursna osnova turističke privrede na Crnogorskom primorju biti rehabilitovana u najskorije vreme.

Najveća zaposlenost ostvaruje se, u hotelijerstvu (59% u 1978. , ali na žalost, svega 35.4% u 1998. godini), mada je evidentno da izrastaju ostale poslovne jedinice organizovane u okviru tzv. malog biznisa.

Dugovremeno investiciono zatišje u hotelijerstvu je, razumljivo, bitno smanjilo njegovu formativnu snagu u zaposlenosti ugostiteljstva. Sa pokretanjem investicione aktivnosti (predstojeću nužnu modernizaciju i novu izgradnju), hotelijerstvo će nadalje biti još uticajnih činilac u obezbedjivanju radnih mesta.

Sredinom devedesetih godina, tačnije 1996. , osnovni rezultati privredjivanja ugostiteljskih preduzeća nepovoljniji od proseka ukupne privrede. Naime, mada je učešće u kapitalu ukupne privrede iznosilo visokih 11.9%, učešće u prihodima je sasvim neadekvatno iznoseći svega 4.2%, a u dobiti i bitno niže – svega 1.4%; niža je i prosečna ekonomičnost poslovanja (za tri procentna poena), itd.

Nadati se da će, pored ostalog, kroz odvijanje procesa vlasničke, organizaciono-upravljačke i finansijske transformacije, hotelsko-turistička privreda nadalje ostavrivati povoljniji kvalitet ekonomije. U poželjnim, normalnim prilikama poslovanja, turizam jedino može dokazati svoju značajnu ulogu kao faktor privrednog razvoja Crnogorskog primorja. Takvu ulogu je turizam ostvarivao u nedavnoj prošlosti, sada se radi o tome da se još više osnaži njegov razvoj i on postane još moćniji činilac u razvoju Primorja.

Da se radi o privredi koja ima veoma izgledne perspektive, dovoljno je navesti osnovne smernice iz nedavno usvojenog Master plana – strategije razvoja turizma do 2020. godine. Naime, na kraju planskog perioda, 2020. godine, u turizmu Crnogorskog primorja procenjuje se ostvarivanje ukupne turističke potrošnje 1.2 milijarde eura; turistička privreda će u okviru postavljenih ciljeva kreirati ukupno 75,000 radnih mesta.

Master plan – osnovne karakteristike

Savezno ministarstvo za ekonomsku saradnju (BMZ) nemačke vlade, dalo je zaduženje Nemačkom društvu (s.o.o.) za investicije i razvoj (DEG), da u saradnji sa značajnim institucijama Nemačke – Nemačkim društvom za tehničku saradnju (GTZ), Kreditnom institucijom za obnovu (KFW), CDG-om i CIM-om, kao i sa značajnim institucijama iz Crne Gore i Hrvatske, izrade Master plan za turizam, koji će pomoći u ostvarivanju ekonomskog prosperiteta Crne Gore i Hrvatske, a time i čitavog regiona.

Značaj koji dobija međunarodni turizam u privrednom razvoju svetskih okvira, otvara šansu Crnoj Gori da, koristeći svetska iskustva, prirodne, kulturne i ljudske potencijale, iskoristi šansu u diobi tako značajnog kolača. S tim u vezi, osnovne odrednice na kojima se oslanja turistička privreda, mogu se svrstati u šest tačaka:

1. saobraćajne veze i saobraćajna infrastruktura,
2. razvoj tržišta i imidž destinacije,
3. smeštajni kapaciteti, infrastruktura za slobodno vreme i širina ponude,
4. komunalna infrastruktura,
5. institucionalna infrastruktura i njena organizacija,
6. kvalifikovanje "ljudskih resursa".

Polazeći od preuzetih obaveza, DEG je zadužio tri nemačke radne grupe za izradu Master plana:

- ASP, Frankfurt – za saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu;
- CREATOP, Rostoc, za "analizu ponude, razvoj tržišta i strategije";
- Nemačko društvo za tehničku saradnju, Eschborn (GTZ) i GHH, Frankfurt – za "institucionalnu i personalnu infrastrukturu".

Iako je nemoguće izdvojiti pojedine sadržaje iz Master plana, koji predstavlja celinu, usudićemo se da u najkraćem prezentiramo zanimljive činjenice:

- Opšta je konstatacija da, i pored raspoloživih prirodnih resursa, dosadašnji razvoj turizma u Crnoj Gori je postala slaba na međunarodnom tržištu, izražen je nedostatak

finansijskih sredstava, turistički proizvod ne može zadovoljiti zahteve korisnika usluga, a takodje je izražen i nedostatak dovoljno kvalifikovanog stručnog osoblja.

- Kapaciteti hotela će do 2010. godine porasti na 50,000 a do 2020. godine na 100,000 kreveta, vodeći računa o standardima koji odgovaraju određenim kategorijama. Hoteli će odgovarati standardima od 3-5 zvezdica. Sve to će omogućiti produžetak turističke sezone na 150 – 165 dana.

- Startegija ima za cilj i povećanje broja noćenja na 11.4 miliona za 2010. , odnosno 20.9 miliona noćenja za 2020. godinu, dok će prihodi na osnovu turističkih usluga porasti na 1.06 milijardi DM u 2010. , odnosno 2.3 milijarde DM u 2020. godini.

- Kada je u pitanju zapošljavanje, predviđa se da već u narednim godinama otvori od 10 – 12,000 novih radnih mesta, a kao krajnji cilj do 2020. godine, da broj zaposlenih u turizmu iznosi čak 75,000.

- Crna Gora će se orjentisati na dve regije, i to: na domaće tržište zemalja bivše SFRJ, i na Zapadnu i Srednju Evropu.

- Master planom je identifikovano pet regija, čiji trajan razvoj predstavlja odlučujući preduslov za pozicioniranje i dugoročnu, privrednu uspešnost crnogorskog turizma: Ulcinj sa Skadarskim jezerom u zaledju; Boka Kotorska; stenovita obala od Ulcinja do Boke sa uvalama i plažama; Cetinje – rezidencijalni gradić, i brdsko – planinski predeo. Kao projekt modeli predložene su tri regije: Ulcinj, Boka Kotorska i Skadarsko jezero.

- Da rezultati moraju biti evidentni, govori činjenica da mere koje se realizuju moraju efektuirati već početkom 2002. godine, i to na osnovu model projekata, na planu rešavanja odvođa otpadnih voda i odvoza smeća, prestrukturiranju turističke privrede i na PR rad. Konkretan rad se mora ispoljiti i na donošenju zakonskih akata.

- Takodje bitna stavka kojom se bavi Master plan odnosi se na obezbeđivanju znatnih finansijskih sredstava, od kojih se očekuje izgradnja infrastrukture.

- Novi pristup starteškom razvoju turizma inicirao je izradu novog koncept marketinga, koji će zadovoljavati sve potrebe Master plana. Shodno tome, prema proceni firme AC-Munchen, koja je po nalogu Nemačkog investicionog društva DEG, uradila novu marketing koncepciju za Republiku Crnu Goru, s obzirom da su mišljenja da postojeći logo "Montenegro" ne prenosi poruku o čitavom turističkom potencijalu Crne Gore, već je usmeren samo na jedan segment ponude – obalni turizam. Novi logo "Monenegro", sa sloganom "divlja lepota" i topografski prikaz Crne Gore, treba da pomire i prikažu sve kontraste i sličnosti kojima Crna Gora obiluje. Glavne atrakcije će biti prirodnost/jednostavnost, jedinstveni predeli/raznovrsnost i peščane plaže jedinstvene lepote na istočnoj obali Jadrana.

Kratak prikaz pojedinih segmenata ne može, ni približno, stvoriti sliku o tome šta predstavlja Master plan, kako je radjen, da li je realan ili ne, posebno kada se uzme u obzir činjenica da je original verzija štampana na preko 700 strana, a ona sa kojom su upoznati turistički radnici, mediji i ostali – na 175 strana. Medjutim, ovaj dokument, po mnogima, predstavlja **Ustav turizma**.

ANEKS

Tabela 1. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001. godini u odnosu na 2000. godinu

Posjetioci/Noćenja	januar-avgust 2001.	Index 01/00
Posjetioci	460,393	125.72
- domaći	372,699	120.95
- strani	87,694	151.01
Noćenja	3,453,375	129.29
- domaći	2,880,783	124.75
- strani	572,592	158.24

Izvor: Prema podacima Turističke organizacije Crne Gore, Podgorica.

Grafik 1. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001. g. u odnosu na 2000. godinu

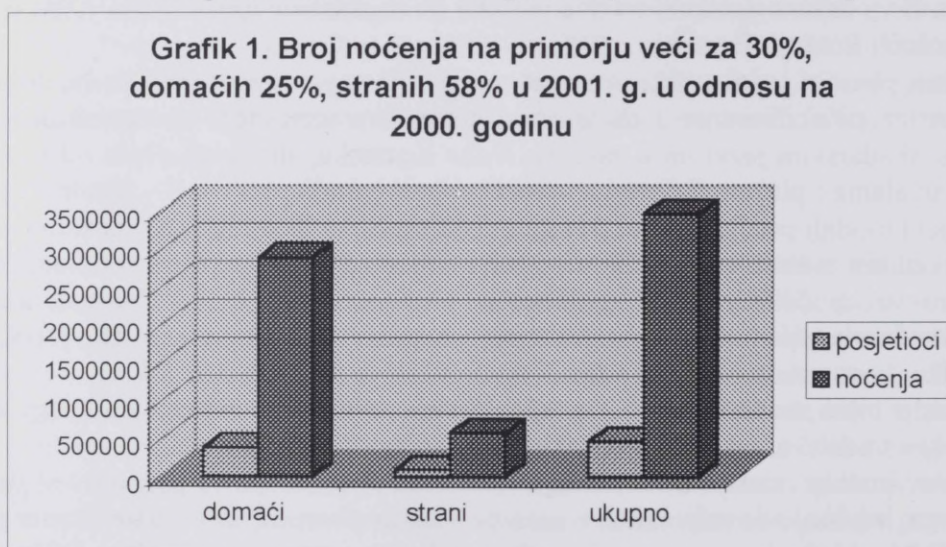

Tabela 2. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001 godini u odnosu na 2000. godinu

	Posjetioci	Noćenja	Index
ukupno	371,699	2,880,783	125
Crna Gora	88,516	603,503	83
Srbija	284,183	2,277,280	144
- Centralna Srbija	213,374	1,657,927	135
- Vojvodina	38,421	308,022	116
- Kosovo i Metohija	32,388	311,331	342

Izvor: Prema podacima Turističke organizacije Crne Gore

Grafik 2. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001 g. u odnosu na 2000 godinu

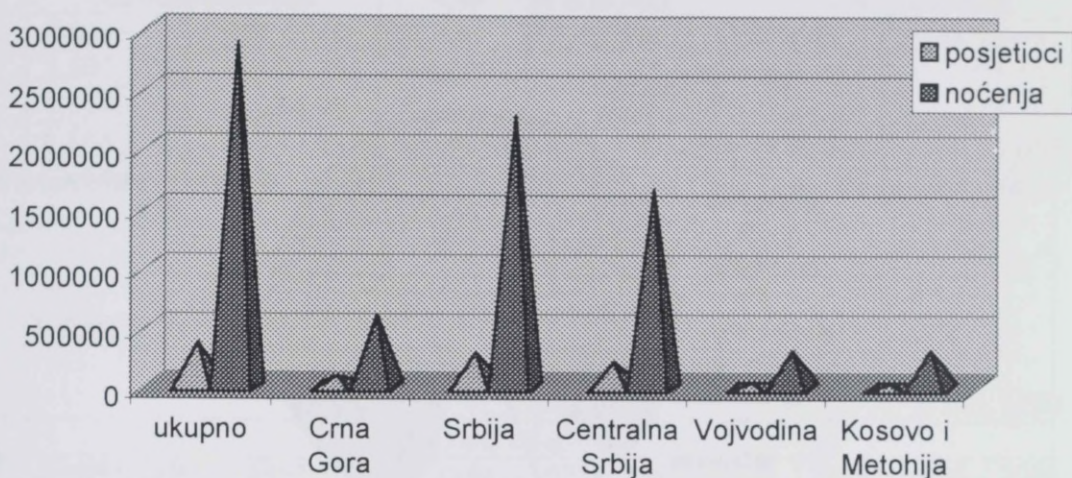

Tabela 3. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001 godini u odnosu na 2000. godinu

Zemlja	turisti	noćenja	stuktura noćenja	Index 01/00
Bosna i Hercegovina	26,605	192,556	33.63	119.70
Rusija	7,634	65,136	11.38	147.54
Češka	8,040	61,531	10.75	344.83
Slovačka	5,262	37,976	6.63	158.65
Slovenija	4,982	28,649	5.00	226.31
Hrvatska	3,148	25,497	4.45	148.51
Makedonija	3,773	24,646	4.30	160.91
Norveška	1,067	14,080	2.46	1,381.46
Madjarska	1,634	9,804	1.71	228.53
Njemačka	1,842	7,929	1.38	85.40
Poljska	1,007	7,637	1.33	457.31
Ostale	22,700	97,151	16.98	/
Ukupno	87,694	572,592	100.00	158.24

Izvor: Prema podacima Turističke organizacije Crne Gore

Grafik 3. Broj noćenja na primorju veći za 30%, domaćih 25%, stranih 58% u 2001 godini u odnosu na 2000 godinu

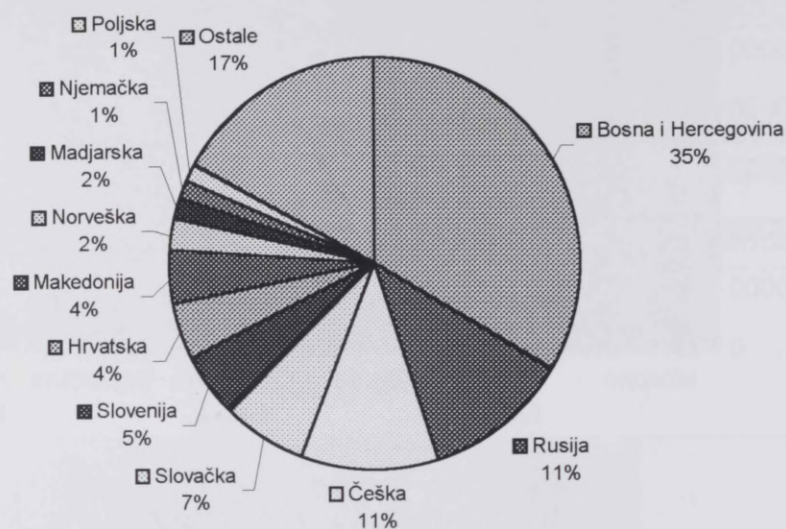

Tabela 4. Kretanje društvenog proizvoda u periodu od 1995. do 1999. godine
(po čistim delatnostima – tekuće cene u mil. din.)

G o d i n a					
	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.
Ukupno	1,916.2	3,991.7	5,209.1	7,604.3	12,901.2
Ugostiteljstvo i turizam	128.6	244.4	342.2	473.6	525.9

Izvor: Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak Crne Gore, Podgorica, 2000.

Tabela 5. Kretanje narodnog dohotka u periodu od 1995. do 1999. godine
(po čistim delatnostima – tekuće cene u mil. din.)

G o d i n a					
	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.
Ukupno	1,553.0	3,173.0	4,125.0	6,270.8	10,393.7
Ugostiteljstvo i turizam	102.1	186.9	267.1	374.9	388.8

Izvor: Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak Crne Gore, Podgorica, 2000.

Tabela 6. Prva raspodela narodnog dohotka prema čistim delatnostima u periodu od 1997. do 1999. godine

(tekuće cene u hilj. din.)

Bruto godina	Narodni dohodak		Čist lični dohodak		Višak proizvoda	
	ukupno	Ugost. i turiz.	ukupno	Ugost. i turiz.	ukupno	Ugost. i turiz.
1997.	3,107,576	170,755	94,0889	65,605	163,4683	71,516
1998.	4,864,453	254,983	214,0165	138,290	272,4288	116,693
1999.	8,195,670	232,094	320,9574	179,028	498,6096	53,066

Izvor: Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak Crne Gore, Podgorica, 2000.

Tabela 7. Zarade u ugostiteljstvu i u turizmu u odnosu na ukupne zarade u periodu od 1990. do 2000. godine

u mil. USD

Godina											
	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ugost. i turizam	82.8	73.4	66.7	57.1	82.4	76.7	69.8	60.1	62.1	51.1	49.2

Izvor: Republički sekretarijat za razvoj, Podgorica.

Tabela 8. Društveni proizvod u turizmu i ugostiteljstvu Crnogorskog primorja u periodu od 1989. do 2000. godine

u mil. USD

Godina											
1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
59.1	59.2	46.2	25.5	30.4	41.7	40.4	43.6	45.0	48.7	29.8	46.6

Izvor: Republički sekretarijat za razvoj, Podgorica.

Tabela 9. Prihodi od turizma Crnogorskog primorja za period od 1987. do 2000. god.

u mil. USD

Godina													
1987.	1988.	1989.	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
100.00	121.00	130.00	144.00	37.00	25.00	35.00	5.00	4.00	10.00	7.40	5.50	3.10	15.80

Izvor: Republički sekretarijat za razvoj, Podgorica.

LITERATURA

1. Dragašević, T., Pandžić, 1992: Naftno-geološka istraživanja na području Crne Gore. DIT "Naftagas" – Novi Sad.
2. Dragović, D., 1967: Projekat regionalnih geoloških istraživanja mineralnih sirovina Crnogorskog primorja (Ulcinj – Bar – Kotor – Risan – Herceg Novi). Glas. Repub. zavoda za geološka istraživanja, br. 12.
3. Dragović, D., Mišurović, A., 1986: Mineralne sirovine i zaštita čovekove okoline. Glasnik za zaštitu prirode. Titograd, br. 19.
4. Dragović, A., 1979: Karakteristike kvaliteta retkih elemenata u pjeskovima Ulcinja. Glas Republičkog zavoda za geološka istraživanja, br. 12. Titograd.
5. Košćec, B., Lopovac, R., 1990: Zaštita okoline kod istraživanja i proizvodnje nafte i plina. Zbornik radova Jugoslovensko-Čehoslovačkog simpozijuma "Geologija i zaštita životne sredine".
6. Klenova, M., 1948: Geologija mora. Moskva.
7. Mandić, S., 1990: Biomedicinski efekti aplikacije peloida i njihova fizičko-hemijska standardizacija.
8. Radulović, V., 1971: Hidrološki vodič kroz terene Bokokotorskog zaliva i masiva Lovćena-hidrogeološke ekskurzije. jugoslovenski simo. o hidrogeol. i inženjer. geol., Herceg Novi.
9. Lazarević, M., 1967: Klimatske osobine Herceg Novog i njegovog gravitacionog područja. Beograd.
10. Lakušić, R., 1967: Niske šume i šikare grabića u Crnoj Gori, br. 1-4. Beograd.
11. Lepetić, V., 1965: Sastav i sezonska dinamika ihtiofentosa i jestivih avertebrata u Bokokotorskom zalivu i mogućnosti njihove eksploatacije. Studija Marina, 1, Kotor.
12. Jukić, S., 1983: Kočarska naselja Crnogorskog primorja i dozvoljeni nivo iskorišćavanja. Studija Marina, 13-13, Kotor.
13. Županović, S., 1963: Utjecaj intenziteta ribolova na riblji fond u Jadranu. Pomorski zbornik, 1, Zagreb.
14. Stašuk, M., Zagorac, R., 1990: Zaštita životne sredine pri bušenju i proizvodnji nafte i gasa. Zbornik radova Jugoslovensko-Čehoslovačkog simpozijuma "Geologija i zaštita životne sredine". Bratislava.
15. Dokumentacija Republičkog hidrometeorološkog zavoda, Podgorica.
16. Dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu prirode, Podgorica.
17. Dokumentacija Ministarstva za turizam Republike Crne Gore.
18. Dragović, D., Mišurović, A., 1993: Problemi životne sredine Crne Gore. Zbornik radova nauč. skupa Crna Gora ekološka država. Podgorica.
19. Dukić, D., 1977: Klimatologija. Naučna knjiga, Beograd.
20. Džerković, B., 1980: Mineralne vode od Ulcinja do Splita. Glasnik RZZP, Titograd.
21. Djuretić, G., 1969-1987: Pedološka karta Crne Gore, 1:50.000. Poljoprivredni institut. Titograd.
22. Djuretić, G., 1982: Zaštita zemljišta Crne Gore. Poljoprivreda i šumarstvo, XXVIII, 3-4, Titograd.
23. Djuretić, G., 1993: Potencijal i kvalitet zemljišta Crne Gore. Zbornik radova naučnog skupa Crna Gora, ekološka država. Podgorica.

24. Grund, A., 1903: Die Karsthydrographie, Studien aus West-Bosnien. Geographische Abhandlungen, B. d. VII, Hef 3. Leipzig.
25. Gavrilović, D. i Gavrilović, Lj., 1981: Šasko jezero, Glasnik srpskog geografskog društva, Sveska LXI, Broj 1, Beograd.
26. Hadžibrahimović, M., 1996: Mogućnost unapredjenja turizma Ulcinjskog područja, (Magistarski rad), Beograd.
27. Hadžibrahimović, M., 1992: Osnove za razvoj boravišno-rekreativnog, kupališnog i nautičkog turizma u Ulcinju. Geografsko-turizmološka studija. Titograd.
28. Hadžibrahimović, M., 1994: Pomorstvo Ulcinja kroz vekove. Titograd.
29. Hadžibrahimović, M., 1989: Ulcinj (koautor), Zagreb – Ulcinj.
30. Hadžibrahimović, M., 1981: Turistička valorizacija Šaskog jezera. Godišnjak Geografskog društva Crne Gore. Titograd.
31. Hadžibrahimović, M., 1986: Bojana. Geografski pregled GDBiH. N. XXIX, Sarajevo.
32. Hadžibrahimović, M., 1996: Ostrvca, hridi i grebeni na ulcinjskoj obali. Godišnjak Instituta za geografiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću i GD Crne Gore, br. 4. Nikšić.
33. Hadžibrahimović, M., 1990: Šljunkovite plaže na Ulcinjskom primorju. Geografska istraživanja. br. 11. Priština.
34. Hadžibrahimović, M., 1989: Ulcinjska mineralna voda i ljekovito blato. Glasnik SGD br. 2. sv. LXIX. Beograd.
35. Hadžibrahimović, M., 1984: Plaže na Ulcinjskom primorju. Globus SGD. godina XVI. br. 15-16. Beograd.
36. Hadžibrahimović, M., 1977: Ulcinjski maslinjaci. Zemlja i ljudi. sv. 27. SGD. PNZ. Beograd.
37. Hadžibrahimović, M., 1996: Počeci razvoja turizma Ulcinja tokom prve polovine XX vijeka. Naučni skup "Razvoj turizma u Crnoj Gori tokom XIX i prvoj polovini XX vijeka". Cetinje.
38. Hadžibrahimović, M., 1987: Uticaj turizma na posleratni razvoj Ulcinja. Zbornik XII kongresa geografa Jugoslavije. Novi Sad.
39. Hadžibrahimović, M., 1996: Mogućnosti unapredjenja turizma Ulcinjskog područja, (Magistarski rad), Beograd, 1996.
40. Hadžibrahimović, M., 1991: Ljekoviti prirodni resursi Ulcinja kao uslov za prerastanje u balneo-zdrastveni turistički centar. Zbornik radova sa XIII kongresa geografa Jugoslavije. Priština.
41. Hadžibrahimović, M., 1995: Mogućnosti i perspektive razvoja pojedinih vidova turizma na Ulcinjskom području. Naučni skup "Turistički potencijali Jugoslavije". PMF. Institut za geografiju. Novi Sad.
42. Hadžibrahimović, M., 1987: Mikroregionalizacija geografsko-turističkog prostora ulcinjske opštine. Dela. br. 4. Odelek za geografiju Filozofskog fakulteta. Jugoslovenski simpozij "Teorija in metodologija regionalne geografije". Ljubljana.
43. Hadžibrahimović, M., 1985: Ekonomski uspon Ulcinja za poslednjih 30 godina, Geografski horizont. br. 1-4. God. XXXI. Zagreb.
44. Hadžibrahimović, M., 1976: Rijeka Bojana. Geografski horizont. God. XXII. br. 3-4. Zagreb.
45. Hadžibrahimović, M., 1980: Mogućnosti razvoja pojedinih vidova turizma u Ulcinjskom primorju. Geografski list. GDBiH. Godina VI. br. 27-28. Sarajevo.

46. Hadžibrahimović, M., 1976: Posleratni urbani preobražaj Ulcinja. Zemlja i ljudi. SGD. PNZ. sv. 26. Beograd.
47. Hassert, K., 1892: Die Oberflächengestaltung Montenegros. Globus. Wien.
48. Hassert, K., 1893: Reise durch Montenegro. Wien.
49. Hassert, K., 1895: Beiträge zur physische Geographie von Montenegro. Petemans Mitt. Gotha.
50. Ivezić, D., 1982: Klima Crne Gore, Enciklopedija Jugoslavije, knj. II. Zagreb.
51. Kasalica, S., 1988: Severna Crna Gora, turističko-geografska studija. Universitetska riječ, Nikšić.
52. Kayser, K., 1932: Morphologische Studien in Westmontenegro, II, Z. d. Erdk. Berlin.
53. Kayser, K., 1934: Morphologische Studien in Westmontenegro, II, Z. d. Erdkunde, N. ½, N ¾. Berlin.
54. Kostić, M., 1995: Stambeno komunalna djelnost. Bazna studija. Prostorni plan RCG. IDEI. Ekonomski fakultet. Podgorica.
55. Kostić, M., 1993: Stambena izgradnja u Crnoj Gori u tržišnim uslovima. Ekonomski fakultet. IDEI. Podgorica.
56. Lakušić, R., 1968: Planinska vegetacija jugoistočnih Dinarida. Glasnik RZZP, br. 1. Titograd.
57. Lazarević, R., 1968: Jadransko-crnomska vododelnica. Institut za šumarstvo i drvenu industriju. Zbornik radova SAN, knj. VIII, Beograd.
58. Lazarević, R., 1983: Erozija u Crnoj Gori. Zbornik radova XI kongresa geografa Jugoslavije. Titograd.
59. Lješević, M., 1980: Istraženost speleoloških objekata Crne Gore. Zbornik radova VII jugos. speleološkog kongresa. Titograd.
60. Mandić, S., 1993: Biološki potencijali priobalnog mora Crne Gore. Zbornik radova nauč. skupa Crna Gora, ekološka država. Podgorica.
61. Martelli, A., 1906: Novi studi sul mesozoico Montenegrino. Rend. R. Accad dei lincei, ser. XV, Roma.
62. Martelli, A., 1908: Studio geologico sul Montenegro sudorientale e litoreaneo. Memoria della R. Accademia dei lincei, ser. V. v.63. Roma.
63. Mihailović, J., 1947: Seizmički karakter i trusne katastrofe našeg južnog primorja. SAN, knj. CXL, Prirod. i mat. spisi, knj. 39. Beograd.
64. Milojević, B., 1953: Boka Kotorska. SAN. Zbornik radova knj. XXVII, Geografski institut, knj. 8. Beograd.
65. Milošević, M., 1983: Istorijat aktivnosti na regulaciji Skadarskog jezera, Drima i Bojane. Skadarsko jezero. Naučni skup, CANU. Titograd.
66. Mišurović, A., 1993: Stanje kvaliteta vazduha u Crnoj Gori. Zbornik radova nauč. skupa Crna Gora, ekološka država. Podgorica.
67. Master plan rayvoja turizma Crne Gore do 2020. godine, Njemačka firma DEG, Podgorica, Maj 2001.
68. Pajković, M., 1958: Klima jugozapadne Crne Gore. Glasnik SGD, Beograd.
69. Pajković, M., 1959: Crna Gora i njena prirodna bogatstva. Zbornik radova V kongresa geografa Jugoslavije. Cetinje.
70. Pavić, A., 1970: Marinski paleogen Crne Gore. Zavod za geološka istraživanja Crne Gore. Titograd.
71. Pavićević, ., 1956: Buavice na crnogorskom kršu. Beograd.

72. Pejović, B., 1955: Pećine u Crnoj Gori. Prvi Jugoslovenski speleo. kongres, SAZU, Ljubljana.
73. Perović, M., 1988: Bar i Ulcinj. NIO, "Univerzitetska riječ". Nikšić
74. Petković, K., 1951: Navlake, kraljuštanja ili kraljušti u navlakama u tektonskom sklopu Crne Gore i Hercegovine. Geol. a. Balk. p. knj. XXVIII, Beograd.
75. Petrović, J., 1959: Utvrđene podzemne hidrološke veze u kršu Crne Gore. Zbornik radova Geografskog instituta, sv. VI, Beograd
76. Petrović, J., 1973: O postanku polja u kršu. Zbornik radova PMF, knj. III, Novi Sad.
77. Petrović, J., 1983: Kraške vode Crne Gore. Universitet u Novom Sadu. Institut za geografska istraživanja, Novi Sad.
78. Pretner, E., 1961: Speleološka istrživanja u Crnoj Gori, uz spisak jama i pećina. Drugi spel. jugoslovenski kongres. Zagreb.
79. Pulević, V., 1980: Bibliografija o flori i vegetaciji Crne Gore. CANU. Titograd.
80. Pulević, V., 1982: Zaštita flore i vegetacije u Crnoj Gori. Referat na naučnom simpozijumu MANU. Skopje.
81. Radinović, Dj., 1981: Vreme i klima Jugoslavije. Gradjevinska knjiga. Beograd.
82. Radojičić, B., 1980: Prilog poznavanju reljefa Crne Gore. Zbornik radova Nastavničkog fakulteta. Nikšić.
83. Radojičić, B., 1981: Neki geografski aspekti uzoraka i posljedica zemljotresa u Crnoj Gori. Godišnjak Geografskog društva Crne Gore, Br. 3. Titograd.
84. Radojičić, B., 1983: Osnovne geomorfološke-tektonske i seizmičke karakteristike Crne Gore. Zbornik radova XI kongresa geografa Jugoslavije. Titograd.
85. Radojičić, B., 1984: Geografski aspekti zaštite životne sredine u Crnoj Gori. Zbornik radova Nastavničkog fakulteta. Nikšić.
86. Radojičić, B., 1991: Saobraćaj značajan činilac daljeg razvoja Crne Gore. Zbornik radova XIII kongresa geografa Jugoslavije. Priština.
87. Radojičić, B., 1991: Reljef Crne Gore. Geografija Crne Gore, knj. I. Univerzitetska riječ, Nikšić.
88. Radojičić, B., 1991: Klima Crne Gore. Geografija Crne Gore, knj. I. Univerzitetska riječ, Nikšić.
89. Radojičić, B., 1993: Priroda Crne Gore – ekološke države, u funkciji obrazovanja. Zbornik radova, XLII, PMF Univerziteta Beograd, Beograd.
90. Radojičić, B., 1993a: Geografski položaj i reljef Crne Gore. Zbornik nauč. skupa Crna Gora, ekološka država, Podgorica.
91. Radović, M., 1970: Potencijalni uspon priobalnog dijela Crne Gore, opšte prirodne odlike. IDEI. Titograd.
92. Radović, M., 1971: Turistička valorizacija kanjona u Crnoj Gori. Glasnik RZZP, Titograd.
93. Radović, M., 1970: Potencijalni uspon priobalnog dijela Crne Gore, Turizam. IDEI. Titograd.
94. Radović, M., 1996: Strategija razvoja turizma Crne Gore (1996 – 2010), IEN, Beograd.
95. Radulović, M., 1993: Podzemne vode Crne Gore. Zbornik radova naučnog skupa Crna Gora, ekološka država, Podgorica.

96. Radulović, V., 1981: Pregled većih i važnijih ležišta podzemnih voda na teritoriji Crne Gore i mogućnost njihovog zagađivanja, Glasnik republičkog zavoda za zaštitu prirode i Prirodnjačkog muzeja u Titogradu, Titograd.
97. Republički HMZ 1992: Podaci o klimatskim elementima, 1949-1990. Podgorica.
98. Rovinski, P., 1953: Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, knj. I. Cetinje.
99. Ršumović, R., 1953: Sutorina. Zbornik radova Geografskog instituta, knj. 5. SANU, XXVI, Beograd.
100. Savicki, L., 1912: Postanak Boke Kotorske. Glasnik SGD, br. 1. Beograd.
101. Sikošek, B., Prosen, D., 1979: Pokušaj sagledavanja položaja žarišta zemljotresa, od 15. IV 1979. god. na Crnogorskom primorju. Seizmološki zavod Beograd i Seiz, stanica Crne Gore, Titograd.
102. Šegota, T., 1988: Klimatologija za geografe. Školska knjiga, Zagreb.
103. Vučković, D., 1972: Šumarstvo i lovstvo u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, Titograd.
104. Vasović, M., 1955: Lovćen o njegova podgorina. Naučno društvo Crne Gore, Cetinje.
105. Vasović, M., 1976: Geografske odlike Crne Gore. Monografija Crne Gore. Književne novine, Beograd.
106. Vizi, O., 1982: Životinjski svijet Crne Gore, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 2. drugo izdanje, Zagreb.
107. Vizi, O., 1993: Životinjski svet Crne Gore. Zbornik radova naučnog skupa Crna Gora, ekološka država. Podgorica.
108. Vučković, M., 1968: Stanje prirode u Crnoj Gori i osnovni problemi njene zaštite. Glasnik RZZP, br. 1. Titograd.
109. Vujević, P., 1959: Podneblje Crne Gore. Zbornik radova V kongresa geografa Jugoslavije. Cetinje.
110. Institut za društveno-ekonomska istraživanja: Mogućnosti dugoročnog razvoja SR Crne Gore do 2000. god. Titograd, 1979.
111. Institut za društveno-ekonomska istraživanja: Mogućnosti optimalnog korišćenja kapaciteta u industriji, gradjevinarstvu, saobraćaju i turizmu Crne Gore, Titograd, 1985.
112. Institut za društveno-ekonomska istraživanja: Razvoj i perspektive turizma u Crnoj Gori do 2000. godine, Titograd, 1983.
113. Institut za društveno-ekonomska istraživanja: Projekcija dugoročnog razvoja Crne Gore do 2000. godine, Titograd, 1983.
114. Institut za društveno-ekonomska istraživanja: Stanovništvo Crne Gore do 2000. godine. Bazna studija, Prostorni plan SR Crne Gore, Titograd, 1983.
115. Institut za pomorstvo i turizam – Kotor i IDEI – Titograd: Društveno-ekonomsko organizovanje domaće radinosti u funkciji turističkog razvoja Crne Gore, Kotor – Titograd, 1985.
116. Ivanović, P., 1995: Razvoj trgovine i zanatstva, IDEI, Podgorica.
117. Zakon o morskome dobru "Službeni list RCG", br. 14/92.
118. Program razvoja i zaštite morskog dobra. Fakultet za pomorstvo Kotor i "CDT 3", Beograd, 1995
119. Uskoković, B., 1981: Turizam kao faktor privrednog razvoja SR Crne Gore, IDEI, Titograd.
120. Uskoković, B., 2000: Marketing – menadžment u turizmu Crne Gore, Podgorica

121. Uskoković, B., 1970: Turizam i plasman poljoprivrednih proizvoda na području Crne Gore, časopis "Poljoprivreda i šumarstvo", 3, Titograd.
122. Statistički godišnjak Republike Crne Gore za 1962, 1972, 1982, 1986, 1992, 1993, 1995 i 1997. Podgorica.
123. Mjesečni statistički pregled za 1992, 1994 i 1997. god. Podgorica.
124. Obradović, M., i Budak, V.: Prilog flori okoline Herceg Novog, Boka 10/II, Herceg Novi, 1979.
125. Obradović, M.: U flori Herceg Novog i okoline endemske biljke roda *Campanula* L. (Zvončici). Boka 17, Herceg Novi, 1985.
126. Obradović, M.: *Campanula lingulata* Waldst. et Kit. u flori Vojvodine. Zbornik za prirodne nauke Matice srpske, br. 57. Novi Sad, 1979.
127. Popović, D. i Sterniša, A.: Flora i vegetacija hercegnovskog područja s posebnim osvrtom na parkovsko bilje. Izd. Skupština opštine H. Novi i Turistički savez Boke Kotorske. Beogradski izdavački zavod, Beograd, 1971.
128. Jukić, S.: Kočarska Naselja Crnogorskog primorja i dozvoljeni nivo iskorišćavanja, Studija Marina, 13-14, Kotor, 1983.
129. Jovanović, B.: Nesamonikla dendroflora Beograda i okoline, Beograd, 1950.
130. Lepetić, V.: Sastav i sezonska dinamika ihtiobentosa i jestivih avertebrata u Bokokotorskom zalivu i mogućnosti njihove eksploatacije, Studija Marina, 1, Kotor, 1965.
131. Lazarević, M.: Klimatske osobine Herceg Novog i njegovog gravitacionog područja, Beograd, 1967.
132. Lakušić, R.: Niske šume i šikare grabića u Crnoj Gori, Beograd, 1-4. 1967.
133. Lopovac, R.: Zaštita okoline kod istraživanja i proizvodnje nafte i plina. Zbornik radova Jugoslovensko-Čehoslovačkog simpozijuma "Geologija i zaštita životne sredine", Bratislava, 21. – 25. maj, Bratislava, 1990.
134. Čomić, Dj.: Neki teorijski i praktični aspekti turističke valorizacije. "Turizam" broj 6, Turistički savez Hrvatske, Zagreb, 1990.
135. Čomić, Dj.: Prostorno planiranje u turizmu. "Turizam" broj 7-8, Turistički savez Hrvatske, Zagreb, 1988.
136. Dinić, J.: Turistička geografija. Ekonomski fakultet, Beograd, 1990.
137. Dukić, D.: Opšta hidrologija. "Naučna knjiga", Beograd, 1964.
138. Dukić, D.: Hidrologija kopna. "Naučna knjiga", Beograd, 1984.
139. Dukić, D. Stanković, M. S. i Tešić, M.: Zaštita prirode – reke, more, jezera. Mala biblioteka SGD, sveska 11, Beograd. 1982.
140. Dukić, D.: Klimatologija. "Naučna knjiga", Beograd, 1981.
141. Dragičević, M.: Problemi saturacije jugoslovenskog turističkog prostora. Zbornik radova "Turizam i prostor – ekološki aspekti konfliktnih situacija". Institut za turizam Zagreb. 1987.
142. Jovičić, Ž.: Društvena vrednost geografskog proučavanja turizma. Zbornik radova "Geografija i turistička praksa", Posebna izdanja Geografskog odseka PMF, knj. 2. Beograd, 1973.
143. Jovičić, Ž.: Turizam Srbije. "Turistička štampa", Beograd, 1989.
144. Jovičić, Ž.: Turistička kretanja. "Naučna knjiga", Beograd, 1966.
145. Jovičić, Ž.: Turistička geografija – nauka o turističkom kretanju. Viša turistička škola, Beograd, 1976.
146. Stanković, M. S.: Zaštita životne sredine i savremeni turizam. Zbornik radova sa nautičkog skupa "Geografski problemi življenskog okolja", Geografika Slovenika br. 9., Institut za geografiju, Ljubljana, 1979.
147. Stanković, M. S.: Turistička geografija Jugoslavije, "Prosvetni pregled", Beograd, 1983.
148. Stanković, M. S.: Turizam Jugoslavije, "Turistička štampa", Beograd, 1990.

TOURISM AS A FACTOR IN THE ECONOMICAL DEVELOPMENT OF THE MONTENEGRIAN COAST

SUMMARY

In the wide area of the Montenegrin coast, there are objects foreseen for recreation, nauticism, commune activities and others, about which there will be said in the chapter. It was very difficult to get to any information about some of those objects, so that they will be analysed on a more general level, like the dwelling houses, temporary objects, sports grounds, as well as social and private institutions.

Community Herceg Novi. – Besides the primary function of dwelling, in this community another important function would be the differently developed aspects of tourism and the touristic contexts, like the objects for health tourism, hotels, residential objects, camping places and other touristic facilities. In this community, in its coastal part, there are some specific commune objects. There are also two active stone-pits. Among the industrial and warehousing objects there are the building company "Prvoborac" in Herceg Novi, the shipyard in Bijela, and in the vicinity of Kumbor, there are objects for special purposes. Among the objects foreseen for the nautical needs, there are the ports in Herceg Novi and Zelenika, the piers in Meljine, Djenovici, Bijela and on Rose, numerous "mandrac"-s (some kind of piers), as well as the ferry port in Kamenari.

On this territory there are objects which are under special protection, those are either protected urban cores or objects of specific significance. In Herceg Novi, that is the complex of the urban core – Stari Grad (Old Town) with two churches and the castles: Forte Mare and Kanli Kula – Tower, as well as the monastery Savina. In Kamenari there are a church complex St. Sunday (Sv. Nedelja), the castle Mamula, Arza and the church of the Madonna of Zanjice on an island, as well as "Lucica Rose" with the old castle and its archaeological localities.

Community Kotor. – In the Kotor community one of the primary functions is the tourism with hotels in Perast, Risan, Kotor and Stoliv and the health tourism in Prčanj. There is an industrial area in Perast, Risan and Kotor, and in Lipci there is a big warehouse. Among the nautical objects in Kotor there are its port, the piers which are in Prčanj, Bigovo, Perast Risan, Lipci, and the most interesting ones along the whole coast inside the bay are the "mandrac"-s and "ponta"-s (land going out into the sea) which are characteristic for the bay, that is, for the Kotor community in general.

Among the commune objects there is the garbage-pit near Kavac, which belongs to the Tivat community as well. The stone-pits are near Naljezice and Ljesevici. Especially valuable are the patterns of the island "St. George" - "Sv. Djordje" and the Madonna of the Cliff (Gospa od Skrpelja), the town Perast, as well as the stretching for Kotor until Muo, Prčanj and Stoliv, which represents a rare cultural inheritance being endangered.

Community Tivat. – When it comes to the surface it covers, this is the smallest community on the Montenegrin coast, but it is most densely inhabited. In this community there are several important objects which are of great importance for the whole region (the airport and the ferry port Lepetane). As well as the other communities one of the primary functions is tourism, with hotel complexes, but also with touristic settlements on the Island of Flowers, the Island St. Marko, the Blue Horiyont near Pržno, etc. In this territory there are: the port, the marina, the piers and the Mandracs. Among the industrial and warehousing objects there are the Military Repair Institution and the zone of commune services in Kukuljina.

Community Budva. – This is the only community which has tended toward developing of tourism, so that there are no bigger industrial and other objects, that would serve for some economic activity. The whole coast of the Budva community is used for building of touristic objects and its accompanying facilities from Budva until Buljarica. A considerable cultural inheritance and a valuable touristic motive is the Old town of Budva as the protected urban core, which was renewed after the earthquake in 1979.

Community Bar. – It is characteristic for its equal development of both the touristic and the industrial branch. Because of its strategically important position, the town has got as its primary development the harbour function, so that it has always tended to develop in this direction. Other settlements in the community like Canj, Sutomore, Susanj, Dobre Vode etc., have got a primarily touristic function, where a specific aspect of tourism has developed – the weekend settlements. The most distinctive negative effectiveness on this area can be seen in the irrational use and misuse of the ground on which it has been built without any planning. Among other objects in this area only the old and protected castles are worth seeing, and they represent a significant touristic motive, than there is the ceramics factory in Canj, as well as the garbage-pit in Bar, which is very close to the coast.

Community Ulcinj. – In this community a primary function is the development of tourism with a significant touristic potential like the touristic motives of the old urban core and other valuable and protected objects. Besides the salt factory as a significant industrial object, there are no other significant producing objects, but the priority is given to the touristic development with hotel complexes on the Long Beach and to the raising of olives, as well as to other aspects of agricultural production. In the Ulcinj community there are two stone-pits and one garbage-pit above the highway. As the most attractive part of this community there is the mouth of the river Bojana with its island Ada where only one touristic settlement has been built so far.

Translated by:
prof. Izabela Rudovic

UNIVERSITET U NOVOM SADU
PRIRODNO – MATEMATIČKI FAKULTET
INSTITUT ZA GEOGRAFIJU, TURIZAM I HOTELIJERSTVO

KLJUČNA DOKUMENTACIJA INFORMACIJA

Redni broj:

PRP

Identifikacioni broj:

IBR

Tip dokumentacije: disertacija odštampana i ukoričena

TD

Tip zapisa: rukopis odštampan i ukoričen

TZ

Vrsta rada: Doktorska disertacija

VR

Autor: Mr Maksut Hadžibrahimović

AU

Mentor: Dr Jovan Romelić

MN

Naslov rada: "Turizam kao faktor privrednog razvoja Crnogorskog primorja"

NR

Jezik publikacije: Srpski

JP

Jezik izvoda: Engleski

JI

Zemlja publikacije: Jugoslavija

ZP

Uže geografsko područje: Turistička geografija – Turizmologija

UGP

Godina: 2002

GO

Izdavač: Autorski reprint

IZ

Mesto i adresa: Ulcinj, Ć. Resulbegovića 51

MA

Fizički opis rada: (broj poglavlja/ strana/ lit/ citata/ tabela/ slika/ grafika/ priloga)

FO

10 257 148 113 159 18 19 16

Naučna oblast: Geografija
NO
Naučna disciplina: Turistička geografija
ND

Predmetna odrednica/ Ključne reči: društveni proizvod, nacionalni
UDK dohodak, delatnosti turističke privrede,
uticaj turizma, stanovništvo, platni
bilans, multiplikativni efekti.

Čuva se: Biblioteka i Arhiv Instituta za Geografiju – PMF-a Novi Sad
ČU

Važna napomena:
VN

Izvod: (do 250 reči)
IZ Na Engleskom jeziku

Datum prihvatanja teme od strane NN Veća: 6. 11. 1997
DP

Datum odbrane:
DO

Članovi komisije: (Naučni stepen/ ime i prezime/ zvanje/ fakultet)
KO

Presednik: Dr Dragoljub Bugarski, redovni profesor u Novom Sadu
Član: Dr Miljan Radović, naučni savetnik Instituta ekonomskih nauka-Beograd
Član: Dr Branislav Derić, redovni profesor PMF-a u Beogradu
Član: Mentor: Dr Jovan Romelić, redovni profesor PMF-a u Novom Sadu

UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF NATURAL SCIENCES & MATHEMATIC
INSTITUTE OF GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL MANAGMENT

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number:

ANO

Identification number:

INO

Document type: A dissertation, printed and binded

DT

Type of record: A script printed and binded

TR

Contents code: A Ph D dissertation

CC

Author: MA Maksut Hadžibrahimović

AU

Mentor: PhD Jovan Romelić

Title: "Tourism as a factor of economical development of the Montenegrin coast"

TI

Language of text: Serbian

LT

Language of abstract: English

LA

Country of publication: Yugoslavia

CP

Locality of publication: Touristic geography – Touristic sciences

LP

Publication year: 2002

PY

Publisher: Authorial reprint

PU

Publisher place: Ulcinj, Ć. Resulbegovića 51

PP

Physical description:

PD (chapters/ pages/ literature/ tables/ pictures/ graphs/ additional list)

10	257	148	159	18	19	16
----	-----	-----	-----	----	----	----

Scientific field: Geography
SF
Scientific discipline: Touristic geography
SD

Subject/Key words: social product, national income, activities of touristic economy, touristic influence, inhabitants, payment balance, multiplicative effects.

UC
Holding data: Library and Archive of the institute for Geography – FNS&M Novi Sad

Note:
NO

Abstract: (to 250 words)
AB In English

Accepted by the Scientific Board on: November 6, 1997
ABS

Defended:
DE

Thesis defend board: (Degree, name/ surname/ title/ faculty)
DB

President: PhD Dragoljub Bugarski, regular professor at Novi Sad
Member: PhD Miljan Radović, scientific counselor of the Institute Of Economics in Belgrade
Member: PhD Branislav Derić, regular professor of FSN&M in Belgrade
Member: Mentor: PhD Jovan Romelić, regular professor at FSN&M in Novi Sad

